

V c. 33

BIBLIOTHECA INDICA: 173

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 1287 & 1296

सूर्यसिद्धान्त ।

THE SURYYA SIDDHANTA

EDITED

TOGETHER WITH A COMMENTARY CALLED SUDHAVASINI

BY BHANUPADHYAYA SUDHAKARA DVIVEDI.

PRINTED BY W. N. BOSE, AT THE WILKINS PRESS, COLLEGE SQUARE,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

Calcutta.

अथ सुधावर्षिणीटीकासहितः
सूर्यसिद्धान्तं आरभ्यते ।

—••♦••—

अमलसौरमतं विद्वतं कृतं
कुक्कतिभिर्विरचय्य मतान्तरम् ।
तदखिलं परिशोधयति स्वतो
निजकरैर्विमलैर्हि सुधाकरः ॥ १ ॥

यदीयभ्रूलोलां कलयति समयं जगदिदं
सशेषं श्रीरामं भुवनजनकं मोहयति च ।
भृशं नत्वा तां श्रीजनकतनयां तत्सहचरी-
प्रियालीसम्प्रीत्ये विरचयति टीकां कृतिकृती ॥ २ ॥

अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ।

समस्तजगदाधारमूर्त्तये ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

इदं मङ्गलं केनचिन्मुनिवरेण मेरुपृष्ठे ज्योतिःशस्त्रजिज्ञासु-
मुनीनामये कृतमिति नृसिंहदैवज्ञेन सौरभाष्ये तथा कमला-
करेण सौरवासनायामभिहितं तद्वाक्यं च ।

“अत्राविच्छिन्नपारंपर्येणियं कथा स्मर्यते—

मेरुपृष्ठे सकलेषु मुनिगणेषु श्रेष्ठः कश्चिन्मुनिस्तान् प्रत्यगमत् ।
ततस्ते मुनिशाहूँसमालोक्य ततः प्रासनपाथीर्घ्यादिना तस्य

पूजां विधायेदमूचुः—स्वामिन् त्वं नो, भूभूधरत्रिदशदानवमानवा
देर्ग्रहनक्षत्रचारस्यावस्थानादिकं कालज्ञानं च कथयस्वेति
तदुक्तम् ।

मेरुपृष्ठे सुखासीनाः सकला ऋषयः पुरा ।

तदन्तरे समायांतो मुनिः कश्चिद्विजोत्तमः ॥

कृतो ह्यागमनं स्वामिन् तमूचुः श्रूयतां द्विजाः ।

सूर्यलोकात् समायातं का कथा तत्र वर्तते ॥

श्रीसूर्यैव महता मयाय प्रतिबोधितम् ।

कालज्ञानं मया तस्मात्तद्विज्ञातं महर्षयः ॥

स्वामिन् नः कथयस्वेति शृणुध्वं स्वस्थमानसाः । इति

ततस्तेन श्रीसूर्यमयसंवादी मुनीन् प्रत्यादिष्टः । तस्यायं शिष्य-
शेचार्थं ग्रन्थममात्यर्थं च नमस्काररूपमङ्गलाचरणश्लोकः ।”

सर्वैष्टीकाकारैरिदं मङ्गलं ब्रह्मपक्षे व्याख्यायते तत्तु प्रसिद्धमेव ।
व्यैरव्यक्तगणितपक्षे व्याख्यायते तद्यथा—

ब्रह्मणे ब्रह्मस्वरूपाय बीजगणिताय नमः । किंविशिष्टाय
प्रचिन्त्याव्यक्तरूपाय । ऐः अकारादिवर्णैश्चिन्त्यं विचारयोग्यं
तथाऽव्यक्तैर्यावत्तावदादिभिर्वर्णैश्च यद्रूप्यते प्रकाश्यते तदचिन्त्या-
व्यक्तरूपं तस्मै । निर्गुणाय निर्गता गुणा जीवा यत्र तन्निर्गुणं तस्मै ।
प्रत्र जीवागणितं नास्तीति भावः । गुणात्मने गुणानामर्थात् गुणा-
नभजनादीनामात्मा यत्तस्मै । समस्तजगदाधारमूर्त्तये । गणनया
सर्वेषां स्थितिमानप्रतिष्ठादनात् समस्तजगत आधारमूर्त्तिर्यत्तस्मै ।
एवं विशिष्टाय बीजगणिताय सकलकलाकलनसमर्थाय नमः ।

प्राचीनमंत्रमतेन मुनिवरकलमङ्गलेन नेदं साक्षात्सूर्यप्रतिपादित-
मिति स्फुटमिति ॥ १ ॥

सुधावर्षिणी टीका ।

अथ स च मुनिवरस्तान् प्रत्याह ।

अल्पावशिष्टे तु कृते मयो नाम महासुरः ।

रहस्यं परमं पुण्यं जिज्ञासुर्ज्ञानमुत्तमम् ॥२॥

वेदाङ्गमग्रमखिलं ज्योतिषां गतिकारणम् ।

आराधयन् विवस्वन्तं तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥३॥

तोषितस्तपसा तेन प्रीतस्तस्मै वरार्थिने ।

ग्रहाणां चरितं प्रादात् मयाय सविता स्वयम् ॥४॥

कृते कृतयुगे, अल्पावशिष्टे स्वल्पोर्वरिते । अत्र नव्यमतेन
कटपयवर्गभवेरिहेत्यादिना (अ = ० । ल = ३ । प = १ ।)
अल्पावशिष्टे त्रिंशदधिकशतवर्षावशिष्टे । मयस्थानं च 'भूमि-
कक्षाद्वादशांशे लङ्कायाः प्राक् शाल्मले देशे मयो नाम महासुर-
स्तपस्तेपे' इति नृसिंहदेवज्ञा ऊचुः । रहस्यं गोप्यं दुर्जनेभ्यस्तदुक्तं
साकल्यसंहितायाम् -

“न देयं यस्य कस्यापि रहस्यं शास्त्रमुत्तमम् ।

एतद्देयं सुशिष्याय मुने वत्सरवासिने ॥”

परमं पुण्यं याठमात्रेण पुण्योत्पन्नदकम् । तथा च वसिष्ठसिद्धान्ते—

य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठेद्वा सुसमाहितः ।

•ग्रहलोकमवाप्नोति सर्वनिर्मुक्तकिल्बिषः ॥

अग्रं वेदाङ्गमध्ये श्रेष्ठम् । तथा च वसिष्ठसंहितायाम्—

वेदस्य चक्षुः किल शास्त्रमेतत् प्रधानताङ्गेषु ततोऽस्य जाता ।

अङ्गैर्युतोऽन्यैः परिपूर्णमूर्तिश्चक्षुर्विहीनः पुरुषो न किञ्चिद् ॥

विवस्वन्तं सूर्यम् । किंभूतं ज्योतिषां गतिकारणम् । तपः
किंभूतं दुश्चरमन्यैः कर्तुमशक्यम् । वेदाङ्गमिति विशेषणेन
ब्राह्मणैरेवाध्येतव्यम् । तथा च षसिष्ठः ।

अध्येतव्यं ब्राह्मणैरेव तस्माज्ज्योतिःशास्त्रं पुण्यमेतद्रहस्यमिति ।
कस्मादेतच्छास्त्रस्य वेदाङ्गत्वमित्यत्र षसिष्ठः—

क्रतुक्रियार्थं श्रुतयः प्रवृत्ताः

कालाश्रयास्ते क्रतवो निरुक्ताः ।

शास्त्रादमुष्मात् किल कालबोधो

वेदाङ्गतामुष्य ततः प्रसिद्धा—इति ॥

तादृशेन दुश्चरतपसा तुष्टः सविता विवस्वान् स्वयमागत्य
तस्मै वरार्थिने मयाय ग्रहाणां चरितरूपं वरं प्रादादिति ।
शेषं स्पष्टम् ॥ २—४ ॥

सूर्य उवाच—

विदितस्ते मयाभावस्तोषितस्तपसा ह्यहम् ।

दद्यां कालाश्रयं ज्ञानं ग्रहाणां चरितं महत् ॥५॥

हे मय ते भावस्तवाभिप्रायो विदितो मयेति शेषः । वा मया
तेऽभावो विदितः । अहं हि तं तपसा तोषितः । अतः कालाश्रयं
कालाधीनं ज्ञानं ग्रहाणां महच्चरितं चार्थाज्ज्योतिःशास्त्रज्ञानं
दद्यां दास्यामीति ॥ ५ ॥

सूर्यसाविध्यवशेन तत्तीक्ष्णतेजसा प्राणिनां मरणं दूरत एवो-
पदेशकरणेन रवेः स्थैर्यत्वमावश्यकं स्थैर्यत्वे च भवक्रभ्रमणानुप-
पत्तिरत एवाह ।

सुधावर्षिणी टीका ।

न मे तेजःसहः कश्चिदाख्यातुं नास्ति मे क्षणः ।

मदंशः पुरुषोऽयं ते निःशेषं कथयिष्यति ॥६॥

कश्चिदपि जनो मत्सान्निध्यमुपाश्रितो मे तेजःसहो न । यति
तपसा मत्सान्निध्यमुपाश्रितः कश्चित्तेजःसहो भवेदपि तर्हि भगवण
भ्रमंगानुपपत्त्या ज्योतिःशास्त्रज्ञानमाख्यातुं मे क्षणः समयं
नास्ति ; अतोऽद्भुत्या निर्देशेनायं मदंशः • पुरुषो यवनाचार्यसं
निःशेषं ज्ञानं कथयिष्यति । अत्र बहुषु प्राचीनपुस्तकेषु पूर्वाधा
नन्तरं 'रोमके नगरे ब्रह्मशापान्स्लेच्छावतारधृक्' इत्यधिकः पाठः
सूर्यारुणसंवादे ब्रह्मशापात् सूर्यस्य स्लेच्छावतारः प्रमिदस्तदा
मत्कृता पञ्चमिद्वान्तिकाटीकावलोकनीया । नव्यानां मतंऽयमेव
सूर्यांशः पुरुषो मिश्र (एजिप्त) देशनिवासो हौरासंज्ञको येन
प्रथमं क्षेत्रयुक्तिःस्त्रिभुजक्षेत्रफलं 'सर्वदोर्युतिदलं चतुःस्थित
बाहुभिर्विरहितं च तद्वधात् । मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे स्पष्टमेव
मुदितं त्रिबाहुके ॥' इत्यनेन विधिनाऽऽनौतम् ॥६॥

इत्युक्तान्तर्दधे देवः समादिश्यांशमात्मनः ।

स पुमान् मयमाहेदं प्रणतं प्राञ्जलिस्थितम् ॥७॥

इति पूर्वोदितमुक्त्वा स सूर्यमण्डलस्थो दिव्यपुरुषो देवो
निजस्यांशमग्रस्थितमंशपुरुषं समादिश्य 'मयं प्रति ज्योतिः-
शास्त्रज्ञानं निःशेषं वक्तव्यमित्युपदिश्य अन्तर्दधे मयनेत्रागोचरतां
जातः । स पुमान् प्रणतं प्राञ्जलिना मिलातहस्तयुगेन स्वाये
विनीतं स्थितं मयं प्रतीदं वक्ष्यमाणमाह कथयतिस्मि ॥ ७ ॥

शृणुष्वैकमनाः पूर्वं यदुक्तं ज्ञानमुत्तमम् ।

युगे युगे महर्षीणां स्वयमेव विवस्वता ॥८॥

हे मगैकमनाः (एकस्मिन्नेव कर्मणि मनो यस्यासौ ।) सन्
तदुत्तमं ज्ञानं शृणु । अन्यविषयेभ्यो मनः समाहृत्य मदुक्ते वाक्ये
मनो दत्त्वा श्रुतिद्वाराऽऽत्ममनःसंयोगेन प्रत्यक्षं कुर्विति । • तत्
किं ज्ञानं यद्विवस्वता, सूर्येण पूर्वं युगे युगे महर्षीणां स्वयमेवोक्तं
कथितम् । ब्रह्मादिभिर्दान्तात् पूर्वमेवायं कथित इति भावः ॥८॥

ननु पौलिशरोमकादिप्रणीतभावनादिभिन्नत्वादिदं सूर्यप्रणीत-
शास्त्राद्भिन्नं कथं मया मयेन श्रोतव्यमित्यत आह ।

शास्त्रमाद्यं तदेवेदं यत् पूर्वं प्राह भास्करः ।

युगानां परिवर्त्तन कालभेदोऽत्र केवलः ॥९॥

इदं तदेवाऽऽद्यं शास्त्रं यच्च पूर्वं भास्करः सूर्यः प्राह प्राकथयत् ।
किन्तु युगानां परिवर्त्तनात् केवलः कालभेदो, यातैष्यकालभेदः ।
अर्थात् सूर्येणान्यस्मिन् समये पूर्वं कथितं मया तु तदेवेदानीं
कथित इति । नहि कालभेदेन ग्रहगणनायामत्रान्तरं वाच्यम् ।
अन्तरितशास्त्रस्य श्रवणे प्रीत्यभावात् कथनानौचित्याच्च । अत एव
सौरवासनायां कमलाकरः—

“परमत्र कालभेदमात्रं तत् तद्युगस्थमिदमेतद्युगस्थमिति
नात्र भगणकृतो भेदार्थः । यद्येवं वर्त्तमानकल्पेऽस्मिन् ये भगणास्ते
तेदन्तर्गता एकरूपा एव । तद्विभागा एव युगानीति तत्सत्संबन्धेन
भिन्नभिन्नभगणकल्पनं नोचितं न्यायविदाम् । • ननु विशेषी-
क्यभावात् कथं युगेयुगे तत्कथनमिति चेत् । • मदुक्तमिदं वास्तव-

सुधावर्षिणी टीका ।

मयेऽल्पबुद्धयो मनुष्या अन्यथा स्वकल्पितं सौरपाठं कथयिष्यन्तीति
स्वोक्तस्य रक्षणार्थमेव युगेयुगे कथनमावश्यकमित्याशयः ।” अत्र रङ्ग-
नाथादिकृतं व्याख्यानं सर्वमसङ्गतमिति धीमद्भिर्भृशं विचिन्त्यमिति ॥६॥

इदानीं कालभेदः कथं भवतीति प्रतिपाद्यते ।

लोकाः + नामन्तकृत् कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।
म द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चामूर्त्त उच्यते ॥ १० ॥

लोकानां प्राणिनामन्तकृत् नाशकर्ता एकः कालो यम-
राजानुयायी प्रसिद्धः ‘कालदण्डायमो दण्ड’मिति मार्कण्डेय-
पुराणान्तर्गतदुर्गासप्तशतिकावचनात् । अन्यः कलनात्मको
गगनात्मकः कालो ज्योतिषसिद्धान्ते किलेह प्रसिद्धः । स च
स्थूलसूक्ष्मत्वात् मूर्त्तौऽमूर्त्तौ उच्यते कथ्यते । स्थूलः कालो मूर्त्तः
सूक्ष्मश्चामूर्त्त इति क्रमेण कथ्यते । अस्य शास्त्रस्य कालाधीनत्वात्
प्रथमं कालपरिभाषेव समुचितेति मनसि संप्रधार्यादौ कालपरि-
भाषैवोक्ता सूर्यांशदेवेन ॥ १० ॥

इदानीं स्थूलसूक्ष्मकालमानं बोधयति ।

प्राणादिः कथितो मूर्त्त-
स्त्वुच्चाद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः ।
षड्भिः*प्राणैर्विनाडौ स्यात्
तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता ॥ ११ ॥

। बुद्धिः पुरुषेषु भूतानामिति पाठः ।

* प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्वुच्चाद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः ।

संज्ञा भिन्ने पञ्चपञ्चे त्रटिरित्यभिधीयते ॥

स्वस्थपुरुषस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती कालः प्राणः स च दशगुरुवर्णोच्चारणकालेन समो भवति 'गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसु'-रिति भास्करोक्तेः । प्राण आदिर्यस्य स प्राणादिर्विघटिका-घटिकादिकालो मूर्त्तः । अर्थात् स्थूलत्वाद्भवहारे स च गणयितुं शक्यते । त्रुट्याद्यस्तुटितत्परनिमेषकालश्च सूक्ष्मत्वादमूर्त्तः स च व्यवहारे नैव यन्त्रादिना गणयितुं शक्यत इति भावः । "सूच्या भिन्ने पद्मपद्मे त्रुटिरित्यभिधीयते" इति नारदोक्तेः । "योऽक्षोर्निमेषस्य खरामभागः स तत्परस्तच्छ्रुतभाग उक्ता त्रुटि"-रिति भास्करोक्तेश्च स कालोऽतिसूक्ष्मत्वान्नैव यन्त्रादिनोपलक्ष्यते-ऽतोऽमूर्त्तत्वं तस्य युक्तमिति । अथ व्यवहारोपयोगित्वात् काल-परिभाषा कथ्यते षड्भिः प्राणैरित्यादि । षड्भिरसुभिरेका विनाडी विघटिका भवति । तासां विघटिकानां षष्ट्या एका नाडिका घटिका स्मृता गणकैरिति । अङ्गुष्ठमूलगतां कफवात-पित्तद्योतिका नाडी यावता कालेनैकरूपां गतिं वहति स कालो नाडीसंज्ञः । एवं घटीयन्त्रेण यः काल उत्पद्यते स घटीसंज्ञो दण्डयन्त्रेणोत्पन्नश्च दण्डाख्यः । एवं यन्त्रभेदेन नामभेदो वस्तुतस्ते शब्दा एकपर्याया एव । उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नोयते—इत्यादिनात्र वि—उपसर्गेण तत्प्रष्टिभागात्मकः कालो विघटिका भवतीति सर्वं ज्योतिर्विंदामतिरोहितमेव ॥ ११ ॥

तत्षष्ट्या तु भवद्रेण रेणुषष्ट्या लवः स्मृतः ।

तत्षष्ट्या लीलकं प्रीतं तत्षष्ट्या प्राण उच्यते ॥

षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात्, तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता ।

इति विंशः कश्चित्प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यते ।

सुधावर्षिणी टीका ।

इदानीमन्याः कालपरिभाषा आह ।
नाडीषट्था तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम् ।
तत्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥१२॥
ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ।
मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते ॥ १३ ॥
सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् ।
तत्षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमेव च ॥१४॥

नाडीनां षट्थां नाक्षत्रमहोरात्रं भवति । एकनक्षत्र-
स्योदयानन्तरं यावता कालेन तस्य पुनरुदयः स नाक्षत्रमहोरात्र-
कालः । तेषामहोरात्राणां त्रिंशता मासो नाक्षत्रमासो भवति ।
तथाऽर्कोदयैः सावनो मासो भवति । अत्रैतदुक्तं भवति । सूर्योदय-
दयान्तरमर्कसावनदिनं तेषां त्रिंशता सावनमासो भवतीति ।
एवं नाक्षत्रमानं सावनमानं च प्रतिपादितम् ॥ १२ ॥ तद्वत्
तिथिभिस्त्रिंशत्तिथिभिरेन्दवश्चान्द्रो मासो भवति । रवीन्दोर्युति-
रमावस्थान्ते भवति ततो यावता कालेन पुनस्तयुतिर्भवति स एव
चान्द्रो मासः । एकस्मिन् चान्द्रे मासे त्रिंशत् तिथियस्तदा
रवीन्दोरन्तरं च चक्रांशा अतोऽनुपातेनैकस्यां तिथौ रविचन्द्रयो-
र्द्वादशभागा अन्तरम् । एवं चान्द्रमानं जातम् । एवं संक्रान्त्या
सौरः सौरमासो भवति । एकराशिं हित्वा यावता कालेन
रवी राश्यन्तरं याति स सौरो मासस्तत्रिंशद्भागः सौरं दिनं
भवतीति सौरमानम् । द्वादशभिर्मासैः सौरैर्वर्षं सौरवर्षं भवति
तदेव दिव्यमहो देवानां दिनमुच्यते । गोलयुक्त्या नाडीक्रान्ति-

मण्डलसम्पातस्थो रविर्यावतां कालेन पुनस्तत्सम्पातमिति तदेव दिव्यं दिनं भवतीति । इयं दिव्यदिनपरिभाषा चायनांशगत्यज्ञानतः पूर्वाचार्यैरुक्ता । भास्कराचार्येणापि “रवेशक्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टं द्युरात्रं च देवासुराणां तदेव” इत्यनेन निरयणसौरवर्षतुल्यमेव देवासुराणामहोरात्रं भ्रान्तितः कथितमिति सुधीभिर्भृशं विचिन्त्यमिति ॥ १३ ॥ सुरासुराणां देवराक्षसानां विपर्ययादन्योन्यं मिथोऽहोरात्रं भवति । यदा देवानां दिनं तदा दैत्यानां रजनौ यदा देवानां रजनौ तदा दैत्यानां दिनमिति गोलस्थित्या देवासुराणां सौम्ययाम्यध्रुवाधःस्थितत्वाच्च गोलविदां स्फुटम् । तेषां दिव्यदिनानां षष्टिः किंविशिष्टा षड्भूराऽर्थात् षष्ठ्यधिकशतत्रयदिव्यदिनेन दिव्यमासुरं च वर्षं भवतीति द्वादशभिर्मासैर्वर्षमिति परिभाषया सिध्यतीति ॥ १४ ॥

इदानीं युगमानमाह ।

तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम् ।

सूर्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैर्युताहृतैः ॥ १५ ॥

सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् ।

क्रतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया ॥ १६ ॥

तेषां पूर्वज्ञानां दिव्यवर्षाणां द्वादशसहस्राणि स्मृतिकारैश्चतुर्युगमुदाहृतं कथितम् । चतुर्णां युगानां युगाङ्गीणां क्रतुत्रेताद्वापरकलिसंज्ञानां समाहारश्चतुर्युगमेकं महायुगमित्यर्थः । तच्चतुर्युगं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं च सौरवर्षसंख्ययाऽयुताहृतैर्द्वादशसहस्रगुणितैर्द्वित्रिसागरैर्द्वादशदधिकचतुःशतैः सौरवर्षैर्विज्ञेयम् ।

प्राचीनानां मतेन चत्वारः सागराः समुद्राः “पयोधरीभूतचतुः-
समुद्राम्” इति कालिदासोक्तेस्तेन सागरशब्देन संख्याचतुष्टयं
गृह्यते । चतुर्युगमानस्य चतुर्थांशो नैकयुगमानं भवतीति कृता-
दीनामित्याद्याह । धर्मपादव्यवस्थया कृतादीनां कृतत्रेताद्वापर-
कलीनामित्यं वक्ष्यमाणा मितिर्विज्ञेया । अत्रैतदुक्तं भवति ।
यथा कृते धर्मस्य चत्वारः पादाः । त्रेतायां त्रयः । द्वापरे द्वौ ।
कलावेकः पादः । एवं चतुर्युगे धर्मस्य दशपादास्ततोऽनुपातेन
दशभिः पादैश्चतुर्युगमानं तदा कृतत्रेतादिपादैः किमिति कृता-
दीनां मितिरानेयेति ॥ १५—१६ ॥

इदानीं ता एव तेषां मितौराह ।

युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्विकसङ्गुणः ।

क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः ॥ १७ ॥

पूर्वादितस्य युगमानस्य दशमो भागश्चतुर्धा क्रमाच्चतुर्भिस्त्रिभि-
र्वाभ्यामेकेन गुणितः कृतयुगादीनां सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं मानं
स्यादिति शेषम् । यथा—

दिव्यचतुर्युगमानस्य १२००० दशमांशः = १२००

कृतम् = चतुर्गुणितः = ४८०० । त्रेता = त्रिगुणितः = ३६०० ।

द्वापरः = द्विगुणितः = २४०० । कलिः = एकगुणितः = १२०० ।

इदं कृतादिमानं मनूक्ताङ्गिनं कृत इति शङ्कां परिहरन्नाह
षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः । युगस्य स्वकः स्वीयः षष्ठांशः सन्ध्ययोर्मानं
भवतीति । यथा कृतमानम् = ४८०० । अस्य षष्ठांशः = ८०० ।
इदं सन्ध्ययोर्मानम् । एतदधर्मम् = ४०० = कृतयुगद्वौ सन्ध्या १

तथा तन्मिताद्येव ४०० वर्षाणि कृतयुगान्ते सन्ध्या । एवं सन्ध्याभ्यां
 रक्षितं पूर्वोक्तं कृतयुगमानं शेषं ४००० शुद्धकृतयुगमानं मनुस्मृतौ
 मनुक्तसममेव । एवं सन्ध्याभ्यां रक्षितं सूर्यसिद्धान्तयुगमानं शुद्धं
 मनुक्तसमं युगमानं भवतीति । यथा सूर्यास्तासन्ने घटिकात्रय-
 मिता लोमदर्शनात् सन्ध्या तथा सूर्योदयासन्ने चान्या तन्मिता
 सन्ध्या । एवं युगारम्भासन्ने तथा युगावसानासन्ने च तदीया
 सन्ध्या । यदि ज्योतिषवेदाङ्गोक्तस्य परमदिनमानस्य ३६ घटिकाः
 सन्ध्याघटीभिस्त्रिमिताभिर्विभज्यन्ते तर्हि लब्धिर्द्वादशमिताऽऽयाति ।
 षतः परमदिनमानस्य द्वादशांशः सन्ध्या । एवं परमयुग-
 मानस्य द्वादशांशस्तदीया सन्ध्येति प्राचीनकल्पनं युक्तियुक्तं ध्येयम् ।
 वस्तुतस्तु क्षितिजाधःस्थस्य रवेर्दृग्मण्डलीया अर्धं उन्नतांशा अष्टा-
 दशांशसमा यावत्तावत्लोमदर्शनं भवतीत्यसक्त्रन्नव्यैर्वेधेन निश्चितम् ।
 तत्रस्थस्य रवेर्यावदध उन्नतमानं तदेव सन्ध्यामानं समुचितं तत्तु
 निरक्षे दृग्मण्डलाकारे नाडीमण्डले गोलयुक्त्या घटिकात्रय-
 मायाति । अन्यत्र तु पलांशक्रान्तंशोन्नतभागजातचापत्रिभुजे-
 नाध उन्नतमानं चापीयत्रिकोणमित्याऽऽनीय तत्तुल्यमेव वास्तवं
 सन्ध्यामानं सुधीभिर्बोध्यमित्यलं प्रसङ्गागतविचारेण ॥ १७ ॥

इदानीं मनुमानं तत्सन्धिमानं चाह ।

युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते ।

कृताब्दसंख्या तास्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः ॥ १८ ॥

युगानां महायुगानां सैका सप्ततिरिह मन्वन्तरमुच्यते ।
 सैकासप्ततिमहायुगैरन्यो मनुर्भवतीत्यर्थः । तस्य मनोरन्तेऽवसाने
 कृताब्दसंख्या पूर्वोदितसन्ध्यासंख्यांशसहितकृतयुगमानसंख्या या स

एव सन्धिर्भवति । तत्सन्धिकालपर्यन्तं जलप्लवः प्रोक्तः । तावत्काल-
पर्यन्तं जलेन पूर्णा सक्त्वा महौ भवतीति । अयं सन्धिः
पूर्वोक्तयुगमानद्वादशांशवन्न मनुमानद्वादशांशसमोऽत एवाह सन्धिः
प्रोक्तो जलप्लवः । अयं सन्धिः पूर्वापरमनुकालाश्रितो न किन्तु एकस्य
मनोरभावात् पृथिव्या जलपूर्णत्वात् कृताब्दसंख्यासमे कालेऽन्यो
मनुराविर्भवत्यतो गतमनुविरामवर्त्तमानमनुजन्मान्तर्वर्त्ती काल
इति प्राचीनवाक्यप्रमाणमेव हेतुर्नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यते ॥ १८ ॥

अथ कल्पप्रमाणं सन्धौ विशेषं चाह ।

ससन्धयस्ते मनवः कल्पे त्रेयाश्चतुर्दश ।

कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः ॥ १९

ते पूर्वोदितमाना मनवः सन्धिभिः सहिताः कल्पे चतुर्दश
भवन्ति । कल्पे चतुर्दश मनवश्चतुर्दश सन्धयश्च भवन्तीत्यर्थः ।
अथ कल्पादौ प्रधानमन्वादौ कृतप्रमाणः कृतयुगाब्दपरि-
माणः पञ्चदशः सन्धिश्च प्राचीनैः स्मृतः । एवमेकस्मिन् कल्पे
चतुर्दश मनवः पञ्चदश सन्धयश्च भवन्तीत्यर्थत एव सिध्यति ।
एवं चतुर्दशमनुषु महायुगमानम् = ७१मयु × १४ = ९९४मयु ।
कृतयुगे महायुगमानम् = $\frac{४ मयु}{१०}$ । इदं पञ्चदशगुणं कल्पे सर्व-
सन्धिमानम् = $\frac{४ \times १५ महायु}{१०} = ६मयु$ । मनुसन्धिमहायुगानां योगे
चैकस्मिन् कल्पे महायुगानि सहस्रमितानि नान्येवाग्रिमश्लोके-
वाच्यैः कथयति ।

इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः ।

कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती ॥ २० ॥

इत्थं पूर्वोक्तगणनाप्रकारेण भूतसंहारकारकः प्राणिविनाश-
कर्त्ता कल्पो विद्यते । तदेव ब्रह्मं ब्रह्मणोऽहो दिनं प्रोक्तं तस्य
ब्रह्मणस्तावती दिनतुल्या शर्वरी रात्रिश्च भवति । एवं ब्रह्मणो-
ऽहोरात्रेकल्पद्वयं भवतीत्यर्थाद्भूम्यते ॥ २० ॥

अथ ब्रह्मण आयुःप्रमाणं वर्त्तमानस्यातीतवयोमानं चाह ।

परमायुः शतं तस्य तथाऽहोरात्रसंख्यया ।

आयुषोऽर्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः ॥२१॥

तस्य ब्रह्मणस्तया पूर्वोदितयाऽहोरात्रसंख्यया शतं शत-
वर्षाणि परमायुः । यथा मनुष्याणां परमायुः पञ्चदिनसहितं
विंशत्यधिकशतवर्षमितमाद्यैर्निरुक्तमपि मनुजा न तावत्काल-
पर्यन्तं जीवन्ति । एवमत्रापि तावत्कालपर्यन्तं ब्रह्मणो जीवनं
न भवेच्चेत् तर्हि तदायुर्लैखी व्यर्थ इत्याशङ्कानिराकरणाय रङ्गनाथेन
स्वगूढार्थप्रकाशकटिप्पणे “परमन्यत् हे मय त्वं शृणु तस्य ब्रह्मणस्त-
याऽहोरात्रसंख्यया शतं शतवर्षाणि आयुः । अथ वा हे परमभक्त
मय तस्य तथाऽहोरात्रसंख्यया शतमायुः” इति व्याख्यातम् । तस्य
वर्त्तमानब्रह्मण आयुषोऽर्धमितं गतम् । शेषे उत्तरार्धायुर्दाये यः
कल्पोऽसौ शेषकल्पोऽयमादिमः प्रथम एव वर्त्तमानदिने बोध्य इति
शेषः । विष्णुपुराणे च—

“निजेनैव तु मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम् ।

तत् पराख्यं तदर्धं तु प्रारधमभिधीयते” ॥ इति

एवमस्मिन्ननाद्यमन्ते काले कियन्तो ब्रह्माणो गता इति
वक्तुमशक्या अत एव भास्कराचार्यः “यतोऽनादिमानीष कालस्त-

तोऽहं न वेद्म्यत्र पद्मोद्भवा ये गतास्तान्” इति । अत्र सूर्यसिद्धान्ते
वर्त्तमानब्रह्मण आयुषोऽर्धं गतमिति प्रतिपादितं परन्तु सिद्धान्त-
वटेश्वरे तु “कञ्जन्नोऽष्टौ सदलाः समा ययुः” इत्यनेनाऽऽयुषः
सार्धवर्षाष्टकं गतमिति विलिखितम् । एवमागमद्वैविध्ये भास्करः ।

“तथा वर्त्तमानस्य कस्याऽऽयुषोऽर्धं

गतं सार्धवर्षाष्टकं केचिदूचुः ।

भवत्वागमः कोऽपि नास्योपयोगो

ग्रहा वर्त्तमानद्ययातात् प्रसाध्याः” ॥ इत्याह ।

यद्यपि ग्रहगणिते ब्रह्मणो गतवर्षैर्दिनेर्वा ग्रहचाराभावात् न
प्रयोजनं ग्रहचारस्यैकस्मिन्नेव कल्पे ब्राह्मे दिन एव पूर्णत्वात्
तथापि धर्मादिकृत्यानुष्ठाने सङ्कल्पप्रयोगादौ ब्रह्मण आयुर्गतमान-
मावश्यकमतो भास्करप्रकथनं न युक्तम् । अत्र सर्वैर्वैदिकैः सूर्य-
सिद्धान्तमतमेवाङ्गीकृत्य सङ्कल्पे “ब्रह्मणो द्वितीयपरार्धे” इति
प्रयोगः क्रियत इति स्फुटं सर्वं विदाम् ॥ २१ ॥

अथ वर्त्तमाने ब्रह्मणो दिनेऽस्मिन् कल्पे कियन्तो गता इत्याह ।

कल्पाद्स्माच्च मनवः षड्व्यतीताः ससन्धयः ।

वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः ॥२२॥

अष्टाविंशाद्युगादस्माद्यातंमेतत् कृतं युगम् ।

अतः कालं प्रसङ्गाय सङ्ग्रामेकत्र पिण्डयेत् ॥२३॥

अस्मात् कल्पात् कल्पारम्भात् षड्मनवो व्यतीताः । सप्तमस्य
वर्त्तमानस्य वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां महायुगानां त्रिघनः सप्त-
विंशतिर्गतः । अस्माद्वर्त्तमानादष्टाविंशाद्युगात् महायुगादेतत् कृतं

युगं च यातम् । अतः पूर्वोदितेभ्यो मन्वादिमानेभ्यः सर्वां संख्य
प्रसख्याय गणयित्वा गणक एकत्रिकस्मिन् स्थाने पिण्डयोः
मिश्रीकुर्यादिति ।

गतानां षष्ठां मनूनां नामानि भास्करिणोक्तानि । तद्यथा ।—

“स्वायम्भुवो मनुरभूत् प्रथमस्ततोऽमी

स्वारोचिषोत्तमजरैवततामसाख्याः ।

षष्ठस्तु चानुष इति प्रथितः पृथिव्यां

वैवस्वतस्तदनु संप्रति सप्तमोऽयम् ॥

अन्येषामवशिष्टानां सप्तानां नामानि भागवतादिपुराणेषु
प्रसिद्धानि ॥ २२—२३ ॥

अथ कल्पादितः सृष्टिप्रारम्भकालमाह ।

ग्रहर्क्षदेवदैत्यादिसृजतोऽस्य चराचरम् ।

कृताद्रिवेदा दिव्याब्दाः शतघ्ना वेधसो गताः ॥२४

अस्य वर्त्तमानस्य वेधसो ब्रह्मणो ग्रहर्क्षदेवदैत्यादि रचयतः
शतघ्नाः कृताद्रिवेदाः शतगुणा वेदसप्तवेदाः = ४७४०० दिव्याब्दा
गताः । ब्रह्मदिनादितः शतघ्नवेदसप्तवेददिव्याब्देषु गतेषु ब्रह्मा सृष्टिं
रचयित्वाऽऽकाशे नियोजितवान् । ब्रह्मगुप्तादयो ब्रह्मदिनादावेव
ग्रहादिसृष्टिं कथयन्ति । तन्निराकरणार्थं सौरमतमण्डनार्थं च
तत्त्वविवेके कामलाकरेण व्यर्थमेव प्रपञ्चितं न हि नामभेदेन वस्तुभेदः ।
कल्पसम्बन्धिभगणादीनां सृष्टिसम्बन्धिभगणादीनां चाभेदात् ।
यदि वस्तुतो धर्मकृत्याद्यनुष्ठाने सौरमतस्यैव प्राधान्यं तर्हि
‘कामलाकरेणैवमवश्यमेव सर्वजनमान्यमित्यसं पञ्चवित्तं ॥ २४ ॥

इदानीं ग्रहाणां पूर्वा गतिः कथं ज्ञायत इत्यत्र हेतुमाह ।
 पश्चाद् व्रजन्तोऽतिजवान्नेत्रैः सततं ग्रहाः ।
 जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः ॥२५॥
 प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः ।
 परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते ॥२६॥
 शीघ्रगस्तान्यथात्पेन कालेन महताऽल्पगः ।
 तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः ॥२७॥

नक्षत्रैः सह सततं प्रवहवायुनाऽतिवेगात् पश्चाद् गच्छन्तो
 हा जीयमानाः पराजिता इव लम्बन्ते । किंविशिष्टा ग्रहाः ।
 ल्यमेव समानयोजनात्मकवेगेन स्वमार्गगाः स्वस्वकक्षासु गता
 त्यर्थः । अत्रैतदुक्तं भवति । कल्प्यते किमपि भं ग्रहश्च रात्रौ
 गपदुदितौ । ततः प्रवहवशेन द्वयोरप्यतिवेगेन पश्चाद् व्रजतो-
 ईतोयदिने प्रथमं नक्षत्रोदयस्तत्पश्चाद्ग्रहोदयो दृश्यते । अतो
 क्षत्रेण पराजित इव ग्रहः प्राचि लम्बितो जातः । नक्षत्रस्य
 तिश्च नास्त्यतः ग्रहाणां प्राग्गतित्वं सिध्यति । ग्रहाश्च योजनैः
 मामेनैव वेगेन गच्छन्ति । भास्करेणाप्युक्तम् ।

“समा गतिश्च योजनैर्नभःसदा सदा भवेत् ।०

क्षणादिकल्पनावशान्मृदुर्दुतश्च सा स्मृता” इति ॥

नभ्यानां मतेन सूक्ष्मयन्त्रवेधविधिनां ग्रहाणां योजनैः समान्त
 तिर्नोपलभ्यते ॥ अतः पूर्वोक्तप्रकारेण तेषां ग्रहाणां प्राग्गतित्वं
 तद्वत् । भगणैर्वक्ष्यमाणैः प्रत्यहं ग्रहाणां कक्षात्मिका गतिः

साध्या । कल्पकुदिनैर्भगणकला लभ्यन्ते तदैकेन सावनेन
 किमित्यनुपातेन कलात्मिका गतिः साध्येत्यर्थः । सा च गतिः
 परिणाहवशाद् ग्रहाणां कक्षाभेदाद्भिन्ना भिन्ना भवति ग्रहाय
 तद्दशाद् भानि राशीन् भुङ्क्ते । शीघ्रगो ग्रहस्तानि भानि
 अल्पेन कालेन अल्पगो ग्रहश्च महता कालेन भुङ्क्ते । तेषां
 ग्रहाणां परिवर्त्तेन भ्रमणेन पौष्णान्ते रेवत्यन्ते भगणाः स्मृतः
 कथितः । अश्विन्यादे रेवत्यन्तमेको भगणः कथ्यते तद्भुक्तकाल-
 शैकभगणभोगकाल इत्यर्थः ॥ अत्र भूमध्याभिप्रायेण ग्रहाणां
 कक्षाः प्रतिपादिताः । सर्वासु कक्षासु चक्रलिप्ता अङ्किताः सन्ति ।
 प्राचीनानां मतेन योजनात्मिका गतिः समैवेति पूर्वमेवोक्तम् ।
 अतो लघुकक्षायां गतियोजनचापि महत्यः कला बृहत्कक्षायां च
 तावत्येव चापि लघ्व्यः कला इति क्षेत्रमितियुक्त्या स्फुटम् ।
 ततः शीघ्रगतिर्ग्रहश्चक्रकला वा भानि अल्पेन कालेन मन्दगतिश्च
 महता कालेन भुङ्क्ते इत्यनुपातेन गणितविदां स्फुटमेव ।
 अत एव भास्करोऽप्याह —

“कक्षाः सर्वा अपि दिविषदां चक्रलिप्ताङ्कितास्ता

वृत्ते लघ्व्यो लघुनि महति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः” — इत्यादि

नवोनानां मतेन ग्रहाः सूर्यपरितो दीर्घवर्त्तुले भ्रमन्ति ।
 तत्र मध्यमगतिः कथं सप्तौकरणमित्येतदर्थं मदोयदोर्घवृत्त-
 लक्षणं विलोक्यम् ! अत्र पश्चाद्ब्रजन्तोऽतिजवादित्यादिना भ्रममा
 ग्रहसंस्था प्रतिपादिताऽस्त्यन्यथा सप्तग्रहसंस्थायां वक्रिणि ग्रहे
 ‘जीयमानास्तु लम्बन्ते’ इत्यादि नोपपद्यत इति सुधीभिर्भृशं
 विचिन्त्यम् ॥२५—२७॥ •

पूर्वोदितः को नाम भगण इत्याशङ्गां परिहरन्नाह ।
विकलानां कलाषष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते ।
तत्त्रिंशतां भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते ॥२८॥

विकलानां षष्ट्या एका कला । तासां कलानां षष्ट्या एका
भागोऽशः । तेषां भागानां त्रिंशता राशिः । ते द्वादश राशय
एव एको भगणो भवेदिति स्फुटोऽर्थः । अनया परिभाषया
विकलाप्रमाणं न सिध्यत्यतो भगणादिपरीतविधिना भास्करोक्ता
परिभाषा समीचीना । सा च यथा—

“क्षेत्रे समाद्येन समा विभागाः स्युश्चक्रराश्यंशकला-
विलिप्ताः” इति ॥२८॥

इदानीं भगणान् विवक्षुस्तावत् सूर्यबुधशुक्राणां लाघवेन
भौमगुरुशनिशोघ्रोच्चानां च भगणानाह ।

युगे सूर्यज्ञशुक्राणां चतुष्करदार्णवाः ।

कुजार्किगुरुशोघ्राणां भगणाः पूर्वयायिनाम् ॥२९॥

युगे एकस्मिन् महायुगे पूर्वाभिमुखं गच्छतां सूर्यबुधशुक्राणां तथा
भौमशनिबृहस्पतिशोघ्रोच्चानां शून्यचतुष्टयद्वादशद्वाद ४३२००००
भगणाः । युगे चैतेषां भगणानां पाठपठनादेकस्मिन् युगे तेषां
भगणानां निरवयवत्वमुपलक्षितमाचार्येण । • भगणोपपत्तिश्च
यन्त्राध्याये यन्त्रवर्णने कथयिष्यते । • खमाकाशं शून्यम् ।
रदा दन्ता द्वात्रिंशत् । अर्णवा समुद्राश्चत्वारः (१५ श्लोकटीका
विलोक्या) ॥ २९ ॥

पथान्येषां भगणानाह ।

इन्दो रसाग्नित्रिचौषुसप्तभूधरमार्गणाः ।

दस्रत्यष्टरसाङ्गाच्चिलोचनानि कुजस्य तु ॥३०॥

बुधशौघस्य शून्यर्तुखाद्रिचाङ्गनगेन्दवः ।

बृहस्पतेः खदस्त्राच्चिवेदषड्वङ्गयस्तथा ॥३१॥

सितशौघस्य षट्सप्तत्रियमाश्विखभूधराः ।

शनेर्भुजङ्गषट्पञ्चरसवेदनिशाकराः ॥३२॥

चन्द्रोच्चस्याग्निशून्याश्विवसुसर्पाणांवा युगे ।

वामं पातस्य वस्त्रग्नियमाश्विशिखिदस्रकाः ॥३३॥

एकयुगे चन्द्रस्य भगणाः = ५७७५३३३६ ।

भौमस्य च भगणाः = २२८६८३२ ।

बुधशौघोच्चस्य भगणाः = १७८३७०६० ।

बृहस्पतेर्भगणाः = ३६४२२० ।

सितशौघोच्चस्य भगणाः = ७०२२३७६ ।

शनेर्भगणाः = १४६५६८ ।

चन्द्रोच्चस्य भगणाः = ४८८२०३ ।

पातस्य चन्द्रपातस्य वामं विलोमा भगणाः = २३२२३८ ।

रसा मधुरायाः षट् । उदर-वन-समुद्रगता अग्नयस्तयः ।

द्वेषवो वाणाः कामस्य पञ्च । “कामः पञ्चशरः स्मृतः” इत्यमर-

कोशोक्तेः । भूधराः पर्वताः कुलाचलाः सप्त । मार्गणा वाणाः

पञ्च पूर्वमेवोदिताः ।

दस्रशब्दो यमलवाची तेनातो इयं गृह्यते । अष्टा नवातीऽङ्क-
शब्देन नव । अष्टिणी हे । चोचने च हे । नगा न गच्छन्तीति
नगाः पर्वताः सप्त पूर्वमेवोदिताः सप्तकुलाचलत्वात् । इन्दुश्चन्द्र
एक एव । वेदाश्चत्वारः । वङ्गयोऽग्नयस्त्रयः पूर्वोदिताः । अश्विनौ
यमलौ द्वौ । भुजङ्गाः सर्पा अनन्तादयोऽष्टावेव । निशाकरश्चन्द्र
एक एव । अर्णवाः समुद्राश्चत्वारः (१५ श्लोकटीका विलोक्या)
शिखिनोऽग्नयः । शिखाऽस्यास्तीति शिखी तद्वहुवचने शिखिनो-
ऽग्नयस्त्रयः । क्रान्तिविमण्डलसम्पातः पात इति प्रसिद्धा
गरिभाषा ॥ ३०—३३ ॥

इदानीं भभ्रमान् ग्रहसावनदिनानयनं चाह ।

भानामष्टाक्षिवस्वद्विचिद्विद्वाष्टशरेन्दवः ।

भोदया भगणैः स्वैः स्वैरूनाः स्वस्वीदया युगे ॥३४॥

भानां भगणाः प्रवहवशेन गत्यभावाच्च भ्रमाः = १५८२२३७८२८
ते । ते च भोदया भानामुदया भानां सावनदिनानि
नवासरस्तु भभ्रम"-इति भास्करोदितेः । स्वैः स्वैर्भगणैरूना
दया महायुगे स्वस्वीदयाः स्वस्वसावनदिवसा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । "भभ्रमास्तु भगणैर्विबर्जित्य यस्य तस्य
दिनानि तानि वा"-इति भास्करवासनातः स्फुटा ॥३४॥"

इदानीं चान्द्रमासाधिमासानयनमाह ।

भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम् ।

रविमासीनितास्ते तु शेषाः सूरधिमासकाः ॥३५॥

युगे सूर्यचन्द्रभगणान्तरतुल्याः शशिनश्चन्द्रस्य मासा भवन्ति ।
ते रविमासैरुनिताः शेषा अधिमासाः स्युरित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । “रवोन्धोर्युतेः स्युतिर्यावदन्या विधोर्मासः”-इति
भास्करादिपरिभाषया रवोन्धोरन्तरमेकभगणतुल्यं तदैकश्चान्द्र-
मासस्तदा युगीयभगणान्तरे कियन्तश्चान्द्रमासा इत्यनुपातेन लब्धा
भगणान्तरसमाश्चान्द्रमासाः । एवं चान्द्रमासा रविमासतो
यावताऽधिकास्तेऽधिमासा इति अहर्गणादिसाधने गुणने लाघवाथं
पूर्वाचार्यैः पठितमिति सर्वं निरवयम् ॥३५॥

इदानीमवमानयनं कुदिनपरिभाषां चाह ।

सावनाहानि चान्द्रेभ्यो व्युभ्यः प्रोक्ष्य तिथिज्ञयाः ।

उदयादुदयं भानोर्भूमिसावनवासरः ॥३६॥

चान्द्रेभ्यो व्युभ्यो दिवसेभ्यः सावनदिनानि प्रोक्ष्य हित्वा शेषं
तिथिज्ञया अवमानि भवन्ति । भानोः सूर्यस्योदयादुदयपर्यन्तं
यावत्कालः स एव भूमिसावनवासरः कुदिनं भवति । तिथिज्ञया-
श्चाहर्गणादिसाधने गणितकर्मणि लाघवाथं पूर्वैः पठिताः ।
कुदिनपरिभाषा च परम्परातः प्रसिद्धा “इनोदयदयान्तरं तदर्क-
सावनं दिनं तदेव मेदिनीदिनम्” इति भास्करेणाप्युदितम् । अत्र
क्रान्तिवृत्तीयार्कमध्यगतिसमां नाडीमण्डले गतिं स्वीकृत्य तथा
गत्या नाडीमण्डले यः कल्पितार्को गच्छति स एवानेन शब्देन
गृह्यते तस्यैव सावनदिनेषु सततं तुल्यकालत्वात् । अत एव
क्रान्तिवृत्तौयमध्यमार्कसावनदिनानयनार्थं भास्करेणोदयान्तरं कर्म-
कृतमिति स्फुटं गणितगोलविदामिति सर्वं “समं भसूर्यावुदितौ”
इत्यादिवासानायां भास्करमतं भृशं विचिन्त्यमिति ॥ ३६ ॥

इदानीं पूर्वोदितानयनेन युगसावनचान्द्रादिनादिसंख्या-
मुपयोगित्वात् पठति ।

वसुःषाष्टाद्रिरूपाङ्गसप्ताद्रितिययो युगे ।

चान्द्राः खाष्टखखव्योमखाग्निखर्तुनिशाकराः ॥३७॥

षड्वक्त्रिह्रिताशाङ्गतिथयश्चाधिमासकाः ।

तिथिचया यमार्थाश्विःषाष्टव्योमशराश्विनः ॥३८॥

खचतुष्कसमुद्राष्टकुपञ्च रविमासकाः ।

भवन्ति भोदया भानुभगणैरुनिताः क्वाहाः ॥३९॥

एकस्मिन् महायुगे भूमिसावनदिवसाः = १५७७९१७८२८ ।

चान्द्रदिवसाः = १६०३००००८० ।

अधिमासाः = १५९३३३६ ।

अवमानि = २५०८२२५२ ।

रविमासाः = ५१८४०००० ।

यद्यपि भोदया भगणैः स्वैः स्वैरुनाः स्वस्वोदया युगे इति
३४ श्लोकेन साभान्यतः सर्वेषां ग्रहाणां सावनदिनानयनमुक्तं
तथाऽप्यत्र स्फुटार्थं भोदयाः पूर्वोदिताः पूर्वोदिते रविभगणैरुनिताः
क्वाहा भूमिसावनवासरा भवन्तीति पुनरप्युक्तम् ।

अत्रोपपत्तिः पूर्वोदितपरिषाभिः स्फुटा । सा च यथा—

भूसादि = भभ्र — रभ = १५८२२३७८२८ — ४३२०००४

= १५७७९१७८२८ ॥

चादि = ३०चामा = ३०(चभ — रभ)

$$= ३० (५७७५३३३६ - ४३२००००) = ३० \times ५३४३३३३६$$

$$= १६०३००००८० ॥$$

$$\text{अधिमा} = (\text{चामा} - \text{रवि}) = (\text{चामा} - १२ \text{ रभ})$$

$$= (५३४३३३३६ - ५१८४०००) = १५६३३३३६ ॥$$

$$\text{तिक्ष} = (\text{चादि} - \text{कुदि})$$

$$= (१६०३००००८० - १५७७९१७८२८) = २५०८२२५२ ॥$$

$$\text{रविमासाः} = १२ \times \text{रभ} = १२ \times ४३२०००० = ५१८४०००० ॥$$

अत्र सूर्यसिद्धान्ते सर्वत्रोदयशब्देन यमकोटिपुरोदयो ग्राह्य इति गोलस्थितितः स्फुटं गोलविदामिति ॥ ३७—३८ ॥

इदानीं कल्पे ऽधिमासादीन् सूर्यादीनां च भगणानयनमाह ।

अधिमासीनरात्रार्चचान्द्रसावनवासराः ।

एते सहस्रगुणिताः कल्पे स्युर्भगणादयः ॥४०॥

सूर्यमन्दोच्चादिभगणाः कल्पे निरवयवा भवन्ति येषां पाठशास्त्रे पठिष्यते तस्यजातीयास्तात्कालिकाश्चेत् पूर्वोदिता युगसम्बन्धिनोऽधिमासत्रयरात्रिभोदयचान्द्रसावनवासरादयस्तथा रव्यादीनां भगणादयोऽपेक्षितास्तर्हि एते सर्वे सहस्रगुणिताः कल्पे स्युर्युगसहस्रस्यैककल्पत्वादिति सर्वं स्फुटम् ॥ ४० ॥

इदानीं कल्पे ये भगणा निरंया भवन्ति तांनाह ।

प्राग्गतेः सूर्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टवङ्गयः ।

कौजस्य वेदखयमा बौधस्यांष्टर्तुवङ्गयः ॥४१॥

खखरभ्राणि जैवस्य शौक्रस्यार्थगुणेषवः ।

गोऽम्बयः शनिमन्दस्य पातानामथ वामतः ॥४२॥

मनुदस्तासु कौजस्य बौधस्याष्टाष्टसागराः ।

कृताद्रिचन्द्रा जैवस्य त्रिखाङ्गाश्च भृगोस्तथा ॥४३॥

शनिपातस्य भगणाः कल्पे यमरसर्तवः ।

भगणाः पूर्वमेवात्र प्रोक्ताश्चन्द्रोच्चपातयोः ॥४४॥

प्राग्गतेः पूर्वाभिमुखगतिक्रमात् कल्पे सूर्यमन्दस्य सूर्यमन्दो-
च्चस्य भगणाः = ३८७ । कौजस्य कुजसम्बन्धिमन्दोच्चस्य कल्पे
भगणाः = २०४ । बुधसम्बन्धिनः = ३६८ । एवं—

गुरुमन्दोच्चस्य = ६०० । शुक्रमन्दोच्चस्य = ५३५ । शनिमन्दो-
च्चस्य = ३६ भगणाः सन्ति । अथ भौमादीनां पातानां वामतः
पश्चिमगत्या कल्पे वक्ष्यमाणा भगणाः । यथा भौमस्य भगणाः
= २१४ । बुधपातभगणाः = ४८८ । गुरुपातभगणाः = १७४ ।
भगुपातभगणाः = ६०३ । शनिपातभगणाः = ६६२ । अत्र
चन्द्रोच्चपातयोः पूर्वमेव चन्द्रभगणपाठावसर एव दृष्टणोपयोगित्वा-
द्भगणाः प्रोक्ता अतोऽत्र ते न पठिता इति युक्तमुक्तम् ॥

प्राणिनामृणादयो नव रन्ध्राणि 'नव गोप्यानि यत्रतः' इति
नोतिशास्त्रे ज्ञातत्वात् । अतो रन्ध्रशब्देन नव । पञ्चज्ञानेन्द्रिय-
ग्राह्या अर्थाः पञ्च । सत्त्वं इजस्वम इति गुणास्तयः । गावो
नन्दिन्यादयो नव । क्रान्तिमण्डलस्य गृहविमण्डलस्य च सम्पातः
पातः कथ्यते स च वेधेन चलो विलोमगतिश्च लक्ष्यतेऽतो वामगत्या
तेषां भगणा पठिताः । वेधप्रकारस्तु बन्धाध्याये कथयिष्यत इति
पूर्वमेवोदितम् । मनवः कल्पे चतुर्दशेति पूर्वमेवोक्तं तेन मनुशब्देन
चतुर्दश । दस्रशब्दो यमलवाचकं इति पूर्वमेव निरूपितम् ।

कृतं सुकृतं साधनचतुष्टयम् । अन्ये संख्यावाचकाः शब्दाः
पूर्वमेव व्याख्याताः ॥ ४१—४४ ॥

इदानीं कृतयुगान्ते सृष्ट्यादेर्गताब्दमानमाह ।

षण्मनूनां तु सम्पीड्य कालं तत्सन्धिभिः सह ।

कल्पादिसन्धिना सार्धं वैवस्वतमनोस्तथा ॥५५॥

युगानां त्रिघनं यातं तथा कृतयुगं त्विदम् ॥

प्रोह्य सृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसंख्यया ॥४६॥

सूर्याब्दसंख्यया ज्ञेयाः कृतस्यान्ते गता अमी ।

खचतुष्कयमाद्रग्निशररन्ध्रनिशाकराः ॥४७॥

गतानां षण्मनूनां कालं तत्सन्धिभिः सह कल्पादिसन्धिना
सार्धं तथा वैवस्वतमनोर्यातं गतं युगानां त्रिघनं सप्तविंशति-
संख्याकमिदं कृतयुगमानं च सर्वं सम्पीड्यैकौकृत्य ततो
दिव्यसंख्यया पूर्वोक्तं सृष्टेः कालं सजातीयं कृत्वा प्रोह्य हित्वा
कृतस्य कृतयुगस्यान्ते सूर्याब्दसंख्यया खचतुष्कयमाद्रग्निशर-
रन्ध्रनिशाकरा अमी शब्दा गता ज्ञेयाः । यथा मानेन—

$$६म = ७१मयु \times ६ = ४२६ \times ४३२०००० = १८४८३२०००० ।$$

$$७सन्धयः = ७ \times १७२८००० = १२०९६००० ।$$

$$२७मयु = २७ \times ४३२०००० = ११६६४०००० ।$$

$$कृतयुगमानम् = १७२८००० ।$$

$$योगः = १८७०७८४००० ।$$

$$सृष्टिकालः = ४७४०० \times ३६० = १७०६४००० ।$$

$$कृतयुगान्ते सौराब्दा गताः = १८५३७२०००० ।$$

एते च मूललिखितसमा एवातो मूललिखितं समी-
चीनमिति ॥ ४५—४७ ॥

इदानोमिंशदिनेऽहर्गणानयनमाह ।

अत ऊर्ध्वममी युक्ता गतकालाब्दसंख्यया ।

मासौकृता युता मासैर्मधुशुक्तादिभिर्गतैः ॥४८॥

पृथक्स्थास्तेऽधिमासघ्नाः, सूर्यमासविभाजिताः ।

लब्धाधिमासकैर्युक्ता दिनीकृत्य दिनान्विताः ॥४९॥

द्विष्ठास्तिथिचय्याभ्यस्ताश्चान्द्रवासरभाजिताः ।

लब्धोनरात्रिरहिता लङ्गायामार्धरात्रिकः ॥५०॥

सावनो द्युगणः सूर्याहिनमासाब्दपास्ततः ।

सप्तभिः क्षयितः शेषः सूर्याद्यो वासरेश्वरः ॥५१॥

अतोऽस्मात् कृतयुगान्तादूर्ध्वममी पूर्वोदिताः कृतान्ते गता
अब्दा गतकालाब्दसंख्यया गतकालसौराब्दसंख्यया युता
मासौकृता अर्थाद्द्वादशगुणाः कार्याः । ते मधुशुक्तादिभिश्चेत्-
शुक्तादिभिर्गतैर्मासैर्युक्ताः पृथक्स्थाश्च कर्त्तव्याः । * ते पूर्वपठितै-
र्युगाधिमासैर्गुणिता युगसौरमासैर्विभाजिताश्च कार्याः । लब्धाधि-
मासैस्ते पूर्वस्थापिताः सौरा मासा युक्तास्ते चान्द्रमासा भवन्ति ।
ते दिनीकृत्य दिनान्विताः कर्त्तव्याः । चान्द्रा मासास्त्रिंशद्-
गुणिता गतचान्द्रदिनैर्युक्ताः कार्या इत्यर्थः । ते चान्द्रदिवसा
द्विष्ठास्तिथिचयैः पूर्वपठितैरवमदिनैरभ्यस्ता * गणयाः . पूर्वोदिता-

युगचान्द्रवासरैर्भाजिता लब्धाभिरुनरात्रिभिः क्षयतिथिभिरुनिताः
पूर्वस्थाश्चान्द्रा दिवसा लङ्गायामार्धश्रुतिकः सावनो द्युगणोऽहर्गणो
भवेत् । ततस्तस्मादहर्गणात् सूर्याद्रिविवाराद्व्यमाणप्रकारेण
दिनमासाब्दपा ज्ञेयाः । अहर्गणः सप्तभिर्विहृत्य क्षयितः शिष्टः
कार्यस्तदा सूर्याद्यो सूर्यादिगणनया वासरेश्वरो दिनपतिर्ज्ञेयः ॥

अत्रोपपत्तिः । गताब्दा द्वादशगुणा वर्षादौ गताः सौरमासा
जाताः । ते गतचान्द्रमासतुल्यैर्गतसौरमासैर्युक्ताः क्रियन्ते तर्हि
दर्शयतः सङ्गान्यवधयः सौरा मासा जाताः । ततोऽनुपातेन
लब्धाधिमासैः सशेषैः सहितास्ते गतसौरमासास्तत्रत्याः सावय-
वाश्चान्द्रा मासा भवन्ति । तत्र चेद्दर्शसंक्रान्त्यन्तरमानं
ज्योतिषपरिभाषयाऽधिषेधसमं शोध्यते तदा दर्शान्ते चान्द्रा मासा
भवन्ति । अतः केवलेन निरवयवाधिमासमानेन युक्तास्ते सौरा
मासा दर्शान्ते चान्द्रा मासा भवन्ति । ततस्ते त्रिंशद्गुणा
गततिथियुतास्तिथ्यन्ते चान्द्रा दिवसा भवन्ति । ततोऽनुपातागतैः
सशेषैस्तिथिर्क्षयेरुनाश्चान्द्रा दिवसास्तिथ्यन्ते सावना दिवसाः स्युः ।
अथ परिभाषया तिथ्यः सूर्योदयान्तर्वर्तिना क्षयशेषेण
युक्तास्तिथ्यन्तकालिकाः सावनदिवसाः सूर्योदये सावनाहर्गणो
भवतीति केवलैः क्षयदिनैर्युक्ताश्चान्द्राहाः सूर्योदये सावनाहर्गणो
भवति—इति मूलोक्तं समोचनम् । सृष्ट्यादौ रविवार आसीदतः
सप्तशेषितऽहर्गणो सूर्याद्यो वारेश्वरो भवति । इह स्थूलति-
थ्यानयने यस्यां तिथौ यो वारः स चेदहर्गणेन न तदा सैको
निरेको वाऽहर्गणः कार्य इत्यादयो भास्करविशेषा विचिन्त्याः किं
लेखप्रयासेन । मयदेत्यस्य पूज्यो लङ्गाधीश्वरो रावण आसीत्
तस्मै मयेन स्वकन्या मन्दोदरी च पूज्यत्वाद्दत्ता । अतो मयेन

लङ्गामिव प्रधाननगरीमङ्गोकृत्य तत्र निशाचराणां निवासादर्ध-
रात्रिकाल एव तेषां व्यवहारारम्भात् तदैव दिनादिमवगत्या-
ऽर्धरात्रिक एवाहर्गणः साधितः । ततः सूर्यसिद्धान्ते लङ्गायाः
प्रधानत्वादन्ते सिद्धान्तकारा आर्यभटादयोऽपि लङ्गायामिव
श्रौदयिकानार्धरात्रिकान् वा ग्रहान् साधितवन्त इति ।
अहर्गणे स्पष्टरविवशेन चान्द्रा मासा गृहीता अतस्तत्समा यदा
मध्या अपि चान्द्रा मासास्तदाऽहर्गणः शुद्धो भवति ।
स्पष्टमध्यचान्द्रमासानामन्तरमेकमतः स्फुटतो मध्यमाधिके सैकैर्गत-
मासैरल्पे च निरेकेरहर्गणः साध्यः । एवमुदये स्पष्टमध्यम-
तिथोरन्तरं च रूपसमम् । अहर्गणे मध्यमास्तिथयोऽपेक्षिताः
पञ्चाङ्गेन स्फुटास्तिथयो गृहीताः । अतः स्फुटतो मध्यमतिथि-
मानेऽधिके सैको न्यूनं च निरेकोऽहर्गणः क्रियते । अनुपातस्य
नियतैकविषयत्वात् स्फुटचान्द्रमासैः स्फुटतिथिभिश्च मध्यम-
सावनाहर्गणो नैव कर्तुं योग्य इति सर्वं गणितविदां स्फुटमेव ।
एतेनाहर्गणानयने सिद्धान्तशिरोमणौ भास्करोक्ता विशेषाञ्चोपपन्ना
भवन्ति । सौरभाष्ये नृसिंहदेवज्ञेनापीदमेव पूर्वोक्तं स्पष्ट-
मुदितमिति ॥४८—५१॥

अथाहर्गणेन कथं मासवर्षाधिपानयनं कर्तव्यमित्याशङ्गां
परिहरन्नाह ।

मासाब्ददिनसंख्याप्तं द्विक्रमं रूपसंयुतम् ।

सप्तोद्धृतावशेषौ तु विज्ञेयौ मांसवर्षपौ ॥५२॥

अहर्गणमनिमेकत्र मासदिनसंख्यया त्रिंशताऽन्यत्र वर्षदिन-
संख्यया षष्ठ्यधिकशतत्रयेण भाष्यमाप्तं फलं याञ्छं शेषमानं-

मुभयत्र त्याज्यम् । प्रथमं फलं द्वाभ्यां गुणं द्वितीयं च त्रिभिर्गुण
नीयम् । उभे गुणानफले रूपेणेकेन युते कार्ये । द्वौ योगं
सप्तभिर्भक्त्वाऽवशेषौ विज्ञेयौ तौ तु रव्यादिगणनया क्रमेण मास
वर्षपौ भवतः ।

अत्रोपपत्तिः । माससंख्यया त्रिंशता वर्षसंख्यया षष्ट्यधिक
शतत्रयेण च यद्येका मासो वर्षं च लभ्यते तदाऽहर्गणन वि
प्रथमस्थाने लक्षा गताः सावनमासा द्वितीयस्थाने च लक्षादि
गतानि सावनवर्षाणि । एकस्मिन् सावनमासे त्रिंशद्दिनात्मकं
सप्ततष्टे इयमवशिष्यते । एकसावनवर्षे षष्ट्यधिकशतत्रयदिनात्मकं
सप्ततष्टे त्रयमवशिष्यतेऽतो गतमाससंख्या द्विगुणा गतवर्षसंख्या च
त्रिगुणिता क्रमेण गतमासपा गतवर्षपाश्च भवन्ति वर्त्तमानाधि-
पत्यर्थं स्थानद्वयं रूपयोजनं कृतमाचार्येण । ततः सप्ततष्टे मास-
वर्षपा भवन्ति । सृष्ट्यादौ मासवर्षपा रविरेवातोऽत्रापि रव्यादिते
गणना कार्या ।

अथ साधिताहर्गणाङ्गणादिग्रहानयनमाह ।

यथा स्वभगणाभ्यस्तो दिनराशिः कुवासरैः ।

विभाजितो मध्यगत्या भगणादिर्ग्रहो भवेत् ॥५३॥

यथा कल्पयुगादिसम्बन्धिभिर्ग्रहभगणैर्दिनराशिरहर्गणोऽभ्यस्तो
गुणितस्तथा क्रमेण कल्पयुगादिसम्बन्धिभिः कुदिनैरर्कसावन-
दिनैर्विभाजितस्तदा मध्यगत्या भगणादिर्ग्रहो भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । कल्पयुगादिकुदिनैर्यदि कल्पयुगादिग्रहभगणा
लभ्यन्ते तदाऽहर्गणेन किं लब्धो भगणादिर्मध्यमो ग्रहो भवतीति
सुगमा । एवमनुपांतेन नाडीमण्डलीयकल्पितरविमध्यसावना-

लकाहर्गणेन सिद्धो ग्रहो नाडीमण्डलीयकल्पितमध्यमार्कवशेन
यदा लङ्कायामर्धरात्रिर्भवति तत्काले जातः । व्रान्तिवृत्तीय-
मध्यार्कजन्यार्धरात्रे तु उदयान्तरकर्मणा भवतीति स्फुटं गणित-
गोलविदाम् । अत एव भास्करः—

“अहर्गणो मध्यमसावनेन कृतश्चलत्वात् स्फुटसावनस्य ।
तदुत्थखेटा उदयान्तराख्यकर्माङ्गवेनानयुताः फलेन ॥
लङ्कोदये स्युर्न कृतं तथाऽऽद्यैर्यतोऽन्तरं तच्चलमल्पकं च ।” इति ॥५३॥
एवं पूर्वोदितानयनेन सर्वे ग्रहाः साध्या इत्याह ।

एवं स्वशीघ्रमन्दोच्चा ये प्रोक्ताः पूर्वयायिनः ।

विलोमगतयः पातास्तद्वच्चक्राद्विशोधिताः ॥५४॥

एवं पूर्वप्रकारेण ‘यथा स्रभगणाभ्यस्त’ इत्यादिना ये पूर्वगतयः
स्वशीघ्रमन्दोच्चा ग्रहाणां शीघ्रमन्दोच्चाः प्रोक्तास्ते सर्वे साध्याः ।
तद्वद्विलोमगतयः पश्चिमगतयः पाताश्च ये राश्यादयो भवन्ति ते
चक्राद् द्वादशराशिभ्यो विशोधितास्तदा मेषादितो भवन्तीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वोक्तानुपातेन विलोमतः पाता आगच्छन्ति
ते चक्राद्विशोधिताः प्राग्वतिसजातीया मेषादिक्रमतो भवन्तीति
गोलस्थितितः स्फुटम् । शेषोपपत्तिः प्रसिद्धा ॥५४॥

इदानीं गुरुवर्षानयनमाह । •

द्वादशघ्ना गुरोर्याता भगणा वर्त्तमानकैः ।

राशिभिः सहिताः शुद्धाः षष्ठ्या स्युर्विजयादयः ॥५५॥

पूर्वप्रोक्तानुपातेन यो भगणादिर्गुरुः सिद्धस्तत्र ये याता
भगणास्ते द्वादशगुणिता वर्त्तमानकै राशिभिः सहिताः षष्ठ्या

शुद्धा अवशेषिताः । ते षष्टितष्टाः कार्या इति । एवं विजयादि-
गणनया गुरोरब्दा भवन्ति । संहिताकारैः शुभाशुभफलज्ञानार्थं
षष्टिगुरुवर्षाणि कथितानि । शर्कादौ प्रभवनामाऽब्द आसीत्
ततः क्रमेण तन्नामानि ।

प्रभवः १ ।	विभवः २ ।	शुक्लः ३ ।	प्रमोदः ४ ।
प्रजापतिः ५ ।	अङ्गिरा ६ ।	श्रीमुखः ७ ।	भावः ८ ।
युवा ९ ।	धाता १० ।	ईश्वरः ११ ।	बहुधान्यः १२ ।
प्रमाथी १३ ।	विक्रमः १४ ।	वृषः १५ ।	चित्तमानुः १६ ।
सुभानुः १७ ।	तारणः १८ ।	पार्थिवः १९ ।	व्ययः २० ।
सर्वजित् २१ ।	सर्वधारी २२ ।	विरोधी २३ ।	विकृतः २४ ।
खरः २५ ।	नन्दनः २६ ।	विजयः २७ ।	जयः २८ ।
मन्मथः २९ ।	दुर्मुखः ३० ।	हेमलम्बः ३१ ।	विलम्बः ३२ ।
विकारी ३३ ।	शर्वरी ३४ ।	प्लवः ३५ ।	शुभकृत् ३६ ।
शोभकृत् ३७ ।	क्रोधी ३८ ।	विश्रवावसुः ३९ ।	पराभवः ४० ।
प्लवङ्गः ४१ ।	कीलकः ४२ ।	सौम्यः ४३ ।	साधारणः ४४ ।
विरोधकृत् ४५ ।	परिधावी ४६ ।	प्रमादौ ४७ ।	आनन्दः ४८ ।
राक्षसः ४९ ।	नलः ५० ।	पिङ्गलः ५१ ।	कालयुक्तः ५२ ।
सिद्धार्थी ५३ ।	रौद्रः ५४ ।	दुर्मतिः ५५ ।	दुन्दुभिः ५६ ।
रुधिरोद्धारौ ५७ ।	रक्ताक्षः ५८ ।	क्रोधनः ५९ ।	क्षयः ६० ॥

यद्यपि मुहूर्त्तकल्पद्रुमादौ स्यष्टगुरुराशिसञ्चारवशतोऽपि
गुरुवर्षाणि साधितानि । तद्वशेन चान्द्रवर्षेऽधिवत्सरञ्चाधिमासवत्
साधितस्तथाऽपि प्राचीनैः सर्वैर्वराहमिहिरादिभिर्मध्यमगुरुराशि-
सञ्चारवशेन वर्षाण्यनौतानि । तथा च भास्करः—

“बृहस्पतिर्मध्यमराशिभोगात् संवत्सरं संहितिका वदन्ति”-
इति । एवं कस्यचित् पद्यं च

“कल्पादित्ये मध्यमजीवभुक्तां ये राशयः षष्टिहृतावशेषाः ।

संवत्सरास्ते विजयाश्विनाद्या इतीज्यमानं किल संहितीकम्” ॥

(गुरुवर्षानयनार्थं बृहत्संहिता विलोक्या)

अत्रोपपत्तिः । “मध्यगत्या भभोगेन गुरोगौरववत्सराः” इति
लघुवसिष्ठसिद्धान्तोक्तेरुपरिप्रतिपादितभास्करादिवचनाच्च मध्यम-
गुरुराशिभोगकाल एकः संवत्सर इति सृष्ट्यादेर्गुरोः सम्पूर्णराशि-
भोगज्ञानार्थं गता भगणा द्वादशगुणा वर्त्तमानराशिसंख्यासंहिताः
कृतास्ते च षष्टितष्टाः शिष्टं विजयादिकः संवत्सरो वर्त्तमानो भवति
संवत्सराणां षष्टिमितत्वात् । सृष्ट्यादौ विजयसद्भावाद्द्विजयादित्यो
गणना समुचितेति ॥ ५५ ॥

इदानीं लाघवेन ग्रहानयनार्थमाह ।

विस्तरेणैतदुदितं संक्षेपाद्ब्यावहारिकम् ।

मध्यमानयनं कार्यं ग्रहाणामिष्टतो युगात् ॥५६॥

एतत् सृष्ट्यादित्यो ग्रहानयनं मया विस्तरेण बृहद्बर्गणेन
गौरवेणोदितं संक्षेपात्लाघवेनेष्टतोऽभीष्टयुगादेव व्यवहारयोग्यं
ग्रहाणां मध्यमानयनं कार्यं गणकेनेति शेषः । अभीष्टयुगादेव
लघुवर्गणं प्रसाध्य तदुत्पन्नाः खेटा अभीष्टयुगादिसमुद्भूतखेटैर्ध्रुव-
संज्ञैर्युता अभीष्टदिने मध्यमां ग्रहा भवन्तीत्यर्थः । इदमेव -
करणग्रन्थानामिदं सौरवर्षे भास्करादिलघुवर्गणस्य च
मूलमिति ॥ ५६ ॥

अथैतत्प्रकारोदाहरणरूपे त्रेतायुगादितो मध्यमानयने त्रेता-
युगादौ वा कृतयुगस्यान्ते संचेपाद्ब्रुवकानाह ।

अस्मिन् कृतयुगस्यान्ते सर्वे मध्यगता ग्रहाः ।

विनेन्दुपातमन्दोच्चान् मेषादौ तुल्यतामिताः ॥५७॥

मकरादौ शशाङ्कोच्चं तत्पातस्तु तुलादिगः ।

निरंशत्वं गताश्चान्ये नोक्तास्ते मन्दचारिणः ॥५८॥

अस्मिन् सत्ययुगान्तेऽर्थात् त्रेतादौ चन्द्रपातमन्दोच्चान् विना
(बहुषु पुस्तकेषु विना तु पातमन्दोच्चानिति साधुपाठः । तदा
ग्रहाणां पातमन्दोच्चान् विना इति व्याख्या कर्तव्या) सर्वे मध्यगता
मध्यमा ग्रहा मेषादौ तुल्यतां समत्वमिताः प्राप्ताः । सर्वे रव्यादयः
सप्त मध्यमग्रहा मेषादावासन् ततस्तेषां ध्रुवकाः शून्येन समा
इत्यर्थः । शशाङ्कोच्चं मकरादावर्थात् तस्य ध्रुवो नवराशिमितस्तस्य
चन्द्रस्य पातो राहुश्च तुलादिगस्तस्य ध्रुवः षड्राशिसम इत्यर्थः ।
अन्ये ग्रहाणां पादमन्दोच्चाश्च निरंशत्वं गताः । क्रान्तिवृत्तस्य ये
द्वादशांशा भागा अर्थाद्राशयस्तेषां यो धर्मस्तदंशत्वं निर्गतमं-
शत्वमिति निरंशत्वमर्थादंशाभावता न प्राप्ता अर्थाद्राश्यादौ न गता
आसन् । ततः पाठे राशिभागकलाविकलानामुल्लेखाद्गौरवान्मया
नोक्तास्तेषां ध्रुवा न पठिता इत्यर्थः ।

तद्ब्रुवपाठाभावात् त्रेताद्यहर्गणेन कथं सृष्ट्यादेर्ग्रहा भति-
र्यन्तीत्येतदर्थमाह ते मन्दचारिणः । ते पातमन्दोच्चा मन्द-
चारिणी मन्दगतयः सन्ति, वर्षसहस्रैरपि तेषां गतिर्नोपलक्ष्यते-
ऽतस्तेषां कल्पभगणाश्चाल्याः । कृतयुगान्ते गताब्दाश्च खचतुष्कय-

मायुग्नीत्यादयः पठितास्ततः कल्पसौरवर्षैस्तेषां भगणा लभ्यन्ते
तदा कृतान्तगताब्देः किमित्यनुपातेन तेषां मानानि प्रसाध्य
विज्ञेयानि तानि च बहुवर्षसहस्रपर्यन्तं स्थिराणि स्वाभीष्ट-
काले विज्ञेयानि । त्रेतायुगाद्यहर्गणेन बहुवर्षसहस्रपर्यन्तं तेषा-
मानयनं व्यर्थमेवेत्यर्थः । कृतयुगान्ते रङ्गनाथेन स्वगूढार्थप्रकाशे
रविमन्दोच्चादिकानां सावयवा ध्रुवाः पठिताः । ते च यथा—

सूर्यमन्दोच्चस्य = ०। ७।२८।१२	
भौममन्दोच्चस्य = ३। ३।१४।२४	भौमपातस्य = ६।११।२०।१२
बुधमन्दोच्चस्य = ५। ४। ४।४८	बुधपातस्य = ८।११।१६।४८
गुरुमन्दोच्चस्य = ०। ६। ०। ०	गुरुपातस्य = ८। ८।५६।२४
शुक्रमन्दोच्चस्य = ११।१३।२१। ०	शुक्रपातस्य = ४।१७।२५।४८
शनिमन्दोच्चस्य = ४।२०।१३।१२	शनिपातस्य = ४।२०।१३।१२

अस्मादग्रे “कल्पस्यात्र महस्त्रांशो युगम्” इत्यादयो दश
श्लोकाः केनचित् सूर्यमतानभिज्ञेन प्रक्षिप्तास्ते च सूर्यमतविद्वि-
र्हयाः—इति ॥५७—५८॥

इदानीं देशान्तरसाधने ग्रहणादिषूपयोगित्वाद्भूव्यासं तत्-
परिध्यानयनं चाह ।

योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि तु ।

तद्वर्गतो दशगुणात् पदं भूपरिधिर्भवेत् ॥५९॥

अष्टौ शतानि योजनानि द्विगुणानि भूकर्णो भूव्यासः ।
प्राचीनैः कर्णशब्देन व्यासो गृह्यते । भास्करादिभिः कर्णशब्देन
ग्रहकक्षाव्यासाधं कथ्यते । “निगदिताऽवनिमध्यत उच्छ्रितिः

श्रुतिरियं किल योजनसंख्यया” इत्युक्तत्वात् । तस्य भूव्यासस्य
वर्गाद्दशगुणात् पदं वर्गमूलं भूपरिधिर्भवेत् । नव्यासु
“तद्द्वर्गतोऽदशगुणात् भूव्यासस्य वर्गाद्दशेति । न दशैत्यदश
किञ्चिद्भूना दश तैर्गुणात् पदं भूपरिधिः । यथा प्रसिद्धत्वात्
योजनपरिमाणमाचार्येणैव नोक्तं तथा व्यासवर्गस्य दशन्यूनो
गुणकः प्रसिद्धः स्थिरश्च $(\frac{३३}{१})^२$ वा $(\frac{३६३७}{१३३७})^२$ अथ वा $(\frac{३५५}{१३३})^२$
अथमाचार्येण नोक्तः । दशग्रहणे तु स्पष्टाधिकारोक्तचक्रकलापरिधौ
त्रिज्या (३४३८) तुल्यं व्यासाधं कथमुक्तं तत्राचार्येणेति वदतो
व्याघातः । पाठे लाघवाद्दशवर्गस्यैव गुणकोऽदश किञ्चिद्भूना
दशैत्याचार्येण सूचितो ‘निरंशत्वं गताश्चान्ये नोक्तास्ते मन्दचारिणा’
इत्युक्तिवत्” इति व्याचक्षते । दशगुणक एव समोचीन इति
कमलाकरेण सौरवासनायां सिद्धान्ततत्त्वविवेके च सर्वं युक्तिशून्यं
प्रलपितमिति स्फुटं ज्यागणितविदाम् । रङ्गनाथेन स्वगूढार्थ-
प्रकाशके दशगुणकः स्थूल उक्तः । एवं सौरभाष्येऽपि नृसिंहेन
“भूव्यासः किञ्चिदधिकत्रिभिर्गुणितः परिधिर्भवति । तत्र
मुनिभिः किञ्चिदधिकत्रयाणां वर्गो दशमितः कृतस्ततो
वर्गेण वर्गं गुणयेद्भजेदित्यनेन व्यासवर्गो दशभिर्गुणितः स तु
परिधिवर्गो जामस्तस्य मूलं परिधिरित्यत उक्तं व्यासवर्गा-
द्दशगुणामूलं भूपरिधिः” इति सर्वं दशग्रहणाद्दोषावहमेव
व्याख्यातमतो मन्त्रव्यानां व्याख्यानमेव समोचीनमिति भृशं
विचिन्त्यम् ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मच्छोधिता भास्करस्त्रीलावती वा मदीयं
चलनकलनं च विलोक्यमिति ॥ ५६ ॥

इदानीं स्फुटपरिधिं तेन देशान्तरफलं चाह ।

लम्बज्यास्त्रिज्वाप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः ।

तेन देशान्तराभ्यस्ता ग्रहभुक्तिर्विभाजिता ॥६०॥

कलादि तत् फलं प्राच्यां ग्रहेभ्यः परिशोधयेत् ।

रेखाप्रतीचीसंस्थाने प्रक्षिपेत् स्युः स्वदेशजाः ॥६१॥

पूर्वागतो भूपरिधिर्लम्बज्या गुणितस्त्रिज्या भाज्यः फलं स्वीयः स्फुटो भूपरिधिर्भवति । मेरुकेन्द्रात् स्वपृष्ठस्थानोपरि गतं पृथिवीपृष्ठे लम्बांशचापमानेन गल्लघुवृत्तं स एव स्वीयः स्फुटभूपरिधिरित्यर्थः । 'स्वदेशमेवत्तरयोजनैर्यल्लम्बांशजैर्मेरुगिरिः समन्तात् । वृत्तं स्फुटो भूपरिधिः' इति भास्करोक्तिरनेनैव सौरसूत्रेण सिध्यति । कलात्मिका ग्रहगतिर्देशान्तरयोजनेनाभ्यस्ता तेन पूर्वागतेन स्वस्फुटभूपरिधिना विभाजिता । तत्कलादि फलं प्राच्यां रेखातः प्राग्देशे ग्रहेभ्यः परिशोधयेत् रेखातः प्रतीचीसंस्थाने पश्चिमदेशे च ग्रहेषु पूर्वागतं फलं प्रक्षिपेद्योजयेत् तदा पूर्वसाधिता लङ्कानिशीथोत्पन्ना ग्रहाः स्वदेशजाः स्वनिरक्षे निशोथजाः स्युः । स्वदेशोपरि गतं याम्योत्तरवृत्तं यत्र लङ्कापूर्वापरवृत्ते लग्नं स एव स्वनिरक्षदेशः । स्वस्फुटभूपरिधिर्लङ्कायाम्योत्तरवृत्ते यत्र लग्नस्तस्मात् स्वपृष्ठस्थानपर्यन्तं तस्मिन् स्फुटपरिधौ यद्योजनात्मकं चापमानं तदेक योजनात्मकं देशान्तरम् । तस्माल्लग्नस्थानाच्च स्वदेशे प्राक् प्राग्देशान्तरं पश्चिमे च पश्चिमं देशान्तरमिति ।

अत्रोपपत्तिः । ध्रुवयच्चुपरि, स्वपृष्ठस्थानाद्यो लम्बस्तदेव स्फुटभूपरिधिव्यासार्धम् । तत्र, भूकेन्द्रात् स्वपृष्ठस्थानोपरिगता

रेखा भूव्यासार्धं कर्णः । पूर्वसाधितो लम्बः स्फुटभूपरिधिव्यासार्धं
कोटिः । भूकेन्द्रकोटिमूलान्तरं भुजः । कोटिसंमुखो भूकेन्द्रलग्नः
कोणो लम्बांशाः । “यन्त्रवेधविधिना ध्रुवोन्नतिर्या नतिश्च भवतो-
ऽक्षलम्बकौ” इति भास्करोक्तिश्च । ततः सरलत्रिकोणमित्या यदि
त्रिज्या भूव्यासार्धं तदा लम्बज्या किं लम्बं लम्बः स्फुटभूपरिधि-
व्यासार्धम् = $\frac{\text{भूव्या} \times \text{ज्यालं}}{\text{त्रि}}$ । ततो भूव्यासार्धेन भूपरिधिस्तदा-
ऽधुनाऽऽनीतेन व्यासार्धेन किं लम्बः स्फुटभूपरिधिः = $\frac{\text{भूपरि-ज्यालं}}{\text{त्रि}}$
अत उपपन्नं स्फुटपरिध्यानयनम् । अत्र रङ्गनाथेन स्वगूढार्थ-
प्रकाशके—“लम्बांशाक्षांशौ तु वक्ष्यमाणस्वरूपौ । तथा च
लम्बांशङ्गामानुरोधेन परिधेरपि ङ्गास इति परमलम्बांशैर्नति-
मितैरुक्ती भूपरिधिस्तदा स्वदेशीयलम्बांशैः क इत्यनुपात उप-
पन्नोऽपि वृत्ताश्रितांशेभ्योऽनुपातानामसम्भवेन सर्वैरुपेक्षितत्वाच्च
ज्यानुपातस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वात् प्रमाणास्थाने प्रमाणांशज्या परमा
त्रिज्या इच्छास्थाने इच्छांशानां ज्या लम्बज्येति युक्तमुक्त-
मुपपन्नं स्पष्टपरिध्यानयनम् ।” इति सर्वं मत्प्रतिपादितजात्यत्र-
स्रमज्ञात्वेव प्राचीनाङ्गीकारात् तदुक्तं ज्यागणितविद्भिर्न मान्यमिति
विंद्भिर्विचिन्त्यमिति । देशान्तरकालज्ञानार्थं ततः स्फुटभूपरिधि-
ज्ञानार्थं च सौरमाथे नृसिंहः—“केनचिदावन्तिकेन नरेणैकं
वालुकायन्त्रं तथा विरचितं यथा सम्पूर्णसावनदिनमध्ये रन्ध्रेण
निःसृता वालुका स्वत एव निःशेषा भवति । तेन पुंसा उज्जयिन्यां
सूर्यविम्बार्धसमकाले तद्यन्त्रं वालुकापूर्णं कृत्वा सहैव गृहीत्वो-
ज्जयिन्याः सकाशात् पूर्वस्यां दिशि योजनानि गतानि । तस्मिंस्थले
ग्रामे वा यदा सूर्यविम्बार्धं क्षितिजसंलग्नं दृष्टं तदानीं तद्यन्त्रं

किञ्चिद्वालुकावशेषं दृष्टम् । ततस्तेनेदं ज्ञातम् । यथा यथा द्रष्टा
रेखातः प्राग्गच्छति तथा तथा प्रागेवाकोदयं पश्यति इति ।
तस्मिंस्थले ग्रामे वा यदा मार्त्तण्डविम्बकेन्द्रोदयो जातस्तस्मात्
कालादूर्ध्वं यैरसुभिर्निःशेषं वालुकायन्त्रमासीत् तेऽसौ गणिताः ।
ततोऽनुपातः । यद्येतावताऽसुतुल्येन सूर्योदयान्तरेण एतानि
योजनानि रेखापुरेष्टपुरमध्ये लभ्यन्ते तदाऽहोरात्रासुभिः किमिति
लब्धं स्पष्टो भूपरिधिः ।”

अत्र पुमान् यदि उज्जयिनौसंष्टभूपरिधावेव प्राचि प्राग्गच्छेत्
तदान्तरयोजनैरुदया तरासुभिश्चानुपातेन केवलमुज्जयिन्याः स्फुट-
परिधिमानं व्यक्तं स्यात् । अनुपाते रेखापुरेष्टपुरान्तरं यद्गृहीतं
तज्ज्ञानमतौव दुर्घटमतौ नृसिंहद्वैवज्ञकथनं वाङ्मात्रमेव
न तेन देशान्तरज्ञानम् । रेखापुरादुघटिकायन्त्रं गृहीत्वा
निशोथकाले ध्रुवयन्त्रेण तदक्षांशसममन्यदेशाक्षांशं विध्यता गणकेन
तत्स्फुटपरिधौ गच्छता रेखादेशतद्देशान्तरज्ञानं च कुर्वता
तदुदयान्तरकालेनान्तरयोजनेन च स्फुटपरिधिः साधु ज्ञानं
कार्यमिति स्फुटं गणितविदाम् । सम्प्रति यत्प्रधानदेशत इष्ट-
देशस्य देशान्तरं कालात्मकमपेक्षितं तत्र प्रधानेष्टदेशयोर्विद्युद्यन्त्रं
लोहसूत्रमयं विरचय्य प्रधानदेशमध्याङ्गसमये विद्युद्यन्त्रबलेन
तत्रस्थेन बंधं कुर्वतां गणकेनेष्टदेशे प्राक्पश्चिमो वा नतकाली
विज्ञेयः । तदेव प्राक् पश्चिमं वा कालात्मकं देशान्तरम् ।
ततो घटीषट्का ग्रहभुक्तिकला तदा पूर्वानीतदेशान्तरघटीभिः किं
लभ्यं देशान्तरफलं कलादिकं ज्ञेयं किमु देशान्तरयोजन-स्फुट-
भूपरिधिज्ञानप्रयासेन । विद्युद्यन्त्रद्वयः स्थानयोर्भू परिध्यर्धान्तरस्थ-
योरपि त्रुद्यल्पकालेनैव मिथः संवादज्ञानं भवतीति पूर्वविधिना

देशान्तरज्ञाने संवादकालान्तरवशेन न स्थूलतेति विद्भिः परीक्ष्यम् ।
 “आदौ प्रागुदयोऽपरत्र विषये पञ्चादि रेखोदयात्” इत्यादि-
 भास्करोक्त्या धनर्णवासना सुलभेति ६०—६१ ॥

पूर्वं यद्वशतो देशान्तरफलं ग्रहेषु धनर्णं कृतं स को नाम
 रेखादेश इत्याशङ्गां परिहरन्नाह ।

राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्मध्यसूत्रगाः ।

रोहीतकमवन्ती च यथा सन्निहितं सरः ॥६२॥

राक्षसानामालयो लङ्का । देवानामोको निवासस्थानरूपः
 शैलो मेरुः । अनयोर्मध्ये यत् सूत्रं याम्योत्तरसूत्रं लङ्काया
 याम्योत्तरवृत्तं भूपृष्ठगमित्यर्थः । तस्मिंलङ्कायाम्योत्तरवृत्ते ये देशा
 गतास्ते रेखादेशा विज्ञेयाः । यथा रोहीतकं नगरमवन्ती
 उज्जयिनी सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रं च एते देशास्तसूत्रगतत्वाद्दे-
 खादेशास्तथैव स्वस्थानाक्षवर्णानान्ये च तत्सूत्रस्था रेखादेशा
 ज्ञेया इति । भास्करेण स्वकारणाकृतूहले बहूनि नगराणि
 पठितानि तद्वाक्यं च

“पुरी राक्षसी देवकन्याऽथ काञ्ची

सितः पर्वतः पर्यलीवत्सगुल्मी ।

पुरी चोज्जयिन्याह्वया गर्गराटं

कुरुक्षेत्रमेरु भुवो मध्यरेखा” इति ।

यद्याम्योत्तरवृत्तं प्रधानोक्तस्य गणका गणितं कुर्वन्ति तद्याम्यो-
 त्तररेखैव मध्यरेखा कथ्यते । यथा वयं स्वपञ्चाङ्गे काशी-
 याम्योत्तरवृत्तादेव देशान्तरं कक्षयामोऽतोऽस्मन्मतेन काशीयाम्यो-
 त्तरसूत्रमिव मध्यरेखेति ॥६२॥

रेखादेशाद्द्रष्टा पूर्वं वा पश्चिमे तिष्ठतीति देशान्तरज्ञानं चाह ।

*अतीत्योन्मीलनादिन्दोः पश्चात् तद्गणितागतात् ।

यदा भवेत्तदा प्राच्यां स्वस्थानं मध्यतो भवेत् ॥६३॥

अप्राप्य च भवेत् पश्चादेवं वापि निमीलनात् ।

तयोरन्तरनाडीभिर्हन्याद्भूपरिधिं स्फुटम् ॥६४॥

षष्ठ्या विभज्य लब्धैस्तु योजनैः प्रागथापरैः ।

स्वदेशः परिधौ ज्ञेयः कुर्याद्देशान्तरं हि तैः ॥६५॥

इन्दोश्चन्द्रस्य तद्गणितागतात् तस्मिन् रेखादेशे गणितेनाऽऽगतो यस्तस्मादुन्मीलनादुन्मीलनकालादतीत्योल्लंघ्य पश्चाद्यदि दर्शनेन भवेत्तदा मध्यतो रेखादेशात् स्वस्थानं प्राच्यामस्तीति वेदितव्यम् । गणितागतकालादुन्मीलनादप्राप्यानुल्लंघ्य पूर्वमेव भवेत्तदा रेखादेशात् स्वस्थानं पश्चादिति वेदितव्यम् । दृक्क्षिप्रिर्गणितागतादितिपाठे, गणितागतादुन्मीलनादतीत्योल्लंघ्य यदि दृक्क्षिप्रिर्दृशा सिद्धिरर्थाद्दर्शनं भवेदिति व्याख्येयम् । एवं निमीलनात् संमीलनकालाद्वा पूर्वापरदेशज्ञानमपि पूर्ववज्ज्ञेयमिति । अत्रैतदुक्तं भवति । देशान्तराज्ञानाद्देशान्तरसंस्काररहिताभ्यां स्फुटरविचन्द्राभ्यां चन्द्रग्रहणविधिना सर्वग्रहणे संमीलनकाल उन्मीलनकालश्च साध्यः । तत्र दिने दृष्ट्या च संमीलनकालो विज्ञेयः स च गणितागतसंमीलनकालाधिकस्तदा द्रष्टा रेखातः प्राग्भागेऽन्यथा पश्चिमभागे स्थित इति वेदितव्यम् । यतः प्राचि

*अतीत्योन्मीलनादिन्दोर्दृक्क्षिप्रिर्गणितागतात्—इति पाठान्तरम् ।

प्रथमं स्वदेशे ततो रेखादेशे मध्याह्नकालोऽतो रेखादेशेष्टसंमीलन-
 कालात् स्वदेशीयसंमीलनकालोऽधिकः । पश्चिमेऽतोऽन्यथेति गोल-
 स्थित्यैव सर्वं स्फुटम् । एवं परोक्षोन्मीलनकालादिष्टग्रासकालात्
 स्वर्णकालाद्वा मोक्षकालादपि गोलयुक्त्या भवतीति प्रसिद्धम् ।
 स्वर्णमोक्षकालपरीक्षा च दृष्ट्या दुर्घटाऽतः “प्राग्भूविभागे
 गणितोत्थकालादनन्तरं प्रग्रहणम्” इत्यादिभास्करयुक्तित इह
 सौरो युक्तिरुत्तमा । इष्टग्रासकाले चेष्टग्रासपरीक्षा तद्विष्टकाल-
 परीक्षापेक्षितेति परीक्षाद्वये गौरवं विलोक्य संमीलनोन्मीलन-
 कालावेव दृष्टिसुलभौ गृह्येतावाचार्येणेति महिचारो बुद्धिमद्भि-
 र्भृशं विचिन्त्यम् । इत्यलं प्रसङ्गागतविचारेण । तयार्गणितागतदृक्-
 सिद्धकालयोरन्तरनाड्यो देशान्तरनाड्य इति स्फुटम् । अथ
 ताभिर्देशान्तरनाडीभिर्गणकः स्वीयं स्फुटं भूपरिधिं हन्यात् ततः
 षष्ठ्या विभज्य लब्धैः प्रागपरैर्योजनै रेखातः परिधौ स्वस्फुट-
 परिधौ स्वदेशो ज्ञेयः । तैः पूर्वागतैर्योजनैर्हि पूर्वदेशान्तरं
 कालाद् कुर्याद्गणक इति शेषः । ‘स्वदेशपरिधिर्ज्ञेयः--- इति
 पाठा रङ्गनाथादिभिः प्रमादतो विलिखितस्तेन पाठेन पूर्वापरा-
 सङ्गतिर्भवतीति विचिन्त्यम् ॥६३ - ६५॥

इदानीं वारप्रवृत्तिमाह ।

वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे क्षपार्धेऽभ्यधिके भवेत् ।

तद्देशान्तरनाडीभिः पश्चाद्गते विनिर्दिशेत् ॥६६॥

लङ्कायां यदाऽधरातिर्भवति तदा वारप्रवृत्तिरिति प्राचीनानां
 संप्रदायः । अतः प्राग्देशे क्षपार्धे देशान्तरनाडीभिर्धिके लङ्कायां
 निशोथकालस्तदैव वारप्रवृत्तिश्च भवेत् । पश्चाद्देशे तु क्षपार्धे

ताभिर्देशान्तरनाडीभिरुने लङ्कायां निशीथकालत्वाद् गणकस्तां
वारप्रवृत्तिं निर्दिशेत् कथयेदिति सर्वं स्फुटमेव ॥६६॥

अथ तात्कालिकीकरणमाह ।

दृष्टनाडीगुणा भुक्तिः षष्ठ्या भक्ता कलादिकम् ।

गते शोध्यं युतं गम्ये कृत्वा तात्कालिको भवेत् ॥६७॥

मध्यमा ग्रहा एकरूपवेगेन चलन्त्यतोऽर्धरात्रितः पूर्वं
पञ्चादृष्टनाडीसमे काले चित्तेऽपेक्षितास्तदा घटीषष्ठ्या तद्भुक्तिः
कलात्मिका लभ्यते तदेष्टघटीभिः किमित्यनुपातेन भुक्तिरिष्ट-
नाडीगुणा षष्ठ्या भक्ता जातं कलादिकं चालनं गते ग्रहे शोध्यं
गम्ये खेष्टे युतं कृत्वा यो ग्रहो भवेत् स एव तात्कालिको भवेदिति ।
राहुसाधने तस्य विलोमगतित्वात्तद्गतिः पश्चिमाऽतः पूर्वगत्यपेक्षया
सा ऋणा । ऋणगतितश्चालनमानमप्युणामतः संशोध्यमानः
क्षयः स्वत्वमेतीत्यादिना गते धनं गम्ये ऋणं भवतीति बालैरपि
बुध्यत इति ॥६७॥

इदानीं चन्द्रादीनां परमविक्षेपकला आह ।

भचक्रलिप्ताशीत्यंशं परमं दक्षिणोत्तरम् ।

विक्षिप्यते स्वपातेन स्वक्रान्त्यन्तादनुष्णगुः ॥६८॥

तन्नवांशं द्विगुणितं जीवस्त्रिगुणितं कुजः ।

बुधशुक्रार्कजाः पातैर्विक्षिप्यन्ते चतुर्गुणम् ॥६९॥

एवं त्रिघनरन्ध्रार्करसार्कार्का दशाहताः

चन्द्रादीनां क्रमादुक्ता मध्यविक्षेपलिप्तिकाः ॥७०॥

इति श्रीसूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारः ॥१॥

भवक्रस्य राशिद्वादशकस्य लिप्तानामशीत्यंशं क्लामानं
 स्वपातेन क्रान्त्यन्तात् क्रान्तिवृत्तीयस्वक्रान्त्यन्तादनुष्णागुः शीतकरः
 परमं दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते । चन्द्रस्य परमं शरकलामानं
 कदम्बप्रोते भवक्रलिप्ताशोतिभागसममित्यर्थः । इदं शरकलामानं
 च स्वपाताकर्षणत उत्पद्यत इति । तच्चन्द्रशरनवांशं द्विगुणितं
 तत्तुल्यं स्वपातेन जीवस्त्रिगुणितेन तुल्यं कुजो भौमश्चतुर्गुणं
 चतुर्गुणसमं च बुधशुक्रशनयः पातैः स्वस्वपातेन विक्षिप्यन्ते ।
 एवं पूर्वोक्तविधिना चन्द्रादीनां मध्यविक्षेपलिप्तिका मध्यपरम-
 शरकलाश्च त्रिघन-रन्ध्रार्करसार्कार्का दशाहताः क्रमादुक्ताः सन्ति ।
 चन्द्रस्य = २७० । भौमस्य = ८० । बुधस्य = १२० । गुरोः = ६० ।
 शुक्रस्य = १२० । शनेः = १२० । परमा विक्षेपकला उक्ताः
 सन्तीत्यर्थः । एषामुपलब्धिवर्धनं कथं भवतीति यन्त्राध्यायं
 कथयिष्ये ॥६८—७०॥

सौताप्रियालौमस्मीत्यै सुधाकरहृदस्तथा ।

सुखायामृतवर्षिण्यां गतो मध्याधिकारकः ॥ १ ॥

इति सुधाकरहृद्वेदिकृतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधावर्षिण्यां
 मध्यमाधिकारः ॥१॥

अथ स्पष्टधिकारो व्याख्यायते तत्र तावत् मध्यग्रहतः स्पष्टग्रहः

किमु भिन्न इत्यत्र हेतुमाह ।

अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रिताः ।

शीघ्रमन्दोच्चपातांख्याः ग्रहाणां गतिहेतवः ॥१॥

तद्भातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः ।

प्राक् पञ्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम् ॥२॥

पूर्वोक्ताः शौचमन्दोच्चपाताख्याः कालस्य मूर्त्तयः सन्ति
अत एव कालेनैव ग्रहचलनं भवतीति प्रसिद्धत्वाद्ग्रहाणां गति-
हेतवस्ते । तद्गणेनैव ग्रहाणां मध्ये गतिरुत्पद्यत इति । ते
भगणे श्याश्रिता दिव्यत्वादृश्यरूपाः सन्ति । ते देवाः सन्त्यत
एवादृश्यरूपा इति । तेषां शौचोच्चादीनां या वातरूपा वायुरूपा
रज्जवस्ताभिर्बद्धा विम्बात्मका ग्रहास्तैः शौचोच्चादिदेवैर्यथा
स्वदिष्टमुखं स्वाभिमुखं ग्रहविम्बमासन्नं निकटं भवति तथा
सव्येतरपाणिभिर्दक्षिणवामहस्तैः प्राक् पश्चात्पक्ष्ण्यन्ते । प्राच्य-
पकर्षणात्तन्मध्यग्रहाद्ग्रतः पश्चिमेऽपकर्षणात्तन्मध्यग्रहात् पृष्ठे च स्फुट-
ग्रहो मध्यमतोऽन्यत्र दृश्या भवतीत्यर्थः । एतेन भगवद्दत्ताकर्षण-
शक्तितो ग्रहा भ्रमन्तीति नव्यमतमुपपद्यत इति ॥१-२॥

ग्रहाणां गतावन्यर्हेतुं चाह ।

प्रवहाख्यो मरुत् तांस्तु खोच्चाभिमुखमीरयेत् ।

पूर्वापरापक्ष्ण्यस्त्रे गतिं यान्ति पृथग्विधाम् ॥३॥

प्रवहनामा मरुदायुस्तान् ग्रहान् खोच्चाभिमुखं पश्चिमाभि-
मुखमीरयेत् प्रेरयेदिति । एवमुच्चदेवैः प्रवहाख्येन मरुता च
पूर्वपश्चिमदिशोरपक्ष्ण्य ग्रहाः पृथग्विधामेकरूपमध्यगतितो भिन्नां
गतिं यान्ति प्राप्नुवन्ति । अतो मध्यग्रहतो भिन्नः स्फुटग्रहो
भवतीत्यर्थः ॥३॥

• उच्चदेवैः प्राक्पश्चात्पकर्षणी विशेषमाह ।

ग्रहात् प्राग्भ्रगणार्धस्थः प्राङ्मुखं कर्षति ग्रहम् ।

उच्चसंज्ञोऽपरार्धस्थस्तद्ग्रहं पश्चान्मुखं ग्रहम् ॥४॥

स्वीचापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखं यान्ति यद्ग्रहाः ।

तत् तेषु धनमित्युक्तमृणं पश्चान्मुखेषु तु ॥५॥

उच्चसंज्ञो ग्रहात् प्राग्भगणार्धस्थस्तदा ग्रहं प्राङ्मुखं स्वाभिमुखं कर्षति । तद्दुच्चसंज्ञो ग्रहादपरभगणार्धस्थो ग्रहं पश्चान्मुखं स्वाभिमुखं कर्षति । ग्रहोनमुखं मेषादिषट्के तदा प्राङ्मुखं तुलादिषट्के तदा च पश्चान्मुखं ग्रहं कर्षेतौत्यर्थः । अथ फलितार्थं कथयति स्वीचापकृष्टा इति । स्वीचापकृष्टा ग्रहा भगणैर्यत् प्राङ्मुखं यान्ति तत् तेषु ग्रहेषु धनं फलमित्युक्तम् । एवं पश्चान्मुखेषु पश्चिममुखे कर्षितेषु ग्रहेषु कर्षितमितफलं तु पुनः ऋणमित्युक्तमाद्यरिति । मेषादिषट्के ग्रहोच्चान्तरे धनं तुलादिषट्के ऋणमित्यर्थतः सिद्धमिति ।

अत्रोपपत्तिरग्रे मन्दशीघ्रफलानयने स्फुटा भविष्यतीति ॥४-५॥

एवं पातोऽपि ग्रहविम्बं दक्षिणोत्तरं विक्षिपति-इत्याह ।

दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा ।

विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात् ॥६॥

उत्तराभिमुखं पातो विक्षिपत्यपरार्धगः ।

ग्रहं प्राग्भगणार्धस्थो याम्यायामपकर्षति ॥७॥

एवं पात एव एष राहुः स्वरंहसा स्ववेगेन चन्द्रादीनां विम्बमपक्रमात् स्थानोयकान्त्यन्ताद्विक्षेपं शरतुल्यं दक्षिणोत्तरतो विक्षिपति प्रक्षेपयति । कथं, विक्षिपतीत्याहोत्तराभिमुखमिति । ग्रहादपरभगणार्धगः 'पातो' ग्रहमुत्तराभिमुखं विक्षिपति

प्राग्भगणार्धस्थश्च ग्रहं याम्यायामपकर्षति । सपातमन्दस्यष्टे
मेषादिगे उत्तरः शरसुलादिगे च दक्षिण इति ।

अत्रोपपत्तिश्च ग्रहाणां शरसाधने स्फुटा भविष्यतीति ॥६—७॥

अथ बुधशुक्रयोर्विशेषमाह ।

बुधभार्गवयोः शीघ्रात् तद्वत् पातो यदा स्थितः ।

तच्छीघ्राकर्षणात् तौ तु विद्विष्येते यथोक्तवत् ॥८॥

अत्र शीघ्रात् शीघ्रोच्चात् तथा पातश्चेति शब्दद्वयं जात्यभिप्रायेणेक-
वचनम् । बुधशुक्रयोः शीघ्राच्चाद्यदा तद्वत् पूर्वाधेपरार्धभगणस्थितः
पातस्तदा तयोः शीघ्रोच्चाकर्षणात् तौ बुधशुक्रौ यथोक्तवदक्षिणो-
त्तरयोर्विद्विष्येते । बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान् वाणास्तावान्
यत्रतत्रस्थयोर्बुधशुक्रयोरित्यर्थः । अत्रोपपत्तिस्तथा नव्यानां ग्रह-
भ्रमणे विशेषश्चेति सर्वं शरसाधने कथयिष्यत इति ॥८॥

इदानीं रविचन्द्रयोरन्येषां च मन्दफलं मिथः कथं न
सममित्याशङ्गां परिहरन्नाह ।

महत्त्वान्मण्डलस्यार्कः स्वल्पमेवापकृष्यते ।

मण्डलाल्पतया चन्द्रस्ततो बृहपकृष्यते ॥९॥

भौमादयोऽल्पमूर्त्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः ।

दैवतैरपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः ॥१०॥

अतो धनर्णं मुमहत्तेषां गतिवशाद्भवेत् ।

आकृष्यमाणास्तैरेवं व्योम्नि वान्त्यनिलाहताः ॥११॥

उच्चदेवेनाकमण्डलस्य महत्त्वादकः स्वल्पमेवापकृष्यते यदशेन
 स्वल्पमेव मन्दफलमुपलभ्यते । चन्द्रश्च मण्डलाल्पतया हेतुभूतया
 ततो रवेर्बहु अधिकं यथा स्यात् तथा तदुच्चैनापकृष्यते । चन्द्रस्याल्प-
 मण्डलत्वादुच्चाकर्षणेनाधिकं मन्दफलमुपलभ्यते । एवं भौमादयः
 पञ्च खेटाः स्वशीघ्रोच्चमन्दोच्चसंज्ञकैर्देवतैरल्पमूर्त्तित्वात् सूदूर-
 मत्यधिकमपकृष्यन्ते । अत एव तेऽतिवेगिता अतिजवा अतिफला
 भवन्तीत्यर्थः । अतोऽतिमन्दशौघ्रफलकारणादेवातिगतिवशात्
 तेषां भौमादीनां मध्ये सुमहदन्त्यन्तं धनणं भवेत् । एवं तैरुच्च-
 पातैर्देवतैराकृष्यमाणा ग्रहा अनिलेन प्रवहेनाहताश्च व्योम्नि
 आकाशे यान्ति भ्रमन्तीत्यर्थः । एतेन सर्वेषूच्चेषु समानाऽऽकर्षण-
 शक्तिस्तथाऽधिकपिण्डेष्वधिकाऽल्पपिण्डेषु ग्रहेषु चाल्पाऽऽकर्षणशक्तिः
 सिध्यति यतस्तदैवाऽधिकपिण्डग्रहाकर्षणशक्तिरहितोच्चाकर्षण-
 शक्तिरल्पपिण्डग्रहाकर्षणशक्तिरहितोच्चाकर्षणशक्तितोऽल्पा भवति ।
 ततो महति पिण्डे परमं फलमल्पमल्पे पिण्डे चाधिकमुपलभ्यते ।
 अत्रोच्चग्रहान्तरसूत्रवर्गन्यूनाधिकवशेनाकर्षणशक्तिरधिका न्यूना च
 क्रमाद् भवतीति नियमः सूर्यानुक्तोऽपि बुद्धिमतोद्यः । यथायथा
 पिण्डपरिमाणं वर्धते तथातथाऽऽकर्षणशक्तिरपि वर्धिता भवति
 तथा इयोः पिण्डयोरन्तरसूत्रवर्गश्च यथायथा वर्धते तथा तथा मिथ-
 आकर्षणशक्तिरपचीयते इति यूरुपदेशीयन्यूटनगणकसिद्धान्त-
 स्येदं सौरोक्तमेव मूलमिति सुजनैर्भृशं विचिन्त्यम् । इयोः पिण्डयो-
 र्मिथ आकर्षणेनैकस्य लघुपिण्डस्य महत्पिण्डस्य परितो भ्रमणं च
 भाभ्रमक्षेत्रेषु भवतीत्येतदर्थं सृदीयो व्युचरचारो विलोक्यः ।
 तथाकर्षणशक्तेरधिकत्वादुत्केन्द्रताधिक्यं भवति यदशेन परमफल-
 मानमप्यधिकमुपलभ्यत इत्यलं प्रसङ्गागमविचारिणेति ॥ १० ॥

पूर्वोक्ताकर्षणतो ग्रहकक्षायां स्थानविशेषेषु भूवासी यथा
यान्तं ग्रहं पश्यति तत्राष्टधा गतिभिदानाह ।

वक्रातिवक्रां विकला मन्दा मन्दतरा समा ।

तथा शीघ्रतरा शीघ्रा ग्रहाणामष्टधा गतिः ॥ १२ ॥

अत्र विकलास्थाने 'कुटिला' वा पाठः । कुटिलापाठे
वक्रोक्तत्वात् पुनरुक्तिदोषः । अतो मन्मते विकलेव पाठः साधु-
रेति । अत्र सौरभाष्ये नृसिंहः । "तत्र वक्रारम्भमार्गारम्भयोर्या
गतिः सा कुटिला विकला इति वा पाठः । तथा वक्रगतौ सत्यां
या क्षीयमाणा वक्रा सैव वक्रेति । या च वर्धमाना वक्रा साति-
क्रेति । मध्यगतेरल्पा क्षीयमाणा ऋज्वी सा मन्दतरेत्युच्यते ।
या तु मध्यगतेरल्पा ऋज्वी वर्धमाना सा मन्देत्युच्यते । या तु
मध्यगतेरधिका वर्धमाना ऋज्वी सातिशीघ्रेत्युच्यते । मध्यगति-
समा या गतिः सा समेत्युच्यते" । आसां स्थानानि सिद्धान्तशेखरे
श्रीपतिनोक्तानि ।

मीनाजादेरतिशयचला गोघटादेशे शीघ्रा

शीघ्रे केन्द्रे मिथुनमकरादौ तु नैसर्गिकी स्यात् ।

कर्काद्यर्धे भवति धनुषश्चान्यखण्डेऽतिमन्दा

चापाद्यर्धे कुहिरशकलैऽन्त्ये च मन्दा प्रदिशा ॥ इति ।

वक्रातिवक्रकुटिलगतौनां स्थानं धीवृद्धिदे लक्ष्णेनाप्युक्तम् ।

मध्यस्फुटान्तरदलेन चलात् समेताः

अध्ये स्फुटात् समधिके भति चान्यथोनात् ।

स्पष्टं त्यजेत् कृतप्रदसु तत्र भेषु

वक्रातिवक्रकुटिला गतयो भवन्ति ॥ इति ।

प्रायो राशिचतुष्टये शीघ्रकेन्द्रे वक्रारम्भस्तत्रत्या गतिर्वक्रा, राश्यष्टके केन्द्रे च प्रायो वक्रत्यागस्तत्र या गतिः सा कुटिलेति लक्ष्णेनोच्यते । वस्तुतो गोलयुक्त्या वक्रारम्भे वक्रत्यागे च गतिः पूर्णा भवत्यतो विकलापदेन विगता कला संख्या यस्याः सा विकलाऽर्थात् शून्यसमेतिव्युत्पत्त्या शून्यमेव गृह्यते । सौरवासनायां तथैव कमलाकरेणाप्युक्तम् । तद्यथा “वक्रारम्भे मार्गारम्भे स्पष्टा गतिः शून्यमिता विकलाख्या” इति । रङ्गनाथेन स्वगूढार्थ-प्रकाशेऽतिवक्रास्थाने ‘अनुवक्रा’ इति पाठो व्याख्यातः । पारि-भाषिकशब्दनां पाठभेदेऽपि ग्रहगणिते न काचिद्वानिरिति स्फुटं ज्योतिर्विंदासिति ॥१२॥

इदानीं गतिभेदे विशेषमाह ।

तत्रातिशीघ्रा शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा ।

ऋज्वीति पञ्चधा ज्ञेया या वक्रा सातिवक्रगा ॥१३॥

तत्र पूर्वोदितभेदेषु याऽतिशीघ्रा सैव शीघ्राख्या तथा मन्दा च मन्दतरासमा मन्दतरया तुल्यैव । या मन्दा सैव मन्दतरैत्यर्थः । एवं या वक्रा सैवातिवक्रगाऽतिवक्रगतिरिति । अन्या ऋज्वी मार्गगतिः । एवं शीघ्रा, मन्दा, वक्रा, ऋज्वी कुटिला वा, विकलेति च षड्धाणां पञ्चधा गतिरिति । वस्तुतो मार्गवक्रभेदेन षड्धाणां गतिद्वयमेवेति स्फुटमिति ।

रङ्गनाथमतेन मन्दतरा समेति पदद्वयम् । तथा तस्य शीघ्रा, शीघ्रतरा, मन्दा, मन्दतरा समेति पञ्चधागतिः । ऋज्वी सागुवक्रगा वक्राशुषक्रकुटिलेति गतिद्वयं वक्रेति-व्याख्यानं

मन्मते न युक्तम् । नहि तदुत्पत्तितः सानुवक्रगाशब्देनतद्गति-
त्रयमायातीति सुधीभिर्भृशं चिन्त्यम् ॥१३॥

इदानीं यदस्पष्टीकरणं प्रतिजानीते । तत्रादौ

स्फुटीकरणप्रशंसामाह ।

तत्तद्गतिवशान्नित्यं यथा दृक्तुल्यतां ग्रहाः ।

प्रयान्ति तत् प्रवक्ष्यामि स्फुटीकरणमादरात् ॥१४॥

पूर्वोदितास्तास्ता गतय इति तत्तद्गतयः । तासां तत्तद्गतीनां
वशाद्यथा येन प्रकारेण ग्रहाः प्रसिद्धा नित्यं प्रत्यहं दृक्तुल्यता-
मस्माद्गतातीन्द्रियाणां दृश्युपलब्धैर्ग्रहैस्तुल्यतामर्थाद्विद्वग्रहसमतां
प्रयान्ति तत् स्फुटीकरणमादरादतिश्रद्धया वक्ष्यामि कथयिष्याम्यहं
सूर्यांशपुरुष इति शेषः । एतेन स्फुटीकरणस्य प्रशंसा जाता ।
यात्राविवाहादौ शुभाशुभफलज्ञानार्थं स्फुटा ग्रहा अपेक्षितास्तेषां
ज्ञानं च स्फुटीकरणविधिर्नैवातः स्फुटीकरणमावश्यकं येन च
दृग्गणितैक्यं भवति । अत एव भास्करः—

यात्राविवाहोत्सवजातकादौ खेटैः स्फुटैरेव फलस्फुटत्वम् ।

स्वात् प्रोच्यते तेन नभश्चराणां स्फुटक्रिया दृग्गणितैक्य कथ्या ॥ इति

दृग्भ्यां द्वाभ्यां वेधगणिताभ्यां या तुल्यतैकता तां दृक्तुल्यतां
ग्रहाः प्रयान्तीति व्याख्यानं कार्यम् ॥ अत्र वृद्धा 'यथा दृक्तुल्यतां'
इत्यत्र यथाऽदृक्तुल्यतामिति पदच्छेदं कृत्वा "अदृक्—अदृष्टम् ।
अदृष्टम्—अदृष्टेन फलजननेन गणितेन तुल्यता या तां ग्रह
प्रयान्ति" इति व्याचक्षते । तेषां मते सूर्यकक्षितं स्वतः प्रमाणमदृष्ट-
फलसिद्धयर्थं वेदव्याख्यानमिति । अत एव सिद्धास्तत्त्वविवेकी
कमलाकरः ।

वेद एव रवितन्त्रमथास्य वासनाकथनमल्पधियां हि ।

दोष एव न गुणो रविणोक्तं तेन युक्तियुतमेव सदोह्यम् ॥ इति ॥१४॥

इदानीं स्फुटीकरणे ज्यायाः प्राधान्यात् तावज्ज्यानयनमेवाह ।

राशिलिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्यार्धमुच्यते ।

तत् तद्विभक्तलब्धोनमिश्रितं तद् द्वितीयकम् ॥१५॥

आद्येनैवं क्रमात् पिण्डान् भक्त्वा लब्धोनसंयुताः

खण्डकाः स्युश्चतुर्विंशज्ज्यार्धपिण्डाः क्रमादमी ॥१६॥

राशिलिप्तानामष्टादशशतकलानामष्टमो भागस्तत्त्वाश्विनः २२५
प्रथमं ज्यार्धं ज्याखण्डमुच्यते । तत् तद्विभक्तलब्धोनमिश्रितं
तज्ज्यार्धं तेन विभक्तं यत्तत्त्वं तेनानं शेषेण तदेव ज्यार्धं मिश्रितं
कार्यमित्यर्थः । एवं कृते यत् तद्वितीयकं द्वितीयं ज्यापिण्डाख्यं
भवति लब्धोनं प्रथमं ज्याखण्डं च द्वितीयं ज्याखण्डं भवति ।
ततो द्वितीयं ज्यापिण्डमाद्येन ज्याखण्डेन विभज्य लब्धेनोनं
द्वितीयं ज्याखण्डं तृतीयं ज्याखण्डं भवति तेन मिश्रितो युक्तो
द्वितीयो ज्यापिण्डस्तृतीयज्यापिण्डः । एवं क्रमादाद्येन ज्याखण्डेन
पिण्डान् ज्यापिण्डान् भक्त्वा लब्धेनोनो गतखण्डक एष्यखण्डस्तेन
मिश्रितो गतज्यापिण्ड एष्यज्यापिण्डो भवति । एवं सर्वे खण्डकाः
क्रमादमी वक्ष्यमाणाश्चतुर्विंशज्ज्यार्धपिण्डाश्च भवन्तीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । अत्र चक्रकुलापरिधौ गजाग्निवेदाग्नि ३४३
त्रिज्यायां चैकस्मिन् वृत्तपादे चतुर्विंशतिज्यापिण्डाः साधिताः ।
तत्र वृत्तस्य षष्ठवत्यंशो दण्डवत् परिदृश्यते—इति शाकल्योक्तेर्वृत्त-
षष्ठवत्यंश एव तदंशस्य जीवा । अत्र सर्वत्र जीवाशब्देन ज्यार्धमेव

बोधम् । 'अर्धज्यैव ज्याविधानात् वेद्या'—इति भास्करोक्तेः ।
अतः प्रथमज्यापिण्डो वा प्रथमं ज्यार्धम् = $\frac{३१६००}{६००} = ५२$ अतो
'राशिलिप्ताष्टसो भागः प्रथमं ज्यार्धमुच्यते'—इत्युपपद्यते ।

अथ चतुर्विंशतिज्यापिण्डेषु कस्यचिन्नानम् = ज्याइ । तदा
गतज्या = ज्या(इ -- प्र) । एषज्या = ज्या(इ + प्र) । अत्र प्र = २२५ ।
ततो गतखण्डम् = गख = ज्याइ -- ज्या(इ -- प्र)

एषखण्डम् = ए ख = ज्या(इ + प्र) — ज्याइ, ततस्त्रिकोणमित्या
गख -- ए प्र = २ ज्याइ -- [ज्या (इ + प्र) + ज्या(इ -- प्र)]
= अन्तरम् = अं = २ ज्याइ -- $\frac{२ ज्याइ. कोज्याप्र}{त्रि}$ = $\frac{२ ज्याइ. उज्याप्र}{त्रि}$

अत्र स्वल्पान्तरात् "तत्त्वदस्त्रा नगांशोभा एवमत्राद्यशिक्षिणी"—इ
त्यादिभास्करोक्तेन द्विगुणा प्रथमोत्क्रमज्या यदि स्वल्पान्तरात्
पञ्चदश गृह्येत तदा गखं - ए खं = अं = $\frac{२ उज्याप्र ज्याइ}{त्रि}$ = $\frac{१५ ज्याइ}{३४३८}$
= $\frac{ज्याइ}{२२९}$ स्वल्पान्तरात् । अत्र पठितानां ज्यापिण्डानां निरन्तर-
वत्त्वात् केवलं निरया लब्धिरपेक्षिताऽत आचार्येण हरस्य प्रथमस्थाने
नवस्थाने पञ्च गृह्येताः । तथाकृतं निरयलब्धौ नन्तरमत
उपपद्यतेऽवशिष्टमिति । अथात्राधाल्ये त्याज्यमधाधिके रूपं
ग्राह्यमिति विधिना हारइयेन निरया लब्धिरानौयते चेत् तदा
लब्धिद्वयं समानमेव यथा यदि—

परमज्या त्रिज्या ३४३८ गृह्यते तदीभयत्र १५ लब्धिरायाति ।
यदि भास्करस्य सूक्तविधिना प्रथमोत्क्रमज्या $\frac{त्रि}{४६०}$ गृह्यते तदा
वास्तवो हरः २३३ $\frac{१}{६}$ इति सिध्यत्यनेनापि त्रिज्या परमज्या भक्ता
लब्धिरधाधिके रूपं ग्राह्यमिति नियमेन $\frac{३४३८}{३३३९} = \frac{६००}{३३३}$
= १४ $\frac{३३८}{३३३} = १५$ स्वल्पान्तरतः ।

लब्धावर्धाधिके सर्वत्र रूपग्रहणेन कुत्रचिज्ज्यापिण्डेषु
रूपसममन्तरं पतति तेन ।

एकविंशच्च विंशच्च षष्ठात् पञ्चदशादपि ।

सप्तमाद् द्वादशात् सप्तदशान्नाधीत्तरं मतम् ॥

इति ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेस्तत्राधीत्तरं रूपमिति न ग्राह्यम् ।

अत्रासन्नजीवाइयतो लाघवेनान्यज्यामयनार्थं मदीयः प्रकारः ।

पूर्वविधिना गतज्या = ज्या(इ - प्र)

एष्यज्या = ज्या(इ + प्र)

अतः गतज्या + एष्यज्या = ज्या(इ - प्र) + ज्या(इ + प्र)

= $\frac{२ज्याइ.कोज्याप्र}{ति}$ [त्रिकोणमितिः]

= $\frac{२ज्याइ}{ति} \left(त्रि - \frac{ति}{४६७} \right) = २ज्याइ(१ - \frac{४६७}{४६७})$

भास्करान्यज्योत्पत्तितः । अनेन

जीवा स्वसप्तारियुगांशहोना द्वित्री च पूर्वज्यकाया विहीना ।

स्यादग्रजीवा वृहतीति सर्वा आसन्नजीवाइयतो भवन्ति ॥ इति

मदीयं सूत्रमुपपद्यते । यथा “क्रमोत्क्रमज्याकृतियोग-

मूलाद्” वा “त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतेर्दलस्य मूलम्” इत्यादिना च

प्रथमज्या सिध्येत्तथा वृत्तपादे ३, ६, १२, २४, ४८, ९६ इत्यादि

संख्यकानि ज्यार्धानि कर्तुं शक्यन्ते यतस्तथा संख्याकल्पने त्रिज्यार्धं

ताश्चिज्याऽनेन राशिज्या १, २, ४, ८, १६, ३२ संख्याका ज्या

भवति ततो मुहुर्धर्धांशज्याविधानतः प्रथमज्यामानं सिध्यति ।

वृत्तपादे यथा यथा ज्यासंख्या मूहती तथा तथा सूक्ष्मज्या

गणितोपयोगिनो सिध्यति । ज्यासंख्यात्याधिक्ये च ज्यानां पाठे

ग्रन्थविस्तरभयम् । अत आचार्यैर्व्यवहारयोग्या पाठे च लाघवाच्च-

तुविंशतिज्यासंख्या गृहीतेति ॥ १५-२६ ॥

अथ पूर्वप्रकारसिद्धान् ज्यापिण्डानुत्क्रमज्यानयनं चाह ।

तत्त्वाश्विनोऽङ्गाब्धिकृता रूपभूमिधरर्त्तवः ।

खाङ्गाष्टौ पञ्चशून्येशा बाणरूपगुणेन्दवः ॥१७॥

शून्यलोचनपञ्चैकाश्विद्ररूपमुनीन्दवः ।

वियञ्चन्द्रातिधृतयो गुणरन्ध्राम्बराश्विनः ॥१८॥

मुनिषड्यमनेत्राणि चन्द्राग्निकृतदस्रकाः ।

पञ्चाष्टविषयाक्षीणि कुञ्जराश्विनगाश्विनः ॥१९॥

रन्ध्रपञ्चाष्टकयमा वस्वद्राङ्गयमास्तथा ।

कृताष्टशून्यज्वलना नगाद्रिशशिवङ्गयः ॥२०॥

षट्पञ्चलोचनगुणाश्चन्द्रनेत्राग्निवङ्गयः ।

यमाद्रिवङ्गज्वलना रन्ध्रशून्यार्णवाग्नयः ॥२१॥

रूपान्गिसागरगुणा वस्वग्निकृतवङ्गयः ।

प्रोक्ष्योत्क्रमेण व्यासार्धादुत्क्रमज्यार्धपिण्डकाः ॥२२॥

न्यायशास्त्रे तत्त्वानि पञ्चाविंशतिः । अथयः समुद्राश्चत्वारः
प्रसिद्धाः । रूप्यते प्रकाश्यते येन तद्रूपमेकमेव । भूमिधराः
पर्वताः सप्त कुलाचलाः । ऋतवः षट् । ईशा रुद्रा एकादश
छिद्राणि रन्ध्राणि नव पूर्वप्रतिपादितानि । • मुनयः सप्तर्षयः
प्रसिद्धाः । वियत् खं शून्यम् । धृतिमतिक्रान्ता या संख्या
सातिधृतिरेकोनविंशतिः । धृतयो धारणाश्चाष्टादश । गुणाः
सत्त्वं रजस्तम इति त्रयः प्रसिद्धाः । पम्बरं खं शून्यम् । विषयाः
पञ्च ज्ञानेन्द्रियग्राह्याः । कुञ्जरा षष्टौ दिग्गजाः । नगाः पर्वताः

सप्त । वसवोऽष्टौ प्रसिद्धा मन्वादिस्मृतौ । ज्वलना अग्नयस्त्रयः
प्रसिद्धाः । अन्याः संख्याः प्रसिद्धाः ।

पठितज्यापिण्डाश्च क्रमेण

२२५ । ४४८ । ६७१ । ८८० । ११०५ । १३१५ । १५२० ।
१७१८ । १९१० । २०८३ । २२६७ । २४३१ । २५८५ । २७२८ ।
२८५८ । २९७८ । ३०८४ । ३१७७ । ३२५६ । ३३२१ । ३३७२ ।
३४०८ । ३४३१ । ३४५८ ।

अन्तराणि च २२४ । २२२ । २१८ । २१५ । २१० । २०५ ।
१९८ । १९१ । १८३ । १७४ । १६४ । १५४ । १४३ । १३१ ।
११८ । १०६ । ९३ । ७८ । ६५ । ५१ । ३७ । २२ । ७ ॥

अत्र षोडशी ज्या २९७८ इयं भास्करोक्ताद्रूपाधिका यथात्र
तथैव रूपाधिका धीवृद्धिदे लक्ष्णेनापि पठिता । सूक्ष्मज्याविधिना
भास्करोक्तैव शुद्धा ज्ञेया । अत्र रूपाधिकग्रहणेन पञ्चदशर्षाडश-
खण्डे च रूपाधिरिति ज्ञातम् ।

व्यभिधात त्रिज्यात उत्क्रमेण ज्यापिण्डान् प्रोह्य
उत्क्रमज्यार्धपिण्डका ज्ञेयाः । यथा त्रयोविंशज्यापिण्डं
त्रिज्यातः प्रोह्य शेषं ७ । इयं प्रथमोत्क्रमज्या । एवमन्तोत्-
क्रमज्याश्च साध्याः ॥१७—२॥ . .

इदानीं पूर्वप्रकारेण सिद्धा उत्क्रमज्या आह ।

मुनयो रन्ध्रयमूला रसषट्का मुनीश्वराः ।

द्वारैका रूपषड्दसाः सागरार्थं हुताशनाः ॥२३॥

खर्जुवेदा नषाद्यर्था द्विङ्नागास्त्यर्थकुञ्जराः

नगास्वरवियच्चन्द्रा रूपभूधरशङ्कराः ॥२४॥

सुधावर्षिणी टीका ।

शरार्णवहुताशैका भुजङ्गाक्षिशरेन्दवः ।

नवरूपमहीध्रैका गजैकाङ्कनिशाकराः ॥२५॥

गुणाश्विरूपनेत्राणि पावकाग्निगुणाश्विनः ।

वस्वर्णवार्थयमलासुरङ्गर्तुनगाश्विनः ॥२६॥

नवाष्टनवनेत्राणि पावकैकयमाग्नयः ।

गजाग्निसागरगुणा उत्क्रमज्यार्धपिण्डकाः ॥२७॥

मुनयः सप्त । रन्धाणि नव । ईश्वरा रुद्रा एकादश ।
अर्था ज्ञानेन्द्रियग्राह्याः पञ्च । नागा दिग्गजा षष्टौ । शङ्करा
रुद्रा एकादश । भुजङ्गाः सर्पा षष्टौ प्रसिद्धा वासुध्यादयः ।
महौघाः पर्वताः सप्त कुलाचलाः । पावकाः अग्नयस्त्रयः ।
तुरङ्गा अश्वः सप्त रविरथे प्रसिद्धाः । अन्ये शब्दाः प्रसिद्धाः ।
एते उत्क्रमज्यार्धपिण्डाः सन्ति । ते च यथा

७ । २८ । ६६ । ११७ । १८२ । २६१ । ३५४ । ४६० ।
५७८ । ७१० । ८५३ । १००७ । ११७१ । १३४५ । १५२८ ।
१७१८ । १८१८ । २१२३ । २३३३ । २५४८ । २७६७ । २८८८ ।
३२१३ । ३४३८ ।

अवाष्टमोत्क्रमज्यापिण्डे भास्करोक्तादिकसंख्या न्यूना । तथा-
न्तराणि ०२२ । ३७ । ५१ । ६५ । ७८ । ९३ । १०६ । ११८ ।
१३१ । १४३ । १५४ । १६४ । १७४ । १८३ । १९१ । १९८ ।
२०५ । २१० । २१५ । २१८ । २२२ । २२४ । २२५ ॥

अत्र सप्तमाष्टमान्तरे भास्करोक्ताङ्गिणे ।

अत्रोपपत्तिः । कोटिज्यायाः त्रिज्या भुजोत्क्रमज्या । तत्र प्रथमज्यायाः कोटिज्या त्रयोविंशज्या ३४३१ । तदूना त्रिज्या ७ प्रथमोत्क्रमज्या । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण प्रसाध्येह सर्वोत्क्रमज्याः पठिताः ॥२३—२७॥

इदानीं बहुत्रोपयोगित्वात् परमक्रान्तिज्यामानं क्रान्तिसाधनं चाह ।

परमापक्रमज्या तु सप्तस्रग्गुणेन्दवः ।

तद्गुणा ज्या त्रिजीवाप्ता तच्चापं क्रान्तिरुच्यते ॥२८॥

सप्तस्रग्गुणेन्दवः १३८७ परमक्रान्तिज्या भवति । ज्या स्वीयग्रहदोर्ज्या तथा परक्रान्तिज्या गुणा त्रिजीवयाऽऽप्ताऽभौष्ट-क्रान्तिज्या भवति । तच्चापं ग्रहस्य क्रान्तिरुच्यते ।

अत्रोपपत्तिः । अत्राचार्यमते चतुर्विंशत्यंशाः परक्रान्त्यंशाः । ततो लिप्तास्तत्त्वयमैर्भक्ता इति वक्ष्यमाणप्रकारेण चतुर्विंशत्यंशज्या सप्तस्रग्गुणेन्दव इत्युपपद्यते । ततश्चापजात्यत्रिभुजेन त्रिज्यायाः परक्रान्तिज्या तदा ग्रहदोर्ज्यायाः किमिति लब्धा ग्रहक्रान्तिज्या तच्चापं ग्रहक्रान्तिः । अत्र नाडीक्रान्तिमण्डलसम्पाततः क्रान्तिरुच्यतेऽतः सायनग्रहदोर्ज्यायाः क्रान्तिज्या साध्या । अत एव भास्करः “युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः” इति । पूर्वमनुपातेन या क्रान्तिज्या साधिता तदनुपातोपपत्तिः कमलाकरेण सिद्धान्ततत्त्वविवेकत्रिप्रश्नाधिकारे विशेषरूपेण प्रतिपादिता । संप्रति चापौयत्रिकोणमितितोऽतिस्पष्टा सा तदर्थं मदीयं ग्रहणकरणं विलोक्यम् ॥ २८॥

अथ फलसाधनार्थं केन्द्रादिसाधनमाह ।

ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात्, तथा शीघ्राद्विशोध्य च ।

शेषं केन्द्रपदं तस्माद्भुजज्या कोटिरेव च ॥२९॥

राश्यादिमन्दोच्चाद्राश्यादिग्रहं संशोध्य तथा शीघ्राच्छी-
घ्रोच्चाच्च ग्रहं विशोध्य शेषं यत् केन्द्रं तस्य पदं प्रसिद्धं ज्ञेयम् ।
एकस्मिन् चक्रे चत्वारि पदानि भवन्ति । अतस्त्रिभैरेकैकं पदं
भवति । पदानां क्रमेण अयुग्मं युग्ममयुग्मं युग्ममिति संज्ञा ।
एवं पूर्वशास्त्रे प्रसिद्धं केन्द्रस्य पदं ज्ञेयमित्यर्थः । तस्मात्
पदाज्ज्यार्धवक्ष्यमाणविधिना भुजज्या साध्या कोटिः कोटिज्या
चैव साध्येत्यर्थः । नामैकदेशेन नामग्रहणं भवतीति नियमादत्र
कोटिशब्देन कोटिज्या ग्राह्येति ॥२९॥

पदवशेन कथं भुजकोटिज्ये साध्ये एतदर्थमाह ।

गताद्भुजज्या विषमे गम्यात् कोटिः पदे भवेत् ।

युग्मे तु गम्याद्भाहुज्या कोटिज्या तु गताद्भवेत् ॥३०॥

विषमेऽयुग्मे पदे यावान् केन्द्रस्य भागो गतस्तस्माद्गताद्भुजज्या
साध्या । गतो भागो भुजो भवति तस्य वक्ष्यमाणविधिना ज्या
साध्येत्यर्थः । एवं विषमे पदे यावान् गम्य एषो भागस्तस्मात्
कोटिर्भवेत् । एषभागस्य ज्या कोटिज्या भवेदित्यर्थः । युग्मे
सहि पदे तु गम्यादेषभागाद्भाहुज्या भुजज्या गताद्भागात् तु
कोटिज्या भवेत् ।

अत्रोपपत्तिसु “मृदूत्वेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रम्” इत्यादि-
भास्कारोक्तेन विधिना प्रसिद्धैव किमु लेखप्रयासेन ॥३०॥

इदानीं भुजकोटिलिप्तानां ज्यासाधनमाह ।

लिप्तास्तत्त्वयमैर्भक्ता लब्धं ज्यापिण्डकं गतम् ।

गतगम्यान्तराभ्यस्तं विभजेत् तत्त्वलोचनैः ॥३१॥

तद्वामफलं योज्यं ज्यापिण्डे गतसंज्ञके ।

स्यात् क्रमज्याविधिरयमुत्क्रमज्यास्वपि स्मृतः ॥३२॥

यासां लिप्तानां कलानां ज्यासाधनमिष्टं तास्तत्त्वाश्विभिः पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयेन भक्ता लब्धाङ्गसमं गतं ज्यापिण्डं ज्ञेयम् । शेषं गतज्यापिण्डगम्यज्यापिण्डयोरन्तरेण गुणितं तत्त्वलोचनैः शरद्विदिभिर्विभजेद्यद्वामेन भजनेन फलं तद्वतसंज्ञके ज्यापिण्डे योज्यम् । अयं क्रमज्याविधिः स्यात् । अनेन विधिना क्रमज्या भवतीत्यर्थः । एवमुत्क्रमज्याधैरयं विधिरुत्क्रमज्यासूत्रक्रमज्यासाधनेऽपि स्मृतः कथित इति ।

अत्रोपपत्तिः । तत्त्वलोचनकलाभिरत्रैकैका ज्या साधिता । अतः कलास्तत्त्वाश्विभिर्भक्ता लब्धं गतं ज्यापिण्डम् । शेषेण गतैश्च ज्यान्तरेणानुपातो यदि शरद्विदिभिर्गतैश्च ज्यान्तरं लभ्यते तदा शेषेण किमिति लब्धं गतज्यापिण्डे योज्यमभीष्टज्या भवतीति । अत्र धनूरूपेण शरद्विदिमितेन कर्णेन गतैश्च ज्यान्तरेण भुजेन सरलरेखात्मकेनोत्क्रमज्यान्तरेण सरलरेखात्मककोटिसंज्ञेन यत् त्रिभुजमेवं शेषचापमितेन धनूरूपेण कर्णेन गतज्येष्टज्यान्तररूपसरलरेखात्मकभुजेन गतेष्टोत्क्रमज्यान्तीररूपसरलरेखात्मककोट्या च यत् त्रिभुजमेतद्वयं न मिथः सजातीयम् । आचार्यचापरूपौ कर्णौ सरलरेखाकारौ स्वीकृत्यं शेषफलमानौतं तच्च यथायथा वृत्तपादे ज्यासंख्याधिक्यं तथातथाऽऽसन्नज्ययो-

सुधावर्षिणी टोका ।

६१

आपान्तराल्पत्वात् सूक्ष्ममिति ज्यागणितविदां स्फुटम् ।
एवमुत्क्रमज्यासाधनेऽपि शेषफलं स्थूलं ज्ञेयमिति । अथेष्टचापे
प्रथमचापतोऽल्पे सौरविधानेन तत्त्वलोचनमितचापेन प्रथमो-
त्क्रमज्या लभ्यते तदा शेषचापेन किमित्यनुपातेन लब्धेष्टोत्क्रमज्या
भवति । परन्त्वयं महास्थूला भवति । यतः प्रथमचापं
'प्र' इष्टचापं च 'इ' कल्प्यते तदा ज्यासाधनविधिना

$$\text{ज्याइ} = \frac{\text{इ} \times \text{ज्याप्र}}{\text{प्र}}, \text{ ततः कोज्या } \text{इ} = \text{त्रि} - \frac{\text{इ}^2 \text{ज्या}^2 \text{प्र}}{\text{प्र}^2} \text{ अस्या-}$$

सन्नमूलेन कोज्याइ = $\text{त्रि} - \frac{\text{इ}^2 \text{ज्या}^2 \text{प्र}}{2 \text{त्रि} \cdot \text{प्र}^2}$ । इयं त्रिज्यातः शुद्धा

जाता इष्टोत्क्रमज्या = $\frac{\text{इ}^2 \text{ज्या}^2 \text{प्र}}{2 \text{त्रि} \times \text{प्र}^2}$ । अत्र यदि इ = प्र तदा प्रथम-

चापोत्क्रमज्या = $\frac{\text{ज्या}^2 \text{प्र}}{2 \text{त्रि}}$ अस्या उत्थापनेन जातेष्टोत्क्रमज्या =

$\frac{\text{इ}^2 \times \text{उज्याप्र}}{\text{प्र}}$ अतः प्रथमचापवर्गेण प्रथमोत्क्रमज्या तदेष्टचाप-

वर्गेण किमित्यनुपातेन तत्रेष्टोत्क्रमज्या सूक्ष्मा भवति

सौरविधिना च महास्थूला भवतीति गोलविद्भिर्भृशं

विचिन्त्यम् । सौरोदितवत् भास्करादिभिरप्यत्र स्थूलोत्क्रमज्या

साधिता—इति “यातैष्ययोः खण्डकयोर्विशेषः” इत्यादिभास्कर-

प्रकारं मदौयो विशेषो विचिन्त्य इत्यलं प्रसङ्गागतेन विचा-

रेणेति ॥३१—३२॥

अथाभीष्टज्यातो धनुःसाधनमाह ।

ज्यां प्रोक्ष्य शेषं तत्त्वाश्लिषहतं तद्विवरोद्धृतम् ।

संख्यातत्त्वाश्लिसंवर्गे संयोज्य धनुरुच्यते ॥३३॥

अभीष्टज्यातः पाठपठितां ज्यां प्रोक्ष्य हित्वा शेषं अरद्विहितं
तयोर्ज्यासाधने गतगम्यज्ययोर्विवरेणान्तरीणोद्धृतं फलं यत्संख्या-

का जीवा विशुद्धा तस्याः संख्यायास्तत्त्वाश्विनां पञ्चविंशत्यधिक-
शतद्वयस्य च यः संवर्गो घातस्तस्मिन् संयोज्य योजयित्वा धनु-
रुच्यते गणकैरिति शेषः ।

अत्रोपपत्तिर्ज्यासाधनवैपरीत्यनातिसुगमा । अत्रापि प्रथमो-
त्क्रमज्यातोऽल्पाया इष्टोत्क्रमज्यायाश्चापं प्रथमोत्क्रमज्याया
प्रथमचापवर्गस्तदेष्टोत्क्रमज्याया किं लब्धस्येष्टचापवर्गस्य मूलसमं
पूर्वप्रतिपादितविशेषेण बोध्यमिति ॥ ३३ ॥

अथ ग्रहाणां मन्दपरिध्यंशानाह ।

रवेर्मन्दपरिध्यंशा मनवः शीतगो रदाः ।

युग्मान्ते विषमान्ते च नखलिप्तोनितास्तयोः ॥३४॥

युग्मान्तेऽर्थाद्रयः खाग्निमुराः सूर्या नवार्णवाः ।

श्रोजे द्वागा वसुयमा रदा रुद्रा गजाब्धयः ॥३५॥

युग्मान्ते युग्मपदान्ते नीचोच्चस्थाने सूर्यस्य मन्दपरिध्यंशा
मनवश्चतुर्दश । शीताः शीतला गावः किरणा यस्यासौ शीतगु-
श्चन्द्रस्तस्य युग्मान्ते रदा द्वात्रिंशद्वागा मन्दपरिध्यंशाः । विषमान्ते
विषमपदान्ते केन्द्रे राशित्रयं वा राशिनवकी तयो रविचन्द्रयो-
र्युग्मपदान्तोद्भवा मन्दपरिधिभागा नखलिप्तोनितास्तदा मन्द-
परिधिभागा भवन्ति । एवं भौमवदीनां युग्मपदान्ते क्रमेण मन्द-
परिधिभागाः—अर्थाद्रयः पञ्चसप्ततिः ७५ । खाग्नयः त्रिंशत् ३० ।
सुरास्त्रयस्त्रिंशत् ३३ । सूर्या द्वादश १२ । नवार्णवा शुक्रीन-
पञ्चाशत् ४९ । श्रोजे विषमपदान्ते च द्वागा द्वासप्ततिः ७२ ।
वसुयमा अष्टाविंशतिः २८ । रदा द्वात्रिंशत् ३२ । रुद्रा
एकादश ११ । गजाब्धयोऽष्टचत्वारिंशत् ४८ ।

अत्रोपपत्तिः । त्रिज्याव्यासार्धं भांशाः ३६० परिधयस्तदा
मन्दान्त्यफलज्याव्यासार्धं किमिति लब्धा ग्रहाणां मन्दपरिध्यंशाः ।
अत्र मन्दप्रतिवृत्ते नौचोच्चादिस्थितिवशेन मन्दान्त्यफलज्या भिन्ना
भिन्नाऽऽचार्येणोपलब्धा तद्वशेन मन्दपरिधयश्च भिन्नाः । अतो
युग्मौजान्तयोर्मन्दपरिधयोऽनुपातेन इष्टमन्दपरिध्यानयनार्थं पठिता
इति । सिद्धान्ततत्त्वविवेकी कमलाकरस्तु मन्दफलानयनेऽपि
कर्णानुपातः समुचितः सूर्यसिद्धान्ते कर्णानुपातेन मन्दपरिधय
एव स्फुटीकृता अतः स्फुटमन्दपरिधितो यन्मन्दभुजफलं तत्
कर्णानुपातजनितमन्दफलज्यासममित्याह । यदि स्थिर एक-
रूपो मन्दपरिधिः = या, तदा मन्दभुजफलम् = $\frac{\text{ज्याके या}}{३६०}$, ततः
कर्णानुपातेनेष्टा मन्दफलज्या = $\frac{\text{ज्याके}}{३६०} \times \frac{\text{त्रि. या}}{\text{मक}}$ अत्र यदि स्फुटो
मन्दपरिधिः = $\frac{\text{त्रि. या}}{\text{मक}}$ तदेष्टा मन्दफलज्या स्फुटपरिधिजनित-
भुजफलसमा = $\frac{\text{ज्याके स्फुप}}{३६०}$ । अत्रैकरूपपरिधिज्ञानार्थं विषमान्त-
मन्दपरिधिना समीकरणं कार्यम् । तद्यथा । विषमान्ते मन्द-
कर्णः = $\sqrt{\text{त्रि}^2 + \text{ज्या}^2}$, ज्याश्च = परममन्दफलज्या = $\frac{\text{त्रि-या}}{३६०}$ ।
अतो मन्दकर्णः = $\sqrt{\text{त्रि}^2 + \frac{\text{त्रि. या}^2}{(३६०)^2}}$ । ततो विषमान्ते स्फुटो
मन्दपरिधिः = $\frac{\text{त्रि-या}}{\sqrt{\text{त्रि}^2 + \frac{\text{त्रि. या}^2}{३६०^2}}}$ । वर्गकरणेन
 $\left. \begin{aligned} \text{ओप}^2 &= \frac{\text{त्रि}^2 \text{ या}^2}{\text{त्रि}^2 + \frac{\text{त्रि}^2 \text{ या}^2}{\text{भा}^2}} \end{aligned} \right\} \text{अत्र } ३६०^2 = \text{भा}^2 ।$
समच्छेदादिना ओप^२ (त्रि^२भा^२ + त्रि^२या^२) = त्रि^२भा^२या^२

$\text{श्रीप}^२ \cdot \text{त्रि}^२ \cdot \text{भा}^२ = \text{या}^२ (\text{त्रि}^२ \cdot \text{भा}^२ - \text{श्रीप}^२ \cdot \text{त्रि}^२)$ ततो
 $\text{या}^२ = \frac{\text{श्रीप}^२ \cdot \text{भा}^२}{\text{भा}^२ - \text{श्रीप}^२}$ इति. समीकरणेन कमलाकरेण स्थिरमन्द-
परिधिभागाश्च स्वसिद्धान्ते पठिताः । ततो नौचोच्चकर्णभेदेन
युग्मान्ते द्विविधान् स्फुटमन्दपरिधिभागानानीय तयोर्योगा-
र्धसमाः स्थूला अपि युग्मान्तीया मन्दपरिधिभागाः सौरा
उक्तास्ते च सूर्यसिद्धान्तपठितयुग्मान्तपरिधितो भिन्ना आयान्ति ।
तत्र “परम्परातोऽन्धपूरुषपरम्परया, मूर्खैः सूर्यसिद्धान्तशुद्धपाठो
नाशित” इति कमलाकरोक्तिः । सा च मन्मते न समीचीना
श्रीघ्नफले स्फुटपरिधितोऽपि पुनः श्रीघ्नकर्णस्य साधनत्वात् ।
कमलाकरोऽपि पूर्वोक्तस्वोपपत्तौ श्रीघ्नफले व्यभिचारं दृष्ट्वा ‘तदा-
सनाविद्गवान् स एव नारायणो मण्डलगो न चान्यः’— इति
ग्राह । अतो नौचोच्चवशेन परमं फलं चलमुपलभ्य सूर्येण
स्फुटाः परिधयोऽभीष्टस्थाने युग्मौजान्तपरिध्यन्तरतः साधिता इति
मटोयकथनं युक्तियुक्तं बुद्धिमता विचारणीयमिति ॥३४—३५॥

इदानीं भौमादीनां श्रीघ्नपरिधिभागानाह ।

कुजादीनामतः शैघ्या युग्मान्तेऽर्थाग्निदस्रकाः ।

गुणाग्निचन्द्राः खनगा द्विरसाक्षीणि गोऽग्नयः ॥३६॥

श्रीजान्ते द्वित्रियमला द्विविध्वे यमपर्वताः ।

खर्तुदस्रा वियद्देदाः श्रीघ्नकर्मणि कीर्तिताः ॥३७॥

प्रतो मन्दपरिधिव्यनानन्तरं भौमादीनां युग्मपदान्ते एते
शैघ्याः श्रीघ्नपरिधिभागाः । कुजस्य २३५ । बुधस्य १३३ ।
बृहस्पतेः ७० । शुकस्य २६२ । शनिः ३८ । एवं भौमादीनां

शौचकर्मणि शौचफलसाधने श्रीरुन्ते एते शौचपरिधिभागाः
कीर्तिताः कथिताः । कुजस्य २३२ । बुधस्य १३२ । बृहस्पतेः
७२ । शुक्रस्य २६० । शनिः ४० ।

अत्रोपपत्तिः । मन्दपरिधिवत् । अत्र गूढार्थप्रकाशे रङ्गनाथः
“अत्र कीर्तिता इत्यनेन युग्मान्ते फलाभावादेव परिधयः कथं
सम्भवन्ति । अतो विषमपदान्ते परमफलस्य सत्त्वात् तत्र एव
युक्ताः परिधयः अनिमन्दशौचपरिध्योः क्रमेणाधिकन्यूनत्वं च
संज्ञाव्याघातादयुक्तमित्यादि नाशङ्कनीयमागमप्रामाण्यात् । श्रुति-
र्यत्र प्रमाणं स्याद्युक्तिः का तत्र नारद इति ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेश्चेति ।”
इत्यत्र प्रतिवृत्तौ विषमपदान्ते परमफलमानं भ्रान्तित उक्तं
रङ्गनाथेन ।

अत्र सौरभाष्ये नृसिंहोऽपि “एवमतौन्द्रियदृग्भिर्मुनिभिर्विषम-
पदान्ते युग्मपदान्ते भिन्ना भिन्ना लक्षितास्ते पाठपठिता इति
सप्तमेव” इति मदुक्तमेव कथयति -- इति ॥ ३६—३७॥

अथ प्रतिवृत्तेऽभौष्टस्थाने ग्रहे स्फुटपरिध्यानयनमाह ।

श्रीजयुग्मान्तरगुणा भुजज्या विज्ययोद्धृता ।

युग्मवृत्ते धनर्णं स्यादोजादूनाधिके स्फुटम् ॥३८॥

भुजज्या स्फुटमन्दपरिधिसाधने मन्दकेन्द्रभुजज्या स्फुटशौच-
परिध्यानयने च शौचकेन्द्रभुजज्या श्रीजान्तयुग्मात्तस्वपरिध्यो-
रन्तरेण गुणा विज्यया भक्ता फलं विषमात्तपरिधेर्युग्मवृत्ते
युग्मात्तपरिधावूनाधिके क्रमेण युग्मात्तपरिधावेव धनर्णं कार्यमेव-
मभीष्टे स्थाने स्फुटं स्फुटपरिधिमानं स्यात् । श्रीजान्तपरिधेरने
युग्मात्तपरिधौ धनं कार्यमन्यथा ऋणमित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । त्रिज्यासुख्यया केन्द्रदोर्ज्याया यदि विषम-
युग्मान्तपरिध्योरन्तरमुपलभ्यते तदाऽभीष्टकेन्द्रज्याया किं फलमी-
जान्ताद्युग्मान्तपरिधेश्चयापचयवशाद्गणनं कृतम् । अत्र नवत्यंशैः
परमकेन्द्रभुजैः परिध्यन्तरं तदेष्टकेन्द्रभुजांशैः किमित्यनुपातेन न
साधु फलं तथैकरूपनेगेनैव परिध्यन्तरं भवतीत्यत्र सौरोपलब्धिरेव
वासना नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यते । उभयोर्युग्मान्तयोश्च समानं
फलं न कर्णभेदतः किमप्यन्तरमित्यपौह विचित्रं विचिन्त्य बुद्धि-
मद्भिरिति ॥२८॥

इदानीं मन्दफलानयनमाह ।

तद्गुणे भुजकोटिज्ये भगणांशविभाजिते ।

तद्भुजज्याफलधनुर्मान्दं लिप्तादिकं फलम् ॥३६॥

भुजकोटिज्ये केन्द्रभुजकोटिज्ये तेन पूर्वानीतेन स्फुटपरिधिना
गुणे भगणांशैश्चक्रभागेः षष्ठ्यधिकशतत्रयेण विभाजिते फले
क्रमेण भुजकोटिफले भवत इत्यध्याहार्यम् । एवं भुजज्या-
फलं मन्दकेन्द्रभुजज्याफलमर्थात् मन्दभुजफलं यत् तद्भुजः कार्यं
'ज्यां प्रोज्झा' इत्यादिना तल्लिप्तादिकं मान्दं फलं मन्दफलं
स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । नोचोच्चहंसते ये केन्द्रभुजकोटिज्ये ते तत्फले
भवत इति सिद्धान्तशिरोमण्यादौ प्रसिद्धम् । प्राचीनानां
क्षेत्रभङ्गितो मन्दकर्णानुपातेनैव वस्तुतो मन्दफलं सिध्यति ।
क्षेत्रभङ्गी च 'ये केन्द्रदोःकोटिफले कृते ते' इति भास्कारोक्तेन
प्रसिद्धा । फलवासनाया वैचित्र्याद्भास्करः स्वमतं विहाय
मतात्तराणि "स्वल्पा तरवाश्चन्द्रकर्मणीह कर्णः कृतो नेति वदन्ति

केचित्” इत्यादि विलिखे । मन्दकर्णानुपातोद्भवं वास्तवं मन्द-
फलमेव सौरोक्तस्फुटमन्दपरिधितो मन्दभुजफलेन सिध्यतीति
कमलाकरमतं युग्मौजान्तपरिधिपाठस्थाने प्रदर्शितम् । वस्तुतो
ग्रहाणां कक्षा दीर्घवर्तुलाकृतिरित्यज्ञानात् प्राचीनामां मन्दफल-
साधने भ्रमो जातः । यद्यप्यत्र भास्करेण स्वमतं न प्रतिपादितं
तथापि चन्द्रग्रहणे स्फुटरविचन्द्रकर्णसाधने ‘मन्दश्रुतिर्द्राक्श्रुतिवत्
प्रसाध्या’ इत्यादिना ब्रह्मगुप्तस्यैव मतं स्वीकृतमिति स्फुटम् । दीर्घ-
वृत्ताकृतिकक्षातः फलसाधनार्थं मत्कृतं दीर्घवृत्तलक्षणं द्रष्टव्यम् ।
तत्र फलसाधनार्थमेका श्रेढो ह्युत्पद्यते तत्र मन्दफलस्या-
ल्पत्वाद्यदि प्रथमं पदमेव गृह्यते तदा मन्दभुजफलचापसममेव
मन्दफलमिति प्राचीनोक्तमुपपद्यते । ब्रह्मगुप्तमतार्थं मन्दुद्रितः
सटीको ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तो विलोक्यः किमत्र लेखप्रपञ्चेनेति ॥३६॥

इदानीं शौघफलसाधनमाह ।

शैघ्रं कोटिफलं केन्द्रे मकरादौ धनं स्मृतम् ।

संशोध्यं तु त्रिजीवायां कर्क्यादौ कोटिजं फलम् ॥४०॥

तद्बाहुफलवर्गैक्यान्मूलं कर्णश्चलाभिधः ।

त्रिज्याभ्यस्तं भुजफलं चलकर्णविभाजितम् ॥४१॥

लब्धस्य चापं लिप्तादिफलं शैघ्रमिदं स्मृतम् ।

एतदाद्ये कुजादीनां चतुर्थे चैव कर्मणि ॥४२॥

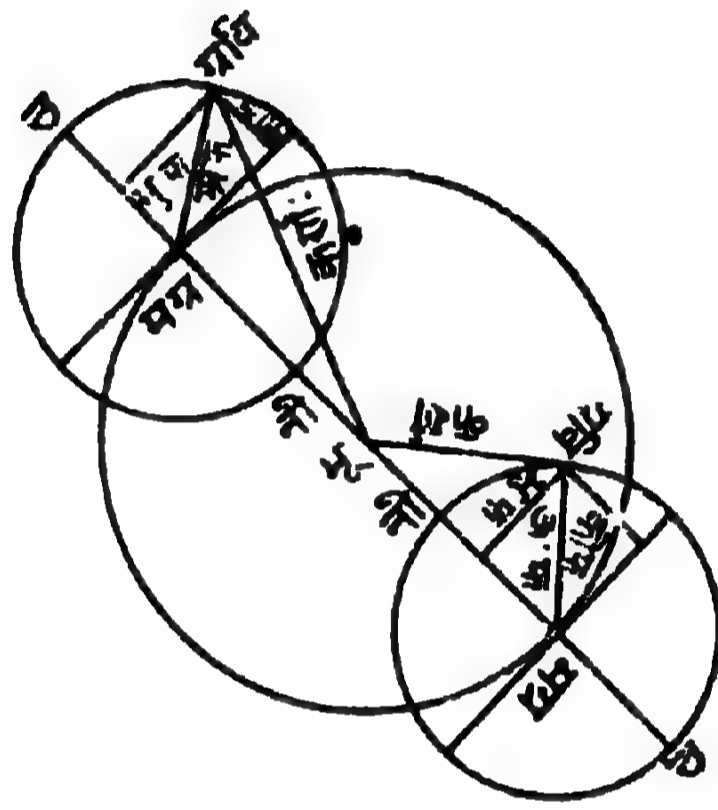
मकरादौ केन्द्रे तद्गुणे भुजकोटिज्ये इत्यादिविधिना पूर्वमागतं
शैघ्रं शौघफलसम्बन्धि कोटिफलं त्रिज्यायां धनं स्मृतम् । कर्क्यादौ

केन्द्रे तु तदेव शैघ्रं कोटिजं फलं त्रिजोवायां संशोध्यम् । एवं कृते स्पष्टा कोटिर्भवतीति वेदितव्यम् । उच्चादग्रे पृष्ठे च त्रिभान्तरे ग्रहे मकरादि केन्द्रम् । नीचादग्रे पृष्ठे च त्रिभान्तरे ग्रहे कर्कादि केन्द्रं भवतीति क्षेत्रभङ्गोपर्यालोचनया सिध्यति । तस्याः स्फुटकोटेः शीघ्रभुजफलस्य च वर्गयोरैक्याद्योगाद्यन्मूलं स चलाभिधः शीघ्रसंज्ञः कर्णो भवति । शीघ्रभुजफलं त्रिज्यया गुण्यं शीघ्रकर्णेन विभाजितं लब्धस्य 'ज्यां प्रोज्झा' इत्यादिविधिना यच्चापमिदमेव लिप्तादि शैघ्रं फलं भवति । एतच्छीघ्रफलं कुजादीनां मध्ये आद्ये प्रथमे तथा चतुर्थे कर्मणि च देयं भवति । कुजादयः कर्मचतुष्टयेन स्पष्टा भवन्ति तत्र प्रथमे चतुर्थे च कर्मणि वक्ष्यमाणविधिना शीघ्रफलस्यास्य संस्कारो भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । नीचोच्चवृत्तभङ्गा । कक्षामण्डले मध्यग्रहस्थानं केन्द्रं प्रकल्प्यान्त्यफलज्यामितकर्कटेन नीचोच्चाख्यं वृत्तं विलिख्य भूविन्दोर्मध्यग्रहस्थानोपरिगामिनी रेखा कार्या साऽत्रोच्चरेखा । तस्य नीचोच्चवृत्तस्योच्चरेखया सह यो योगौ तयोरुपरितन उच्चसंज्ञः । अधस्तनो नीचसंज्ञः । तद्रेखातोऽन्या तिर्यगेखा नीचोच्चवृत्तमध्ये मध्येन कार्या । तदपि नीचोच्चवृत्तसुच्चप्रदेशाङ्गशैरङ्गम् । तत्रोच्चाच्छीघ्रकेन्द्रमनुलोमं देयम् । तत्र शीघ्रकेन्द्राग्रे पारमार्थिको ग्रहः । अत्रापि ग्रहोच्चरेखयोस्तिर्यगन्तरं शीघ्रभुजफलम् । ग्रहतिर्यगेखयोरन्तरं कोटिफलम् । ग्रहभूम्योरन्तरं शीघ्रकर्णः । अथ तदानयनम् । मकरादिकेन्द्रे त्रिज्योर्ध्वतः कोटिफलं दृश्यते । कर्कादौ तु तदधः । अतस्तदैक्यान्तरं स्फुटा कोटिः । शीघ्रभुजफलं तु तत्र भुजः तयोर्वर्गयोगपदं कर्ण इत्युपपन्नम् । अथ शीघ्रफलानयनवासना तैराशिकेन

कर्णकोटिसूत्रयोर्यदि कर्णाग्रे शीघ्रभुजफलतुल्यमन्तरं तदा त्रिज्याग्रे
किमिति । अतस्त्रिज्याभ्यस्तं शीघ्रभुजफलं चलकर्णेन हृतम् ।
तच्चापकरणेन वृत्तगतत्वं शीघ्रफलस्योपपन्नम् ।

अत्र क्षेत्रदर्शनम् ।

अथ ग्रहाणां स्फुटाथं कर्मसंख्यादाह ।

मान्दं कर्मैकमर्कन्दोर्भौमादीनामथोच्यते ।

शैघ्रं मान्दं पुनर्मान्दं शैघ्रं चत्वार्यनुक्रमात् ॥४३॥

मध्ये शीघ्रफलस्यार्धं मान्दमर्धफलं तथा ।

मध्यग्रहे मन्दफलं सकलं शैघ्रं एव च ॥४४॥

अकेचन्द्रयोरेकं मान्दमेव . कर्म । . रविचन्द्रयोः स्फुटत्वं
सकलमन्दफलेनैवेत्यर्थः । अथ भौमादीनां स्फुटत्वमुच्यते । प्रथमं
शैघ्रं ततो मान्दं ततः पुनर्मान्दं ततः पुनः शैघ्रमिति चत्वारि
एकानन्तरमपरमनुक्रमाद्देयानि । • कथं देयानीत्याह । • प्रथमं

मध्यग्रहानीतं शीघ्रफलं यत् तस्यार्धं दलं वक्ष्यमाणविधिना धनमृणं
चा मध्यग्रहे देयम् । ततोऽर्धशीघ्रफलसंस्कृतमध्यग्रहान्मन्दफलं
साध्यम् । तस्यार्धं शीघ्रफलार्धसंस्कृतमध्ये संस्कार्यम् । पुनः
फलद्वयार्धसंस्कृतमध्यग्रहात् मन्दफलं साध्यन् तत् सकलं पूर्वागत-
मध्यग्रहे देयम् । अस्मान्मन्दफलसंस्कृतमध्यग्रहात् शैष्यं शीघ्रफलं
साध्यम् । तदपि सकलं सम्पूर्णं मन्दफलसंस्कृतमध्यग्रहे संस्कार्यम् ।
एवं कर्मचतुष्टयेन भौमादयः स्फुटा भवन्तीत्यर्थः ।

अत्रोपलब्धिरेव वासना बुद्धिमता ज्ञेया । गूढपकाशे रङ्गनाथाः
“मन्दफलं स्फुटसाधितं वास्तवम् । स्फुटस्तु मन्दफलसापेक्ष्य
इत्यन्योऽन्याश्रयात् सूक्ष्ममन्दफलसाधनमशक्यमपि भगवता
तदासन्नसाधनार्थमर्धस्फुटादेव मन्दफलं साधितं मध्यग्रहसाधित-
मन्दफलापेक्षया सूक्ष्मम् । अर्धस्फुटस्तु फलद्वयार्धसंस्कृतो मध्यग्रहः ।
अत्रापि मन्दफलस्यार्धं शीघ्रफलार्धसंस्कृतात् किञ्चित्सूक्ष्मत्वार्थं
साधितमित्युपपन्नं मध्ये शीघ्रफलस्येत्यादि” इत्याहुस्तत्र समीचीनम् ।
मन्दफलसाधने भास्करादिभिर्या चेत्यभङ्गो विलिखिता तत्र
स्यग्रहस्य प्रयोजनाभावात् मन्दफलस्य स्यग्रहासापेक्षत्वात् ।
एवमसकृत्फलसाधनोपपत्त्यर्थं भास्करेण—

‘मध्यगत्या स्वकक्षाख्यवृत्ते व्रजे-
न्मन्दनीचोच्चवृत्तस्य मध्यं यतः ।
तद्दृत्तौ शीघ्रनीचोच्चमध्यं तथा
शीघ्रनीचोच्चवृत्ते स्फुटः खेचरः ॥
शीघ्रनीचोच्चवृत्तस्य मध्यस्थितिं
ज्ञातुमादौ कृतं कर्म मन्दं ततः ।

खेटबोधाय शैष्यं मिथः संश्रिते
मान्दशैष्ये हि तेनासकृत् साधिते ॥

इत्यत्र मान्दशैष्ये फले मिथः संश्रिते इति यदुक्तं तत्र प्राणार्थं
वासनायां च “नोचोवृत्तभङ्गिपर्यालोचनयैवं परिणमतीति
स्पष्टार्थम्” इति च यदुदितं तत् सर्वं प्रतारणपरं वाक्यं तत्र प्रति-
पादितनोचोवृत्तभङ्गां मन्दशैष्यफलशोरन्योऽन्याश्रयाभावादिति
मदसद्विवेकिभिर्विचिन्त्यमिति किं लेखः प्रयासेन ।

अत्र सौरवासनायां कमलाकरः ।

“अत्र का युक्तिरिति चेत्—

वेद एव रवितन्त्रमथास्य वासनाकथनमल्पधियां हि ।

दोष एव न गुणो रविणोक्तं तेन युक्तियुतमेव सदाह्यम् ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते श्रीशकल्योऽपि

अतौन्द्रियार्थविज्ञानं प्रमाणं श्रुतिरेव हि ।

श्रुतिर्यत्र प्रमाणं स्याद्युक्तिः का तत्र नारद ॥

जिज्ञासोर्युक्तिरिष्टाऽस्ति यदि श्रुत्यनुसारिणीति”

इति वेदवाक्यवत् सूर्यप्रकारमाह । सौरभाष्ये नृसिंहेनापि
“अत्र प्रत्यक्षोपलब्धिरेव वासना” इत्यभिहितम् । तत्र अजादिकेन्द्रे
सर्वेषामित्यारभ्य भुक्तावृणधनित्येवं ग्रन्थं लिखित्वा ततोऽनन्तरं
मध्ये शीघ्रफलस्यार्धमित्यादि विलिखितमस्तीति ॥४३—४४॥

अथ पूर्वागतं फलद्वयं कदा धनं कदा च ऋणमित्याह ।

अजादिकेन्द्रे सर्वेषां शैष्ये मान्दे च कर्मणि ।

धनं ग्रहाणां लिप्तादि तुलांदावृणमेव च ॥४५॥

सर्वेषां ग्रहाणां मान्दे वा शैघ्ये कर्मणि मेषादिकेन्द्रे
लिप्तादि फलं धनं तुलादौ केन्द्रे च ऋणं ज्ञेयम् ।
एवं फलयोर्धनर्णत्वं विज्ञाय पूर्वोक्तकर्मणा स्फुटा ग्रहाः
साध्या इति ।

अत्रोपपत्त्यर्थं प्रसिद्धाऽपि प्रतिवृत्तभङ्गिर्बालावबोधार्थं प्रदर्शयति ।
सभायां भूगौ बिन्दुं कृत्वा तां भूमिं प्रकल्प्य ततस्त्रिज्यामितेन
कर्कटकेन कक्षाख्यमण्डलं विलिखेत् । तद्भ्रमणाङ्कितं कृत्वा
मेषादेरारभ्य ग्रहमुच्चं च दत्त्वा चिह्नं कार्यम् । ततो भूबिन्दुच्च-
चिह्नयोरुपरि दीर्घा रेखा कार्या सोच्चरेखोच्यते । अथ तदुत्थ-
मतस्येन कक्षामण्डले केन्द्रगताऽन्या तिर्यगेखा च कार्या ।
भूबिन्दोरुपर्यन्त्यफलज्यामुच्चोन्मुखीं दत्त्वा तदग्रे त्रिज्यामित-
कर्कटकेन प्रतिवृत्तं च कार्यम् । उच्चरेखया सह यत्रात्र सम्पात-
स्तत्र प्रतिवृत्तेऽप्युच्चं ज्ञेयम् । तस्मादुच्चभोगं विलोमं दत्त्वा तत्र
प्रतिवृत्ते मेषादिज्ञेयः । ततो ग्रहमनुलोमं दत्त्वा तत्र चिह्नं
कार्यम् । अथ प्रतिवृत्तमध्येऽप्यन्या तिर्यगेखा कार्या । तिर्यगे-
खयोरन्तरमन्त्यफलज्यातुरूमेव सर्वत्र भवति । ग्रहोच्चरेखयोर्ज्या-
रूपमन्तरं दोर्ज्यां ग्रहप्रतिवृत्ततिर्यगेखयोरन्तरं कोटिज्या ।
ग्रहकक्षामण्डलमध्यगतिर्यगेखयोरुर्ध्वाधरमन्तरं च स्फुटा कोटिः ।
प्रतिवृत्तस्य ग्रहाद्भूबिन्दुगामि सूत्रं कर्णः । कर्णसूत्रस्य कक्षा-
वृत्तस्य च यत्र सम्पातस्तत्र स्फुटो ग्रहः । कक्षावृत्ते स्फुटमध्ययो-
रन्तरं फलम् । तच्च मध्यग्रहात् स्फुटेऽग्रस्थे धनं मेषादि-
केन्द्रे पूर्वाकर्षणेनोत्पद्यते । एवं मध्यग्रहात् स्फुटे पृष्ठस्थे
तत्फलमृणं तुलादिकेन्द्रे पश्चादाकर्षणेन भवतीति ज्ञेयप्रदर्शनेन
स्फुटम् ।

प्रतिष्ठत्तभङ्गिचेत्रप्रदर्शनम् ।

अथ ग्रहाणां भुजान्तरसंस्काराह ।

अर्कबाहुफलाभ्यस्ता ग्रहभुक्तिर्विभाजिता ।

भचक्रकलिकाभिस्तु लिप्ताः कार्या ग्रहेऽर्कवत् ॥४६॥

सूयादिग्रहाणां भुक्तिः, सूर्यस्य बाहुफलेन मन्दफलेन कलात्मकेनाभ्यस्ता गुणिता भचक्रकलिकाभिः षट्शताधिकैक विंशतिसहस्रेर्भक्ता लब्धा लिप्ता ग्रहेऽर्कवत् कार्याः । यदि रवि-मन्दफलं धनं तदा रवावन्येषु ग्रहेषु च ता लिप्ता धनं कार्या अन्यथा ऋणमिति ।

अत्रोपपत्तिः । मध्यमरैव्यर्धरात्रिके समयेऽहर्गणेन ग्रहाः साधिता अपेक्षितास्तु स्पष्टरव्यर्धरात्रिके । मध्यस्फुटरव्योरन्तरं रविमन्दफलकलास्ता यैरसुभिरुद्गच्छन्ति निरक्षे ते यदि राशिकलाभिरष्टादशशतमित्ताभिर्निरक्षोदयासवस्तदा रविमन्दफल-कलाभिः किमिति लब्धा भास्वरुफलोत्था असवः । तत्र सौरे गगनभूषरषट्कचन्द्रा इत्याद्युदयांसूनां त्रयाणां योगत्रयसमं

मध्यममानीन सर्वराश्युदयासुमानमष्टादशशतासवः कल्पिताः । ततः
पूर्वानुपातेन भास्वत्फलोत्था असवो मन्दफलकलातुल्या जाताः ।
ततोऽहोरात्रासुभिः षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रमितैर्ग्रहगतिर्लभ्यते
तदा मन्दफलकलातुल्यासुभिः किमिति लब्धाः कला मन्दफलस्य
धनर्णवशात् धनं वा ऋणं कार्याः । भास्करेणाप्युक्तम्—

‘मध्यमाकोदयात् प्राक् स्फुटाकोदयः

स्यादृणे तत्फले स्वे यतोऽनन्तरम् ।

तेन भास्वत्फलोत्थासुजातं क्षयं

स्वं फलं युक्तियुक्तं निरुक्तं ग्रहे ॥’ इति ।

एवमनेन कर्मणा सप्तार्धरात्रिका ग्रहा जाता इति । अयं
भास्वत्फले त्यासुसमकालो रत्रेः सावनकालः स्वल्पान्तरात्
कल्प्यस्तदा प्रमाणकालोऽपि सावनाहोरात्रासुमितः षट्शता-
धिकैकविंशतिसहस्रमितो ग्राह्यः । ततो “भगवता लोकानुकम्पया
स्वल्पान्तरेण नाक्षत्रदिने ग्रहगतिभोगमङ्गीकृत्य चक्रकलापरि-
वर्तकनाक्षत्राहोरात्रेण गतिकलापदा सूर्यमन्दफलकलाभ्र-
मणेन का” इत्यनुपातेन गूढार्थप्रकाशे रङ्गनाथेन महास्थूलत्वं
प्रदर्शितम् । मन्दफलकलानामल्पवाङ्मास्वत्फलोत्थासुष्वेव स्वल्पा-
न्तरतः सावनकालकल्पनं युक्तमिति मदुक्तं भृशं विचारार्हम् ॥४६॥

अथ ग्रहाणां मन्दस्रष्टगतिं विवक्षुश्चन्द्रमन्दोच्चस्याधिकगति-
त्वाच्चन्द्रगत्यर्थं विशेषमन्येषां मन्दस्रष्टगतिसाधनं चाह ।

‘स्वमन्दभुक्तिसंशुद्धा मध्यभुक्तिर्निशापतेः ।

दोज्यान्तरादिकं कृत्वा भुक्तावृणधनं भवेत् ॥४७॥

ग्रहभुक्तेः फलं कार्यं ग्रहवन्मन्दकर्मणि ।

दोर्ज्यान्तरगुणा भुक्तिस्तत्त्वनेत्रोद्धृता पुनः ॥४८॥

स्वमन्दपरिधिचुम्भा भगणांशोद्धृता कलाः ।

कर्कादौ तु धनं तत्र मकरादावृणं स्मृतम् ॥४९॥

निशापतेश्चन्द्रस्य मध्यगतिः स्वमन्दगतिरंशुद्धा चन्द्रमन्दोच्चगत्या
रहिता कार्या । शेषसमां केन्द्रगतिं गृहीत्वा वक्ष्यमाणेन विधिना
दोर्ज्यान्तरादिकं कृत्वा चन्द्रगतिफलं साध्यं तत् भुक्तौ चन्द्र-
मध्यगतौ वक्ष्यमाणेनैव विधिना ऋणं धनं च कार्यम् । एवं
चन्द्रगतिः स्फुटा भवति । कथं गतिफलं साध्यं तदर्थमाह ।
ग्रहभुक्तेरिति । मन्दकर्मणि मन्दफलसाधने ग्रहवत् ग्रहभुक्ते-
र्ग्रहगतेः फलं कार्यम् । मन्दकर्मणि यथा ग्रहस्य मन्दफलं कृतं
तद्ग्रहगतेः फलं कार्यमित्यर्थः । अथ ग्रहमन्दफलवत्
ग्रहगतिफलं साध्यते । भुक्तिश्चन्द्रस्य पूर्वसाधिता मन्दकेन्द्रगति-
न्येषां गतिरेव दोर्ज्यान्तरगुणा मन्दकेन्द्रभुजज्याकरणे यद्गत-
ाम्यज्यात्तरं तद्दोर्ज्यान्तरं तेन गुणा तत्त्वनेत्रैः शराद्दिसैरुद्धृता
भक्ता । लब्धिः पुनः स्वमन्दपरिधिना चुम्भा गुणा भगणांशैश्चक्रांशैः
अध्यधिकशतत्रयेण भक्ता । लब्धाः कलाः कर्कादौ केन्द्रे तत्र
स्यां मध्यगतौ धनं मकरादौ तु ऋणं स्मृतं कथितमाचार्यैरिति
शेषः । एवं ग्रहाणां मन्दस्यष्टा गतिर्भवति ।

अत्रोपपत्तेः अद्यतनश्वस्तनमन्दस्यष्टग्रहयोरन्तरं मन्दस्यष्ट-
तिरतोऽद्यतनश्वस्तनमन्दफलयोरन्तरं मन्दस्यष्टगतिफलं भवितु-
र्हति । अथाद्यतनश्वस्तनमन्दकेन्द्रयोरन्तरं मन्दकेन्द्रगतिः ।

तथाऽनुपातो यदि तत्त्वाश्रिभिः कलाभिर्मन्दकेन्द्रोर्ज्यायां क्रियमाणायां यज्ञोग्यखण्डं तल्लभ्यते तदा केन्द्रगत्या किमिति । लब्धमद्यतनश्वस्तनकेन्द्रज्ययोरन्तरम् = $\frac{\text{वेग. भीषं}}{२२५}$ । ततो यदि भगणांशैरिदं ज्यान्तरं तदा मन्दपरिधिभागैः किमिति । लब्धमद्यतनश्वस्तनमन्दभुजफलयोरन्तरम् = $\frac{\text{केग. भीष}}{२२५} \times \frac{\text{मप}}{२६०} = \text{मन्दफलज्यान्तरसं. म्।}$ तन्मन्दफलज्ययोरल्पत्वात् मन्दफलयोरन्तरमेवाद्यैः स्वीकृतमत उपपन्नं गतिफलानयनम् । एवं मद्यतनश्वस्तनग्रहफलयोरन्तरं तद्वृत्तेः फलं कर्कादिकेन्द्रे ग्रहणफलस्यापचीयमानत्वात् तुलादौ धनफलस्योपचीयमानत्वादधनम् । मकरादौ तु धनफलस्यापचीयमानत्वाच्चेष्टादाहणफलस्योपचीयमानत्वाद्दणमिति धनर्णोपपत्तिर्भास्करोक्तैवात्र समीचीना बोध्या ।

भास्कराचार्येण तात्कालिकभोग्यखण्डं गृहीत्वा तात्कालिकं गतिफलं साधितम् । तत्प्रकारश्च —

‘कोटीफलघ्नौ मृदुकेन्द्रभुक्तिस्त्रिज्योद्भृता कर्किसृगादिकेन्द्रे ।

तथायुतोना ग्रहमध्यभुक्तिस्तात्कालिकौ मन्दपरिस्फुटा स्यात् ॥’

अत्र मन्दफलज्यानयनविधानेन

$$\text{ज्याम} = \frac{\text{ज्याके. ज्याश्रं}}{\text{त्रि}} \left\{ \begin{array}{l} \text{ज्याम} = \text{मन्दफलज्या} । \text{ज्याके} = \text{मन्दकेन्द्रज्या} । \\ \text{ज्याश्रं} = \text{प्रथममन्दफलज्या} । \text{त्रि} = \text{त्रिज्या ज्ञेया} । \end{array} \right.$$

ततस्तत्कालगत्यानयनेन (चलनकालं द्रष्टव्यम्)

$$\frac{\text{कोज्याम. मग}}{\text{त्रि}} = \frac{\text{ज्याश्रं}}{\text{त्रि}} \times \frac{\text{कोज्याके केग}}{\text{त्रि}}$$

$$\text{मग} = \frac{\text{ज्याश्रं. कोज्याके. केग}}{\text{त्रि. कोज्याम}} = \frac{\text{कोफ केग}}{\text{कोज्याम}} \text{ अतो भास्करोक्तं मन्दगति-}$$

फलं त्रिज्यागुणं मन्दफलकोटिज्याभक्तं वास्तवं तात्कालिकमन्दगतिफलं वेद्यमतो मत्प्रकारः—

भास्करोक्तं गतिफलं विज्याया गुणितं हृतम् ।

मन्दीयफलकोटिज्यामानेन भवति स्फुटम् ॥ इति

बुद्धिमद्भिर्निपुणं विभाव्यमिति ॥४८—४९॥

अथ शीघ्रगतिफलमाह ।

मन्दस्फुटीकृतां भुक्तिं प्रोज्झ्य शीघ्रोच्चभुक्तितः ।

तच्छेषं विवरेणाय हन्यात् विज्यान्यकर्णयोः ॥५०॥

चलकर्णहृतं भुक्तौ कर्णं विज्याधिके धनम् ।

ऋणामूनेऽधिके प्रोज्झ्य शेषं वक्रगतिर्भवेत् ॥५१॥

शीघ्रोच्चगतितः पूर्वं मन्दस्फुटीकृतां भुक्तिं मन्दस्फुटगतिं प्रोज्झ्य हित्वा शेषं शीघ्रकेन्द्रगत्याख्यं साध्यम् । तच्छेषं विज्यान्यकर्णयोस्त्रिज्याया अन्ये स्फुटक्रियायां चतुर्थे कर्मणि साधितस्य शीघ्रकर्णस्य च यो विवरोऽन्तरं तेन हन्याद्गुणयेद्गणक इति शेषः । गुणितफलं शीघ्रकर्णेन हृतं फलं कर्णं शीघ्रकर्णं विज्याधिके सति भुक्तौ मन्दस्फुटगतौ धनं तथा विज्यात ऊने ऋणं कार्यं तदा स्फुटगतिर्भवेत् । ऋणात्मके फलेऽधिके तत्र मन्दस्फुटगतिमेव प्रोज्झ्य हित्वा शेषं वक्रगतिर्विपर्यया गतिर्भवेदिति । गूढार्थप्रकाशे रङ्गनाथेनात्र सर्वत्र विज्याशब्देन शीघ्रफलकोटिज्या गृहीता । एवं सौरभाष्ये नृसिंहेनापि विज्याशब्देन शीघ्रफलकोटिज्या गृहीता । त्रिषु राशिषु शीघ्रफलस्य विशोधनेन या ज्या सा विज्येति व्युत्पत्त्या विज्याशब्देनात्र फलकोटिज्या भवितुमर्हति । एवमत्र भास्करप्रकाररूपोऽयं प्रकारः । भास्करप्रकारश्च—

‘फलांशखाङ्गान्तरशिञ्जिनीदो द्राक्केन्द्रभुक्तिः श्रुतिहृदिशोध्या ।
स्वशीघ्रभुक्तेः स्फुटखेटभुक्तिः शेषं च वक्रा विपरीतशुद्धौ ॥’ इति

अनेन प्रकारेण स्फुटकेन्द्रगतिः = $\frac{\text{कोज्याफ. शीकेग}}{\text{शीक}}$ । अस्या मध्य-
शीघ्रकेन्द्रगतेश्चान्तरं शीघ्रगतिफलम् = शीकेग - $\frac{\text{कोज्याफ. शीकेग}}{\text{शीक}}$
= $\frac{\text{शीकेग (शीक--कोज्याफ)}}{\text{शीक}}$ अत उपपद्यते । शीक—कोज्याफ अस्य
धनत्वे शीघ्रगतिफलं धनमृगात्वे तु ऋणमिति स्पष्टमेव । बहु-
ऋणात् विपरीतशोधनेन वक्रगतिर्भवतीति प्रसिद्धम् ।

अत्र भास्कराचार्येण स्वप्रकारतस्तात्कालिकस्फुटकेन्द्रगतिसाधनं
कृतं यत् तद्रूपपत्तिस्तत्चेतयुक्त्या न समीचीनाऽद्यतनखस्तन-
कर्णयोर्भेदात् । अतोऽत्र मयोपपत्तिरुच्यते । द्रष्टव्यं ४५ श्लोकसम्बन्धि
चेतम् । तत्र कक्षावृत्तस्थमध्यग्रहाच्छीघ्रकर्णोपरि कृतो लम्बः
शीघ्रफलज्या भुजः । कक्षाप्रतिवृत्तस्थमध्यग्रहयोरूर्ध्वाधरमन्तरं
शीघ्रान्त्यफलज्या कर्णः । शीघ्रकर्णसूत्रे कोटिः । एवं त्रिज्याकर्णः
स्पष्टग्रहादुच्चरेखोपरिकृतो लम्बः स्फुटकेन्द्रज्या भुजः । उच्चरेखायां
स्फुटकेन्द्रकोटिज्या कोटिः ।

चेतयोः साजात्यात्

ज्यास्फुके = $\frac{\text{. ज्याशीफ}}{\text{ज्यात्रं}}$ अत्र अं = परमशीघ्रफलम् । तत्काल-

गत्यानयनेन (द्रष्टव्यं चलनकलत्रम्)

$$\frac{\text{कोज्यास्फुके. स्फुकेग}}{\text{त्रि.}} = \frac{\text{त्रि}}{\text{ज्यात्रं}} \times \frac{\text{कोज्याशीफ. शीफग}}{\text{त्रि}}$$

$$= \frac{\text{त्रि}}{\text{ज्यात्रं}} \times \frac{\text{कोज्याशीफ (मकेग) स्फुकेग}}{\text{त्रि}}$$

छेदगमादिना

$$\frac{\text{ज्यात्रं. कोज्यास्फुके}}{\text{त्रि}} \times \text{स्फुकेग}$$

$$= \text{मू. स्फुकेग} = \text{कोज्याशीफ. मकेग } \text{कोज्याशीफ. स्फुकेग}$$

अतः स्फुकेग (कोज्याशीफ + मू) = कोज्याशीफ. मकेग

ततः स्फुकेग = $\frac{\text{कोज्याशीफ. मकेग}}{\text{कोज्याशीफ + मू}} = \frac{\text{कोज्याशीफ. मकेग}}{\text{शीक}}$ अत्र मू =

लघुजात्यस्य कोटिः शीघ्रफलान्यफलज्यावर्गान्तरमूलसमा । एतेन भास्करप्रकार उपपद्यते ।

अथ क्षेत्रप्रकारेणापि भास्करप्रकारोपपत्तिः प्रदर्श्यते । तत्र प्रतिवृत्तीयमध्यग्रहस्थानात् प्रतिवृत्ते स्पर्शरेखा कार्या तत्रैवैकरूपवेगेन स्वल्पा शीघ्रकेन्द्रगतिर्देया तत्र द्वितीयं ग्रहस्थानम् । तदुपरि भूकेन्द्रगता रेखा कार्या सा कक्षावृत्तस्थरूपग्रहस्थानतः कक्षावृत्तकृतां स्पर्शरेखां यत्र छिनत्ति तस्मात् स्पष्टग्रहस्थानावधि स्पर्शरेखायामेकरूपेण स्फुटा केन्द्रगतिरिति स्थितिः । प्रतिवृत्ते ५ = मध्यग्रहस्थानम् । मम' = प्रतिवृत्तस्पर्शरेखायां लघ्वी केन्द्रगतिः । इ = भूकेन्द्रम् । स्प = कक्षावृत्ते स्फुटग्रहस्थानम् । स्प - स्थानात् कृता कक्षावृत्ते स्पर्शरेखा इम' रेखायां स्प'-विन्दौ लग्ना तदा स्पस्प = एकरूपवेगेन स्फुटकेन्द्रगतिः । इम' = शीघ्रकर्णः । तस्मिन् म'-स्थानात् कृतो मल लम्बो भुजः । इल = कोटिः । इम' = कर्णः । एवं इस्प = कोटिः । स्पस्प' = भुजः । इस्प' = कर्णः । क्षेत्रद्वयं च मिथः सजातीयम् । इ' = प्रतिवृत्तकेन्द्रम् । उ = उच्चस्थानम् । ∠ उइ'म = शीघ्रकेन्द्रम् । < उइम = स्पष्टकेन्द्रम् । ∠ इ'मइ = शीघ्रफलम् । ∠ इमम' = शीघ्रफलकोटिः । ततस्त्रिकोणमित्या मल = $\frac{\text{कोज्याशीफ. मम}'}{\text{वि}}$ । मल = $\frac{\text{ज्याशीफ. मम}'}{\text{वि}}$ । इल = शीक - मल । ततोऽनुपातेन स्पस्प' = $\frac{\text{म'ल. वि}}{\text{शीक - मल}} = \frac{\text{कोज्याशीफ. मम}' \cdot \text{वि}}{\text{शीक - मल}}$ मम'केन्द्रगतौ यदागता

स्फुटकेन्द्रगतिस्तदा स्वशीघ्रकेन्द्रगतौ किमिति । लब्धा स्फुटा

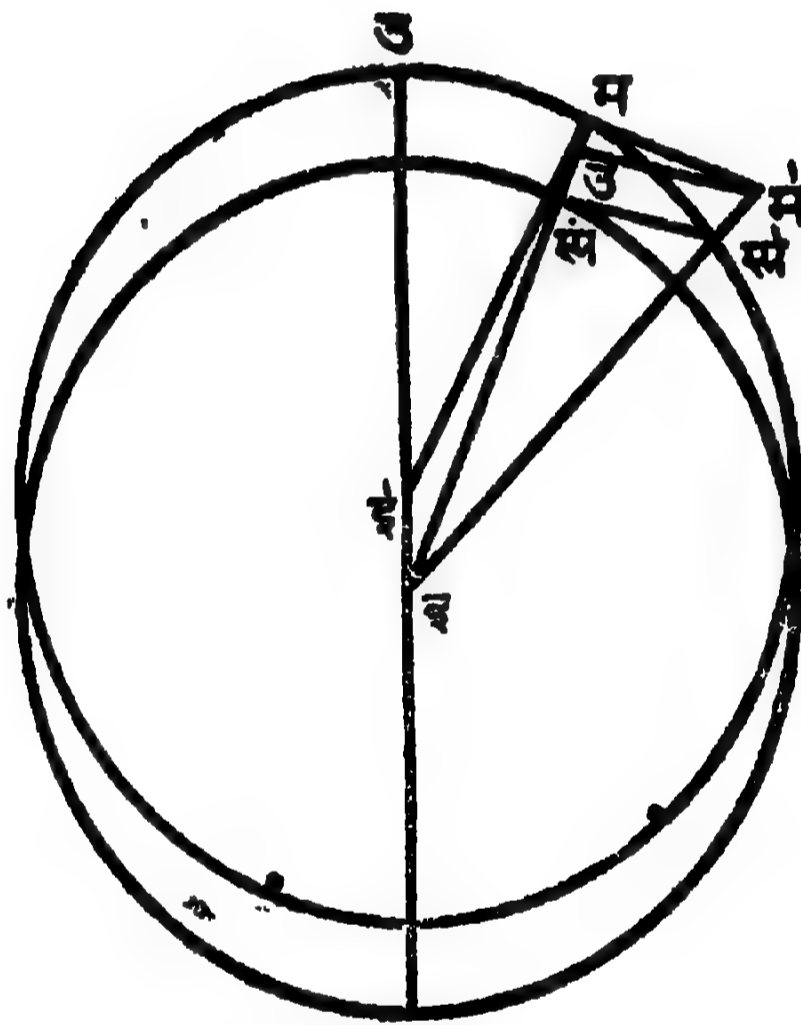
$$\text{केन्द्रगतिः} = \frac{\text{कोज्याशीफ. केग}}{\text{शीक—मम}} = \frac{\text{कोज्याशीफ. केग}}{\text{शीक} - \frac{\text{ज्य.शीफ. मम}}{\text{त्रि}}} \quad \text{अत्र यदि}$$

मम = ० तदा मस्थानीयतत्कालगतिवशेन तात्कालिकी

$$\text{स्फुटकेन्द्रगतिः} = \frac{\text{कोज्याशीफ. केग}}{\text{शीक}} \quad \text{। एवं नौचोच्चवृत्तभङ्गाऽपि भास्कर-$$

प्रकार उपपद्यत इति ।

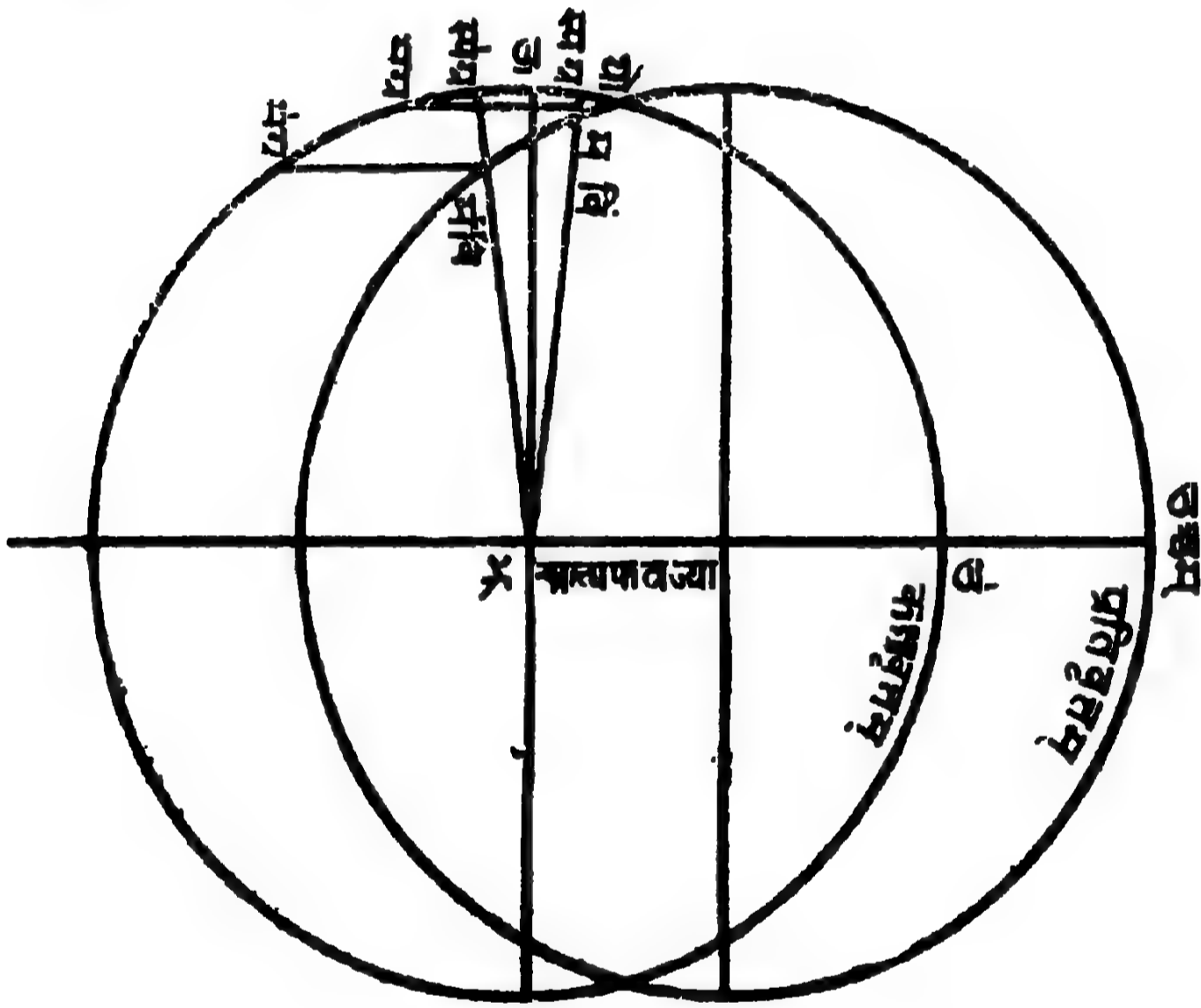
अत्र क्षेत्रदर्शनम् ।

अत्र सौरवासनायां कमलाकरः । “मन्दस्पष्टग्रहोर्णं शीघ्रोच्चं शीघ्रकेन्द्रमिति यन्मन्दस्पष्टगत्यूनशीघ्रोच्चगतिः शीघ्रकेन्द्रगतिरस्ति । शीघ्रोच्चनीचतुल्ये ग्रहे ग्रहशीघ्रफलं शून्यम् । शीघ्रकेन्द्रमपि शून्यं षड्राशितुल्यं वा । तत्र खस्तनशीघ्रकेन्द्रं तु अद्यतनकेन्द्रकेन्द्रगति-योगतुल्यम् । केन्द्रोत्थफलयोरन्तरं गतिफलम् । तत् तु शीघ्रकेन्द्र-गत्युत्थफलतुल्यम् । परमं चोच्चस्थाने । यतस्ततः फलान्तरा-पचयात् । कक्षावृत्तप्रतिवृत्तसम्प्राप्ते फलान्तराभावो नियतः । गतिफलपरमत्वे । त्रिज्याकर्णान्तरमपि परममन्त्यफलज्यातुल्यम् ।

तदभावे तदभाव इति स्थितौ केन्द्रगत्युत्थं फलमेव । केन्द्रगति-
रन्यफलज्यागुणा त्रिज्याभक्ता तदोःफलं स्यात् । परिधिभांश-
गुणद्वयस्तद्व्यासार्धत्वेन फलतुल्यत्वदर्शनात् । पुनरनुपातः ।
कर्णाग्रे इदं तदा त्रिज्याग्रे किमिति । त्रिज्यायोर्नाशे केन्द्रगति-
रन्यफलज्यागुणा कर्णभक्ता सिद्धा । इदं गतेः शीघ्रफलं परमम् ।
पुनरनुपातः । अन्यफलज्यातुल्येन शीघ्रकर्णत्रिज्यान्तरेणेदं तदेष्ट-
त्रिज्याकर्णान्तरेण किमिति । अन्यफलज्ययोर्नाशे शीघ्रकेन्द्र-
गतिस्त्रिज्याकर्णान्तरगुणा शीघ्रकर्णभक्ता लब्धं गतिशीघ्रफलं स्यात् ।
तत् त्रिज्यातः कर्णस्याधिकत्वे धनं न्यूनत्वे ऋणं स्वमन्दस्पष्टगतौ
कार्यं स्पष्टा गतिः स्यात् । चेन्न शुध्यति तदा विपरीतशोधना-
दृणगतिर्वक्रगतिः स्यात् । शीघ्रोच्चस्थाने शीघ्रफलाभावः । ततः
शीघ्रकेन्द्रमार्गेण कक्षावृत्तप्रतिवृत्तैक्यावधि शीघ्रफलान्तरं धनम् ।
ततो नीचं यावदृणम् । ततः पुनस्तदृत्तैक्यं यावदृणम् । तत उच्चं
यावद्धनमिति । आद्यन्तयोर्धनं द्वितीयतृतीययोस्तदृणमिति ।
त्रिज्यातः कर्णेऽधिकोने धनत्वमुक्तं सङ्गच्छते । भास्कराचार्यैस्तु
कक्षामध्यगतिर्यग्रेखाप्रतिवृत्तसम्प्राप्ते शीघ्रगतिफलाभाव उक्तः
सोऽसन् वासनाविरोधात् । स यथा—अद्यतनश्वस्तनशीघ्रफलयो-
रन्तरमद्यतनजं मन्दस्पष्टगतेः शीघ्रफलम् । कथमन्यथा
तत्फलसंस्कृतयोः स्पष्टयोरन्तरं स्पष्टा गतिः स्यात् । तेन
तत्सम्प्राप्तस्ये विम्बे तत्रस्थफलं तु परमम् । अग्रिमदिनजं तु
तदल्पमिति तदन्तरं गतिफलमायाति कथं तदभाव उक्तः
सङ्गच्छते । अथ तत्सम्प्राप्ततः पूर्वं परत एकदिनान्तरेण यत्र
फलसाम्यं स्यात् तत्पूर्वस्थले गतिफलाभाव उचितः । स तु
तदासन्ने कक्षावृत्तप्रतिवृत्तैक्यदेशे भगवता सम्यगुक्तः । अतो

मरीचो सार्वभौमेऽप्युक्तं तदसत् । तत्पिना तु गूढार्थप्रकाशे
 सौरगतिफलव्याख्यायां त्रिज्याशब्देन फलकोटिज्या तत्कारणान्तरं तु
 परमान्यफलज्येति सौरगतिफलं भास्करानुसारं व्याख्यातं
 तदप्यसत्” इत्याह तत् तु तात्कालिकगत्यज्ञानत एव । यदि सौरं
 गतिफलं न तात्कालिकवेगत इति कल्प्यते तदा कमलाकरव्याख्यानं
 साधु भवितुमर्हति । अथ दिनान्तरस्पष्टखगान्तरं कदा मन्द-
 स्पष्टगतितुल्यमर्थाद्विलक्षणवेगेनैकदिनान्तरेण कदा गतिफलाभाव
 इत्यस्य विचारः क्रियते ।

(द्रष्टव्यं क्षेत्रम्) अत्र भूअ = कक्षामध्यगतियोगेखा ।

$\angle$ अभूस्स = $\angle$ अभूस्स' = मन्दस्पष्टकीन्द्रगत्यर्धकलाः ।

स्य = अद्यतनस्फुटग्रहः । स्य' = खस्तनस्फुटग्रहः ।

मविं = अद्यतनमध्यग्रहः प्रतिवृत्ते ।

मय = अद्यतनमध्यग्रहः कक्षावृत्ते ।

स'विं = खस्तनमध्यग्रहः प्रतिवृत्ते ।

म'ग्र = खस्तनमध्यग्रहः कक्षावृत्ते ।

$$\angle \text{उ'भूस्य} = \text{अद्यतनस्पष्टकेन्द्रम्} = ९० - \frac{\text{श्रीकेग}}{२} ।$$

$$\angle \text{उ'भूस्य'} = \text{श्वस्तनस्पष्टकेन्द्रम्} = ९० + \frac{\text{श्रीकेग}}{२} ।$$

अथ यद्यन्तफलज्या = ज्याश्रं । तदा पूर्वप्रतिपादितप्रकारेण

$$\begin{aligned} \text{प्रथमशौघफलज्या} &= \frac{\text{ज्याप्रस्यके. ज्याश्रं}}{\text{त्रि}} = \frac{\text{ज्याश्रं}}{\text{त्रि}} \text{ज्या} \left(९० - \frac{\text{श्रीकेग}}{२} \right) \\ &= \frac{\text{ज्याश्रं}}{\text{त्रि}} \text{कोज्या} \frac{\text{श्रीकेग}}{२} \text{ एवं द्वितीयशौघफलज्या} \\ &= \frac{\text{ज्याश्रं}}{\text{त्रि}} \text{ज्या} \left(९० + \frac{\text{श्रीकेग}}{२} \right) = \frac{\text{ज्याश्रं}}{\text{त्रि}} \text{कोज्या} \frac{\text{श्रीकेग}}{२} \end{aligned}$$

शौघफलस्य नवत्यल्पत्वात् शौघफलज्ययोः साम्याच्चात्र सिद्धे अद्यतनश्वस्तनशौघफले समाने । तदा कक्षावृत्ते स्य मग्र चापम् = स्प'म'ग्रचापम् । तयोर्मध्ये स्प'मग्र चापस्य विशोधनेन स्प'चापम् = मग्रम'ग्र चापम् । अतस्तदा दिनान्तरे स्फुटकेन्द्र-गतिर्मध्यशौघकेन्द्रगतिसमा ।

अथ कक्षावृत्ते योश्च चापमन्त्यफलज्याऽर्धचापसमम् । तेन मध्यकेन्द्रगत्यर्धज्या द्विगुणा यदि शौघान्त्यफलज्यातुल्या भवेत् तदा दिनान्तरस्पष्टखगान्तरसमा ग्रहगतिर्द्वययोगे ग्रहे मन्दस्पष्ट-गतिसमा भविष्यतीति गोलगणितविद्विर्निपुणं विलोक्यमिति ।

अथ खार्कमिती व्यासार्धे भौमादीनां स्वल्पान्तरतः स्थिरा शौघफलान्त्यफलज्याः । भौ = $\frac{२३५}{३} = ७८$ । बु = $\frac{१३३}{३} = ४४$ । बृ = $\frac{९०}{३} = ३०$ । शु = $\frac{२६३}{३} = ८७$ । श = $\frac{३६}{३} = १२$ । आसा-मर्धानां स्वल्पान्तराच्चापानि

भौ = १९° । बु = ११° । बृ = ६° । शु = २१° । श = ३° । ग्रहाणां मध्यमशौघकेन्द्रगत्यर्धमेकांशतो न्यूनम् । केवलं बुधस्य सार्धैकांशासन्नम् । अतो वृत्तद्वययोगापेक्षया कक्षावृत्तमध्यगत-तिर्यग्रेखाप्रतिवत्तसम्पातासन्न एव ग्रहाणां दिनान्तरस्पष्टखगा-

न्तररूपा गतिरपि मध्यगतिसमा भवतीति निश्चितम् । अतः 'स तु तदासन्ने कक्षावृत्तप्रतिवृत्तैक्यदेशे भगवता सम्यगुक्त' इत्यादि कमलाकरकथनं युक्तिशून्यमेव । एवं "मध्येव गतिः स्पष्टा वृत्तद्वय-योगगे द्युच्चरे" इति लल्लोक्तं चासङ्गतमित्यलं पल्लवितेन ॥५०-५१॥

इदानीं ग्रहाणां वक्रत्वे हेतुमाह ।

दूरस्थितः स्वशीघ्रोच्चाद्ग्रहः शिथिलरश्मिभिः ।

सव्येतराकृष्टतनुर्भवेद्वक्रगतिस्तदा ॥५२॥

स्वशीघ्रोच्चाद्यदा ग्रहो दूरस्थितस्त्रिभाधिकान्तरितो नीचोऽम्बु-
खस्तदा शीघ्रोच्चदैवतैः शिथिलरश्मिभिः स ग्रहः सव्येतराकृष्ट-
तनुर्भवति । सव्येतरो वामभागः । तस्मिन् वामभागे आकृष्टा-
तनुर्यस्य सः । तदा वक्रो भवेदित्याकर्षणवशाद्गतिषु भेदो
भवतीति स्पष्टाधिकारारम्भ एव "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तय
इत्यादिनाऽऽचार्यैरुक्तमिति स्फुटम् ॥५२॥

इदानीं वक्रारम्भे वक्रत्यागे च ग्रहाणां शीघ्रकेन्द्रांशानाह ।

कृतर्तुचन्द्रैर्वेदेन्द्रैः शून्यत्येकैर्गुणाष्टिभिः ।

शरुद्रैश्चतुर्थेषु केन्द्रांशैर्भूमुतादयः ॥५३॥

भवन्ति वक्रिणस्तैस्तु स्वैः स्वैश्चक्राद्विशोधितैः ।

अवशिष्टांशतुल्यैः स्वैः केन्द्रैरुज्जभन्ति वक्रताम् ॥५४॥

चतुर्थेषु 'शैघ्रं' मान्दं पुनर्मान्दं शैघ्रं चत्वार्यनुक्रमात्'इति
पूर्वोक्ते चतुर्थकर्मणि उत्पन्ना ये केन्द्रांशास्तैः (अत्र ग्रहाणामभि-

प्रायेण बहुवचनप्रयोगः ।) कृतर्तुचन्द्रैः । वेदेन्द्रैः । शून्येयकेः ।
गुणाष्टिभिः । शररुद्रैः । भूसुतादयो भौमादयो वक्रिणी भवन्ति ।
तेः स्वैः स्वैः पठितैः केन्द्रैश्चक्रादिशोधितेरवशिष्टांशसमैः स्वैः केन्द्रैस्ते
भूमिसुतादयो ग्रहा वक्रतामुज्ज्वन्ति त्यजन्तीत्यर्थः ।

भौदौनां वक्रकेन्द्रांशाः १६४।१४४।१३०।१६३।११५ ।

मार्गकेन्द्रांशाः १८६।२१६।२३०।१८७।२४५ ।

अत्रोपपत्तिः । अत्र ग्रहाणां मन्दस्पष्टगतिः स्वल्पान्तरामध्य-
गतिसमा = म कल्प्यते शीघ्रान्त्यफलज्या = अं । त्रिज्या = त्रि ।
उच्चगतिः = उग । द्वितीये पदे वक्रारम्भत्वात् केन्द्रकोटिज्या = या ।
केग = केन्द्रगतिः । ग्रहमध्यमगतिः = मग ।

शीघ्रकर्णः = शोक = $\sqrt{\text{त्रि}^2 + \text{अं}^2 - २ \text{अं.या}}$ ततो
वक्रारम्भे शीघ्रगतिफलस्य मध्यमगतिसमानत्वात् । मन्दस्फुटी-
कृतमित्यादिपूर्वोदितप्रकारेण ।

शोफ = मग = $\frac{\text{केग (त्रि-शोक)}}{\text{शोक}}$ । छेदगमसमशोधनादिना

केग. त्रि = मग. शोक + केग. शोक = उग. शोक ।

वर्गेण, केग.^२ त्रि^२ = उग.^२ शोक^२

= उग^२. त्रि^२ + उग^२. अं^२ - २ अं उग^२. या

२ अं. उग^२. या = त्रि^२ (उग^२ - केग^२) + उग^२. अं^२

= उग^२ (त्रि^२ + अं^२) - त्रि^२. केग^२

∴ या = $\frac{\text{उग}^2 (\text{त्रि}^2 + \text{अं}^2) - \text{त्रि}^2 \cdot \text{केग}^2}{२ \text{अं. उग}^2}$ अस्य चापं द्वितीव-

पदस्यत्वान्नवतियुतं वक्रारम्भे केन्द्रांशमानं भवति । यथा
स्वल्पान्तरतो यदि खार्कमितव्यासार्धं भौमस्य शीघ्रान्त्यफलज्या =
अं = ७८ । मग = ३१ । उग = ५८ ।

$\begin{array}{r} \text{केग} = २८ । \text{ तदा, त्रि}^२ = १४४०० \\ \text{अं}^२ = ६०८४ \\ \hline \text{त्रि}^२ + \text{अं}^२ = २०४८३ \\ \text{उग}^२ = ३४८१ \\ \hline २०४८४ \\ १६३८७२ \\ ८१८३६ \\ \hline ६१४५२ \end{array}$	$\begin{array}{r} \text{त्रि}^२ = १४४०० \\ \text{केग}^२ = ७८४ \\ \hline ५७६ \\ ११५२ \\ १००८ \\ \hline \text{त्रि.केग}^२ = ११२८८६०० \end{array}$
---	---

$$\text{उग}^२ (\text{त्रि}^२ + \text{अं}^२) = ७१३०४८०४$$

$$११२८८६००$$

$$\text{उग}^२ (\text{त्रि}^२ + \text{अं}^२) - \text{त्रि.केग}^२ = ६००१५२०४$$

$$\text{उग}^२ = ३४८१$$

$$२\text{अं} = १५६$$

$$२०८८६$$

$$१७४०५$$

$$३४८१$$

$$२\text{अं उग}^२ = ५४३०३६$$

$$\text{अतः } \frac{\text{उग}^२ (\text{त्रि} + \text{अं}^२) - \text{त्रि.केग}^२}{२\text{अं} \times \text{उग}^२} = \frac{६००१५२०४}{५४३०३६} = १११ \text{ स्वल्पा-}$$

न्तरतः । एतच्चापं ६८ नवतिशुतम् १५८ एते वक्रारम्भे केन्द्रांशा
 आयान्ति ते च पाठपठितेभ्यो महान्तरिताः । यदि तु 'फलां-
 शखाङ्कान्तरशिञ्जिनोघ्नो' — इत्यादिभास्करप्रकारवैपरीत्येनानौयन्ते
 ते च १६४° समा आयान्ति । अतो मन्दस्फुटीकृतां भुक्तिमित्यत्र
 "त्रिषयाशब्देन शीघ्रफलकोटिज्या ग्राह्या" इति नृसिंहरङ्गनाथयो-
 र्व्याख्य समीचीना सौरसंमता कमलाकरेण व्यर्थमेव दूराग्रहतः
 खण्डिता । स्फुटकेन्द्रगतिसाधनतो वैपरीत्येन कथं वक्रकेन्द्रांशा

पानोयन्ते एतदर्थं मदीयग्रहलाघवटीकायाः ११३ पृष्ठं सम्यग्-
विलोक्यम् । अन्यफलज्याभिदेन सौरब्राह्मीकेन्द्रांशेषु किञ्चि-
दस्तरमस्तोति तद्विदामतिरोहितम् । ब्राह्मीकेन्द्रांशा भास्करेण
सिद्धान्तशिरोमणौ पठिताः । तद्यथा

‘द्राक्केन्द्रभागैस्त्रिनृपैः १६३ शरन्द्रे—१४५

स्तत्वेन्दुभिः १२५ पञ्चनृपै—१६५ स्त्रिरुद्रेः ११३ ।

स्याद् कृता भूमिसुतादिकाना-

मवक्रता तद्रहितैश्च भांशैः’ ॥

मार्गभागाः १८७।२१५।२३५।१८५।२४७.

ब्राह्मस्फुटे ब्रह्मगुप्तीऽपि

‘अग्न्यष्टिभिरिषुमनुभिः शरसूर्यैरिषुरसेन्दुभिस्त्रिभवैः ।

शौघान्त्यकेन्द्रभागैर्भौमादीनां भवति वक्रम्’ ॥ इति ।

अत्रैव भास्करादिभिरुदयास्तकेन्द्रांशाश्च पठिताः । तदुपपत्त्यर्थं
मदीयग्रहलाघवटीकायाः ११५—११६ पृष्ठे विलोक्ये किमत्र
लेखप्रयासेन ॥५३-५४॥

अथ मार्गारम्भकेन्द्रांशेषु हेतुमाह ।

महत्त्वाच्छीघ्रपरिधेः सप्तमे भृगुभूसुतौ ।

अष्टमे जीवशशिजौ नवमे तु शनैश्चरः ॥५५॥

पूर्वपठितमार्गारम्भकेन्द्रांशेभ्य इति सिध्यति यत् केन्द्रस्य सप्तमे
राशौ शुककुजौ वक्रत्वं त्यजतः । बृहस्पतिबुधौ अष्टमे राशौ
वक्रत्वं त्यजतः । शनैश्चरस्तु नवमे राशौ वक्रत्वं त्यजति ।
कस्मात् शीघ्रपरिधेर्महत्त्वात् । यथा यथा शीघ्रपरिधिमान-
मधिकं तथा तथोच्चदैवतैरल्पं वामहस्तेनाकृष्यतेऽतः शीघ्रमेव

तथा तथा वक्रत्यागः । यथा शुक्रस्य सर्वेभ्योऽधिकः परिधि-
रतोऽल्पैः केन्द्रांशैर्वक्रत्यागस्ततोऽधिककेन्द्रांशैस्ततःपरिधेरल्पत्वाद्-
भौमस्य वक्रत्यागः ।

एवं शीघ्रपरिधेरल्पक्रमेण वक्रत्यागकेन्द्रांशा उत्तरोत्तरमधिकाः
सन्ति । परिध्यल्पक्रमेण सौरे पाठः पठितः । शुक्रस्य परिधे-
रधिकत्वात् प्रथमं ततोऽल्पपरिधित्वाद्भौमस्य पाठः समुचितः
परन्तु ततोऽल्पपरिधित्वात् प्रथमं बुधस्य पाठो न कृतोऽतः
'षष्ठमे शशिजेज्यौ च' इति केचन पाठं वदन्ति । मन्मते
पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति नियमेन 'जीवशशिजौ' पाठे न
काचिद्वानिरिति ॥५५॥

इदानीं स्पष्टक्रान्तिसाधनार्थं चन्द्रादीनां विक्षेपानयनं ततः
स्फुटक्रान्तिसाधनं चाह ।

कुजार्किगुरुपातानां ग्रहवच्छीघ्रजं फलम् ।

वामं तृतीयकं मान्दं बुधभार्गवयोः फलम् ॥५६॥

स्वपातोनाद् ग्रहाज्जीवा शीघ्राद् भृगुजसौम्ययोः ।

विक्षेपध्वन्यकर्णाप्ता विक्षेपस्त्रिज्यया विधोः ॥५७॥

विक्षेपापक्रमैकत्वे क्रान्तिर्विक्षेपसंयुता ।

दिग्भेदे वियुता स्पष्टा भास्करस्य यथाऽऽगता ॥५८॥

• भौमशनिबृहस्पतिपातानामहर्गणादागतानां मध्ये शीघ्रजं
फलं चतुर्थकर्मणि उत्पन्नं शीघ्रफलं ग्रहवद्देयम् । ग्रहे धनं तदा
तत्पातेऽपि धनं ग्रहे ऋणं तदा तत्पातेऽपि ऋणं कार्यमित्यर्थः ।
एवं शरसाधनोपयोगी तत्पातो भवति । बुधशुक्रयोस्तृतीयकं

मान्दं फलं तृतीयकर्मण्यागतं मन्दफलं तयोः पातयोर्वामं विपरीतं देयम् । मन्दफलं धनं तदा पाते ऋणमृणं तदा पाते धनमित्यर्थः । एवं विक्षेपसाधनोपयोगिनौ तयोः पातौ भवतः । चन्द्रस्यानुक्त-त्वाद्गणितागत एव पातो ग्राह्यः । स्वपातोनात् पूर्वविधिना संस्कृतपातेनोनाद् ग्रहात् स्पष्टग्रहात् जीवा साध्या । एवं भौमशनिबृहस्पतीनां शरसाधनार्थं जीवा । शुक्रबुधयोस्तु पूर्वविधिना संस्कृतपातेनोनात् शौघ्राच्छीघ्रोच्चाज्जीवा साध्येति । सा जीवा मध्यमाधिकारे पठितेन विक्षेपेण परमशरेण निघ्नी अन्त्यकर्णेन अन्त्यकर्मणि चतुर्थकर्मण्यत्यन्नेन शीघ्रकर्णेन आप्ता लब्धो विक्षेपः शरकला भवति । चन्द्रस्य शीघ्रकर्णाभावात् तत्स्थाने त्रिज्या ग्राह्या तथा त्रिज्यया भाज्या तदा तच्छरकला । तत “उत्तराभि-मुखं पातो विक्षेपत्यपरार्धगः” इत्यादिविधिना शरदिग्ज्ञेया । अथ विक्षेपापक्रमयोरेकत्वे एकदिक्ते ग्रहक्रान्तिर्विक्षेपसंयुता कार्या दिग्भेदे च वियुता तदा संस्कारदिक्का ग्रहाणां स्पष्टा क्रान्तिर्भवति । भास्करस्य सूर्यस्य “तद्गुणा ज्या त्रिजीवाप्ता तच्चापं क्रान्तिरुच्यते” इति विधिना यथाऽऽगता तथैव बोध्या तच्छराभावादित्यर्थः ।

अतोपपत्तिः । ग्रहगोले क्रान्तिमण्डलविमण्डलसम्पातः पातस्तत्स्थे ग्रहे शराभावः । तद्दृत्तयोरन्तरस्यैव शरत्वेनोक्तेः । सम्पातात् तद्दृत्तयोस्त्रिभेऽन्तरे परमशरमितमन्तरम् । तत्र पातो मेषाद्विलोमं मन्दस्पष्टश्चानुलोमं भ्रमति, अतस्तदन्तरं तयो-र्योगाद्भवति परमत्र पातश्चक्रादिशोधितः कृतोऽतः पातो नो मन्दस्पष्ट एवात्र सपातमन्दस्पष्टः, पातस्थानामन्दस्पष्टपर्यन्तमन्तरं तदेव शरसाधनार्थं विक्षेपकेन्द्रमुच्यते । अथ मन्दस्पष्टो विपरीत-

शौघफलसंस्कृतस्फुटग्रहत्तुल्यः । स च पातोनी विक्षेपकेन्द्रम्
 तत्राचार्येण पाते यथागतं शौघफलमेव संस्कृत्य संस्कृतपातः
 स्पष्टग्रहादूनितः स च पातमन्दस्पष्टयोगसम उत्पद्यते । बुधशुक्रयोरे
 पातभगणा मध्यमाधिकारे पठितास्ते तयोः शौघकेन्द्रभगणै-
 रधिकास्तदा वास्तवाः पातभगणाः सन्ति तत्र साधवार्थमल्पाः
 पठिताः सन्ति इति प्राचीनानामुक्तिः । तथा च भास्कराचार्यः—

ये चात्र पातभगणाः पठिताः अमृग्वो-
 स्ते शौघकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः ।

स्वल्पाः सुखार्थमुदिताश्चलकेन्द्रयुक्तौ
 पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ ॥

चलादिशोधयः किल केन्द्रसिद्धे

केन्द्रे सपाते द्युचरस्तु योज्यः ।

अतश्चलात् पातयुताञ्जमृग्वोः

सुधोभिराद्यैः शरसिद्धिरुक्ता ॥ इति ।

अत्र चक्रादिशोधितः पातोऽतोऽत्र विपातग्रहो भास्करोदित-
 सपातद्युचरसम इति प्रसिद्धम् । अतः सौरपातः = सौपा ।
 यदि कल्प्येत तदा भास्करपातः = भापा = १२ - सौपा । अत्र
 बुधशुक्रशौघकेन्द्रं मध्यं योजितं जातो वास्तवः पातः

= १२ - सौपा + मशीके । अथ मध्यशौघकेन्द्रं च मध्यग्रहो-

नसुचम् । मध्यग्रहस्तु विपरितमन्दफलसंस्कृतमन्दस्पष्टत्तुल्यः ।

अतो यदि मन्दफलं धनं कल्प्यते तदा मध्यग्रह = मन्दस्प = मंफ
 ततो मध्यकेन्द्रम्

= शौउ - मन्दस्प + मंफ । ततो बुधशुक्रयोर्वास्तवः पातः

= १२ - सौपा + मशीके

= १२ - सौपा + शौउ - मन्दस्य + मंफ अत्र मन्दस्पष्टग्रह-
योजनेन विक्षेपकेन्द्रम्

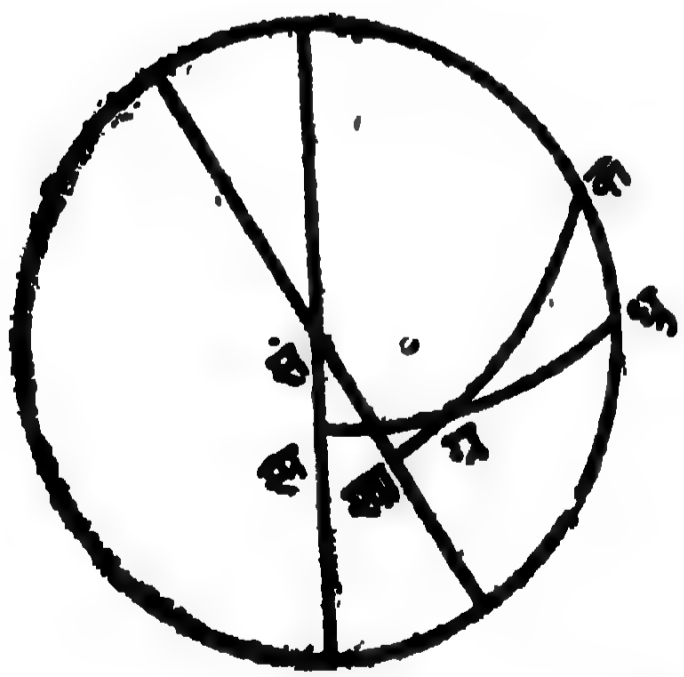
= १२ - सौपा + शौउ - मन्दस्य + मन्दफ + मन्दस्य ।

= १२ + शौउ - (सौपा - मंफ) भगणानां प्रयोजना-
भावाज्ज्ययोस्तुल्यत्वाच्च हादशराशीनपट्टाय जातं विक्षेपकेन्द्रम्
= शौउ - (सौपा - मंफ) एतेन बुधशुक्रयोर्विक्षेपकेन्द्रमुपपद्यते ।
तथा वासनायां भास्करः “किंच .मन्दस्फुटोनं शौघोच्चं प्रतिमण्डले
केन्द्रम् । तत् पाते क्षेपं युज्यते । एवंकृते सति विक्षेपकेन्द्रं
मन्दफलेनान्तरितं स्यात् । ग्रहच्छायाधिकारे सितज्ञपातौ स्फुटौ
साश्वलकेन्द्रयुक्तावित्यत्र मन्दस्फुटोनं शौघोच्चं शौघकेन्द्रं पाते
क्षिप्तम् । अतस्तत्र मन्दफलान्तरमङ्गीकृतमित्यर्थः । इतरकेन्द्र-
स्यानुपपत्तेः । अतो मन्दफलं पातेऽव्यस्तं देयम् । यतोऽनुपातसिद्धं
चलकेन्द्रं मध्यग्रहोनशौघोच्चतुल्यं भवति” इति । अत्र स्वपातवशतः
“पातेऽव्यस्तं देयम्” इत्युक्तं भास्करेण । सौरपाते तु व्यस्तं
देयमिति सिध्यति पातस्य चक्रादिशोधनादित ।

नव्यास्तु सर्वे ग्रहाः सूर्यपरितो भ्रमन्ति । तत्र प्राचीनोक्त-
बुधशुक्रशौघोच्चकक्षे एव वस्तुतो बुधशुक्रकक्षे इति वदन्ति । अतो
वस्तुतो विक्षेपकेन्द्रं शौघोच्चपातयोरन्तरतस्तयोः सिध्यति—इति ।
एवं सर्वेषां ग्रहाणां विक्षेपकेन्द्रं पातमन्दस्पष्टग्रहान्तरतः सिध्यति ।
वस्तुतो वेधादिना सूर्यकेन्द्राद्ग्रहाणां विम्बान्तरसूत्रज्ञानेन
ग्रहाः सूर्यपरितो भ्रमन्तीति सिध्यति । वेधप्रकारं तु
यन्त्राधिकारे वक्ष्ये । एवं ग्रहगोले, पातमन्दस्पष्टान्तरं स्वल्पान्त-
रादिमण्डले भवति प्राचीनानां गणितेन क्रान्तिमण्डले ग्रहस्थान-
स्यैव ज्ञानात् । कमलाकरेण सिद्धान्ततत्त्वविवेके ग्रहाः स्फुटा

विमण्डले गणितेनाऽऽयान्ति—इति भ्रमादुक्तमिति ग्रहविदां स्फुटम् । अथ ग्रहगोले सम्पादाद्विमण्डले ग्रहावधि विक्षेपकेन्द्रं कर्णः । ग्रहकदम्बप्रोते शरो भुजः । शरमूलात्सम्पातावधि क्रान्तिवृत्ते कोटिः । इति चापजात्ये क्रान्तिविमण्डलसम्पातोत्तन्न-कोणः परमशरः पाठपठितः । अतोऽनुपातेन ग्रहगोले शरज्या-चापयोः स्वल्पान्तरात् साम्ये शरः = $\frac{\text{पश. ज्याविके}}{\text{वि}}$ । ततः शीघ्रकर्णा-ग्रेऽयं तदा त्रिज्याग्रे क्रियानिति । भगोले जातः कदम्बप्रोते स्पष्टः शरः = $\frac{\text{पश. ज्याविके. वि}}{\text{वि. शोक}} = \frac{\text{पश. ज्याविके}}{\text{शोक}}$ अत उच्यते शरानयनम् । चन्द्रशरार्थं कर्णस्थाने त्रिज्या ग्राह्या । अत्र स्थानीयविम्बीय-शीघ्रकर्णयोरभेदं मत्वा प्राचीनैः शरानयनं कृतमिति ध्येयम् । विम्बीयशीघ्रकर्णाद्यानयने “शीघ्रकर्णेन भक्तास्त्रिभज्यागुणाः ।” इत्यादिप्रकारे मदीयो विशेषो विचिन्त्यः किमत्र ग्रन्थगौरवेण । एवं भगोले ग्रहाणां कदम्बप्रोते शरो जातः स्थानीयक्रान्तिश्च ध्रुवप्रोतेऽतो ध्रुवप्रोतीयशरेण संस्कृता स्थानीयक्रान्तिः स्फुटा क्रान्तिर्भवितुमर्हति ।

अत्र संस्प = नाडीवृत्ते अ ग्रहस्य स्पष्टविषुवांशाः । संस्था = क्रान्ति वृत्ते ग्रहस्य स्थानीयभुजांशाः = स्था । अयनप्रोतवृत्ते कध्रु = परम-क्रान्त्यंशाः = प । कग्र = कदम्बप्रोते ग्रहशरकोटिः । ग्रध्रु = विम्बीयध्रुवप्रोते स्पष्टक्रान्तिकोटिः । कग्रध्रुचापत्रिभुजे < ग्रकध्रु = स्थानग्रहकोटिः = ग्रको । ततः ग्रध्रुकत्रिभुजे चापौय-त्रिकोणमित्या त्रिज्याव्यासार्धं यदि स्पग्र = स्पक्रां

त्रि. ज्यास्यक्रा—कोज्याप. ज्याश. त्रि
ज्याप. कोज्याश = ज्याग्रभु

$$\begin{aligned} \therefore \text{ज्यास्यक्रा} &= \frac{\text{ज्यासु} \times \text{ज्याप. कोज्याश}}{\text{त्रि}} + \frac{\text{कोज्याप. ज्याश}}{\text{त्रि}} \\ &= \frac{\text{ज्यास्यक्रा. कोज्याश} + \text{कोज्याप. ज्याश}}{\text{त्रि}} \end{aligned}$$

यदि स्थानीया क्रान्तिर्दक्षिणा तथा शरश्च दक्षिणस्तदा
तन्मानमृणं ज्ञेयमिति अनेन

ग्रहस्यास्फुटक्रान्तिजोवेषुकोटि-
ज्यकाघ्नी त्रिभज्योद्धृताऽथो शरज्या ।
त्रिभद्युज्यकाघ्नी त्रिभज्याविभक्ता
तयोः संस्कृतेः स्यात् स्फुटक्रान्तिजीवा ॥

इति शंशोधकोक्तमुपपद्यते । अयमेव प्रकारश्चापजात्येन
कमलाकरोक्तानयनेनाप्युपपद्यते ।

अत्र स्वल्पान्तरात् ऋदम्बप्रोतीयशरमेव ध्रुवप्रोतीयं शरमङ्गी-
कृत्य स्फुटा क्रान्तिः साधिता । त्रिज्यावर्गादयनवलनज्याकृति-
मित्यादिस्पष्टशरानयने भास्करेण स्वसिद्धान्तशिरोमणाविह
तहासनायां शरविषये सर्वमुक्तमपि तत्प्रकारेण स्थानीय-विम्बीया-
होरात्रान्तर्गतं ध्रुवप्रोतीयचापं क्रान्तिसंस्कारयोग्यं तदानीतस्फुट-
शरसमं नायातीति चापक्षेत्रकुशलैर्निर्णयं विभावनीयम् ।
कमलाकरखण्डनं चात्र तत्त्वविवेके साधु विचिन्त्यमिति । क्रान्त-
शरयोर्दिगैक्ये युतिर्दिग्भेदेऽन्तरमिति संस्कारे वासना सर्वत्र
प्रसिद्धेति ॥५६—५८॥

इदानीं ग्रहाणां स्फुटसावनदिनमाह ।

ग्रहोदयप्राणहता खखाष्टैकोद्धृता गतिः ।

चक्रासवो लब्धयुताः स्वाहोरात्रासवः स्मृताः ॥५६॥

अत्र ग्रहशब्देन साधनो ग्रहो ग्राह्यो 'युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः' इत्यादिभास्कराद्युक्तेः । सायनग्रहो यस्मिन् राशौ भवेत्तदुदयासुर्मिर्ग्रहगतिर्हता खखाष्टैकमिताभी राशिकलाभिरुद्धता । लब्धैरसुभिर्युताश्चक्रासवः स्वाहोरात्रासवः स्वस्फुटसावने नाक्षत्रासवः स्मृता आद्यैरिति ।

अत्रोपपत्तिः । यदा किमपि नक्षत्रं ग्रहश्च किल समकालमुदितः । तस्मात् कालादनन्तरं नाक्षत्रौणां घटीनां घट्या तन्नक्षत्रं पुनरुदेति । ततोऽनन्तरं ग्रह उदेति । स च कियता कालेन । तदर्थमनुपातः । ग्रहः किल क्रान्तिवृत्ते स्फुटगत्या पूर्वतो गतः । यद्यष्टादशशतानि राशिकलाः स्वोदयासुभिरुदच्छन्ति तदा स्फुटगतिकलाः कियद्भिरिति । एवं लब्धासुभिर्भोदयानन्तरं ग्रहोदयः । एवमत्र ग्रहसावनान्तर्गता गतिरपेक्षिता साधिता तु रविसावनान्तर्गता । अतो द्वयोः सावनयोः स्वल्पान्तरादेकामिव गतिमद्भौकृत्यात्र सावनासवः साधिताः । रविसावनान्तर्गत-ग्रहगतितस्तु लब्धासवो रविसावनान्तर्गतासुषु योज्यास्तदा ग्रहाहोरात्रासवो भवन्तीति गोलविदां स्फुटम् । अत्रोदयानां स्थूलत्वादानुपातासवः स्थूला भवन्तीति सर्वं चापक्षेत्रविदां स्फुटम् । अत्र सौरवासनायां कमलाकरः । 'कृतायनांशग्रहस्य राश्यादिकस्य ये उदयप्राणास्तैर्गुणिता स्वसावनान्तर्गता ग्रहगतिः खखाष्टैकोद्धृता कार्या लब्धं चक्रासु २१६०० युक्तं स्वसावना-

होरात्रासव इति' सौरसाधितगतितो भिन्नां ग्रहगतिं गृहीत-
वानतो न तद्ग्राह्यान् समुचितमिति बुधेर्विचिन्त्यमिति । अत्रैव
तदग्रे कमलाकरः “अत्र गूढार्थप्रकाशकारास्तु सौरे स्वाहोरात्रा-
नयनश्लोकोक्त्या ग्रहाणामुदयान्तरकर्मास्तीत्यपि सूचितं भगवता
इत्याहुस्तद्ग्राह्यान्तुखण्डनं तत्त्वविवेके सम्यगुक्तं तथापि किञ्चि-
दिहोच्यते” इत्यादि सर्वं दुराग्रहतो विलिलेख । वस्तुतो
गोक्षयुक्तयोदयान्तरं कर्मावश्यकं ग्रहे देयमिति सिध्यति तदर्थं
भास्करोक्तोदयान्तरकर्मणि मदीयो विशेषश्चिन्त्य इति ॥५८॥

इदानीं क्रान्तिज्यां द्युज्यां ततश्चरं चाह ।

क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये द्वे कृत्वा तत्रोत्क्रमज्यया ।

हीना त्रिज्या दिनव्यासदलं तदक्षिणोत्तरम् ॥६०॥

क्रान्तिज्या विषुवद्भाषी क्षितिज्या द्वादशोद्धृता ।

त्रिज्यागुणाहोरात्रार्धकर्णाप्ता चरजासवः ॥६१॥

क्रान्तेर्ग्रहक्रान्तेः क्रमज्योत्क्रमज्ये द्वे अपि पूर्वपठितक्रमोत्-
क्रमज्यार्धैः कृत्वा पृथक् स्थाप्ये । तत्र त्रिज्योत्क्रमज्यया
क्रान्त्युत्क्रमज्यया हीना दिनव्यासदलमहोरात्रवृत्तव्यासार्धं तत्तु
दक्षिणोत्तरम् । दक्षिणगोले उत्तरगोले च भवति द्वयोर्गोलयोः
क्रान्तेर्भावादिति । अथ स्थापिता क्रान्तिज्या च विषुवद्भाषी
प्रसिद्धया पलभया गुणा द्वादशोद्धृता क्षितिज्या कुज्या
स्यात् । सा त्रिज्यागुणाऽहोरात्रकर्णेन द्युज्ययाऽऽप्ता चरजा
चरासुसंबन्धेन तज्जा चरज्या स्थादित्यर्थः । असव इत्यस्याग्रे
सम्बन्धः— इति ।

अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिज्या भुजोऽहोरात्रव्यासाधं घुज्या कोटिः । त्रिज्या कर्ण इति जात्यक्षेत्रं प्रसिद्धम् । तत्र भुजोत्-
क्रमज्याहीना त्रिज्या कोटिज्या स्यादिति त्रिकोणमित्याऽहोरात्र-
व्यासाधानयनमति सुगमम् । अथ क्षितिजाहोरात्रवृत्तसम्पाते
ध्रुवप्रोतकरणेन क्षितिजे प्राक् स्वस्तिकात्तत्सम्पातावधि अक्षांशाः
कर्णः । ध्रुवप्रोतं नाडीमण्डले यत्र लग्नं तस्मात्तत्सम्पातावधि
ध्रुवप्रोते क्रान्त्यंशाः कोटिः । नाडीमण्डले प्राक् स्वस्तिकाद् ध्रुव-
प्रोतसम्पातावधि चरांशा भुजः । भुजकर्णयोरुत्पन्नः कोणो
लम्बांशाः । ततस्त्रिसक्तावयवगणितेन

त्रि. ज्याच = सक्रां. कोस्यलं = सक्रां. सअक्षां

= $\frac{\text{त्रि. ज्याक्रा}}{\text{द्व.}} \cdot \frac{\text{ज्याअ. त्रि}}{\text{कोज्याअ}}$ । कोटिज्याअ, अस्य द्वादशांशिन

गुणहरावपवर्त्य त्रि. ज्याच = $\frac{\text{त्रि. ज्याक्रा}}{\text{द्व.}} \cdot \frac{\text{त्रि. त्रि}}{१२}$

∴ ज्याच = $\frac{\text{त्रि.}}{\text{द्व.}} \times \frac{\text{ज्याक्रा. त्रि}}{१२} = \frac{\text{त्रि.}}{\text{द्व.}} \cdot \text{क्षितिज्या} ।$

अत्र $\frac{\text{त्रि. ज्याक्रा}}{१२}$ इयमक्षक्षेत्रतः कुज्या भवतीति गोलि
प्रसिद्धम् । “उन्नमण्डलक्ष्मावलयान्तराले द्युरात्रवृत्ते चरखण्डकालः ।
तज्ज्यात्र कुज्या” इति भास्करोक्तेश्चेति सर्वमुपपन्नम् ॥६०---६१॥

इदानीं दिनरात्रिमानमाह ।

तत्कार्मुकमुदक्क्रान्तौ धनहानी पृथक्स्थिते ।

स्वाहोरात्रचतुर्भागे दिनरात्रिदले स्मृते ॥६२॥

याम्यक्रान्तौ विपर्यस्ते द्विगुणे तु दिनक्षपे ।

विक्षेपयुक्तो नितया क्रान्त्या भानामपि स्वके ॥६३॥

तस्याञ्चरज्यायाः कार्मुकं चापं असवञ्चरासवो भवन्ति तद्घटी
चरघटीति प्रसिद्धम् । पृथक्स्थिते स्वाहोरात्रचतुर्भागे स्वाहोरात्र-
चतुर्थांशे हे पञ्चदशघटीमाने उदक्क्रान्तावुत्तरगोले क्रमेण चर-
घटीभिः सहितरहितं कर्त्तव्ये तदा ते दिनरात्रिदले स्मृते ।
पञ्चदशघटिकाञ्चरघटीसहिताः स्वदिनार्धमेवं पञ्चदशघटिका-
ञ्चरघटीरहिताः स्वरात्रार्धं भवतीत्यर्थः । याम्यक्रान्तौ दक्षिणगोले
ते दिनरात्रिदले विपर्यस्ते भवतः । यत्र चरघटीरहितास्तद्दिनार्धं
यत्र युक्तास्तद्रात्रार्धमित्यर्थः । ते दिनरात्रिदले द्विगुणे तु दिनक्षपे
दिनरात्रिमाने भवतः । एवं विक्षेपेण शरणा दिक्साम्ये युक्तया
दिभेदे जनितया क्रान्त्याऽर्थात् स्फुटक्रान्त्या भानां नक्षत्राणामपि
स्वके तदौये दिनरात्रिमाने साध्ये—इति ।

अत्रोपपत्तिः । गोलदर्शनेनैव स्फुटा । यतो याम्योत्तरवृत्ता-
दुन्मण्डलावधिकालः स्वाहोरात्रवृत्ते पञ्चदश घटिकाः । उत्तर-
गोले क्षितिजस्योन्मण्डलाधःस्थितत्वाञ्चरकालेनाधिकाः स्वदिनार्ध-
मित्यादि स्फुटम् । भास्करेणापि तथैवोक्तं “चरघटीसहिता रहिताः
ऋपात्तिथिमिता घटिकाः खलु गोलयो”रिति ॥६२—६३॥

इदानीं धर्मक्रत्यादावपयोगित्वान्नक्षत्रादिमाधनमाह ।

भभोगोऽष्टशतौलिप्ताः खाश्विशैलास्तथा तिथेः ।

ग्रहलिप्ता भभोगाप्ता भानि भुक्त्या दिनादिकम् ॥६४॥

रवीन्दुयोगलिप्ताभ्यो योगा भभोगभाजिताः ।

गता गम्याश्च षष्टिघ्नो भुक्तियोगाप्तनाडिकाः ॥६५॥

चर्कोनचन्द्रलिप्ताभ्यस्तिथयो भोगभाजिताः ।

गता गम्याश्च षष्टिघ्नो नाड्यो भुक्त्यन्तरोद्धृताः ॥६६॥

ध्रुवाणि शकुनिनागं तृतीयं तु चतुष्पदम् ।

किंस्तुघ्नं तु चतुर्दश्याः कृष्णायाश्चापरार्धतः ॥६७॥

बवादीनि ततः सप्त चराख्य करणानि च ।

मासेऽष्टकृत्व एकैकं करणानां प्रवर्तते ॥६८॥

तिथ्यर्धभोगं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत् ।

अष्टशतमिताः कला नक्षत्रभोगः । विंशत्यधिक सप्तशत
मिता रवीन्दन्तरकलास्तिथिभोगः । यस्य ग्रहस्य नक्षत्रज्ञान-
मभौश्रं तस्य ग्रहस्य कलाः कार्यास्ता भोगेन पूर्वोदितेन भक्ता
लब्धयो गतमानि । शेषा गतकलास्ता भोगात् पतिता
एष्यकलाः । गतैष्यकलाभिर्भुक्त्वा गतैष्यदिनादिकं साध्यम् ।
ग्रहगतिकलाभिरेकं दिनं तदा गतैष्यकलाभिः किमिति ।
लब्धं गतमेष्यं वा दिनादिकमित्यर्थः । एवं रविचन्द्रयोगकलाभ्यो
भोगेनैवाष्टशतमितेन भाजिता लब्धा विष्कम्भादयो गतयोगा
भवन्ति । शेषं गतकलास्ता भोगाच्छोभ्या गम्याः कलाः ।
ततो गतैष्यनाड्योज्ञानायानुपातः । यदि रविचन्द्रगतियोगेन
षष्टिघटिकास्तदा गतैष्यकलाभिः किमिति । गता गम्याश्च
षष्टिगुणा गतियोगहृता आसा गतगम्या नाडिका भवन्ति ।
रविरहितचन्द्रस्य लिप्ताः कार्यास्ता भोगभाजितास्तिथिभोगेन
विंशत्यधिकं सप्तशतमितेन भाजिता लब्धा गतास्तिथयः । अत्रापि

शेषं गताः कलास्ता तिथिभोगाच्छुद्धा गम्यकलाः । ततो
 गतैष्यघटीज्ञानायानुपातः । यदि रविचन्द्रभुक्त्यन्तरेण षष्टि-
 घटिकास्तदागतैष्यकलाभिः किमिति । स्रग्धा गता गम्याश्च
 घटिकाः । अथ कृष्णचतुर्दश्या अपरार्धतस्तिथ्यर्धभोगतः क्रमेण
 शकुनिः । नागम् । तृतीयं तु चतुष्पदम् । चतुर्थं किंस्तुघ्नमिति
 चत्वारि करणानि ध्रुवाणि स्थिराणि स्युः । प्रतिमासं
 कृष्णपक्षीयचतुर्दश्युत्तरार्धे शकुनिः । पश्चात्पूर्वार्धे नागम् ।
 अमोत्तरार्धे चतुष्पदम् । शुक्लपक्षप्रतिपत्पूर्वार्धे किंस्तुघ्नं
 तिष्ठति-इत्यर्थः । भास्कराचार्येण ब्राह्मणानुसारेण शकुनि-
 चतुष्पद-नागकिंस्तुघ्नानीति द्वितीयतृतीययोः क्रमभेद उक्तः ।
 संप्रति प्रायः सर्वैः पञ्चाङ्गकारैः स्वस्वपञ्चाङ्गेषु सौरक्रमं विहाय
 ब्राह्मणक्रमानुसारेणैव स्थिरकरणानि लिख्यन्ते परन्त्वत्र
 किमपि भूलं नोपलभ्यते । एवं सर्वत्र फलग्रन्थेषु प्रायो जातस्य
 करणफलार्थं च स्थिरकरणानां क्रमा ब्राह्मणक्रमानुसारी एवेति
 बुद्धिमद्भिर्भृशं विचिन्त्यम् । अत्र त्रिखनायादिभिरपि स्वस्वसूर्य-
 सिद्धान्तटीकासु सौरक्रमेणैव स्थिरकरणानि व्याख्यातानि ।
 विश्वनाथेन सूर्यसिद्धान्तटीकायां सौरक्रमेण स्थिरकरणानि
 विलिख्य स्वग्रहलाघवटीकायां च ब्राह्मणक्रमेण तानि लिखितानि-
 नीति महद्वैचित्र्यम् । प्रायः सर्वेषां मते ब्राह्मणक्रम एव युक्तः ।
 पतः प्रथमं शकुनिः । तृतीयं तु नागं चतुष्पदं द्वितीयमित्याध्या-
 हार्यम् । एवं व्याख्याने सर्वसंमतः स्थिरकरणक्रमो भवतीति
 किं बहुना बुद्धिमत्सु । ततः सप्त ववादीनि । बवम् । वालवम् ।
 कौलवम् । तैतिलम् । गरम् । वाणिज्यम् । विष्टिः (भद्रा) ।
 इति सप्त चराख्यकरणानि चलकरणानि । एवं मासेऽवशिष्ट-

तिथ्यर्धेषु षट्पञ्चाशत्प्रमितेषु तिथ्यर्धभोगानि सप्तचरकरणानि
 षष्टवारं भ्रमन्त्यतश्चरणानामेकैकमेकमेकं करणं मासे-
 ऽष्टकृत्वोऽष्टवारं प्रवर्ततेऽतः सर्वेषां करणानां तिथ्यर्धभोगं
 कल्पयेद्दशक इति फलितार्थः ।

अत्रोपपत्तिः सिद्धान्तशिरोमण्यादिषु प्रसिद्धा किमत्र ग्रन्थ-
 गौरवेण । विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगेषु क्वचिदितिः इत्यस्य निर्णयो
 न भवति तदर्थं फलोपजीव्यैर्यत्रो विधेयः । एवं व्रतीपवासादौ
 पञ्चाङ्गनिर्णयः कार्य इति । अत्र क्रान्तिवृत्तस्य समान् सप्तविंशति-
 भागान् भसञ्जकान् कृत्वा भानि साधितानि तानि च स्थूलभानि
 भास्करेण कथितानि “स्थूलं कृतं भानयनं यदेतत् इत्यादिना ।
 तत्खण्डनं कमलाकरकृतं तत्त्वविवेके द्रष्टव्यम् ॥६५—६८॥

अधुनाऽधिकारापमंहारमाह ।

एषा स्फुटगतिः प्रोक्ता सूर्यादीनां खचारिणाम् ॥६९॥

इति सूर्यसिद्धान्ते स्पष्टाधिकारः ॥२॥

सूर्यादीनां ग्रहाणामेषा पूर्वोदिता स्फुटगतिः प्रोक्ता मया
 सूर्याशपुरुषेणेति शेषः ॥६९॥

सौताप्रियालीप्तम्रीत्यै सुधाकरहृदस्तथा ।

सुखायामृतवर्षिण्यां गतः स्पष्टाधिकारकः ॥२॥

इति सुधाकरद्विवेदिभूतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधावर्षिण्यां
 स्पष्टाधिकारः ॥२॥

अथ त्रिप्रश्नाधिकारः ।

तत्र तावद्दिग्ज्ञानमुपयोगित्वादाह ।

शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे ।

तत्र शङ्खुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् ॥१॥

तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्खुं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् ।

तच्छायाग्रं स्पृशेद्यत्र वृत्ते पूर्वापरार्धयोः ॥२॥

तत्र बिन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वापराभिधौ ।

तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा ॥३॥

याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा ।

दिग्धामत्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि ॥४॥

त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नाः सोत्तरा यस्मिन्नधिकारं स त्रिप्रश्नाधिकारः । तस्मिन्नादौ शङ्खांशुलायाद्वयदर्शनेन दिग्ज्ञानोपायो यथा ।

अम्बुना जलेन संशुद्धे समीकृते शिलातले पाषाणपृष्ठे । अपि वा अथवा तदभावे समे भूमिपृष्ठे वज्रलेपे वज्रस्य अनेकवस्तुमिश्रितपदार्थस्य लेपो यस्मिन् । बृहत्संहितायामनेकवस्तुमिश्रणैको लेपो विरचितो यज्ञेपेन भूमिर्वज्रवत् कठिना जायतेऽत एव सलेपो वज्रलेपसञ्ज्ञः कथ्यते । एवं कृते पाषाणपृष्ठे भूमिपृष्ठे वा तत्रेष्टैर्मध्याह्नच्छायाऽधिकैः शङ्खुलैः । यदङ्गुलेन वक्ष्यमाणो द्वादशाङ्गुलशङ्खुरङ्कितः स शङ्खुलस्तैः शङ्खुलाङ्कितैरिष्टैरित्यर्थः । एकं समं कुत्रापि न नतोन्नतमर्धात् क्षितिजाख्यं

मण्डलं वृत्तमालिखेद्दणक इतिशेषः। तस्य मध्ये केन्द्रे कल्पनया द्वादशाङ्गुलमितं शङ्कुं स्थापयेत्। तस्य शङ्कोच्छ्वायाग्रं वृत्ते पूर्वापरार्धयोः पूर्वार्धेऽपरार्धे च यत्र स्पृशेत् तत्र पूर्वापरसञ्ज्ञौ बिन्दू विधाय तन्मध्ये तिमिना मत्स्येन दक्षिणीतरा रेखा कार्या। ननु दिग्ज्ञानाभावात् कथं वृत्तस्य पूर्वार्धपरार्धयो-
 ज्ञानम्। सत्यम्। तदुच्यते। लोकव्यवहारतः स्थूलरूपेण दिग्ज्ञानमस्ति सूक्ष्मादिग्ज्ञानार्थमयमुपायः। अतो वृत्ते स्थूल-
 पूर्वापरार्धयोर्ज्ञानादत्र न शङ्का। इयं याम्योत्तररेखा वृत्ते यत्र बिन्दुद्वये लग्ना तत्र स्थूलदिग्ज्ञानानुसारेण क्रमेण याम्या-
 उत्तरादिक् च ज्ञेया। ततो याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना मत्स्ये-
 नान्या पूर्वपश्चिमा रेखा कार्या मा च पूर्वसाधितपूर्वापरायाः समानान्तरा क्षितिजकेन्द्रगा वास्तवपूर्वापरा ज्ञेयेत्यर्थः। तद्वदेव दिग्भ्रमस्यैर्विदिशः कोणादिशो हि संसाध्याः। वृत्ते पूर्वोत्तर-
 दिशोर्मध्ये बिन्दुद्वयानदिक् पश्चिमदक्षिणादिशोर्मध्ये बिन्दुद्वयै-
 र्ऋतिदिक्। ताभ्यां मत्स्येन वारवग्निदिशौ साध्ये। एवं वायुग्निदिग्भ्रामोशाननैर्ऋतिदिशौ साध्ये इत्यर्थः।

अत्रोपपत्तिः। एकस्मिन् दिने यदि खल्पान्तराद्रविक्रान्तिः स्थिरा कल्पयते तदा तदहोरात्रवृत्त इष्टानामुन्नतघटिकानामग्रे पूर्वार्धे सममण्डलेन यावदन्तरं तावदेवापराह्णे तावतीनामि-
 ष्टघटीनामग्रे भवति। अतश्चायाप्रवेशकाले छायाऽग्रपूर्वापर-
 रेखान्तररूपो ज्यात्मको यावान् भुजस्तावानेव छायानिर्गमकाले उभयत्र छायाकर्णयोस्तुल्यत्वात्। क्रान्तिस्थैर्यवगतोऽयासाम्याच्च। अतो भुजाग्रोपरिगता रेखा क्षितिजकेन्द्रगतवास्तवपूर्वापररेखायाः समानान्तरा पूर्वापररेखा रूपा स्यात्। अतस्तौ छायानिर्गम-

प्रवेशबिन्दु पूर्वापरबिन्दुरूपो गोलयुक्त्वा भवतः । मत्स्येन
तत्तिर्यगेखा च याम्योत्तरा । ततो वृत्तगताभ्यां याम्योत्तर-
बिन्दुभ्यां मत्स्येन वास्तवपूर्वापररेखा क्षितिजवृत्तकेन्द्रगता
सिध्यति । ततो विदिशां ज्ञानं सुगममिति । अयनद्वयासन्ने
क्रान्तिशूलनस्यात्यल्पत्वादिदं कर्म समुचितम् । अन्यस्मिन् दिने
छायाप्रवेशनिर्गमकालयोरशयोर्वेषम्यान्न भुजयोः साम्यमतस्तद्विन्दु-
गता रेखा न वास्तवपूर्वापररेखासमानान्तरा । अतो भास्करेण
स्वत्रिप्रश्नाधिकारे “तत्कालापमजीवयोस्तु विवरादिना” छायाऽग्र-
पूर्वापरान्तररूपभुजयोरन्तरवशेन स्फुटैन्द्रीदिक् साधिता । तत्र
भुजयोरन्तरस्य वृत्तपरिधौ दानानौचित्यान्न स्फुटपूर्वदिशः
सिद्धिः । अतश्छायाप्रवेशनिर्गमबिन्दुन्तरव्यासापरि यदृक्तं तत्र
स्थूलपूर्वदिग्गतात् पूर्णज्यारूपतद्भुजान्तरदानेन यो बिन्दुस्तस्यापरि
स्थूलपश्चिमबिन्दुतो या रेखा वर्धिता सा पूर्वापररेखाऽनुरूपा
स्यादिति स्फुटं गणकैः । अत्र मत्कृता दिग्मीमांसा त्रिलोकेति
दिक् ॥ १ -- ४ ॥

अत्रैव विशेषमाह ।

चतुरस्रं बहिःकुर्यात् सूत्रैर्मध्यादिनिर्गतैः ।

भुजसूत्राङ्गुलैस्तत्र दत्तैरिष्टप्रभा स्मृता ॥५॥ .

वृत्तस्य बहिर्मध्यादिष्वध्यादिनिर्गतैः सूत्रैरेकं चतुरस्रं वर्गक्षेत्रं
कुर्यात् । अर्थात् क्षितिजवृत्तोपरि दिग्बिन्दुतः स्पर्शरेखाभिरेकं
वर्गं कुर्यादित्यर्थः । तत्र वर्गस्य भुजे प्राग्बिन्दुतः पश्चिमबिन्दुतो
वा यथादिक्कानि गणितागतानीष्टच्छायापूर्वापररेखाऽन्तररूपाणि
भुजाङ्गुलानि देयानि तैर्दत्तैर्भुजसूत्राङ्गुलैरिष्टप्रभा स्मृता ।

अत्रैतदुक्तं भवति । भुजाङ्गुलाग्रात् पूर्वापररेखासमानान्तरा रेखा कार्या । तदेष्टकाले केन्द्रस्थापितशङ्कोष्कायाग्रं कृत्वाप्यस्यां रेखायामेव लगिष्यतीति ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टकालिकच्छायाग्रात् पूर्वापररेखोपरि यो लम्बः स एव भुजः । पूर्वोत्पादितरेखायाः पूर्वापररेखायाश्च तदेवान्तरम् । अतश्छायाग्रं तस्यां लगिष्यतीति भुजपरिभाषयैव स्फुटमिति ॥ ५ ॥

पुनर्विशेषमाह ।

प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डले ।

उन्नमण्डले च विषुवन्मण्डले परिकीर्त्यते ॥ ६ ॥

क्षितिजोन्नमण्डलसममण्डलविषुवन्मण्डलसम्पातौ हि पूर्व-पश्चिमबिन्दू । अतः प्राक्पश्चिमाश्रिता क्षितिजे प्राक्पश्चिमाश्रिता पूर्वापरा रेखा सममण्डलेऽपि प्रोच्यते । सैव उन्नमण्डले च परिकीर्त्यते प्रकथ्यते इति । यतस्तौ पूर्वापरबिन्दू उन्नमण्डल-सममण्डलविषुवन्मण्डलधरातलेषु । अतस्तद्गता पूर्वापररेखाऽपि तेषु धरातलेष्विति रेखागणितयुक्त्या स्फुटम् । प्राया बहुषु पुस्तकेषु 'सममण्डलम्' 'उन्नमण्डलम्' विषुवन्मण्डलम् इति प्रामादिकः पाठः । तेन पाठेन सर्वेषां व्याख्यानमसङ्गतमिति निपुणैर्विलोक्यम् ॥ ६ ॥

अथ पुनर्विशेषमाह ।

रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भाऽग्रगा तथा ।

इष्टच्छायाविषुवतोर्मध्यमग्रा विधीयते ॥ ७ ॥

भारतवर्षीयाणां गणकानां निरक्षत उत्तरदेशेष्वेव ग्रहगणना
 “उदग्दिशं याति यथा यथा नरः” इत्यादि भास्करोक्तेश्च । अतो
 नाडौमण्डलस्थे रवौ स्वदेशे मध्याह्ने या द्वादशाङ्गुलशङ्कोष्ठाया
 पलभा सा सदोत्तरा भवति । अथ पूर्वोदितवर्गक्षेत्रस्यैकभुजे
 प्राग्बिन्दुत उत्तरदिशि विषुवद्भा पलभा देया तदग्रायथा
 भुजाङ्गुलाग्रात् पूर्वापररेखासमानान्तरा रेखा कृता तथैवात्रापि
 प्राच्यपरा पूर्वापरानुरूपाऽर्थात् पूर्वापरासमानान्तरा रेखा साध्या ।
 तत इष्टच्छायाविषुवतोरिष्टच्छायाग्रविषुवद्भागयोः पूर्वापरसमाना-
 न्तररेखयोर्मध्यमन्तरं तत्र वर्गक्षेत्रभुजे यत् स्यात् साऽग्रा कर्णवृत्ताग्रा
 विधीयते कथ्यते गणकैरिति शेषः ।

अत्रोपपत्तिः । अग्रा छायाकर्णव्यासार्धपरिणता कर्णवृत्ताग्रा
 व्यस्तगोला भवति पलभा च सदोत्तरा । तयोः संस्कारतच्छायाग्र-
 पूर्वापरसूत्रमध्यं भुजः कथ्यतेऽतस्तद्वैपरीत्येन यदा सौम्यो भुजस्तदा
 तस्य पलभायाश्चान्तरमन्यथा योगः कर्णवृत्ताग्रा भवतीति सर्वं
 “दिनार्धद्युतेस्त्रिज्यकाग्रा” इत्यादि वासनायां भास्कराचार्येण
 सम्यगभिहितम् ॥ ७ ॥

इदानीं छायाकर्णाद्याह ।

शङ्कुच्छायाकृतियुतेर्मूलं कर्णोऽस्य वर्गतः ।

प्रोज्झ्य शङ्कुकृतिं मूलं छाया शङ्कुर्विपर्ययात् ॥८॥

शङ्कोष्ठायायाश्च वर्गयोगात् मूलं छायाकर्णः स्यात् । अस्य
 छायाकर्णस्य वर्गतः शङ्कुवर्गं हित्वा मूलं छाया स्यात् । विपर्ययात्
 शङ्कुश्च स्यात् । छायाकर्णस्य वर्गतंश्चायावर्गं हित्वा मूलं शङ्कुः
 स्यादित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । शङ्खुः कोटिः । छाया भुजः । छायाकर्णः
कर्णः । इति जात्यत्रिभुजे भुजद्वयज्ञानात् तृतीयभुजज्ञानं
रेखागणितेन “तत्कृत्योर्योगपदम्” इत्यादि भास्करपाटीगणितेन च
सुगममिति ॥ ८ ॥

इदानीमयनांशानयनमाह ।

त्रिंशत्कृत्यो युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते ।

तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्ताद् द्युगणाद्यद्वाप्यते ॥ ९ ॥

तद्दोस्त्रिघ्ना दशांशांशा विज्ञेया अयनाभिधाः ।

तत्संस्कृताद् ग्रहात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम् ॥ १० ॥

युगे एकस्मिन् महायुगे भानां नक्षत्राणां चक्रं भवलयमित्यर्थः ।
यद्वा भानां सप्तविंशत्यंशानां चक्रम् । यस्य भ्रमणं दोलारूपं
प्राक् पश्चात् सप्तविंशतिभागपर्यन्तं भवति तच्चक्रमित्यर्थः ।
त्रिंशत्कृत्यस्त्रिंशद्गुणिताः कृत्यो विंशतिः षट्शतौत्यर्थः । तत्सुल्यं
तच्चक्रं प्राग् लम्बते स्वस्थानात् प्राग्भागे लम्बितं भवतीत्यर्थः ।
विंशतिबोधककृतिशब्दस्य बहुवचने कृतयो भवन्ति अत्र ‘कृत्यः’—
इत्यार्षप्रयोगो ज्ञेयो वा कन्दोभङ्गभयात् ‘कृतयः’ इत्यस्य स्थाने
‘कृत्य’ इति कृतम् । द्युगणादहर्गणात् तैः षट्शतभगणैर्गुणात्
तस्माद्भूदिनैः कृदिनैर्भक्ताद्यद्वाप्यते भगणादिफलं तत्र भगणानां
प्रयोजनाभावात् हित्वा राश्यादेदीर्भुजः कर्त्तव्यः । तस्यां-
शास्त्रिघ्नास्ततो दशभिरांशांशा लब्धांशा अयनाख्या विज्ञेयाः ।
तत्संस्कृताद् ग्रहात् क्रान्तिच्छायाचरार्धादिकं सार्धमिति । यतः
क्रान्तिवृत्तनाडीवृत्तसम्प्राप्तात् क्रान्तेः प्रवृत्तिः । कान्तेश्वरम् ।

चरोन्नतकालाभ्यामिष्टान्या । तत इष्टहृतेः शङ्कुः । शङ्कुतश्चावेति ।
 अत्र सौरभाष्ये नृसिंहः । “कृतिशब्देन विंशतिसङ्ख्या गृह्यते ।
 यतश्छन्दःपरिभाषायां कृतिच्छन्दो विंशतितमम् । त्रिंशद्गुणिता
 विंशतिः षट्शती जाता” । त्रिंशत्कृत्य इत्यत्र चेत् षट्शती
 विवक्षिता तर्हि त्रिंशत्कृतय इति पाठः साधीयान् कल्पनीय-
 इति । महायुगे त्रिंशत्कृत्वस्त्रिंशत्संख्यका भगणा इत्यर्थः ।
 एवमयुतत्रयं कल्पे । अनेनैवाभिप्रायेण सिद्धान्तशिरोमणावभि-
 हितम् । “तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे” इति ।
 तत्कल्पितोऽयं पाठो दुष्ट इव भाति । आर्षशास्त्रविरोधा-
 दग्रिमग्रन्यविरोधाच्च । तथा च शाकल्यसंहितायाम् । क्रान्ति-
 पातभगणा इत्येतदेकं प्राक्चलनं युगे तानि च षट्शतमिति ।
 तथा च वसिष्ठसंहितायाम् । “अब्दाः खखर्त्तुभिर्भाज्यास्तद्दोस्त्रिघ्ना-
 दशोद्भूताः” इति । अत्र राश्यादिकं फलं ग्राह्यम् । यदा तद्भगणाः
 सौरोक्ता इत्यत्र सूर्यसिद्धान्तोक्ता इति न किन्तु सौरतुल्यफले
 कस्मिंश्चित् तन्त्रे करणेऽवोक्ताः । तेन भास्कराचार्याणामपि त्रिंशत्-
 कृत्य इत्यनेन षट्शतान्येवेत्याशय इति न कश्चिद्विरोधः” — इति ।
 भास्कराचार्येण संप्रति प्रसिद्धो योऽयं सूर्यसिद्धान्तस्तत्संमतात्
 “तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे” इति वाक्यं न
 लिखितमिति नृसिंहदेवज्ञोक्तं संभीचीनं प्रतिभातीति मन्मतम् ।

अत्रोपपत्तिः । सृष्ट्यादेः क्रान्तिवृत्तनाडीवृत्तसम्पातः सप्त-
 विंशत्यंशान् प्राक् ततः पुनः परावर्त्य स्वस्थानमागत्य ततः पश्चिमं
 सप्तविंशत्यंशान् गत्वा पुनस्तस्मात् परावर्त्य स्वस्थानमागच्छति ।
 एवमत्र १०८ अंशचलनेनैको भगणः । महायुगे तादृशा भगणाः
 षट्शतानि । अतोऽहर्गणेन यदनुपातफलं राश्यादि तदीयभुजांशेषु

नवतिसमेषु सप्तविंशतिरयनांशाः । ततोऽनुपातो यदि नवति-
समेषु भुजभागेषु सप्तविंशत्ययनभागास्तदेष्टभुजभागेषु किमिति ।
लब्धा अयनभागाः = $\frac{भु \times २७}{९०} = \frac{२ भु}{१०}$ इत्युपपन्नम् ॥ १० ॥

इदानीमयनांशानां प्रतीतिं धनर्णत्वं चाह ।

स्फुटं दृक्त्तुल्यतां गच्छेद्यने विषुवद्वये ।

प्राक् चक्रं चलितं हीने छायाऽर्कात् करणागते ॥११॥

अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाऽधिके ।

अयने सायने कर्क्यादौ मकरादौ वा विषुवद्वये सायने मेषादौ
तुलादौ वाऽर्के तच्चक्रचलनं स्फुटं दृक्त्तुल्यतां गच्छेत् । अत्रैतदुक्तं
भवति । सायनमानेन यदा कर्क्यादौ मकरादौ वा रविस्तदा
वेधेन परमापमः स्फुट उपलभ्यते । एवं यदा सायने मेषादौ
तुलादौ वाऽर्कस्तदा वेधेन क्रान्तिः शून्यमुपलभ्यत इति प्रत्यक्षतो-
ऽयनभागानां मानमुपलभ्यते । एवं यदा वेधेन परमोत्तरा
क्रान्तिर्लभ्यते तदा करणेन यावान् रविस्तस्य भ्रम्यस्य च यदन्तरं
तेऽयनभागाः । यदा वेधेन परमा दक्षिणक्रान्तिस्तदा गणिता-
गत रविराशिनवकयोरन्तरमयनांशाः । एवं क्रान्त्यभावतोऽपि
अयनांशज्ञानम् । अथ धनर्णत्वमाह । छायाऽर्कात् वक्ष्यमाण-
प्रकारेण छायादर्शनेनागतादर्कात् करणागते ग्रन्थस्थलिखित-
प्रकारागते रवावूने तयोरन्तरांशैश्चक्रं प्राक् चलितमिति ज्ञेयम् ।
तदा तदन्तरसमा अयनांशा धनमिति वेदितव्यम् । अथ तथैव
“छायाऽर्कात् करणागतेऽधिके तयोः शेषैरन्तरांशैरावृत्य परावर्त्य
पश्चाच्चक्रं चलितमिति बोध्यम् । छायाकरणार्कयोरन्तरसमा
अयनांशास्तदा ऋणमित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । छायातः सायनः करणतो निरयणो रविरत-
स्तयोरन्तरांशा अयनांशा इति स्फुटम् ॥ ११३ ॥

अथाक्षेत्राणां मूलरूपां पलभामाह ।

एवं विषुवती छाया स्वदेशे या दिनार्धजा ॥१२॥

दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा ।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सायनमेषादिं तुलादिं वा क्रान्त्यभावात्
परौक्ष्य स्वदेशे दिनार्धजा दक्षिणोत्तररेखायां या विषुवती
विषुवद्दिनसम्बन्धिनो छाया सा तस्मिन् देशे विषुवत्प्रभा विषुद्वा
पलभेति कथ्यते । समरात्रिदिवं कालं विषुवद्विषुवं च तदित्य-
मरकोशाद्यदा दिनरात्रिमाने समाने त्रिंशद्घटिकात्मके तदेव
विषुवद्दिनं तदेव सायनमेषसङ्क्रान्तिः सायनतुलासङ्क्रान्तिश्च ।
यदा सा सङ्क्रान्तिः स्वदेशे मध्याह्नसमय एव भवेत् तदा रवेस्तात्-
कालिकमहोरात्रं नाडौमण्डलगतो दक्षिणोत्तरमण्डले तत्र
रवेर्नतांशा अक्षांशसंमाम्स्तद्वशतः क्षितिजे केन्द्रस्थदादशाङ्गुलशङ्कु-
च्छाया दक्षिणोत्तररेखायां या साऽक्षक्षेत्रभुजसजातीयया पलभा
भवति । तत्रैव यदि पृष्ठस्थानवेधेन रवेः क्रान्त्यभावस्तदा गर्भाभि-
प्रायेण क्रान्तेर्भावान्न विषुवद्दिनम् । तत्र छाया चाक्षक्षेत्रभुज-
विजातीयत्वान्न पलभेति सुधीर्भिरुच्यते । अतोऽत्र वेधेन रवेः
क्रान्तिवृत्तीयलम्बनवशेन गर्भभवक्रान्तेरभावाद्गर्भजा नतांशा
अक्षसमा वेद्याः । ततो लम्बज्यया कोट्याऽक्षज्यासमो भुजस्तदा
द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोट्या किमिति । लम्बा वास्तवपलभा स्यात् ।
इह तु लम्बनविकारतः किञ्चित् स्थूला स्यात् । एवमत्र
“ क्रियतुलाधरसङ्क्रमपूर्वतोऽयनलवोत्थदिनैर्विषुवद्दिनम् ” इत्यत्र

स्फुटगत्यनुपातेन भास्करेण यद्विषुवद्दिनमानीतं तदपि स्थूलं प्रत्यहं रविगतेरन्यादृक्त्वात् । अतो मेषादावयनभागो न मेषादौ च स्फुटं रविं प्रकल्प्य व्यस्तविधिना स्थानद्वये मध्यमरविमाने विधाय तदन्तरकला रविमध्यमगतिकलाहता वस्तवायनभागभवदिनानि भवन्ति तैर्विषुवद्दिनं च वास्तवं स्यादित्यलं प्रसङ्गागतविचारेण । केचनेह “शङ्कुच्छायाकृतियुतेरित्याद्यष्टमश्लोकस्यानन्तरमेवं विषुवती” इत्याद्यमुं श्लोकं मन्यन्ते ‘एवम्’ इत्यनेन पूर्वापरश्लोकसम्बन्धात् । तथा ‘त्रिंशत्कृत्यो युगं भानाम्’ इत्याद्ययनभागानयनं क्षेपकं च मन्यन्ते । तन्न समीचीनम् । अयनभागानयनस्य नृसिंहादिभाष्ये पाठात् । भास्करवचनेन ‘तद्गणाः सौरोक्ताः’ इत्यनेन तदनुसारिसौरायनभगणोल्लेखात् । एवं पदस्य च सदोयव्याख्यानेन पूर्वश्लोकेन सह सम्बन्धाच्चेति निष्पन्नपातधिया सुधीभिर्विचिन्त्यमिति ॥ १२३ ॥

इदानीं लम्बाक्षज्यामाधनमाह ।

शङ्कुच्छायाहते त्रिज्ये विषुवत्कर्णभाजिते ॥१३॥

लम्बाक्षज्ये तयोश्चापि लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा ।

त्रिज्ये शङ्कुच्छायाहते विषुवत्कर्णभाजिते तदा लम्बाक्षज्ये भवतः । त्रिज्या स्थानद्वये स्थाप्या एकत्र शङ्कुना द्वादशाङ्गुलमानेन अन्यत्र छायायाऽऽधुनानीतया विषुवत्प्रभयाऽर्थात् पलभया हता । उभयत्र विषुवत्कर्णेन पलभाद्वादशवर्गयोगमूलेन भक्ता । प्रथमस्थाने लम्बाक्ष्या द्वितीयस्थानेऽक्षज्या भवतीत्यर्थः । तयोश्चापि कार्ये तदा लम्बाक्षौ भवतः । तौ च सदा दक्षिणौ भवतः । भास्करादिभिर्लम्बांशा उत्तरा अक्षांशाश्च दक्षिणाः कथ्यन्ते

“सदाऽक्षलम्बाविह याम्यसौम्यौ” इत्युक्तेः । अतोऽत्र; केचन उत्तरश्च दक्षिणश्च दक्षिणौ, इति व्युत्पत्तिमार्षत्वात् कुर्वन्तीति ।

अत्रोपपत्तिः । तत्र प्रसिद्धाक्षक्षेत्रानुपातः । यदि विषुवत्-
कर्णेन शङ्कुकोटिः पलभाभुजश्च लभ्यते तदा त्रिज्यया किमिति ।
लब्धे लम्बाक्षज्ये । तयोश्चापे लम्बाक्षविति स्फुटम् । सौम्यध्रुवा-
याम्योत्तरवृत्ते खस्वस्तिकं दक्षिणेऽतस्तदन्तरचापं लम्बांशा
दक्षिणाः । खस्वस्तिकायाम्योत्तरवृत्ते नाडीमण्डलं दक्षिणेऽतस्त-
दन्तर्वर्त्तिचापमक्षांशाश्च दक्षिणाः । भास्करादयः खस्वस्तिका-
याम्योत्तरवृत्ते सौम्यध्रुवपर्यन्तं लम्बांशमानमुत्तरं गणय-
न्तीति ॥ १३३ ॥

इदानीं मध्याह्नच्छायाज्ञानेनाक्षांशादिज्ञानमाह ।

मध्यच्छाया भुजस्तेन गुणिता विभमौर्विका ॥ १४ ॥

स्वकर्णाप्ता धनुर्लिप्ता नतास्ता दक्षिणे भुजे ।

उत्तराश्चोत्तरे यांम्यास्ताः सूर्यक्रान्तिलिप्तिकाः ॥ १५ ॥

दिग्भेदे मिश्रिताः साम्ये विश्लिष्टाश्चाक्षलिप्तिकाः ।

ताभ्योऽक्षज्या च तद्वर्गं प्रोज्झ्य विज्याकृतेः पदम् ॥ १६ ॥

लम्बज्याऽर्कगुणाऽक्षज्या विषुवद्भाऽथ लम्बया । .

मध्याह्ने द्वादशाङ्गुलशङ्कोच्छायैव भुजो भवति छायाऽग्रपूर्वापर-
सूत्रमध्यत्वात् । त्रिज्या तेन भुजेन गुणिता, स्वकर्णेन तच्छाया-
कर्णेन विभज्य याऽऽप्ता लब्धस्तस्या धनुर्लिप्ताः कार्याः । ता भुजे
दक्षिणे उत्तरा रवेर्नता नतकलाः । उत्तरे भुजे च याम्या नतकला
भवन्ति । . तत्र दिग्भेदे, सूर्यक्रान्तिलिप्तिका मिश्रिता योज्या
दिक्साम्ये च विश्लिष्टा अन्तरितास्तदाऽक्षलिप्तिका भवन्ति ।

ताभ्योऽक्षलिप्ताभ्यो या ज्या साऽक्षज्या च ज्ञेया । त्रिज्यावर्गात्
तदक्षज्यावर्गं हित्वा पदं लम्बज्या भवति । अथाक्षज्याऽर्केण
द्वादशभिर्गुणा लम्बया लम्बज्यया भक्तेति शेषः । लब्धिर्विषुवद्भा
पलभा भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । छायाकर्णेन छायाभुजस्तदा त्रिज्या कर्णेन
किम् । लम्बा मध्याङ्गे रवेर्नतज्या भुजाद्विपरीता छायाया
रवेर्विपरीतदिक्त्वात् ।

अस्याश्चापकला मध्याङ्गे रवेः पृष्ठोयनतकला गोलयुक्त्या
भवन्ति । तत्र लम्बनसंस्कारेण गर्भीयनतकलाः कर्तुं युज्यन्ते ।
आचार्येण लम्बनस्याल्पत्वात् पृष्ठोया एव गर्भीया नतकलाः
कल्पिताः । तत्र रविक्रान्तिकलासंस्कारेणाक्षकलाज्ञानं गोलस्थिति-
प्रदर्शनेन स्फुटम् । ततोऽक्षज्यावर्गेनात् त्रिज्यावर्गात् पदं लम्बज्या
लम्बाक्षज्याभ्यामनुपातेन पलभाज्ञानं चेत्याद्यक्षेत्रतः सर्वं
स्फुटम् ॥ १४—१६^१ ॥

इदानीं छायाताऽर्कज्ञानमाह ।

खात्कार्कनतभागानां दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ॥१७॥

दिग्भेदेऽपक्रमः शेषस्तस्य ज्या विज्यया हता ।

परमापक्रमज्याप्ता चापं मेषादिगो रविः ॥१८॥

कव्यादौ प्रोज्झा चक्रार्धात् तुलादौ भार्धसंयुतात् ।

मृगादौ प्रोज्झा भगणान्मध्याङ्गेऽर्कः स्फुटो भवेत् ॥१९॥

‘मध्यच्छाया भुजस्तेन गुणिता त्रिभभौर्विका’ इत्यादिपूर्वोक्तेन
विधिनाऽर्कस्य नतभागः साध्याः दिक्साम्ये स्वदेशाक्षांशाना-
मर्कनतांशानां चान्तरं कार्यं शेषं रवेरपक्रमः स्यात् । दिग्भेदे

चान्यथा योगोऽपक्रमः स्यात् । तस्य ज्या त्रिज्यया हृता परम-
क्रान्तिज्यया भक्ताऽऽप्ता या तस्याश्चापं मेषादिगो वर्षस्य प्रथम-
चरणगतो रविश्चेत्तदा स एव मध्याङ्गे स्फुटोऽर्को भवेत् । कर्कादौ
द्वितीयचरणे पूर्वागतं चापं चक्रार्धात् खनागेन्दुभागेभ्यः प्रोञ्ज्य
ह्रित्वा तुलादौ तृतीये पादे पूर्वागताच्चापाङ्गार्धेन राशिषट्केन
सहितात् मृगादौ चतुर्थपादे च तच्चापं भगणाद्राशिद्वादशकात्
प्रोञ्ज्य यो राश्यादिको भवेत् स मध्याङ्गे स्फुटोऽर्कः स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । मध्याङ्गे स्वाक्षार्कनतभागानां योगवियोगात्
पूर्वविधिना रवेरपक्रमो भवति । ततोऽनुपातो यदि परमा-
पमज्यया त्रिज्या दोर्ज्या तदेष्टक्रान्तिज्यया किमिति ।
लब्धार्कदोर्ज्या तच्चापं भुजः स च प्रथमपादे स्फुटो रविः स्यात् ।
द्वितीयादिपदेषु भुजसाधनवैपरीत्येन क्रमेण चक्रार्धाच्छोधनेन,
चक्रार्धं योजनेन, भगणात् पतितेन स्फुटो रविरिति स्फुटम् ।
एवमेव भास्कराचार्येणापि “तद्गुराद्ये चरणे वर्षस्यार्कः
प्रजायतेऽन्येषु । भार्धाच्चुतः सभार्धो भगणात् पतितोऽब्द-
चरणानाम् ॥” इत्यादिनाऽभिहितम् । एवं छायातः सायनार्क-
मानं जातं तत्रायनभागान् प्रोञ्ज्य निरयणो रविर्ज्ञेयः । तथा च
भास्कराचार्यः ।

छायातोऽप्रातो वा भानुः सक्रान्तिपात एव स्यात् ।

पातोऽनः स्फुटभानुः स्फुटभानूनो भवेत् पातः ॥ इति ।

एवं भूपृष्ठवासिभिश्छायादर्शनतः पृष्ठीयनतांशा ज्ञायन्ते तत्र
लम्बनसंस्कारेण गर्भीयनतांशाः सध्याः । त एव ‘स्वाक्षार्कनत-
भागानाम्’ इत्यादौ नतांशपदेनात्र नतांशा ज्ञेया इति गोल्बिदां
स्फुटम् ॥ १७—१८ ॥

इदानीं स्फुटार्कात् मध्यमार्कमाह ।

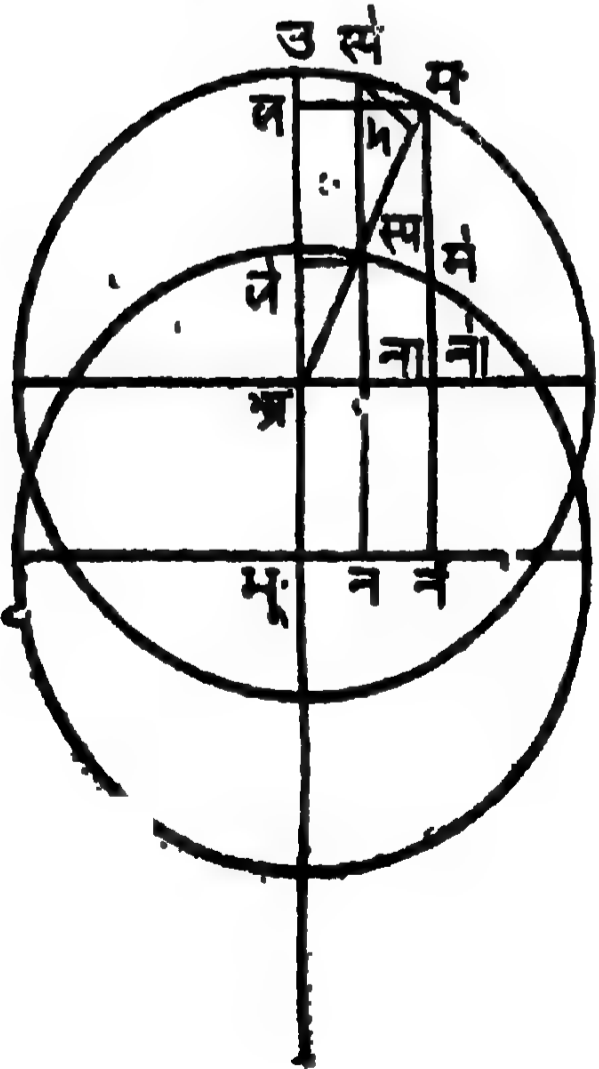
तन्मान्दमसक्ताहामं फलं मध्यो दिवाकरः ।

तस्य स्फुटार्कस्य स्फुटक्रियया मान्दं फलं साध्यं तच्च स्फुटार्कं वामं विपरीतं देयम् । दानेन यो रविरायातस्तस्मात् पुनर्मान्दं फलं साध्यम् । तत् पुनस्तत्स्फुटार्क एव विपरीतं देयमेवमस-
क्ताद्यावदविशेषस्तदा मध्यो दिवाकरो रविर्भवेदिति ।

पत्रोपपत्तिः । प्रथमं स्फुटरविसमं मध्यरविं प्रकल्प्य तज्जं मन्दफलमवास्तवं जातं स्फुटरवौ तद्विलोमसंस्कारेण मध्यो रविः स्थूलप्ततः पुनर्मन्दफलं वास्तवासन्नं स्फुटरवौ तद्वामसंस्कारेण वास्तवमध्यासन्नो रविरेवमसक्ताकर्मणा मध्यो रविः स्यात् ।

अथ सक्तात्प्रकारेणैव स्फुटरवितो मन्दफलानयनमुच्यते । तत्र स्फुटरविकेन्द्रज्यातो यः स्फुटमन्दपरिधिः स एव मध्यमरविकेन्द्र-
ज्यातोऽपि स्वल्पान्तराश्नुवति श्रेयुगमान्तमन्दपरिध्योरल्पान्तरात् नखलिमातुल्यत्वाच्च । अथैवं स्फुटमन्दपरिधिं कृत्वा तद्व्यासार्ध-
मन्त्यफलज्या साध्या ।

त्रैवदर्शनम्

उ = मन्दोच्चम् । म = मन्दप्रतिवृत्ते मध्यो
ग्रहः । मस्य चापम् = सौरं मन्दफलम्
= मस्य चापसमम् । स = मन्दस्पष्टग्रहः ।
सल = मन्दस्पष्टग्रहवशेन केन्द्रज्या ।
• स्पन = तत्कोटिज्या । स्पना = स्पष्ट-
कोटिः = स्पन - नना । नना = मन्दान्त्य-
फलज्या । अस्य = $\sqrt{\text{सल}^2 + \text{स्पना}^2}$ ।
अर्थात् मन्दस्पष्टग्रहतो व्यस्त कर्किंशुगादि-
केन्द्रवशतः शीघ्रकर्णवन्मन्दकर्णः साध्यः ।

ततः अस्पल', अस्प त त्रिभुजयोः सजातीययोः स्प'त मन्दफलज्या

= $\frac{\text{अस्प}' \times \text{स्प}'}{\text{अस्प}}$ । अस्प' = नना = मन्दान्यफलज्या । अनेन

“व्यत्यासतः कर्किसृगादिकेन्द्रे स्फुटं खरांशुं परिकल्प्य साध्या ।

मन्दश्रुतिर्द्राक्फलवत्ततो यत् फलं रवेर्मन्दफलं भवेत् तत् ॥” इति

संशोधकोक्तमुपपद्यते । एवमत्र मन्दान्यफलज्याज्ञानतो

मन्दस्पष्टग्रहात् तन्मन्दोच्चज्ञानाच्च सकृत्प्रकारेण मन्दफलं

सिध्यतीति ॥ १८३ ।

इदानीं मध्यनतांशज्ञानं ततो मध्याङ्गच्छायाकर्णावाह ।

स्वाक्षाकापक्रमयुतिर्दिक्साध्येऽन्तरमन्यथा ॥२०॥

शेषं नतांशाः सूर्यस्य तद्वाहुज्या च कोटिजा ।

शङ्कुमानाङ्गुलाभ्यस्ते भुजत्रिज्ये यथाक्रमम् ॥२१॥

कोटिज्याया विभज्याप्ते छायाकर्णाविहर्दले ।

दिक्साध्ये स्वाक्षांशरव्यपक्रमयोर्युतिः सूर्यस्य मध्याङ्गे नतांशा भवन्ति । अन्यथा दिग्भेदे तयोरन्तरेण यच्छेषं ते सूर्यस्य नतांशा भवन्ति । अथ तेषां नतांशानां वाहुज्या भुजज्या कार्या ! कोटिजा कोटिज्या 'च कार्या' । भुजत्रिज्ये । नतांशभुजज्या त्रिज्या च एते हे शङ्कुमानाङ्गुलैर्दादशभिरभ्यस्ते गुणिते फले कोटिज्याया नतांशकोटिज्याया विभज्य ये लब्धे ते यथाक्रम-महर्दले मध्याङ्गे छायाकर्णौ भवतः । प्रथमस्थाने या लब्धिः सा मध्याङ्गच्छाया द्वितीयस्थाने या लब्धिः सा च मध्याङ्ग-च्छायाकर्णौ भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । छायातो नतांशानयनवैपरौत्येन सुगमा ।
वस्तुतो गर्भीयनतांशज्याकोटिज्याभ्यामनुपातेन या छाया सा
गर्भच्छाया न भवति चेतयोर्विजातीयत्वात् । तदर्थं कमलाकर-
कृतसिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य छायाधिकारो द्रष्टव्यः किमत्र ग्रन्थ-
गौरवेण ॥ २० - २१ ॥

अथ भुजसाधनार्थमयां कर्णवृत्तायां चानयति ।

क्रान्तिज्या विषुवत्कर्णगुणाप्ता शङ्कुजीवया ॥२२॥

अर्काग्रा खेष्टकर्णघ्नी मध्यकर्णोद्धृता स्वका ।

विषुवद्भायुतार्काग्रा याम्ये स्यादुत्तरो भुजः ॥२३॥

विषुवत्यां विशोध्योदग्गोले स्याद्वाहुत्तरः ।

विपर्ययाद् भुजो याम्यो भवेत् प्राच्यपरान्तरे ॥२४॥

क्रान्तिज्या विषुवत्कर्णनाक्षकर्णेन गुणा । शङ्कुरेव जीवा शङ्कु-
जीवा तथा द्वादशभिराप्ता अर्काग्रा स्यात् । सा खेष्टच्छाया-
कर्णेन गुणा रविमध्यकर्णेन त्रिजीवया भक्ता स्वका स्वीया
कर्णवृत्तायका स्यात् । याम्ये गोले साकांशा कर्णवृत्ताग्रा
विषुवद्भायुता पलभया युता तदोत्तरां भुजः स्यात् । उदग्गोले
कर्णवृत्ताग्रा विषुवत्यां पलभायां विशोध्य शेषमित उत्तरो वाहुः
स्यात् । यदि विपर्ययादिशुद्धिर्भवेत् कर्णवृत्ताग्रायां विषुवत्येव
विशुध्येत्तदा छायाग्रात् प्राच्यपरान्तरे पूर्वापररेखात्तरे याम्यो
भुजो भवेत् ।

अत्रोपपत्तिरक्षत्वेत्वात् त्रैराशिकेन । यदि द्वादशकोट्या
पलकर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिज्याकोट्या किमिति । लब्धाऽर्काग्रा ।

यतः क्रान्तिज्या भुजः । कुज्या कोटिः । अग्रा कर्णः ।
इत्यक्षेत्रम् । त्रिज्ययेयमर्काग्रा तदा छायाकर्णेन किमिति ।
लम्बा कर्णवृत्ताग्रा ततः “त्रिभज्याहृताकर्काग्रा कर्णनिघ्नी”
इत्यादिभास्करोक्त्या भुजानयनोपपत्तिरतिस्फुटा ॥२२—२४॥

इदानीं मध्याङ्गे भुजमाह ।

माध्याङ्गिको भुजो नित्यं छाया माध्याङ्गिको स्मृता ।

मध्याङ्गसमये पूर्वोक्तप्रकारेण यो भुजः सैव नित्यं माध्याङ्गिको
छाया कथ्यते :

अत्रापपत्ति । छायाग्रपूर्वापरसूत्रमध्यं भुज इति परिभाषया
मध्याङ्गे छायाया दक्षिणोत्तररेखोपरि स्थितत्वात् तच्छायाग्रस्य
शङ्कुमूलगतायाः पूर्वापररेखायाश्चान्तरं छायातुल्यमेवातो भुज-
समैव तदा छायेति ॥

इदानीं सममण्डलकर्णमाह ।

लम्बाक्षज्जीवे विषुवच्छायाद्वादशशङ्कुणे ॥ २५ ॥

क्रान्तिज्याप्ते तु तौ कर्णौ सममण्डलगे रवौ ।

सौम्याक्षीना यदा क्रान्तिः स्यात् तदाद्युदलश्रवः ॥२६॥

लम्बज्याक्षज्जीवे क्रमेण पलभाद्वादशशङ्कुणे क्रान्तिज्याप्ते तदा
तौ तु रवौ सममण्डलगे छायाकर्णौ भवतः । लम्बज्या पलभागुणा
क्रान्तिज्यया भक्ता । अक्षज्या च द्वादशगुणा क्रान्तिज्याभक्ता ।
उभयत्र समौ लक्षौ सूर्ये पूर्वापरवृत्तगते छायाकर्णौ भवतः ।
रवेर्दृग्मण्डलं यदा पूर्वापरवृत्तं भवति तदा द्वादशाङ्कुलशङ्कुच्छाया
या तत्कर्णः सममण्डलकर्ण उच्यते । एवं सममण्डलकर्णस्तदैव

यदा सौम्या क्रान्तिः स्वाक्षांशेभ्यो न्यूना । याम्यक्रान्तौ रवे-
रहोरात्रवृत्तस्य पूर्वापरवृत्तस्य च क्षितिजाधःसंयोगात् स्वाक्षा-
धिकायामुत्तरक्रान्तौ च खस्त्रिकादुत्तरदिशि रव्यहोरात्रवृत्तस्य
याम्योत्तरवृत्तस्य च सम्पातादहोरात्रवृत्तस्य पूर्वापरवृत्तस्य च
संयोगाभावात् सममण्डलकर्णो नोपपद्यते इति गोलदर्शनेन
स्फुटम् । द्युदलश्रव इत्यस्याग्रे सम्बन्धः ।

अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिज्या भुजः । कुज्योनतद्धृतिः कोटिः ।
समशङ्कुः कर्णः । इत्यक्षेत्रम् । ततोऽनुपातो यदि अत्रज्या-
भुजेन त्रिज्या कर्णस्तदा क्रान्तिज्याभुजेन किमिति । लब्धः

समशङ्कुः = $\frac{\text{त्रि. ज्याक्रा}}{\text{ज्याभ्र}}$ । ततः समशङ्कुकोटौ त्रिज्याकर्णस्तदा
द्वादशकोटौ कः । लब्धः सममण्डलकर्णः = $\frac{१२ \text{ त्रि} \times \text{ज्याभ्र}}{\text{त्रि. ज्याक्रा}}$
= $\frac{१२ \text{ ज्याभ्र}}{\text{ज्याक्रा}}$ = $\frac{१२ \text{ ज्याभ्र. ज्याल}}{\text{ज्यालं . ज्याक्रा}}$ = $\frac{\text{पभा. ज्यालं}}{\text{ज्याक्रा}}$ अतोऽत्र
 $\frac{१२ \text{ ज्याभ्र}}{\text{ज्याक्रा}}$ = $\frac{\text{पभा ज्याल}}{\text{ज्याक्रा}}$ = सक । इत्युपपन्नम् । अथ रवौ

सममण्डलमप्राप्तेऽपि पूर्वानुपातेन यः सममण्डलकर्णो भवति
सोऽपि अन्येषामनुपातेनानयनार्थं ग्राह्यः । तथा च भास्करः—

अप्राप्तेऽपि समाख्यमण्डलमिने यः शङ्कुरुत्पद्यते

नूनं सोऽपि परानुपातविषये नैवं क्वचिद्दुष्यति । इति

अत्रैव सिद्धान्तशिरोमणौ भास्करस्यान्ये विशेषाश्च द्रष्टव्याः ।

“सौम्याक्षोना यदा क्रान्तिः” इत्यस्य व्याख्यानं गूढार्थप्रकाशे
रङ्गनाथेन यत् कृतं तत् सर्वमसङ्गतं सुधोभिर्विचिन्त्यम् ।
प्राचीनानां मतेनैकस्मिन् दिने एकस्मिन्नेवाहोरात्रवृत्ते रवेभ्रं गणात्

अथ प्रकारान्तरेण सममण्डलकर्णमाह ।

विषुवच्छाययाऽभ्यस्तः कर्णो मध्याग्रयोद्धृतः ।

द्युदलश्रवो मध्याङ्गकाले छायाकरणेः स च पलभया गुण्यो मध्याग्रया मध्याङ्गकालिककर्णवृत्ताग्रया भक्तः कर्णः सममण्डल-कर्णो भवेदिति ।

अत्रोपपत्तिः । कर्णवृत्ताग्रानयनवैपरीत्येन अग्रा = $\frac{\text{त्रि. मश}}{\text{मक}}$ । अग्रा भुजः । समशङ्कुः कोटिः । तद्भुतिः कर्णः । इत्यक्षक्षेत्रेऽनुपातेन समशङ्कुः = $\frac{१२. अग्रा}{\text{पभा}} = \frac{१२. \text{त्रि. मश}}{\text{पभा. मक}}$ । ततः समशङ्कुना त्रिज्या कर्णस्तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कुना किमिति । लम्बच्छायाक्षेत्रे सम-मण्डलकर्णः = $\frac{१२ \text{ त्रि}}{\text{मश}} = \frac{१२ \text{ त्रि. पभा. मक}}{१२ \text{ त्रि. मश}} = \frac{\text{पभा. मक}}{\text{मश}}$ अत उपपन्नम् ।

इदानीं कर्णवृत्ताग्रासाधनमाह ।

स्वक्रान्तिज्या त्रिजीवाघ्नी लम्बज्याप्राग्रमौर्विका ॥२७॥

खेष्टकर्णहता भक्ता त्रिज्ययाग्राङ्गुलादिका ।

क्रान्तिज्या त्रिज्यागुणा लम्बज्ययाऽऽप्ता तदाऽग्रमौर्विका अग्रेव मौर्विका जीवेत्यग्रामौर्विका अग्रेत्यर्थः । अत्रार्षत्वाद-ग्रास्थानेऽग्र - इति पाठः । भारतवर्षीया उदयकालतो वेधं कुर्वन्ति । उदयादेव कालगणनां च कुर्वन्ति । अतो वेधेना-ग्रं प्रथममेव ग्रा ज्योपलभ्यते साऽग्रेति व्युत्पत्तिः समीचीना । अथ साऽग्रा स्वाभीष्टच्छायाकरणेन हता त्रिज्यया भक्ता तदाङ्गुलात्मिकाऽग्राऽर्थात् कर्णवृत्ताग्रा स्यादित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । क्रान्त्या भुजः । क्रान्तिज्यां कोटिः । अग्रा कर्णः । इत्यक्षक्षेत्रम् । अतोऽनुपातो यदि लम्बज्याकोटौ त्रिज्या-कर्णस्तदा क्रान्तिज्याकोटौ किमिति । जाताऽग्रा । ततस्त्रिज्य-येयमग्रा तदा छायाकरणेन किमिति । लम्बा कर्णवृत्ताग्रेत्युप-पद्यते ॥ २७३ ॥

इदानीमग्राज्ञानतः कोणवृत्तस्थरवेः शङ्कोरानयनमाह ।

त्रिज्यावर्गार्धतोऽग्राज्यावर्गोनाद्द्वादशाहतात् ॥२८॥

पुनर्द्वादशनिघ्नाच्च लभ्यते यत् फलं बुधैः ।

शङ्कुवर्गार्धसंयुक्तविषुवद्वर्गभाजितात् ॥ २९ ॥

तदेव करणी नाम तां पृथक् स्थापयेद्बुधः ।

अर्कघ्नी विषुवच्छायाऽग्राज्या गुणिता तथा ॥३०॥

भक्ता फलाख्यं तद्वर्गसंयुक्तकरणीपदम् ।

फलेन हीनसंयुक्तं दक्षिणोत्तरगोलयोः ॥ ३१ ॥

याम्ययोर्विदिशोः शङ्कुरेवं याम्योत्तरे रवौ ।

परिभ्रमति शङ्कोस्तु शङ्कुरुत्तरयोस्तु सः ॥३२॥

अग्राज्या अग्रा । तद्वर्गोनात् त्रिज्यावर्गार्धात् । शेषाद्
द्वादशगुणात्, तस्मात् पुनर्द्वादशगुणात् शङ्कुवर्गार्धसंयुक्तविषुवद्वर्ग-
भाजितात् । द्वादशवर्गार्धसंयुक्तविषुवद्वर्गभाजितात् फलं
तदेव करणी नाम भवति । बुधः गणकस्तां करणीसञ्ज्ञां पृथगेकत्र
स्थापयेत् । अथ द्वादशगुणा फलभाऽग्रा गुणा तथा तेनैव हरेण
द्वादशवर्गार्धसंयुक्तफलभाऽवर्गेण भक्ता लब्धं फलाख्यं ज्ञेयम् । तस्य
फलाख्यस्य वर्गेण संयुक्ता या करणी तस्याः पदं वर्गमूलं दक्षिणो-
त्तरगोलयोः क्रमेण फलेन फलाख्येन हीनसंयुक्तं कार्यम् । दक्षिणगोले
फलेन हीनमुत्तरगोले युक्तमित्यर्थः । एवं याम्ययोरग्नौर्ऋत्यो-
र्विदिशोः शङ्कः स्यात् । शङ्कोः स्वपृष्ठस्थाने स्थापिताद्
द्वादशशङ्कुलशङ्कोः सकाशाद् रवौ याम्योत्तरे याम्यादुत्तरभागे परि-
भ्रमति सति तु पूर्वागतः स शङ्कुरुत्तरयोर्विदिशोरीशानवायु-

कोणयोर्भवति । मध्याह्ने यदा शङ्कुत उत्तरे रविर्भ्रमति तदा पूर्वप्रकारेण याम्ययोर्विदिशोरागतः स एव शङ्कुरत्तरयोर्विदिशोर्ज्ञेय इत्यर्थः । एवं यदा सौम्या क्रान्तिरक्षांशाधिका तदा भवति । अत्र गूढप्रकाशे रङ्गनाथव्याख्यानं न समीचीनम् । यद्यपि “शङ्कुरो ना कथितः स एव” इत्यादिभास्करवचनेन शङ्कुशब्देन नरो गृह्यते तथाऽपि गणिते शङ्कुशब्देन ‘गणितकर्त्ता’ इति कुत्रापि नोपलभ्यते । एवं सौरभाष्ये नृसिंहस्य ‘शङ्कुनाम शङ्कुप्रकारः’ इत्यपि व्याख्यानं न समीचीनम् । एवमाचार्येणैव पञ्चचत्वारिंशज्यातोऽल्पायामग्रायां कोणशङ्कोरानयनं कृतमिति स्फुटं तदानयनोपपत्तित इति । सौरभाष्ये नृसिंहस्य ‘दुरात्र-वृत्तस्य क्षितिजोपरि स्थितत्वात्’ इत्यादिकथनं च निर्युक्तोति ।

अत्रोपपत्तिः । कोणवृत्तस्थरवेः क्षितिजापरि यो लम्बः स एव कोणशङ्कुः । तस्य मूलात् पूर्वापररेखोपरि यो लम्बः स भुजः । तस्मादेव शङ्कुमूलाद्याम्योत्तररेखोपरि यो लम्बः सा कोटिः । शङ्कुमूलस्य कोणदृक्सूत्रे गतत्वादिह भुजकोटौ मिथः समे । अतोऽत्र भुजवर्गो द्विगुणो भूकेन्द्राच्छङ्कुमूलपर्यन्तदृग्ज्याया वर्ग इति स्थितिः । अथ कल्प्यते कोणशङ्कुमानम् = या । तदाऽक्ष-क्षेत्रानुपातेन शङ्कुतलम् = $\frac{\text{वि. या}}{१२}$! अग्रा = अ । पलभा = वि ।

ततो याम्योत्तरगोलयोरग्राशङ्कुतलसंस्कारेण क्रमेण

$$\text{भुजः} = \text{अ} + \frac{\text{वि. या}}{१२} ।$$

$$\text{भुजवर्गः} = \text{अ}^२ + \frac{२ \text{ अ. वि. या}}{१२} + \frac{\text{वि. या}^२}{१२२} ।$$

ततो द्विगुणो भुजवर्गो दृग्ज्यावर्गसमः ! स च शङ्कुवर्गो न-
त्रिज्यावर्गसमः । अतः •

$$\text{त्रि}^२ - \text{या}^२ = २\text{अ}^२ \pm \frac{४ \text{ अ. वि. या}}{१२} + \frac{२ \text{ वि}^२. \text{या}^२}{१२२} ।$$

छेदगमेन

$$\begin{aligned} १२^२ \text{त्रि}^२ - १२^२ \text{या}^२ \\ = २ \times १२^२ \text{अ}^२ \pm ४ \times १२ \text{ अ. वि. या} + २ \text{वि}^२. \text{या}^२ । \end{aligned}$$

हाभ्यामपवर्त्तनेन

$$\begin{aligned} १२^२ \frac{\text{त्रि}^२}{२} - \frac{१२^२}{२} \text{या}^२ \\ = १२^२ \text{अ}^२ \pm २ \times १२ \text{ अ. वि. या.} + \text{वि}^२. \text{या}^२ । \end{aligned}$$

समशोधनेन

$$१२^२ \left(\frac{\text{त्रि}^२}{२} - \text{अ}^२ \right) = \text{या}^२ \left(\text{वि}^२ + \frac{१२^२}{२} \right) \pm २ \times १२ \text{ अ. वि. या.}$$

वि^२ + $\frac{१२^२}{२}$ अनेन पक्षयोर्विभक्तेन

$$\frac{१२^२}{\text{वि}^२ + \frac{१२^२}{२}} \left(\frac{\text{त्रि}^२}{२} - \text{अ}^२ \right) = \text{या}^२ \pm २ \frac{१२ \text{ अ. वि. या}}{\text{वि}^२ + \frac{१२^२}{२}}$$

आचार्येण व्यक्तपक्षस्य करणीसंज्ञा, अव्यक्तगुणकार्धस्य च

$$\text{फलसंज्ञा कताऽर्थात्} \frac{१२^२}{\text{वि}^२ + \frac{१२^२}{२}} = \text{करणी} = \text{क} ।$$

$$\frac{१२ \text{ अ. वि. या}}{\text{वि}^२ + \frac{१२^२}{२}} = \text{फलम्} = \text{फ} ।$$

तदा

$$\text{क} = \text{या}^२ \pm २\text{फ. या}$$

$$\text{अतः} \quad \text{फ}^२ + \text{फ} = \text{या}^२ \pm २\text{फ. या} + \text{फ}^२$$

सूत्रग्रहणेन

$$\text{या} \pm \text{फ} = \sqrt{\text{फ}^२ + \text{क}}$$

$$\therefore \text{या} = \sqrt{\text{फ}^२ + \text{क}} \mp \text{फ}$$

अर्थाद्दक्षिणगोले शङ्कुः = $\sqrt{फ^२ + क} - फ$ ।

उत्तरगोले शङ्कुः = $\sqrt{फ^२ + क} + फ$ ।

अत उपपद्यते कोणशङ्कोरानयनम् । यदा सौम्या क्रान्ति-
रक्षाधिका तदाऽऽहोरात्रवृत्तसमवृत्तयोः क्षितिजोर्ध्वं योगाभावा-
दहोरात्रवृत्तस्यैशानवायुकोणवृत्तयोरेव सम्पात इति गोलदर्शनेन
स्फुटम् । तदा तु वायवीशानयोरेव कोणशङ्कुरत “उत्तरयोस्तु सः”
इत्याचार्यकथनं सयुक्तिकमिति ।

अत्रैव यदि $अ^२ > वि^२$ तदा करणीसंज्ञा ऋणात्मिका तदा
 $\sqrt{फ^२ - क}$ इत्यस्य मानं द्विविधम् । ततः “अव्यक्तमूलर्णगरूप-
तोऽल्पं व्यक्तस्य पक्षस्य पदं यदि स्यात्” इति भास्करबीजविधि-
नोत्तरगोले कोणशङ्कुमानं द्विविधं दक्षिणगोले तु ऋणात्मकमान-
मसम्भवमतस्तदा क्षितिजोर्ध्वं सौम्यगोले कोणशङ्कुचतुष्टयं दक्षिणे तु
कोणशङ्कोरभावो भवति—इति सर्वं गोलावलोकनतः स्फुटम् ।

पञ्चचत्वारिंशउच्यतेऽल्पायामग्रायां भास्करेण सिद्धान्तशिरो-
मणावसकृत्प्रकारेण कोणशङ्कोरानयनं कृतम् । तद्यथा—

“अथाकृतिं द्विगुणितां त्रिगुणस्य वर्गात्
त्यक्त्वा पदं तदिह कोणनरोऽक्षभाघ्नः ।
अर्कोद्भूतः फलयुजाऽक्षदग्रयाऽसौ
याम्ये फलेन वियुजा तु तथा प्रसाध्यः”

अत्र प्रथममग्रासमानं स्थूलं भुजं प्रकल्प्य स्थूलः कोण-
शङ्कुरानौतः । तस्माच्छङ्कुतलमानीय पुनरप्यशङ्कुतलयोः
संस्कारेणासकृद्भुजमानतः सूक्ष्मः कोणशङ्कुरानौतः । इदमानयनं
न समीचीनं बहुत्र स्थले व्यभिचरति ।

प्रथमागतस्यूलशङ्कुभाधितभुजवर्गस्य द्विगुणस्य त्रिज्यावर्गा-
धिकत्वात् ।

तद्यथा ।

स्यूलशङ्कुः = $\sqrt{\text{त्रि}^2 - २\text{अ}^2}$ । उत्तरगोले याम्ययोर्विदिशोः

स्यूलभुजः = $\frac{\text{वि}}{१२} \sqrt{\text{त्रि}^2 - २\text{अ}^2} - \text{अ}$ अयं यदा पञ्चचत्वारिंश-
ज्यासमस्तदा द्विगुणो भुजवर्गस्त्रिज्यासमः । अतः पञ्चचत्वारिंश-
ज्याया साम्येन

$$\text{ज्याप} = \frac{\text{वि}}{१२} \sqrt{\text{त्रि}^2 - २\text{अ}^2} - \text{अ}$$

$$\therefore १२\text{अ} + १२ \text{ज्याप} = \text{वि} \sqrt{\text{त्रि}^2 - २\text{अ}^2}$$

वर्गेण वि.^२त्रि^२ - २ वि.^२अ^२ = १४४ (अ^२ + २ज्यापअ +
ज्या^२प)

हाभ्यामपवर्त्तनेन

ज्या^२प.वि^२ - अ^२वि^२ = ७२अ^२ + १४४अ.ज्याप + ७२ज्या^२प
समशोधनेन अ^२ (वि^२ + ७२) + १४४ अ. ज्याप = ज्याप^२
(वि^२ - ७२)

$$\text{वा अ}^2 + २ \frac{७२ \text{ज्याप. अ}}{\text{वि}^2 + ७२} = \frac{\text{ज्या}^2 \text{प} (\text{वि}^2 - ७२)}{\text{वि}^2 + ७२}$$

वर्गपूर्त्तिकरणेन

$$\begin{aligned} \text{अ}^2 + २ \frac{७२ \text{ज्याप}}{\text{वि}^2 + ७२} \text{अ} + \frac{७२^2 \text{ज्या}^2 \text{प}}{(\text{वि}^2 + ७२)^2} &= \frac{७२^2 \text{ज्या}^2 \text{प}}{(\text{वि}^2 + ७२)^2} \\ + \frac{\text{ज्या}^2 \text{प} (\text{वि}^2 - ७२^2)}{(\text{वि}^2 + ७२)^2} &= \frac{\text{ज्या}^2 \text{प. वि}^2}{(\text{वि}^2 + ७२)^2} \end{aligned}$$

मूलग्रहणेन

$$\text{अ} + \frac{७२ \text{ज्याप}}{\text{वि}^2 + ७२} = \frac{\text{वि. ज्याप}}{\text{वि}^2 + ७२}$$

$$\text{अतोऽत्र धनमानमग्रायाः} = \text{अ} = \frac{\text{ज्याप} (\text{वि}^2 - ७२)}{\text{वि}^2 + ७२}$$

अस्यामग्रायां स्थूलभुजः पञ्चचत्वारिंशज्यासमः । अल्पायां च
स्थूलगङ्गीरधिकत्वाच्छुतलस्याधिकत्वात् तत्र स्थूलाग्राविशो-
धनेन स्थूलभुजस्य पञ्चचत्वारिंशज्यातोऽधिकत्वाद्द्वितीयकोण
शङ्कुवर्गस्य ऋणात्मकत्वादग्रे क्रिया व्यभिचरति । अतोऽत्र मत्सूत्र

युग्माश्वीनाक्षभावर्गनिघ्नी
बाणाश्रयज्या द्विकाश्वैर्विभक्ता ।
अक्षच्छायावर्गयुक्तैः फलाक्षे-
दग्रा न्यूना स्यात् खिलं सौम्यगोले ॥

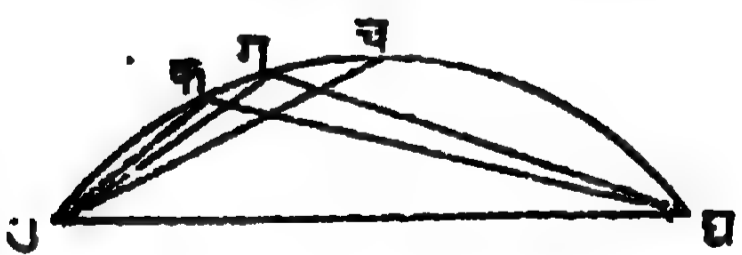
इत्युपपद्यते । एवमत्र यदा पलभावर्गः < ७२ तदाऽऽनोताश्री-
ल्पायामग्रायां व्यभिचारः ।

पूर्वप्रकारे यदा पलभावर्गः > ७२ । तदा ऋणात्मिकाऽस्याः तु
उत्तराग्रातो विपरीतदिक्काऽथाद्दक्षिणगोलीया भवति ।

अथ तदा तदानोतदक्षिणाग्रातोऽधिकायामल्पायां वाऽग्रायां
स्थूलभुजः पञ्चचत्वारिंशज्यातोऽधिको भवतीत्यस्य विचारः

तत्र तावत् प्रथमभुजज्यातो द्वितीयभुजज्या यद्यधिका तत्र
पञ्चचत्वारिंशज्यातोऽस्या तदा प्रथमभुजज्या कोटिज्यायोगं
द्वितीयभुजज्याकोटिज्यायोगतोऽल्पो भवतीति उपपाद्यते
त्रिज्याव्यासेन उकगचघवृत्ताधं • कृतम् । तत्र उक = प्रथः
भुजज्या । तत्कोटिज्या = कघ ।

द्वितीयभुजज्या = उग । तत्कोटिज्या = गघ । उच = पञ्च

चत्वारिंशज्या । उधरेऽपि

कस्थानात् कतो लम्बः, गस्थानात्

उधरेऽपि कृतात्मन्वादल्पो भवतीत्यत्र स्फुटम् । अतः उक

घजात्प्रफलात् उगघजात्प्रफलमधिकम् । वृत्तार्धे गतत्वात्
त्रिभुजद्वयं जात्यं रेखागणिततः प्रसिद्धम् ।

$$\text{अतः } \frac{\text{उग. गघ}}{२} > \frac{\text{उक. कघ}}{२}$$

चतुर्गुणेन २ उग. गघ > २ उक. कघ

$$\text{परन्तु उघ}^२ = \text{उग}^२ + \text{गघ}^२ = \text{उक}^२ + \text{कघ}^२$$

मूलग्रहणेन

$$\text{उग} + \text{गघ} > \text{उक} + \text{कघ} ।$$

अत उपपन्नम् “प्रथमभुजज्याकोटिज्यायोगः” इत्यादि ।

$$\text{अथ यद्यानीता दक्षिणाग्रा} = \frac{\text{ज्याप (७२ - वि}^२)}{७२ + \text{वि}^२} = \text{अ}_२ ।$$

तदधिका पञ्चचत्वारिंशज्याल्पाग्रा = अ}_३ ।

तदा स्थूलभुजः पञ्चचत्वारिंशज्यासमः

$$= \text{अ}_२ + \frac{\text{वि}}{१२} \sqrt{\text{त्रि}^२ - २\text{अ}_२} ।$$

$$\text{द्वितीयभुजः} = \text{अ}_३ + \frac{\text{वि}}{१२} \sqrt{\text{त्रि}^२ - २\text{अ}_३}$$

अनयोः कतरोऽधिक इत्येतदर्थं कल्प्यते

$$\text{अ}_२ + \frac{\text{वि}}{१२} \sqrt{\text{त्रि}^२ - २\text{अ}_२} < \text{अ}_३ + \frac{\text{वि}}{१२} \sqrt{\text{त्रि}^२ - २\text{अ}_३}$$

$$\text{वा } \text{अ}_२ - \frac{\text{अ}_२ \cdot \text{वि} \sqrt{२}}{१२} + \frac{\text{अ}_२ \cdot \text{वि} \sqrt{२}}{१२} + \frac{\text{वि}}{१२} \sqrt{\text{त्रि}^२ - २\text{अ}_२}$$

$$\leq \text{अ}_३ - \frac{\text{अ}_३ \cdot \text{वि} \sqrt{२}}{१२} + \frac{\text{अ}_३ \cdot \text{वि} \sqrt{२}}{१२} + \frac{\text{वि}}{१२} \sqrt{\text{त्रि}^२ - २\text{अ}_३}$$

$$\text{वा } \text{अ}_२ \left(\frac{१२ - \text{वि} \sqrt{२}}{१२} \right) + \frac{\text{वि}}{१२} (\text{अ}_२ \sqrt{२} + \sqrt{\text{त्रि}^२ - २\text{अ}_२})$$

$$\leq \text{अ}_३ \left(\frac{१२ - \text{वि} \sqrt{२}}{१२} \right) + \frac{\text{वि}}{१२} (\text{अ}_३ \sqrt{२} + \sqrt{\text{त्रि}^२ - २\text{अ}_३})$$

अत्र यदि परमो विषुवतीवर्गः = ७२ तदा वि = ६ $\sqrt{२}$

गतः, वि $\sqrt{२}$ = ६ $\sqrt{२}$ $\sqrt{२}$ = १२ ।

अतः $\frac{१२ - वि\sqrt{२}}{१२}$ अयं गुणकः

सर्वदा धनः । तेन अ_१ $\left(\frac{१२ - वि\sqrt{२}}{१२}\right) <$ अ_२ $\left(\frac{१२ - वि\sqrt{२}}{१२}\right)$

अथ यदि कस्यापि चापस्य भुजज्या = अ_१ $\sqrt{२}$ ।

तदधिका भुजज्या च अ_२ $\sqrt{२}$ तदा पूर्वप्रतिपादितसिद्धान्ततः

$$\frac{वि}{१२} \left(अ_१ \sqrt{२} + \sqrt{त्रि^२ - २अ_{१}^२} \right)}$$

$$< \frac{वि}{१२} \left(अ_२ \sqrt{२} + \sqrt{त्रि^२ - २अ_{२}^२} \right)}$$

यदि अ_२ $\sqrt{२}$ इयं द्वितीयभुजज्या पञ्चचत्वारिंशज्याया ।

तदा प्रथमपक्षो द्वितीयपक्षादल्प इति सिध्यति ।

अथ यदि परमा पलभा = ६ $\sqrt{२}$ । तथा परमक्रान्तिज्या
= ज्याप तदा परमाग्रावर्गमानमक्षत्रानुपातेन = पञ्च^२ =

$$\frac{पञ्च^२ \cdot ज्या^२प}{१२^२} = \frac{(१२^२ + ७२) + ज्या^२प}{१२^२} = \frac{(१४७ + ७२) ज्या^२प}{१४४}$$

$$= \frac{२१६ \times ज्या^२प}{१४४} = \frac{१८ \times ज्या^२प}{१२} = \frac{३ \times ज्या^२प}{२} \bullet$$

परमाग्रावर्गो द्विगुणो जातः परमद्वितीयभुजज्यावर्गः
= ३ज्या^२प = ३ (१३६७)^२ = ३ × १८५१६०८ = ५८५४८२७ ।

$$पञ्चचत्वारिंशज्यावर्गः = \frac{त्रि^२}{२} = \frac{४४३८२}{२} = \frac{११८१८८४४}{२} =$$

५९०९४२२ । अतस्तत्र परमपलभायां परमाग्रावर्गो द्विगुणः

पञ्चचत्वारिंशज्यावर्गतोऽल्पः ।

सूर्यसिद्धांतसं

अतो मत्सूत्रावतारः ।

यदि फलमधनं स्यात् तर्ह्यपागोलयातं

फलत इह यदाऽग्राऽनल्पिका दुष्टमर्कं ।

भवति विबुधवन्द्यो वासना वा स ना यः

सुगणक निगदेच्चेन्निर्ऽरेरेव तुल्यः ॥ २८— ३२ ॥

इदानीं कोणशङ्कोस्त्रिज्यावर्गस्थान्तरान्मूलं दृग्ज्या कथ्यते ।

तत्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं दृग्ज्याऽभिधीयते ।

स्वशङ्कुना विभज्याते दृक्त्रिज्ये द्वादशाहते ॥३३॥

छायाकर्णौ तु कोणेषु यथास्वं देशकालयोः ।

तस्य कोणशङ्कोस्त्रिज्यावर्गस्थान्तरान्मूलं दृग्ज्या कथ्यते ।
दृक्त्रिज्ये दृग्ज्यात्रिज्ये द्वादशाहते स्वशङ्कुना स्वकोणशङ्कुना
विभज्य ये आते ते देशकालयोर्यथास्वं यथासम्भवं कोणेषु
छायाकर्णौ भवतः । यस्मिन् देशे यस्मिन् काले यस्मिन् कोणे
कोणशङ्कोः सम्भवस्तत्र छायाकर्णौ भवत इत्यर्थः ।

षट्कोपपत्तिः । दृग्ज्याभुजः । शङ्कुः कोटिः । त्रिज्या कर्णः ।
इति जात्याच्छङ्कुतो दृग्ज्यानयनं स्फुटम् । ततः शङ्कुकोट्या
दृग्ज्या भुजस्त्रिज्या कर्णश्चोपलभ्यते तदा द्वादशकोट्या किमिति ।
लब्धमाद्यस्थाने छाया द्वितीयस्थाने च छायाकर्ण इत्युपपन्नम् ।
भास्करेणापि सौरवदेव “दृग्ज्यात्रिज्ये रविसङ्कुणे ते शङ्कुदृते
भास्वरणौ भवेताम्” इत्यादिना छायाकर्णौ साधितौ ॥३३—३३६॥

एवं दिग्निर्णयमेव छायासुक्ताऽधुना कालनियमेन तामाह ।

त्रिज्योदक्चरजाद्युक्ता याम्यायां तद्विवर्जिता ॥३४॥

अन्त्या नतोत्क्रमज्योना स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणा ।

त्रिज्याभक्ता भवेच्छेदो लम्बज्याघ्नोऽथ भाजितः॥३५॥

त्रिभज्यया भवेच्छङ्कुस्तद्वर्गं परिशोधयेत् ।

त्रिज्यावर्गात् पदं दृग्ज्या छायाकर्णौ तु पूर्ववत् ॥३६॥

उदक्चरजा उदक्चरज्या या तथा त्रिज्या युक्ता कार्या ।
याम्यायां दक्षिणगोले त्रिज्या तथा चरज्यया विवर्जिता कार्या ।
एवमन्त्या भवेत् । सा नतकालस्योत्क्रमज्ययोना स्वाहोरात्रार्धेन
दुज्यया संगुणा त्रिज्याभक्ता तदा छेद इष्टहृतिः स्यात् । अथ
स छेदो लम्बज्यागुणितस्त्रिभज्यया भाजितः शङ्कुर्भवेत् । त्रिज्या-
वर्गात् तद्वर्गं गणकः परिशोधयेत् । शेषस्य पदं दृग्ज्या भवति ।
ततः पूर्ववत् “स्वशङ्कुना विभज्याप्ते” इत्यादिनाऽभौष्टे काले
छायाकर्णौ भवत इति ।

अतीपपत्तिः । ग्रहस्य तात्कालिकमहोरात्रवृत्तं क्षितिजे यत्र
स्थानद्वये लग्नं तद्बद्धसूत्रमुदयास्तसूत्रमुच्यते । उन्नण्डले च तदेवा-
होरात्रवृत्तं यत्र स्थानद्वये लग्नं तद्बद्धसूत्रं व्याससूत्रं च कथ्यते ।
ग्रहविम्बकेन्द्रादुदयास्तसूत्रोपरि यो लम्बः स छेद इष्टहृतिश्चोच्यते ।
सममण्डलस्थे ग्रहे तस्या इष्टहृतेस्तद्वृत्तिसंज्ञा याम्योच्चरवृत्तस्थे ग्रहे च
हृत्तिसंज्ञेति ध्येयम् । इयमिष्टहृतिरहोरात्रवृत्तधरातले । सैव
त्रिज्यापरिणता त्रिज्यावृत्ते भवति । उदयास्तव्याससूत्रयोरन्तरं
सर्वत्राहोरात्रवृत्ते कुज्या । ग्रहविम्बकेन्द्राद्व्यासरेखापर्यन्तमिष्टहृतेः
खण्डं कला । उत्तरगोले व्याससूत्रादध उदयास्तसूत्रम् ।
दक्षिणगोले तूपरि । अथ मध्याङ्गे तु ग्रहविम्बकेन्द्राद्व्याससूत्र-
पर्यन्तं हृतेः खण्डं दुज्या । अत उत्तरदक्षिणगोलयोः क्रमेण

दृष्टिः = द्यु ± कुज्या । इयं त्रिज्यापरिणता जाताऽन्या
 = धन्या = $\frac{\text{त्रि (द्यु ± कुज्या)}}{\text{द्यु}} = \text{त्रि} \pm \frac{\text{त्रि. कुज्या}}{\text{द्यु}} = \text{त्रि} \pm \text{ज्याच} ।$

इयमन्या नतोत्क्रमज्या हीना दृष्टान्या सा द्युज्यापरिणता
 दृष्टदृष्टिर्वा छेदः स्यादित्युपपन्नं छेदानयनम् । ग्रहविम्बकेन्द्रात्
 क्षितिजोपरि लम्ब इष्टशङ्कुः कोटिः । दृष्टदृष्टिः कर्णः । शङ्कु-
 मूलादुदयास्तसूत्रोपरि लम्बः शङ्कुतलं भुजः । इत्यचक्षेत्रम् ।
 ततोऽनुपातो यदि त्रिज्याकर्णेन लम्बज्या कोटिस्तदा छेदेन
 किमिति । लम्ब इष्टशङ्कुः = $\frac{\text{ज्याल. छे}}{\text{त्रि}}$ । ततो दृष्टानयनं क्षया-
 कर्णसाधनं च पूर्वोक्तप्रकारेण सुगमम् । इदं सर्वं गोखोपरि स्फुटं
 दृश्यते । 'नतोत्क्रमज्या शर इत्यनेन हीनाऽन्यका' इत्यादिना
 भास्करोऽप्यमुमेव प्रकारमाह ॥ ३४—३६ ॥

इदानीं क्षयातो नतकालमाह ।

अभीष्टच्छाययाऽभ्यस्ता त्रिज्या तत्कर्णभाजिता ।

दृग्ज्या तद्वर्गसंशुद्धात् त्रिज्यावर्गाच्च यत् पदम् ॥३७॥

शङ्कुः स त्रिभजीवाघ्नः स्वलम्बज्याविभाजितः ।

छेदः स त्रिज्ययाऽभ्यस्तः स्वाहोरात्रार्धभाजितः ॥३८॥

उन्नतज्या तथा हीना स्यान्त्या शेषस्य कार्मुकम् ।

उत्क्रमज्याभिरेवं स्युः प्राक्पश्चार्धनतासवः ॥३९॥

त्रिज्याऽभीष्टच्छायया गुणा तस्याश्छायाकर्णेन भाजिता लम्बः
 शङ्कुः स्यात् । स त्रिज्यया गुण्यो लम्बज्या भक्तश्छेदो भवेत् ।
 स त्रिज्यया गुणितो द्युज्या विभाजित उन्नतज्या उन्नतकालवशेन
 ज्याऽर्धादिशान्या भवेत् । तथा स्वकीयान्या हीना नतोत्क्रमज्या

स्यादतः शेषस्य नतोऽक्रमञ्चारूपस्य उत्क्रमञ्चाभिरुत्क्रमञ्चाखण्डैः
कार्मुकं चापं प्राक्पञ्चात्कपाले नतासवः स्युः । एवं पूर्वप्रकार
वैपरौत्येनात्र नतासवो भवन्तीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । प्रागुक्तप्रकारोपपत्तिवैपरौत्येनातिसुगमा ॥३७-३८॥

इदानीं कर्णवृत्ताग्रातो रविज्ञानंमाह ।

दृष्टायाघ्नी तु लम्बज्या स्वकर्णाङ्गुलभाजिता ।

क्रान्तिज्या सा त्रिजीवाघ्नी परमापक्रमोद्धृता ॥४०॥

तच्चापं भादिकं क्षेत्रं पदैस्तत्र भवो रविः ।

लम्बज्या खेष्टकर्णवृत्ताग्रया गुणिता स्वच्छायाकर्णाङ्गुलेन
भाजिता लम्बा क्रान्तिज्या स्यात् । सा त्रिजीवागुणा परमापक्रमेण
परमापक्रमज्जीवया भक्ता दोर्च्या स्यादिति । तस्या दोर्च्यायाश्चापं
कार्यं तस्मात् पदैर्भादिकं क्षेत्रं ज्ञेयं तदा तस्मिन् समये भव
उत्पन्नो रविः स्यात् । वर्षाद्यपादे चापमेव रविः । द्वितीये
चापोनभार्धः । तृतीये चापयुक्तभार्धः । चतुर्थे चापोनभृगणः
सायनो रविः स्यादित्यर्थः । पदज्ञानं भास्कराचार्येण ऋतुचिह्नैरुक्तम् ।
काश्मीरादिदेशेषु प्रायः ऋतुचिह्नानि न भवन्ति । अतो दिनद्वये
मध्याह्ने छायाज्ञानतः पदज्ञानं कार्यम् । तच्चैवम् । मध्याह्ने शङ्कुच्छाया
पलभाल्पिका द्वितीयदिनेऽपचयिनो च तदा प्रथमपादः । मध्याह्ने
छाया पलभाल्पिका द्वितीयदिने चापचयिनी तदा द्वितीयपादः ।
मध्याह्नेच्छाया पलभाधिकोपचयिनो च तदा तृतीयपादः ।
एवं मध्याह्नेच्छाया पलभाधिकाऽपचयिनी च तदा चतुर्थपादः ।
एतत्सर्वं सिद्धान्ततत्त्वविवेके कमलाकरेण समीचीनं विलिखितम् ।
एवमत्र सायनो रविरुत्पद्यत इति पूर्वमेव प्रतिपादितम् ।

अत्रोपपत्तिः । छायाकर्णेन कर्णवृत्ताग्रा तदा त्रिज्यया
 किमिति । जाता स्वाग्रा = $\frac{\text{त्रि. कर्ण}}{\text{छाक}}$ । ततस्त्रिज्याकर्णेन लम्बज्या-
 कोटिस्तदाऽग्राकर्णेन किं लब्धा क्रान्तिज्या = $\frac{\text{त्रि. कर्ण. ज्यालं}}{\text{छाक. त्रि}}$
 = $\frac{\text{कर्ण. ज्यालं}}{\text{छाक}}$ अत उपपन्नं क्रान्तिज्यानयनम् । ततः परम-
 क्रान्तिज्यया त्रिज्यातुल्या दोर्ज्या तदाऽभौष्टक्रान्तिज्यया किम् ।
 जाता दोर्ज्या = $\frac{\text{त्रि. ज्याक्रा}}{\text{न्यापक्रा}}$ । शेषोपपत्तिः स्फुटा ॥ ४०—४०ई ॥

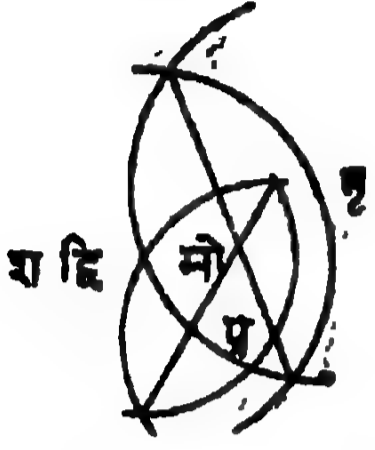
इदानीं भाभ्रमरेखामाह ।

दृष्टेऽङ्गि मध्ये प्राक्पश्चाद्भूते बाहुत्रयान्तरे ॥४१॥

मत्स्यद्वयान्तरयुतेस्त्रिस्पृक्सूत्रेण भाभ्रमः ।

दृष्टेऽङ्गि मध्ये दृष्टदिनमध्ये प्राक्कपाले पश्चात्कपाले वा पूर्वापर-
 सूत्राद्यथादिशि बाहुत्रयान्तरे चिह्ने धृते स्थापिते तत्र मत्स्यद्वया-
 न्तरयुतेः केन्द्रात् त्रिस्पृक्सूत्रेण •पूर्वस्थापितचिह्नत्रयस्पृक्सूत्रेण
 यद्दृत्तं सोऽत्र भाभ्रमो भवति । पूर्वापरसूत्राद्यथादिक् छायाग्र-
 पूर्वापरसूत्रान्तररूपं भुजत्रयं दत्त्वा तच्चिह्नोपरि गतं दृत्तं भाभ्रमो
 भवति तस्मिन् दिने दिग्मध्यस्थापितशङ्कोश्चाया तस्मिन् भ्रमिष्य-
 तीति । भुजाग्रे छायाग्रमस्ति । अतः पूर्वापरसूत्रज्ञानाभावे
 दिग्मध्यस्थापितशङ्कोश्चायात्तयाग्रचिह्नानां ज्ञानेन तदुपरि गतं
 दृत्तं च भाभ्रम इति फलितार्थः । चिह्नत्रयोपरिगतदृत्तस्य केन्द्र-
 ज्ञानार्थं मत्स्यद्वयान्तरसूत्रयुतिः कृता । चिह्नद्वयान्तर्गतरेखार्धविन्दु-
 परि लम्बकरणार्थं मत्स्यरचना पूर्वं क्रियते । इयमेव रेखागणित-
 चतुर्धाध्यायस्य चतुर्थी प्रतिज्ञा ।

क्षेत्रदर्शनम् ।

अत्र सौरभाष्ये नृसिंहेन “यो मत्स्यपुच्छसुख-
निर्गतरज्जुयोगस्तस्मात् प्रभात्रितयच्चिह्नशिरो-
ऽवगाहि । वृत्तं लिखेन्न विजहाति हि तस्य
रेखां क्षाया कुलस्थितिमिवामलवंशजा स्त्री”

इति लल्लवाक्यप्रमाणमेवाभिहितं न काचिदुपपत्तिः प्रदर्शिता ।

अत्रोपपत्तिः । चिह्नत्रयोपरिगतवृत्तस्य केन्द्रज्ञानं रेखागणित-
चतुर्थाध्यायेन स्फुटम् । रवेरहोरात्रवृत्तमेकस्मिन् दिने यदि
स्थिरं कल्प्यते क्रान्तेश्चलनाल्पत्वात्तदा “मेरुपृष्ठे सुखासीना ऋषयः”
इत्यादिसूर्यसिद्धान्तप्रथमश्लोकटीकावचनेन सूर्यसिद्धान्तरचना
मेरौ जाताऽतो मेरौ च भाभ्रमो वृत्ते भवति, अतस्तत्र सौरो
भाभ्रमः समीचीनः । अन्यत्र तु वृत्ते भाभ्रमो न भवति-- इति
“भात्रितयाद्भाभ्रमणं न सत्” इत्यादि भास्करेण समीचीनमुक्तं
स्वगोलाध्याये । वस्तुत एकस्मिन् दिनेऽहोरात्रवृत्तस्य स्थिरत्वे
परमक्रान्त्यधिकाक्षदेशे भाभ्रमोऽतिपरवलये परमक्रान्त्यल्पाक्षदेशे
दीर्घवृत्ते मेरौ च वृत्ते भवतीति सर्वं मदीयभाभ्रमरेखानिरूपणे
समुपादितमस्तीति किमत्र ग्रन्थविस्तरेण विशेषज्ञानार्थं स
एव ग्रन्थो द्रष्टव्यः ॥ ४१—४१ १/२ ॥

इदानीं लङ्कोदयासुसाधनमाह ।

त्रिभद्युकर्णार्धगुणाः स्वाहोरात्राधभाजताः ॥४२॥

क्रमादेकद्वित्रिभज्यास्तच्चापानि पृथक् पृथक् ।

स्वाधोधः परिशोध्याथ मेषालङ्कोदयासवः ॥४३॥

एकद्वित्रिराशिस्याः त्रिभद्युकर्णार्धेन परमाल्पद्युज्ययां गुणाः

स्वस्वद्युज्याभिर्भाज्याः । अथ फलानां चापानि पृथक् पृथक्
स्वाधोधः परिशोध्य । प्रथमं यथास्थितम् । द्वितीयात् प्रथमं
परिशोध्य तृतीयाद् द्वितीयं परिशोध्य मेषात् क्रमात्सङ्कोदयासवः
साध्याः । प्रथमं मेषस्य द्वितीयं वृषस्य तृतीयं मिथुनस्य
सङ्कोदयासुमानं भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिवृत्तनाडीवृत्तसम्पातात् क्रान्तिवृत्ते
मेषादिचांपांशाः कर्णः । तत्र गतध्रुवप्रोते क्रान्त्यंशा भुजः ।
नाडीवृत्ते सम्पाताद् ध्रुवप्रोतावधि विषुवांशाः कोटिः । इति
चापजात्ये सम्पातकोणस्य परक्रान्तिसमस्य ज्ञानात् चापीय-
त्रिकोणमित्या विषुवांशज्या = $\frac{\text{ज्याभु. पद्यु}}{\text{द्यु}}$ । ततः सर्वेषां चापानि
नाडीक्रान्तिवृत्तसम्पातादागतानि शुद्धराश्यादयासुज्ञानार्थमधोऽधः
परिशोधितानि । भास्कराचार्येणापि “मेषादिजीवास्त्रिगुहद्यु-
मौर्व्यां क्षुणा हताः स्वस्वदिनज्यया वा” इत्यादिनाऽयं सौरः प्रकार
एव सिद्धान्तशिरोमणावभिहितः ।

पूर्वोक्तं सौरं क्रान्त्यानयनमिह च सङ्कोदयानयनमेव सम्प्रति
प्रसिद्धचापोयत्रिकोणमितिप्रकाराणां मूलमिति भृशं विचिन्त्यं
बुद्धिमद्भिः ॥४२—४३॥

इदानीं निष्पन्नानसून् स्वदेशोदयासूंश्चाह ।

खागाष्टयोऽर्थगोऽगैकाः शरत्यङ्गहिमांशवः ।

स्वदेशचरखण्डोना भवन्तीष्टोदयासवः ॥४४॥

व्यस्ता व्यस्तैर्युताः स्वैः स्वैः कर्कटाद्यास्ततस्त्रयः ।

उत्क्रमेण षडेवैते भवन्तीष्टास्तुलादयः ॥४५॥

पूर्वप्रकारिण मेषस्यासवः = १६७० । वृषस्य = १७२५ ।
मिथुनस्य = १८३५ एते स्वदेशीयमेषादिचरखण्डैः पूर्वसाधितैरुनाः
इष्टे स्वदेशे मेषादित्रीणामुदयासवो भवन्ति । मेषादित्रीणां
निरक्षोदया व्यस्ताः सैः स्वैर्मेषादिचरखण्डैर्व्यस्तैर्युतास्तदा
ततोऽनन्तरं कर्कटाद्यास्तय उदया भवन्ति । ते मेषादिचरखण्डै-
र्व्यस्तैर्युताः स्वदेशे कर्कटादित्रीणामुदया भवन्तीत्यर्थः । एते षट्
उत्क्रमेण इष्टास्तुलोदयाः स्वदेशे तुलादीनामुदया भवन्तीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । मेषादित्रयो राशयश्चरखण्डाल्पकाले स्वदेशे
उद्गच्छन्ति कर्कटाद्याश्च चरखण्डाधिककालेनेति सर्वं गोलोपरि
स्फुटं दृश्यते । भास्करेण सिद्धान्तशिरोमणावपि विस्तरतो
विलिखितमतः किमु ग्रन्थगौरवणेति । अत्र निरक्षीयद्वितीय-
द्वितीयोदययोर्भास्करोदिताभ्यां भेदः । तद्भेदकारणं च भास्करेण
जीवानां स्थूलत्वात् तत्रैव प्रतिपादितम् ॥४४— ४५॥

इदानीं गतभोग्यासुसाधने विशेषमाह ।

गतभोग्यासवः कार्या भास्करादिष्टकालिकात् ।

इष्टकालिकात् तात्कालिकात् अर्कात् सायनार्कात् वक्ष्यमाण-
प्रकारेण गतासवो भोग्यासवश्च कार्या इति ।

स्वोदयासुहता भुक्तभोग्या भक्ताः खवङ्गिभिः ॥४६॥

अभीष्टघटिकासुभ्यो भोग्यासून् प्रविशोधयेत् ।

तद्वत् तदेष्यलग्नासूनेवं यातात् तथोत्क्रमात् ॥४७॥

शेषं चेत् विंशताऽभ्यस्तमंशुद्धेन विभाजितम् ।

भागहीनं च युक्तं च तस्यं चित्तिजे तदा ॥४८॥

तात्कालिकसायनरवेर्भुक्ता वां भोग्या अंशा यस्मिन् राशौ
 रविर्वर्तते तस्य स्वदेशे य उदयासवस्तैर्हताः खवङ्गिभि—३० भक्ता-
 लब्धा रवेर्भुक्तासवो भोग्यासवो वा भवन्ति । अथ क्रमलग्नसाधने
 सावनेष्टघटिकासुभ्यो भोग्यासून् प्रविशोधयेत् । ततो रविनिष्ठ-
 राशेरनन्तरं यावत् एष्यलग्नानामेथराशौनामुदयासवः शुध्यन्ति
 तानसूंश्च तद्वत् तत्र विशोधयेत् । उत्क्रामलग्नसाधने चेष्टघटिका-
 सुभ्यो यातान् भुक्ता सून् तथा गतराशुदयासूंश्चोत्क्रमाद् विशोधयेत् ।
 मेषानन्तरं मीनस्य, मीनानन्तरं कुम्भस्येत्यादि । अथ विशोधनेन
 चेच्छेषं तदा तत् त्रिंशता हतं अशुद्धेनाशुद्धराशुदयासुमानेन
 विभाजितं कार्यम् । लब्धैर्भागैस्तत्क्रमलग्नसाधने विशुद्धराशि-
 संख्याहीना क्रमसाधने च युक्ता तदा क्रान्तिवृत्तस्य यः प्रदेशः
 क्षितिजे लग्नस्तदेव सायनं लग्नं स्यात् ।

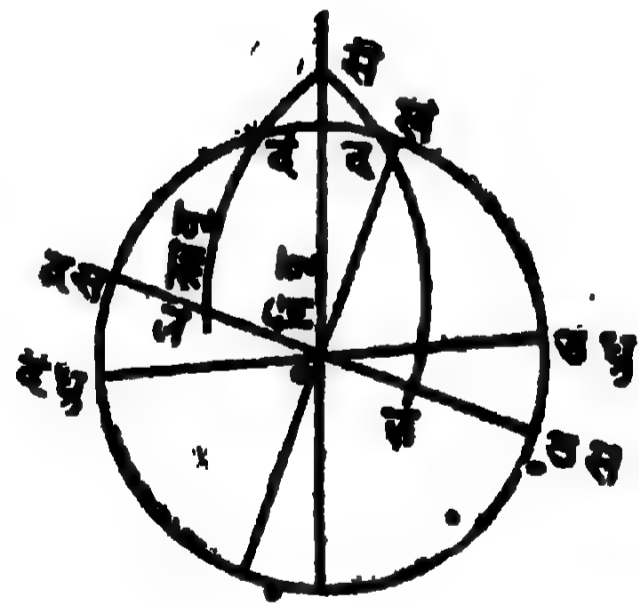
अत्रोपपत्तिः । उदये रविरेव लग्नं ततः क्रमेण रवेर्भोग्यभागा
 एष्या राशयो वर्तमानराशेर्भुक्तांशाश्चोद्गच्छन्ति । अतो भोग्यासु---
 अग्रिमराशुदयासु—वर्तमानराशिभुक्तासु—योगममं नाक्षत्रीष्ट-
 घटिकासुमानं स्यादता विलोमेन वर्तमानराशिभुक्तांशमानमानीतम् ।
 उत्क्रमलग्नसाधने चास्माद्दिपरीता क्रिया । अत्र तात्कालिका-
 र्कभोग्यासुशोधनेन सावनेष्टघटिका नाक्षत्रयो घटिकाः कृता
 भवन्ति—इति सर्वं “लग्नार्थमिष्टघटिका यदि सावनास्ताः” इत्यादि
 वासनायां भास्करेण स्वगोलाध्याये समुपपादितं किञ्च ग्रन्थगौरवेण ।
 रश्मयः किल क्रान्तिवृत्तेऽत एका कला नैकेनासुनोद्गच्छति क्रान्ति-
 वृत्तस्य तिरथौनत्वात् । अतोऽनुपातेन भुक्तभोग्यासवः शेषतो
 वर्तमानराशेर्भुक्तभोग्यभागासवश्च स्थूला आयान्ति । अत एव भास्करः ।
 “क्षेत्राणां स्थूलत्वात् स्थूला उदया भवन्ति राशौनाम् ।

सूक्ष्मार्थी होराणां कुर्याद् दृक्काणकानां वा” इत्युक्तवान् ।

अथ सूक्ष्मं लग्नानयनमुच्यते । प्रथममिष्टकालतो रवेर्मध्य-
विषुवांशास्ततो दशमलग्नमानं क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरवृत्तोत्पन्न-
कोणमानं यष्टिसंज्ञं दशमक्रान्तिकोटिमानं च ज्ञेयम् । अथ
दशमलग्नात् क्षितिजावधि क्रान्तिवृत्ते कर्णः । दशमलग्नात्
क्षितिजावधि याम्योत्तरवृत्ते दशमलग्नस्योत्तरगोले तदयुज्या-
चापाक्षांशयोगः कोटिः । दक्षिणगोले च तदन्तरसमा कोटि-
र्भवति । कोटिकर्णान्तरगतकोणो यष्टिचापसमोऽत्र परमक्रान्ति-
संज्ञः कल्प्यः । ततश्चापीयत्रिकोणमितितः कोटिपरमक्रान्ति-
ज्ञानतः कर्णमानं सुबोधम् । कर्णदशमलग्नयोगसमं च सायन-
लग्नं स्फुटमतो मत्सूत्रावतारः ।

आकाशमध्यविषुवांशवशात् प्रकुर्या-
द्यष्टिं दिवाकरमपक्रमकोटिभागम् ।
यष्टिं जिनांशजगुष्मं विषुवांशकं च
अद्याद्यहीनदिनभागमितं क्रमेण ॥
सौम्यानुदगगोलगते प्रकल्प्य
साध्यो भुजांशोऽथ भुजांशरव्योः !
युतेर्मितं खोदयलग्नमानं
भवेत् स्फुटं गोलविदां बुधानाम् ॥

एवं साधवतः स्फुटलग्नमानं सिध्यति । सिद्धान्तशिरोमणे-
ष्टिपण्यां च संशोधकोक्तलग्नानयनप्रकारो गौरवाद्ग्रभि-
चाराच्च नादरणीय इति ॥ ४६—४८ ॥

इदानीं दशमलग्नानयनमाह ।

प्राक्पश्चान्नतनाडीभिस्तस्मात्क्षोदयासुभिः ।

भानौ क्षयधने कृत्वा मध्यलग्नं तदा भवेत् ॥४६॥

ऊर्ध्वयाम्योत्तरवृत्तात् यावता कालेन रविः प्राक्कपाले नतः स प्राग्गतः । पश्चिमकपाले च तदूर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ताद्यावता कालेन नतः स पश्चिमनतः । इति नतपरिभाषा केशवजातकपद्धत्यादौ प्रसिद्धा । तस्मात् पूर्वोदितलग्नानयनात् प्राक्नतनाडीभिर्लक्षोदयासुभिश्च यत् फलं तद्भानौ क्षयं कृत्वा पश्चान्नतनाडीभिश्च यत् फलं तद्रवौ धनं कृत्वा यद् भवेत् तदेव तदा मध्यलग्नं दशमलग्नं भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टसमये क्रान्तिवृत्तस्य यः प्रदेशो याम्योत्तरवृत्ते लग्नस्तदेव दशमलग्नं मध्यलग्नं चोच्यते “मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे” इति भास्करोक्तेश्च । अथ प्राग्गते रविगतध्रुवप्रोते यत्र नाडीमण्डले लग्नं तस्माद्याम्योत्तरवृत्तावधि नाडीमण्डले नतकालः । तत्समे निरक्षोदयासुमाने क्रान्तिवृत्ते चैत्रांशा दशमव्यन्तरांशास्ते यदि रवेर्विशोध्यन्ते तदा दशमलग्नं भवेत् । एवं पश्चिमनतेऽन्तरांशा रवौ क्षिप्यन्ते तदा दशमलग्नं भवतीति गोलस्थित्या सर्वं स्फुटम् । सिद्धान्तसम्भाजि सायनलग्नस्य मेषादेः सकाशात् खोदयासुमानमानीय तत्र निरक्षमकरोदयमानादितः शोधनं कृत्वा पूर्ववत् शेषतोऽनुपातेन वर्त्तमानराशेर्भुक्तांशान् प्रसाध्य नतं विनैव दशमलग्नमानीतं तच्च गोलयुक्त्या समीचीनमेव स्वदेशे मेषादौ क्षितिजं गते याम्योत्तरवृत्ते दशमलग्नस्य मकरादौ गतत्वात् । तथा च तदाकथम् ।

मेषादिशुद्धोदययुक्तशेषा-
 नृगादिलङ्कोदयका विशोद्धाः ।
 ततोऽवशेषात् स्वगुणैर्विनिष्ठा-
 दशुद्धलङ्कोदयमानभक्तात् ।
 लवादि मेषादिकशुद्धभाष्यं
 चलांशहीनं दशमाख्यलग्नम् ।-इति ॥४८॥

इदानीं लग्नादिष्टकालज्ञानमाह ।

भोग्यासूनूनकस्याथ भुक्तासूनधिकस्य च ।
 सम्पिण्ड्यान्तरलग्नासूनेवं स्यात् कालसाधनम् ॥५०॥
 सूर्यादूने निशाशेषे लग्नेऽर्कादधिके दिवा ।
 भचक्रार्धयुताद्धानोरधिकेऽस्तमयात् परम् ॥ ५१ ॥

इति त्रिप्रश्नाधिकारः ॥ ३ ॥

सायनसूर्यलग्नयोर्मध्ये य जनस्तस्य भोग्यासूनधिकस्य भुक्ता-
 सून अथ तयोरन्तरे यानि लग्नानि तेषामुदयासुंश्च सम्पिण्ड्या
 संयोज्य एवं कालसाधनं स्यात् । सर्वेषां योग एकं नाक्षत्रेष्ट-
 कालासवः स्युः । सावनेष्टघटिका ज्ञानार्थमसकृत् कर्म कर्तव्यं-
 मित्यर्थाज्जायते । अथवा रविगत्युत्पन्नासुयुतभदिनासुमानेन
 रविस्फुटसावनदिनासुतुल्येन षष्टिघटिकास्तदीनीतनाक्षत्रेष्टासु-
 मानेन किमित्यनुपातेन व्यवहारयोग्याः सावनेष्टघटिकाः स्युः ।
 लग्ने सूर्यादूने सति पूर्वप्रकारेण य इष्टकालः स च रात्रिशेषे स्यात् ।
 आनीतेष्टकालानः सूर्योदयो भविष्यतीति तदा वेदितव्यम् ।

अधार्कादधिके लग्ने तु दिवेष्टकालः सूर्योदयादागत इष्टकालो ज्ञेय इति । षड्राशियुतादधार्कादधिके च लग्ने स च पूर्वागत इष्टकालोऽस्ममयात् परं रव्यस्तानन्तरं ज्ञेयः । अर्थात् स इष्टकालो दिनमानाधिको ज्ञेयः ।

अत्रोपपत्तिः । लग्नानयनोपपत्तिवैपरीत्येन सुगमा । अत्रान्ये विशेषा भास्करलग्नानयने सिद्धान्तशिरोमणौ विज्ञेयाः । अत्र सर्वत्र सूर्यलग्नशब्देन सायनसूर्यलग्ने विज्ञेये इति ॥ ५०—५१ ॥

सौताप्रियालौसम्प्रौत्यै सुधाकरहृदस्तथा ।

सुखायामृतवर्षिण्यां गतः प्रश्नाधिकारकः ॥ ३ ॥

इति सुधाकरद्विवेदिकृतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधावर्षिण्यां
त्रिप्रश्नाधिकारः ॥३॥

अथ चन्द्रग्रहणाधिकारः ।

तत्रादौ रवितन्द्रविम्बे षट् ।

सार्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः ।

विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशतम् ॥१॥

स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्तयोद्धृतौ स्फुटौ ।

रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः ॥२॥

शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वाऽर्ककक्षया ।

विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिका ॥३॥

विवस्वतः सूर्यस्य मण्डलस्य विष्कम्भो विम्बः सार्धानि षट्-

सहस्राणि योजनानि । इन्दीश्वन्द्रस्य चाशीत्या सह चतुःशतम् ४८०
विष्कम्भः । तौ विष्कम्भौ स्वस्वस्फुटगत्या गुणितौ मध्यगत्या
हृतौ तदा चन्द्रग्रहणोपयोगिनौ स्फुटौ भवतः । रवेः पूर्वागतौ
व्यासः पाठपठितमहायुगीयभगणैर्गुणितस्तत्रत्यचन्द्रभगणैर्हृतः ।
वा चन्द्रकक्षायोजनैर्गुणितोऽर्ककक्षया भाजितः फलं चन्द्रकक्षायां
रवेर्विष्कम्भो भवति । तस्मात् तिथिभिः पञ्चदशभिर्भक्तादाप्ता
मानस्य विम्बस्य कला भवति ।

अत्रादौ सौरभाष्ये नृसिंहेन ग्रहणं कथं भवति तस्य सम्भवश्च
कथमित्यादि विस्तरेण प्रतिपादितम् । तेन छादकनिर्णयेऽपि
बहूदितम् । तत्र “अतः सूर्यस्य लघुच्छादकश्चन्द्रस्य महानिति
कल्प्यते । न चैकस्य महत्त्वं लघुत्वं सम्भवति । न च बृहत्त-
वुत्वमन्यसापेक्षमिति सूर्यविम्बाङ्गघु चन्द्रविम्बादधिकं राहुविम्बं
कल्पयिष्यामस्तेन ग्राहकैक्येऽपि चन्द्रसूर्ययोस्तीक्ष्णकुण्ठतादर्शन-
मुपपन्नमिति वाच्यम् । कल्पयितुमशक्यत्वात् । प्रथमतोऽङ्गुल-
मानेन चन्द्रसूर्यविम्बयोः प्रायशस्तुल्यत्वाद्द्राहुविम्बमेकस्मादधिक-
मन्यस्मात्पूनामिति कल्पयितुमशक्यम् । किन्तु सर्वदा राहुविम्बस्य
सूर्यविम्बाङ्गघुत्वे चोच्यमानसूर्यग्रहे सर्वग्रसनानुपपत्तिः स्यात् ।
दृश्यते च कदाचित् सर्वग्रसनम् ।

तथाऽऽहुः सकलागमाचार्याः ।

शाके त्रय्वीन्द्र—१४४३ तुल्ये वृषंशरदि मधौ मासि बाणेन्दुनाडौ-
तुल्ये दर्शेऽश्विधिष्ये दिनकरदिवसे भानुसर्वग्रहोऽभूत् ।
तस्मिन् ग्रस्तेऽश्विभं चास्तमितमपि बुधं काव्यसप्तर्षिसुख्या-
स्तारा दृष्टान्धकाराकुञ्चितमिह जगत् तत्र हा हा चकार ॥

तथा वलयग्रासोऽप्युक्तोऽस्ति ।

शकेऽष्टाद्रिमनून्मिते १४७८ नक्षत्रदूर्जेऽष्टनाडीमिते

दर्शेऽजाहनि मित्तमेऽभवदिनग्रस्तं महाश्चर्यकृत् ।

शेषोऽर्कः परितः सितो वलयवन्मध्येऽत्र कृष्णो यतो-

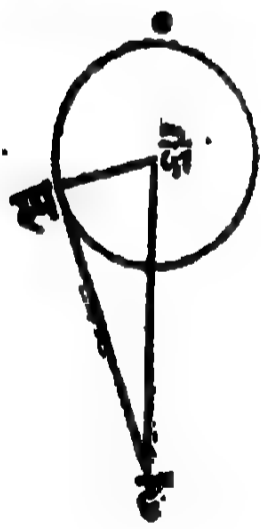
ऽल्पं चान्द्रं वपुरैक्षतात्र कविविज्ञाद्यन्धकारेऽपिच ॥ इति

तस्माद्राहुविम्बस्य सूर्यविम्बाङ्गघुत्वे चोच्यमाने सर्वग्रसनानु-
पपत्तिः स्यात् ।” एतेन १४४३ शकेऽसूर्यस्य सर्वग्रहणं १४७८ शके
च वलयाकारग्रहणं वाराणस्यां जातमित्यस्य ज्ञानं जातमिति ।

अत्रोपपत्तिः । दृष्टिस्थानाद्ग्रहविम्बकेन्द्रोपरिगतं सूत्रं
कर्णः कर्णः । दृष्टिस्थानाद्ग्रहविम्बोपरि स्पर्शरेखा कोटिः । ग्रह-
केन्द्रात् स्पर्शरेखोपरि लम्बः ग्रहयोजनव्यासार्धं भुजः । भुजसन्मुख-
कोणो दृष्टिस्थानगतः स्फुटविम्बार्धकला । ततस्त्रिकोणमित्या

$$\text{ज्या } \angle \text{ सट्टके} = \frac{\text{स्फुटवि}}{२} = \frac{\text{त्रि. केस्य}}{\text{दृके}} = \frac{\text{त्रि. यो'व्या}}{\text{क}} = \frac{\text{स्फुटवि}}{२}$$

खल्पांतराज्ज्याचापयोरमेदात् ।

$$\text{अतः} \quad \frac{\text{त्रि. यो'व्या}}{\text{क}} = \text{स्फुटवि} ।$$

$$\frac{\text{त्रि. योव्या}}{\text{मक}} = \text{मवि} ।$$

$$\text{मिथो भजनेन} \quad \frac{\text{मक}}{\text{क}} = \frac{\text{स्फुटवि}}{\text{मवि}} \quad (१)$$

खल्पांतरात् यदि योव्या = यो'व्या ।

उच्चस्थाने विम्बं लघु गतिश्च लघ्वी । नीचस्थाने विम्बं
विपुलं गतिश्च महती । अतो विम्बयोर्निष्पत्तिर्गतयोर्निष्पत्तिसमा ।

$$\text{ततः (१). अस्य रूपान्तरम् ।} \quad \frac{\text{मक}}{\text{क}} = \frac{\text{स्फुटवि}}{\text{मवि}} \quad \text{अतः क} = \frac{\text{मक. मवि}}{\text{स्फुटवि}} ।$$

स्फुटविम्बेऽस्योत्थापनेन स्फुवि = $\frac{\text{त्रि. यो'व्या}}{\text{क}} = \frac{\text{त्रि. स्फु. ग. योव्या}}{\text{मक . मग}}$

स्वल्पान्तरात् । अत्र यदि स्वल्पान्तरात् मध्यमकर्णः स्फुटकर्णसमस्तदा

स्फुवि = $\frac{\text{त्रि. स्फु. ग. योव्या}}{\text{क . मग}}$ ।

अतस्तदा $\frac{\text{क . स्फुवि}}{\text{त्रि}} = \text{यो'व्या} = \frac{\text{स्फु. ग. योव्या}}{\text{मग}}$ । मध्यगति-

स्थाने दृक्, दृस्य, यष्टिभ्यां वेधेन यत् केस्यमानं द्विगुणं तदेव योव्या-

मानं तथा स्फुटगतिस्थाने यत् केस्यमानं द्विगुणं तत् यो'व्यामानं

ज्ञेयम् । एवमत्र रविचन्द्रयोर्विम्बे दीर्घवर्तुलाकारे तदा ग्रहकेन्द्रात्

स्पर्शरेखोपरि यो लम्बस्तद्विगुणोऽभीष्टव्यासो व्यवहारयोग्यः

स्वल्पान्तरात् मध्यस्फुटकर्णयोः साम्यात् सिध्यति । रविचन्द्रयोः

सर्वदा योजनात्मकं विम्बं न सममिति सूर्यसिद्धान्तमतं मदुप-

पत्त्यैवोपपद्यते इति सुधीभिर्भृशं विचिन्त्यम् । अत्र रङ्गनाथ-

नृसिंहादिभिर्गतिकलागतियोजनैश्चानुपातेन योजनविम्बं यत्

साधितं तत्तु गणितयुक्त्या कक्षास्थं चापात्मकं व्यवहारे स्वल्पान्त-

राज्याचापयोरभेदादयोग्यं ज्ञेयं गोलविज्ञिरित्थलं प्रसङ्गेन । वस्तुतो

वर्तुलाभासविम्बोपरि दृष्टिस्थानायाः स्पर्शरेखा भवन्ति

विम्बकेन्द्रात् तासु ये लम्बास्ते प्रायो मिथः समाना न तथापीष्ट-

समये व्यवहारार्थं ते समा इति प्रकल्प्य तात्कालिकयोजनव्यासः

साध्यत इति । अंधुना रविव्यासश्चन्द्रकक्षायां परिणाम्यते ।

रविकक्षायामयं रविव्यासस्तदा चन्द्रकक्षायां किमिति । लम्ब-

श्चन्द्रकक्षायां रविव्यासः = $\frac{\text{रव्या. चक}}{\text{रक}}$ । परन्तु खकक्षा स्वभगणहृता

स्व तच्चा, 'ग्रहस्य चक्रेर्विहृता खकक्षा भवेत् स्वकक्षा' इति भास्करोक्तेः ।

अतः चक = $\frac{\text{खक}}{\text{चभ}}$ । रक = $\frac{\text{खक}}{\text{रभ}}$ । अनयोस्तथापनेन चन्द्रकक्षायां

रविव्यासः = $\frac{\text{रव्या. चक}}{\text{रक}} = \frac{\text{खक. रव्या. रभ}}{\text{चभ . खक}} = \frac{\text{रव्या. रभ}}{\text{चभ}}$ अनेन प्रथमः

प्रकार उपपद्यते । चन्द्रकक्षायां पञ्चदशभिर्योजनैरेका कलाऽतः पञ्चदशभक्ता मानकला भवन्ति । एवं चन्द्रकक्षायां चापात्मकं कलाविम्बम् । विम्बकलानामल्पत्वाज्ज्याचापयोः साम्यादेवं कलात्मकं विम्बं जातमिति ॥ १—३ ॥

अथ भूभाविम्बानयनमाह ।

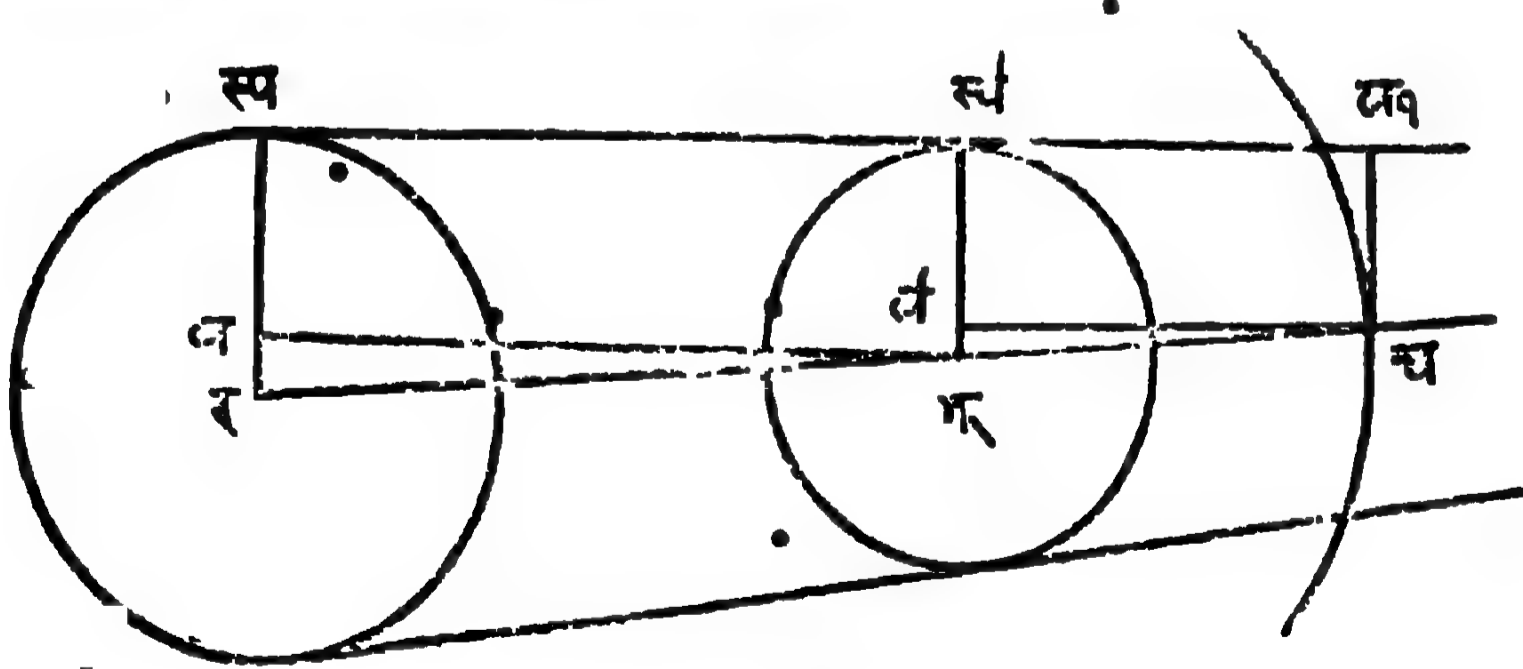
स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता ।

लब्धं सूची महीव्यासस्फुटांर्कश्रवणान्तरम् ॥४॥

मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम् ।

विशोध्य लब्धं सूच्यां तु तमो लिप्तास्तु पूर्ववत् ॥५॥

चन्द्रस्य स्फुटा गतिर्भूव्यासेन “योजनानि शतान्यष्टौ” इत्यादिना साधितेन गुणिता मध्यया चन्द्रगत्या हृता लब्धं सूची-संज्ञा भवेत् । अथ महीव्यासस्य स्फुटांर्कश्रवणस्य पूर्वसाधित-स्फुटरविव्यासस्य चान्तरं पाठपठितचन्द्रव्यासगुणं पाठपठितरवि-व्यासेन भाजितं लब्धं पूर्वांगतायां सूच्यां विशोध्य गणकस्तमो भूच्छायां साधयेदिति । ततो योजनात्मकच्छायातः पूर्ववत् ‘तिथ्याप्ता मानलिप्तिका’ इत्यनेन भूभाकलाविम्बं साधयेदित्यथः ।

रस्य = रविव्यासार्धम् । भूस्य' = भूव्यासार्धम् । भूलरेखा, स्पर्श-

रेखासमान्तरा तदा रल = $\frac{१}{३}$ रव्या - $\frac{१}{३}$ भूव्या । रभू = रविकर्णः ।

भूच = चन्द्रकर्णः । चल, स्पर्शरेखोपरि कस्यो भूभाष्यासार्धसमः ।

तत्समाच ल'स्प'रेखा । भूरल त्रिभुजस्य सजातीयं भूचल' त्रिभुजम् ।

$$\text{अतो रेखागणितप्रथाध्यायेन भूल' = } \frac{\text{भूच (} \frac{१}{३} \text{ रव्या - } \frac{१}{३} \text{ भूव्या)}}{\text{रभू}}$$

$$= \frac{\text{चक (} \frac{१}{३} \text{ रव्या - } \frac{१}{३} \text{ भूव्या)}}{\text{रक}} \quad \text{अतः ल'स्प' = चल;}$$

$$= \frac{१}{३} \text{ भूव्या - } \frac{\text{चक}}{\text{रक}} \left(\frac{१}{३} \text{ रव्या - } \frac{१}{३} \text{ भूव्या } \right) \quad \text{अस्या द्विगुणो}$$

भूभाष्यासः = भूव्या - $\frac{\text{चक (रव्या - भूव्या)}}{\text{रक}}$ अनेन भास्करोक्तमुपपद्यते ।

अयं भूव्यासश्चन्द्रकक्षायां नायातीति क्षेत्रदर्शनेन . स्फुटम् ।

कमलाकरेण सिद्धान्ततत्त्वविवेकी सर्वं विशेषतः प्रतिपादितम् ।

$$\text{अथ भूभाष्यासः = भूव्या - } \frac{\text{चक}}{\text{रक}} \left(\text{रव्या - भूव्या} \right)$$

$$= \frac{\text{चमग}}{\text{चस्फुग}} \left\{ \frac{\text{चस्फुग. भूव्या}}{\text{चमग}} - \frac{\text{चस्फुग. चक}}{\text{चमग. रक}} \left(\text{रव्या - भूव्या} \right) \right\}$$

$$= \frac{\text{चमग}}{\text{चस्फुग}} \left\{ \text{सूची} - \frac{\text{चस्फुग. चक}}{\text{चमग. रक}} \left(\text{रव्या - भूव्या} \right) \right\} \dots \dots (१)$$

$$\text{अथ पूर्वप्रकारेण } \frac{\text{त्रि. योचव्या}}{\text{चक}} = \text{च.मविं} \therefore \text{चक} = \frac{\text{त्रि. योचव्या}}{\text{चमविं}} \quad |$$

एवम्

$$\text{रक} = \frac{\text{त्रि. योरव्या}}{\text{रमविं}} \quad |$$

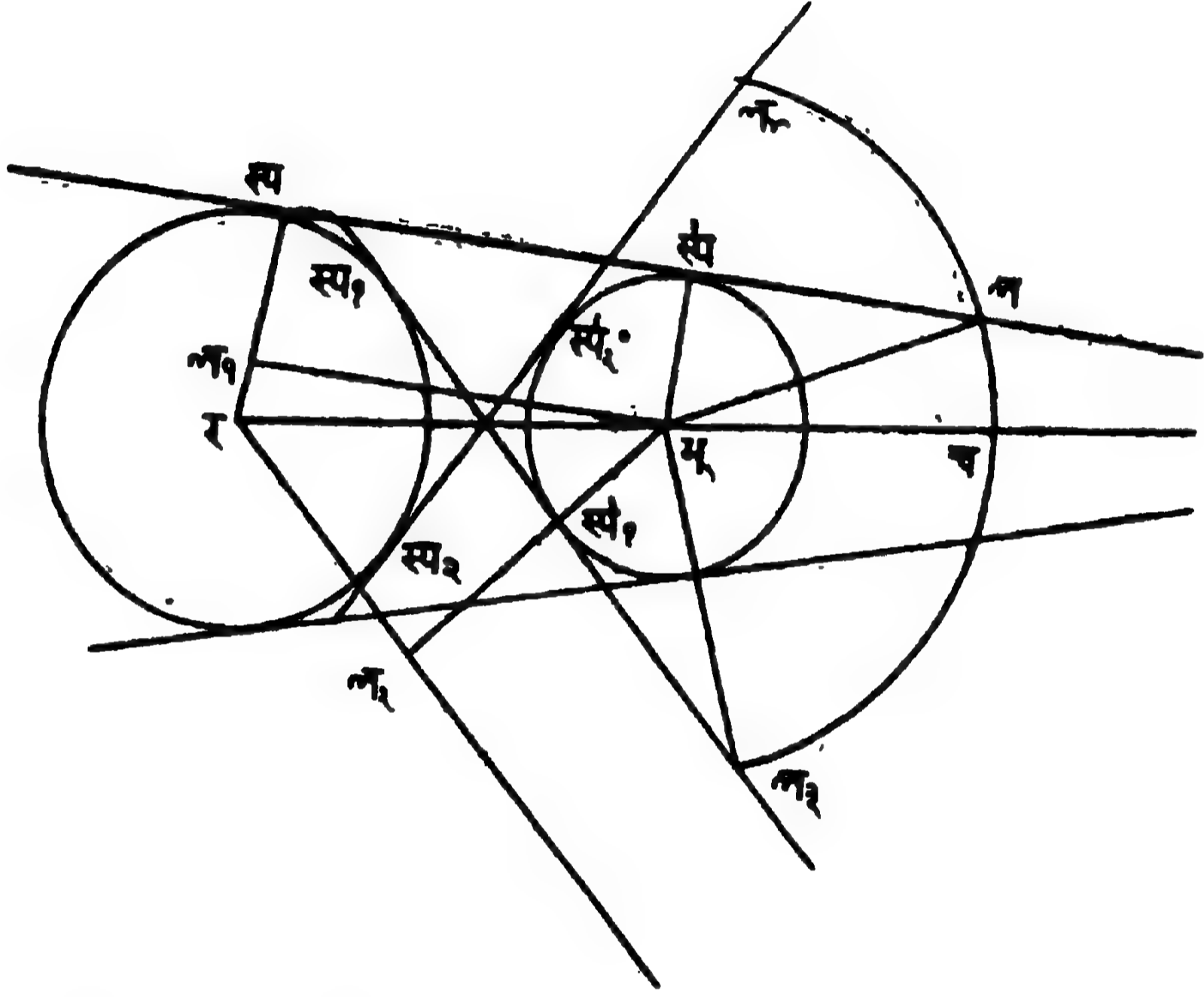
(१) अस्मिन्नुत्थापनेन

$$\text{भूभाष्यासः} = \frac{\text{चमग}}{\text{चस्फुग}} \left\{ \text{सूची} - \frac{\text{चस्फुग. त्रि. योचव्या. रमविं}}{\text{चमग. त्रि. योरव्या. चमविं}} \left(\text{रव्या - भूव्या} \right) \right\}$$

अत्र स्वल्पांतरात् $\frac{\text{चमग}}{\text{चस्फुग}} = १$ तथा $\frac{\text{रमविं}}{\text{चमविं}} = १$ । एवं कृते

$$\text{भूभाष्यासः} = \text{सूची} - \frac{\text{योचव्या}}{\text{योरव्या}} \left(\text{रव्या - भूव्या} \right)$$

एतेन सौरोक्तं भूभानयनमुपपद्यते । अत्र रङ्गनाद्यादीना-
मुपपत्तिर्बहुत्र स्वल्पान्तरदोषसङ्घिता न समीचीना । सौरभाष्ये
नृसिंहेन स्वेच्छया सर्वं युक्तिशून्यपपादितम् ।

$$\text{अत्र रल}_r = \frac{r}{2} \text{रव्या} - \frac{r}{2} \text{भूव्या} \quad \text{रभू} = \text{रक} \quad \text{ज्या} / \text{ल}_r \text{भूर}$$

$$= \frac{\text{वि} \left(\frac{r}{2} \text{रव्या} - \frac{r}{2} \text{भूव्या} \right)}{\text{रक}} = \frac{\text{वि} \cdot \frac{r}{2} \text{रव्या}}{\text{रक}} - \frac{\text{वि} \cdot \frac{r}{2} \text{भूव्या}}{\text{रक}} =$$

ज्या $\frac{r}{2}$ रविं—ज्यारपलं, अस्य चापं चा-संज्ञं ज्ञेयम् । ततः
चा = $\angle$ रभूल_r । $\angle$ = $\angle$ ल_r भूस' ।

$\angle$ = चपलं = $\angle$ स'भूल । सर्वयोगे $\angle$ रभूल =
चा + $\angle$ + $\angle$ - चपलं । भाधाच्चुपते जातं भूभाविम्बदलम् =
 $\angle$ चभूल = चपलं - चा । अनेन

“रवितनुदक्षजीवा लम्बनस्य ज्ययोना

क्षितिजजनितया तत्कार्मुकं कार्यमार्यैः ।

द्विजपतिप्रपराख्यं लम्बनं तद्विहीनं
भवति वसुमतीभाविम्बखण्डं सुसूक्ष्मम् ॥”

इति मदुक्तमुपपद्यते ।

अत्रैव स्वल्पान्तराज्याचापयोरभेदात् चा = १/२ रविं - रपलं तदा
भूभाविम्बदलम् = चपलं + रपलं - १/२ रविं । एतेन

“दिवाकरनिशानाथपरलम्बनसंयुतिः ।

रविविम्बार्धरहिता भूभाविम्बदलं भवेत् ॥”

इति यूरपदेशीयानां प्रकार उपपद्यते । अयं च स्वल्पान्तरात्
/ रभूस् = रविविम्बार्धम् । ∠ स्मभूस्' = रविपरमलम्बनम् । इति
प्रकल्प्य रेखागणितयुक्त्या चोपपद्यते । एवं यदि स्प, स्प', स्प, स्प'
विरुद्धस्पर्शरेखे क्रियेते तदा चन्द्रकक्षायां ल, ल, विन्दोरन्तर्गतो
भागः सर्वरविकिरणानां संयोगाभावादवश्यं ग्लान इव भवति ।
अतस्तत्र प्रदेशत एव चन्द्रकान्तिमालिन्यम् । अत एव ∠ ल, भूच
इदं कोणमानं भूभाभाविम्बदलं कल्पयते तदा त्रिकोणमित्याऽस्य
ज्ञानं सुखेन भवति । यथा स्प, स्प', समानान्तरा यदि रल,
भवेत् तदा भूल, = १/२ रव्या + १/२ भूव्या । ज्या ∠ ल, रभू =
वि (१/२ रव्या + १/२ भूव्या)
रक

= ज्या १/२ रविं + ज्या रपलं । अस्य चापम् = चा ।

∠ रभूल, = ९० - चा । ∠ स्प', भूल, = ९० - चपलं द्वयोर्योगे

∠ रभूल, = १८० - चा - चपलं । अमुं भार्धादिशोध्य जातं

भूभाभाविम्बदलम् = ∠ ल, भूच = चा + चपलं । अनेन

“रवितनुदलजीवा लम्बनस्य ज्याऽऽद्या

क्षितिजनिबन्ध्या तत्कार्मुकं कार्यमार्यैः ।

द्विजपतिजपराख्यं लम्बनं तद्युतं सदु-
भवति वसुमतीभाभावपुःखण्डमानम् ॥”

इति मदुक्तमुपपद्यते । अत्रैव स्वल्पान्तराज्याचापयोरभि-
दाद्यदि चा = $\frac{1}{2}$ रविं + रपलं तदा भूभाभाविम्बदलम् =
चपलं + रपलं + $\frac{1}{2}$ रविं । अनेन

“दिवाकरनिशानाद्यपरलम्बनसंयुतिः ।
रविविम्बार्धसहितं भूभाभाविस्तृतेर्दलम् ॥”

इति मदुक्तं चोपपद्यते । इदमानयनं च पूर्वप्रतिपादित-
भूभोपपत्तिवत् क्षेत्रयुक्तयोपपद्यते । एवमत्र भूभाकलाविम्बानयनं
कमलाकरादिप्रकारतोऽतौव लाघवं गोलविद्धिः परीक्षणीयमित्यलं
प्रसङ्गागतविचारिण ॥ ४—५ ॥

इदानीं पर्वसम्भवमाह ।

भानोर्भाधे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा ।

शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके ॥ ६ ॥

सूर्यस्य राशिषट्कान्तरे भूच्छाया भ्रमति । शशाङ्कपाते
चन्द्रपाते तत्तुल्ये वा रविसमे वा कियद्भागाधिकोनकेऽर्थाच्चतुर्दश-
भागधिकोनके ग्रहणं ग्रहणस्य सम्भवः । कं जलमस्यास्तीति
की इन्द्रः । यस्य सपातस्य भागा अंशा इति यद्भागाः । की इव
इन्द्रसमा अर्थाच्चतुर्दशसमा यद्भागा इति कियद्भागास्तेर्भूभातोऽर्कतो
वाऽधिकोनके च पाते ग्रहणस्य सम्भव इत्यर्थः ।

पत्रोपपत्तिः । भानुत एव छायोत्पद्यते । रविकेन्द्राङ्गकेन्द्र-
गामिं सूत्रं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तदेव भूभामध्यस्थानम् । रविः

क्रान्तिवृत्ते क्रान्तिवृत्तस्य केन्द्रं च भूकेन्द्रम् । अतो रवेर्भूकेन्द्रगामि-
सूत्रं क्रान्तिवृत्तस्य व्यासत्वाद्द्रवितो भार्धान्तरे क्रान्तिवृत्ते लगति
तेन भानोर्भार्धि-महीच्छायेत्युपपद्यते । ग्रहणं हि मानैक्यार्धादल्पे
शरे भवति । अत्र चक्रशुद्धः पातः । चन्द्रश्च ग्रहणसमये
रवेर्भार्धान्तरे भूभासमः । भानुतुल्ये पाते विराहर्कः शून्यसमः ।
भूभातुल्ये च विराहर्कः षड्राशिसमः । उभयत्र भुजाभावात्
शरः शून्यसमो मानैक्यार्धादल्पो, ग्रहणस्य कारकः । चन्द्रग्रहणे
सपातार्कस्य भुजः सपातचन्द्रस्य भुजेन समः । अर्काच्चन्द्रस्य
षड्राश्यन्तरे स्थितत्वात् । चन्द्रग्रहे मध्यमं मानैक्यार्धं षट्-
पञ्चाशत्कलास्तत्समः शरो द्वादशभिर्भुजभागैर्भवति । मध्यस्फुटा-
र्कयोरन्तरं परमं परममन्दफलं भागद्वयासन्नम् । अतस्तत्र
संयोजनेन मध्यमसपातार्कस्य भुजभागैश्चतुर्दशसमैर्ग्रहणस्य
संभवः । एवमत्र परममानैक्यखण्डसमे शरे ये सपातार्कभुजभागा
भागद्वयाधिकास्तत्र ग्रहणसम्भवः । परमाल्पमानैक्यखण्डसमे
शरे ये भुजभागा भागद्वयोनास्तत्र ग्रहणस्य निश्चयः । एवं
परममानार्धान्तरतुल्ये शरे ये भुजभागा भागद्वयाधिकास्तत्र
सर्वग्रहस्य सम्भवस्तथा परमाल्पमानार्धान्तरसमे शरे ये भुजभागा
भागद्वयोनास्तत्र सर्वग्रहस्य निश्चय इति सर्वमनुक्तमपि बुद्धिमता
ज्ञायते । सम्प्रति बेधोपलब्धं परमं परमाल्पं मानैक्यखण्डं
मानान्तरार्धं च परिगणय्य आनीता विपातचन्द्रभुजभागा मया
गणकानां सुखाय पठिताः ।

“मन्वङ्गनागाश्विलवोनका यदा विपातचन्द्रस्य भुजांशकास्तदा ।
स्यात् सम्भवोऽवश्यमद्यात्र शौतगोर्यहस्य सर्वग्रहणस्य च क्रमात् ॥”
इति । १४ = ग्रहणसम्भवभुजांशाः । ६ = निश्चितग्रहणभुजांशाः ।

८ = सर्वग्रहणसम्भवभुजांशाः । २ = निश्चितसर्वग्रहणभुजांशाः ।
इति सर्वं निरवद्यम् ॥ ६ ॥ .

इदानीं ग्रहणयोः कालं तत्काले रविचन्द्रानयनं चाह ।

तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ ।

सूर्येन्दू पौर्णमास्यन्ते भार्धे भागादिकौ समौ ॥७॥

गतैष्यपर्वनाडीनां स्वफलेनोनसंयुतौ ।

समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा ॥८॥

चन्द्रोपरि गतं कदम्बप्रोतं क्रान्तिवृत्ते यत्र लगति तत्रैव
चन्द्रस्थानं तत्रैव च यदा रविः स एवामान्तकाल इत्यमान्तस्य
परिभाषा । यदा रवितः षड्भान्तरे चन्द्रस्थानं तदा पूर्णिमान्त
इत्युच्यते । अतोऽमान्तकाले सूर्येन्दू सूर्यचन्द्रस्थाने राश्यादिभिः
सर्वावयवैस्तुल्यौ स्याताम् । पौर्णमास्यन्ते चैकोऽन्यस्माद् भार्धेऽर्थाद्-
षड्भान्तरेऽतस्तौ भागादिकौ तदा समौ स्यातामिति ।

पर्व दर्शान्तकालः पूर्णान्तकालो वा । गतपर्वनाडीनां चालन-
फलेन 'गतैष्यगुणिता भुक्तिः' इत्यादिनाऽऽनीतेन रविचन्द्रौ हीनौ
एथचालनफलेन च संयुतौ तदा तौ समलिप्तौ समे पर्वान्तकाले
लिप्ता लिप्तादिमानं ययोस्तौ भवेताम् । अत्र पातस्य चक्रशुद्धत्वा-
दक्रगतेः पातोऽन्यथा विपरीतविधिना गते धनं एथे च चालन-
मृगमिति विधिना तात्कालिकः कर्त्तव्य इति सर्वं स्फुटम् ॥७—८॥

इदानीं छादकनिर्णयमाह ।

छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत् ।

भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विंशत्यस्य भवेदसौ ॥९॥

अधःस्थश्चन्द्रो घनवन्धवद्रवेच्छादको भवेदत एव कस्मिंश्चिद्देशे
भास्करच्छन्नः क्वचिन्न क्वत्रो लक्ष्यते कक्षान्तरत्वात् । चन्द्रश्च
प्राङ्मुखो गच्छन् भूच्छायां विशत्यत एवास्त्र चन्द्रस्यासौ भूभैव
छादकः । ग्रस्ताश्चन्द्रश्च सर्वत्रैव दर्शनयोग्ये समये लक्ष्यत इति ।
अनेनैव छादकनिर्णयेन रवेः पश्चिमतः स्पर्शश्चन्द्रस्य च पूर्वत
इत्यादयः सर्वे विशेषा भास्करादिलिखिता उत्पद्यन्ते किमु विज्ञेषु
लेखविस्तरेणेति ॥ ८ ॥

इदानीं ग्रासानयनमाह ।

तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः ।

योगार्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते ॥१०॥

यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा ।

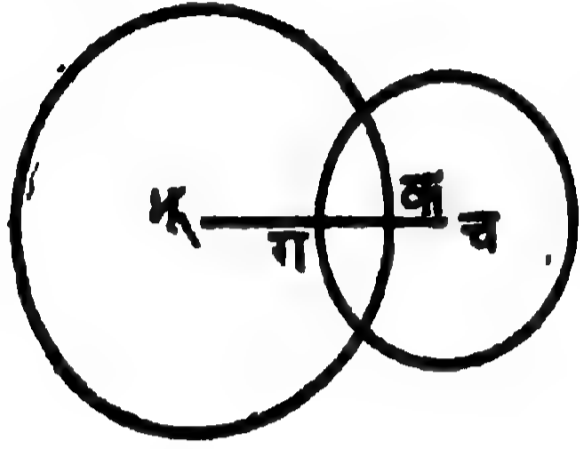
योगार्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः ॥११॥

तात्कालिकः पूर्णिमान्तकास्त्रिको यश्चन्द्रस्य शरस्तं
छाद्यच्छादकयोगार्धात् प्रोज्झ्य हित्वा यच्छेषं भवेत् तावदेव
तद्ग्रासमानं क्वत्रमुच्यते । चन्द्रग्रहे चन्द्रश्चाद्यो भूभा छादकः ।
सूर्यग्रहे सूर्यश्चाद्यश्चन्द्रश्चादक इति । तस्मिन् क्वत्रे यद्ग्राह्यं
छाद्यं तस्मादधिके सति सकलं सर्वग्रहणं भवति ।
अन्यथा ग्राह्याशूने क्वत्रे न्यूनं ग्रहणं वाच्यमित्यर्थः । विक्षेपे
शरे योगार्धात्मानैक्यार्धादधिके सति ग्रासस्य सम्भवं न
स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्णान्ते पूर्वापरान्तराभावादेकस्मिन्नेव कदम्ब-
प्रोते भूभाचन्द्रयोः केन्द्रे स्याताम् । कल्प्यते क्रान्तिवृत्ते भूभाकेन्द्रं

भू । भूच शराग्रे चन्द्रकेन्द्रं च । भूच कदम्बप्रोते शरः । तदा
गोलयुक्त्या कग = ग्रासमानम् ।

भूक = भूभाविम्बदलम् । चग = चन्द्र-

विम्बदलम् । अथ भूग = भूक—कग ।

भूग + चग = भूच = शरः =

भूक + चग—कग । अतः कग =

भूक + चग—शरः । कग मानं चग—द्विगुणादधिकं तदा

कगविन्दुत्गतं सकलं चन्द्रविम्बम् । तथा यदि भूक + चग $\angle$ शर
तदा ग्रासमानमसम्भवं क्षयत्वादित्युपपन्नं सर्वनिति ॥ १०—११ ॥

इदानीं स्थितिविमर्धानयनमाह ।

ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक् ।

विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे ॥१२॥

षष्ठ्या संगुण्य सूर्येन्द्रोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते ।

स्यातां स्थितिविमर्दान् नाडिकादिफले तयोः ॥१३॥

स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजिताः ।

लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः ॥१४॥

तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्दान् तथाऽसकृत् ।

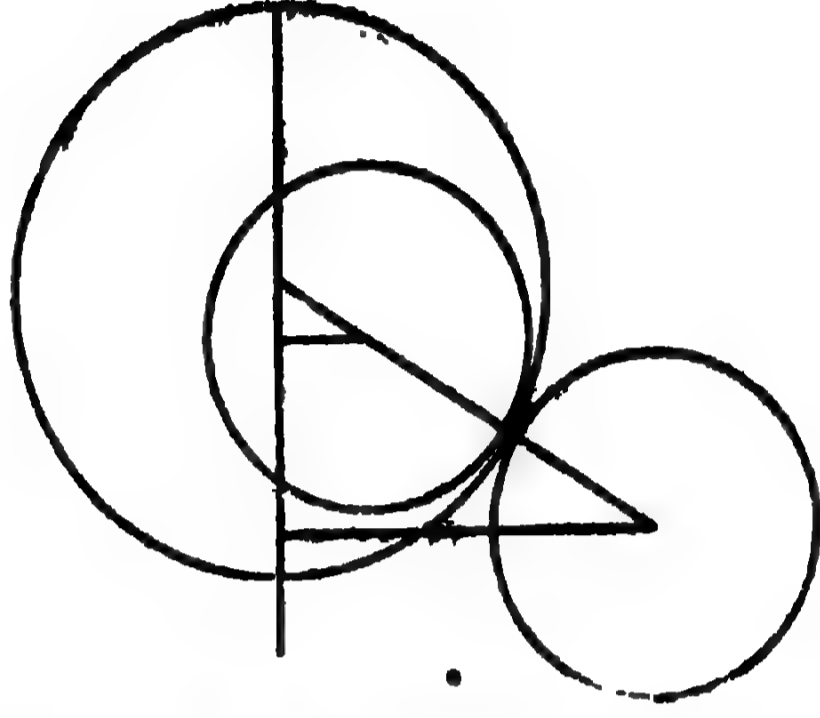
संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादि फलं स्वकम् ॥

चन्द्रग्रहे ग्राह्यश्चन्द्रो ग्राहको भूभा । सूर्यग्रहे ग्राह्यः
सर्षो • ग्राहकश्चन्द्र इति वेदितव्यम् । ग्राह्यग्राहकमानयोः

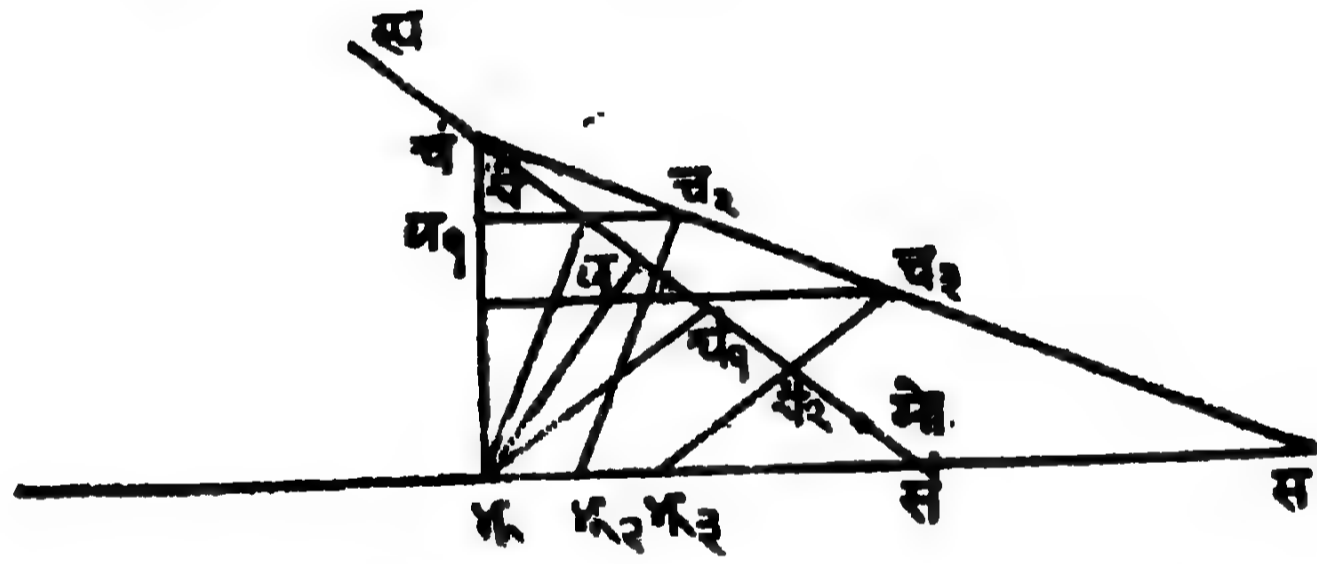
संयोगो वियोगश्च दलितः कार्यस्ततस्तौ पृथक् स्थाप्यौ ।
तयोर्वर्गाभ्यां शरवर्गहीनाभ्यां ये उभे द्वे पदे वर्गमूले भवतस्ते
पृथ्या संगुण्य रवौन्दोर्गत्यन्तरेण विभाजिते कार्ये । एवं क्रमेण
घट्यादिफले स्थितिर्विमर्दाधिं भवतः । रविचन्द्रपातानां गतयः
स्थित्यर्धघटीभिर्गुणिताः पृथ्या भाजिता लब्धं लिप्तादि प्रग्रहे
स्पर्शस्थित्यर्धसाधने तेषु ग्रहेषु शोध्यम् । पातस्य ऋणगतित्वात्
लिप्तादि फलमृणं संशोध्यमानः न्तयो धनं भवतीति बीजक्रियया
धनं भवतीत्यनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते । एवं मोक्षे मोक्ष-
स्थित्यर्धसाधने तच्चालनफलं तेषु ग्रहेषु देयं योच्यमित्यर्थः ।
एवं तात्कालिकचन्द्रपाताभ्यां स्याधिकं मौक्षिकं संमौलन-
कालिकमुन्मीलनकालिकं च शरमानोय तैः पुनः स्याधिकं
मौक्षिकं च स्थित्यर्धं साध्यं विमर्दाधिं च । एवं पुनः पुनः
कर्म कर्तव्यं यावदविशेषस्तथाऽसकृत् सर्वं संसाध्यम् ।
पाते च स्वकं स्पर्शादिभवं फलमन्यथा विपरीतं देयमिति
स्फुटमेव ।

अत्रोपपत्तिः । ग्रहणे शरादिकं स्वल्पान्तरात् मरलरेखा-
रूपं प्रकल्प्य स्थित्यर्धादिकं साध्यते । तत्र स्पर्शमोक्षकालयो-
र्मानैक्यार्धं कर्णं कर्णः । तात्कालिकः शरो भुजः । तद्गर्गान्तर-
मूलं क्रान्तिवृत्ते ग्राहकमार्गखण्डं कोटिः । एवं संमौलनोन्मीलन-
कालयोर्मानार्धान्तरं कर्णः । तात्कालिकः शरो भुजः । तद्गर्गान्तर-
पदं क्रान्तिवृत्ते ग्राहकमार्गखण्डं कोटिः । अत्र स्पर्शादि-
शराज्ञानात् मध्यकालिकशरेण सर्वं कर्म कृतमतोऽसकृत् कर्मणा
सर्वं स्फुटं कर्तुं युज्यते । रविचन्द्रगत्यन्तरतः कोटिकलानां
घटीकरणं ततश्चालनादिकं च स्फुटम् ।

अत्र क्षेत्रदर्शनम् ।

अथ अक्षादिकं सरलं कल्पयित्वाऽपि प्राचीनैर्न सकृत्कर्मणा स्थिरार्धादिकानयनं ज्ञातमतः सकृत्कर्मणा तेषां ज्ञानमुच्यते ।

भूसं सरलाकारं क्रान्तिहतखण्डम् । भू पूर्णान्ते भूभास्थानम् ।
 चंसं सरलाकारं विमण्डलखण्डम् । भूचं पूर्णान्ते चन्द्रग्रहः
 सरलाकारः । एकघटिकायां च_१, च_२, च_३ चन्द्रगतिः, भूभू_१,
 भू_२, भू_३ भूभागतिश्च । पूर्णान्तान्तरमेकघटिकायां भूभा-
 चन्द्रान्तरं भू_१ च_१ तुल्यम् । तत्समानान्तरा तत्समा च स्थिरभूभातः
 भूच' रेखा । एवं पूर्णान्ताद्घटिकाद्वयानन्तरं भूभाचन्द्रान्तरं भू_२ च_२
 तुल्यम् । तत्समानान्तरा तत्समा च स्थिर भूभातः भूच', रेखा ।
 एतौ यदि चं च'च', कल्पितचन्द्रस्य मार्गो भवेत् तदा स्थिरभूभा-
 चन्द्रान्तरमिष्टकाले यत् तदेव तदा वास्तवभूभाचन्द्रान्तरमतः
 स्थिरभूभातः कल्पितचन्द्रस्य अर्धादिकाद्यः स एव वास्तवभूभातो

वास्तवचन्द्रस्य । च'च_२ समानान्तरा च', च_२ रेखा । च', च_२ = भूभू_२ = २भूभू_२ । चंच_२ = २चंच_२ । च'च_२ = भू'भू_२ । अतो रेखा-गणितषष्ठाध्यायेन चंच'च_२, चंच', च_२ त्रिभुजि मियः सजातीये । तेन चंच'च', रेखा सरलरेखा जाता । अतः चंच'च', च' कल्पित-विमण्डलं सरलाकारं जातम् । च'ल_२ = एकघटिकायां रवि-चन्द्रगत्यन्तरम् । यतो भूभागतो रविगतिसमा । चंल_२ = एक-घटिकायां शरगतिः । चंच' = एकघटिकायां कल्पितचन्द्रगतिः । स्थिरभूभातः कल्पितविमण्डले लम्बः = भूल । अथ साजात्यात् जात्यत्रिभुजाच्च, चच' = $\sqrt{\text{शग}^2 + \text{गचं}^2}$, भूल = $\frac{\text{च'ल}_2 \cdot \text{भूच}}{\text{चंच'}}$
 $= \frac{\text{गचं} \cdot \text{पूश}}{\text{चंच'}}$ । चंल = $\frac{\text{चंल}_2 \cdot \text{पूश}}{\text{चंच'}}$, तदोयघटिकात्मककालः
 $= \frac{\text{चंल}_2 \cdot \text{पूश}}{\text{चंच'}}$ = $\frac{\text{शग} \cdot \text{पूश}}{\text{शग}^2 + \text{गचं}^2}$ ।

भूस्य = भूमो = मानैक्यखण्डसममथ वाऽभौष्टान्तरसमम् । तस्य भूलरेखायाश्च वर्गान्तरपदम् = लस्य = लमो । अस्य घटिकात्मकः कालश्च = $\frac{\text{लस्य}}{\text{चंच'}}$ = $\frac{\text{लमो}}{\text{चंच'}}$ । अस्मिन् काले चंल । कालं चंलस्य पूर्णान्तात् पृष्ठे सपर्यन्तमद्ये चमो पर्यन्तं कालज्ञानं भवेत्—इति सर्वं क्षेत्रतः स्फुटम् ।

भूस्य = भूमो = चं । भूचं = पूर्णान्तकालिकान्तरम् = श । चंल_२ = एकघटिकायां शरगतिः = शग । च', ल_२ = एकघटिकायां रविचन्द्रगत्यन्तरम् = गचं । चंच'_२ = शग^२ + गचं^२ = इ ।

$$\text{चंल} = \frac{\text{शग} \cdot \text{श}}{\sqrt{\text{इ}}} \quad \text{तत्कालः} = \frac{\text{शग} \cdot \text{श}}{\text{इ}} ।$$

$$\text{लस्य} = \text{लमो} = \sqrt{\text{चं}^2 - \text{भूल}^2} = \sqrt{\text{चं}^2 - \frac{\text{गचं}^2 \cdot \text{श}^2}{\text{इ}}} ।$$

$$\text{अस्य कालः} = \sqrt{\frac{\text{च}^२}{ह} - \frac{\text{गच}^२ \cdot \text{श}^२}{ह^२}} = \sqrt{\frac{ह \cdot \text{च}^२}{ह^२} - \frac{\text{गच}^२ \cdot \text{श}^२}{ह^२}}$$

$$\text{अत्र } \frac{\text{श}}{ह} = \text{ध्रु} \quad \frac{\text{च}}{ह} = \text{च} \quad \text{ततः}$$

$$\text{चल कालः} = \text{शग} \cdot \text{ध्रु} \quad \text{लस्य-कालः} = \sqrt{ह \cdot \text{च}^२ - \text{गच}^२ \cdot \text{ध्रु}^२}$$

$$\text{चलकालस्याद्यमंज्ञा} = \text{शग} \cdot \text{ध्रु} \quad |$$

अतो मत्सूत्रम् ।

“पुष्पवतोर्गतिविवरं खरसहृतं स्याद्गतिर्गतिशेषोः ।

खरसहृतेषुगतिस्तत्कृतियुतिरेवात्र हारः स्यात् ॥

पर्वास्तकाले च तथेष्टकाले यदन्तरं चन्द्रधराभयोस्ते ।

हराख्यभक्ते ध्रुवचञ्चलाख्ये अथेषुवेगध्रुवघात आद्यः ॥

चलकृतिर्हरनामहतानिता गतिहतध्रुववर्गजसंख्यया ।

पदमतः प्रथमोनयुतं द्विधा भवति कालमितिः परपूर्वजा ॥

धनगतौ विपरीतभिषोस्तथा क्षयगतौ निजपर्वविरामतः ।

स्थितिदले भवतोऽत्र निजान्तरं यदि च मानयुतेर्दलसम्मितम् ॥”

एतत्प्रकारानुरूप एव सिद्धान्तशिरोमणिटिप्पण्यां “पूर्णास्त-
काले विधुमार्गणो यः” इत्यादिसंशोधकोक्तप्रकारः । अथ क्षेत्र-
दर्शनेन स्फुटं यद्भूभाचन्द्रयोः परमाल्पमन्तरं भूल समं पूर्णास्तादन्यत्र
भवति । इदमन्तरं च विमण्डले न लम्बरूपमती विकदम्बप्रोतेऽपि
न भूभाचन्द्रयोः परमाल्पान्तरमिति सुधौभिर्विचिन्त्यम् ॥१२—१५॥

इदानीं स्पर्शादिकालज्ञानमाह ।

स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत् ।

स्थित्यर्धनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते ॥१६॥

तद्देव विमर्दाधनाडिकाहीनसंयुते ।

निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे ॥१७॥

स्फुटस्थित्यवसाने स्फुटरविचन्द्रवशेन यः पूर्णान्तकालस्तस्मिन् समये गणको मध्यग्रहणमादिशेत् कथयेत् । तस्मिन् मध्यग्रहणे स्थित्यवसाने विमर्दाधनाडिकाहीने ग्रासो ग्रासारम्भोऽर्थात् स्पर्शः । मौक्तिकस्थित्यवसाने च तस्मिन् स्फुटपूर्णांते तु पुनर्मौक्तो भवतीत्यर्थः । तद्देव सकलग्रहे पूर्णान्तकाले विमर्दाधनाडिका-हीनसंयुते निमीलनोन्मीलनसंज्ञे भवतः ।

पत्रोपपत्तिः । पूर्वोदितक्षेत्रेण परमाल्पमन्तरं भूल-समं तत्रैव च परमाधिकग्रासान्मध्यग्रहणं भवितुमर्हति । आचार्यैः चंच' अन्तरं स्वल्पत्वात् त्यक्तं ततः चंच' विन्दोरभेदात् पूर्णान्तकाल एव मध्यग्रहणं विलिखितम् । तत्र स्थितिविमर्दाधनवियोगयोगाभ्यां स्पर्शमौक्तसंमीलनोन्मीलनज्ञानं सुगममिति ॥ १६—१७ ॥

इदानीमिष्टकालिकग्रासानयनमाह ।

दृष्टनाडीविहीनेन स्थित्यवसानार्कचन्द्रयोः ।

भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ठ्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः ॥१८॥

भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यवसानसंगुणाः ।

स्फुटस्थित्यवसानसंभक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः ॥१९॥

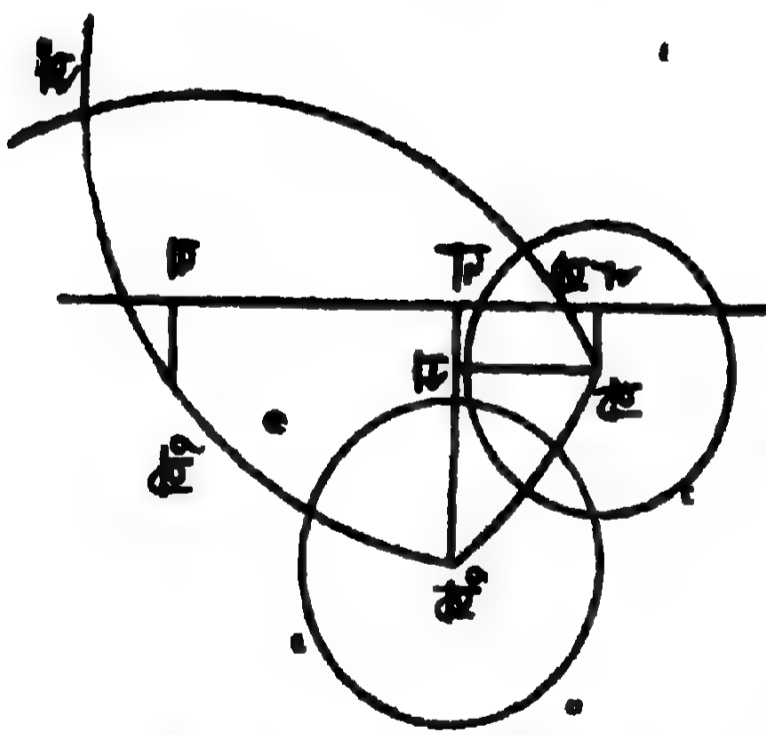
क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत् ।

मानयोगार्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत् ॥२०॥

गणकोऽर्कचन्द्रयोर्गत्वन्तरं कलात्मकमिष्टनाडीहीनेन स्थित्यवसाने

गुणयेत् । स्पर्शापतो मध्यात् प्रागिष्टं सार्धिकं मोक्षात् प्राग्-
मध्यानन्तरनिष्टं मौक्तिकमुच्यते । यदिष्टं भवेत् तत्संबन्धि स्थित्यर्धं
गृहीत्वा क्रिया कार्येति । ततः षष्ठ्या लब्धाः कोटिकला भवन्ति ।
सूर्यस्य ग्रहणे पूर्वप्रकारेण याः कोटिकलास्ता मध्यमस्थित्यर्धेन
गुणाः स्फुटस्थित्यर्धेन भक्ताः स्फुटाः कोटिकला गणकैः स्मृताः
कथिताः । तत्र तात्कालिकः शरो भुजो ज्ञेयः । तयोर्वेगयुतेर्मूलं
श्रवः । कर्णच्छाद्यच्छादककेन्द्रयोरन्तरं भवेत् । मानैक्यखण्डात्
तत्कर्णं हित्वा शेषस्तात्कालिको यासो भवेदिति । “वौष्टेन निघ्नाः
स्थितिखण्डकेन”-इत्यादिना भास्करस्याप्ययमेव विधिः ।

अतोपपत्तिः । वौष्टं स्थित्यर्धं गत्यन्तरकलागुणं षष्टिभक्तं
क्रान्तिवृत्ते तात्कालिकभूभाकेन्द्रचन्द्रशरमूलपर्यन्तं कलाः कोटि-
कला उच्यन्ते । तात्कालिकश्चन्द्रशरो भुजः । तद्वेगयुतेर्मूलं
तात्कालिकं तयोः केन्द्रान्तरं कर्णः स्यात् । तन्मानैक्यार्धतः
प्रोत्तभ्येष्टयासानयनं सुबोधम् । रविग्रहे तु

ख = खस्वस्तिकम् । वि, =
गर्भाभिप्रायेण चन्द्रविम्बम् ।
च = चन्द्रस्थानं क्रान्तिवृत्ते ।
खवि, वि' = चन्द्रदृग्मण्डलम् ।
वि' = लम्बितचन्द्रः । वि', च' =
सष्टशरचन्द्रस्य । वि = स्थानौय-

रविः । खविवि' दृग्मण्डले लम्बितरविः = वि' । विर' = रविगतितः ।
वि'स क्रान्तिवृत्तसमानान्तरम् । वि'स = कोटिकला । वि', स =
तात्कालिकलम्बितरविचन्द्रयोर्दक्षिणोत्तरमन्तरं सष्टशरः ।

अथ कोटिः = वि'स = चर' - चच' = चवि' + विर' - चच'

चवि—इलं ∴ चवि = कोक + इलं । अत्र चच' - विर' = इष्ट-
काखिकलम्बनकला । चवि = इष्टकाले गर्भाभिप्रायेण रवि-
चन्द्रान्तरम् । अथात्र कल्प्यते विविभतः प्राक् स्पष्टस्पर्शकालाद-
नन्तरमिष्टकाले इ, समे इष्टयासोऽपेक्षितः । ततो गर्भक्षितिजा-
दिष्टयासे

इष्टकालः = द — कोघ — इलंघ ।

साधितस्पष्टस्पर्शकालः = द — स्फुस्थि—लं_१ ।

स्पर्शादनन्तरमिष्टयासे इष्टकालः

= (द—कोघ—इलंघ)—(द—स्फुस्थि—लं_१)

= स्फुस्थि + लं_१—इलंघ—कोघ = इ

∴ कोघ = स्फुस्थि + लं_१—इलंघ—इ.....(१)

अथ स्पष्टदर्शान्तः = द—लं_१

स्पष्टस्पर्शकालः = द—स्फुस्थि—लं_१ ।

दयोरन्तरेण सार्थिकं स्पष्टस्थित्यर्धम् = स्फुस्थि + लं_१—लं_२ =
स्पस्थि । अथ यदि स्पष्टस्थितिखण्डेन लं_१—लं_२ इदं लम्बनाभ्तरं
तदा स्पर्शादनन्तरम् इ—मितेन कालेन किमित्यनुपातेन यदि
वास्तवमानम्

(लं_१—इलंघ)- अस्येदं $\frac{इ (लं_१—लं_२)}{स्पस्थि}$ कल्प्यते तदास्याः(१)

सिद्धत्यापनेन

कोघ = स्फुस्थि—इ + $\frac{इ (लं_१—लं_२)}{स्पस्थि}$

= $\frac{स्फुस्थि. स्पस्थि—इ. स्पस्थि + इ (लं_१—लं_२)}{स्पस्थि}$

= $\frac{स्फुस्थि. स्पस्थि—इ \{ स्पस्थि—(लं_१—लं_२) \}}{स्पस्थि}$

$$= \frac{\text{स्फुटस्थि. स्थि} - \text{इ. स्फुटस्थि}}{\text{स्थि}} = \frac{\text{स्फुटस्थि (स्थि - इ)}}{\text{स्थि}}$$

कोटिघटिका गत्यन्तरकलागुणाः षष्टिभक्ता जाताः कोटिकलाः

$$= \text{कोक} = \frac{\text{स्फुटस्थि}}{\text{स्थि}} \frac{\text{गणं (स्थि - इ)}}{६०} = \frac{\text{स्फुटस्थि} \times \text{चन्द्रग्रहणत् कोटिः}}{\text{स्थि}}$$

अत्र चन्द्रग्रहणवदागतं स्फुटशरतः स्थित्यर्धम् = स्फुटस्थि, इत्याचार्येण मध्यस्थित्यर्धमुच्यते । स्फुटस्पर्शकालदर्शान्तकालयोरन्तरम् = स्थि । इति च स्पष्टस्थितिखण्डमुच्यते । अत उपपन्नं सूर्यग्रहे कोटि-साधनमिति । एवमतो व्यस्तविधिना कोटिघटीतो वीष्टस्थितिदल-मानम् = स्थि - इ = $\frac{\text{कोटि. स्थि}}{\text{स्फुटस्थि}}$ । इष्टग्रासकालिकस्पष्टशरा-ज्ञानाम्मध्यकालिकस्पष्टशरतः कर्म कृतमतोऽसकृत्कर्म युक्तमेव यतस्तात्कालिकशराज्ञानात् स्फुटस्थितिदलादिकस्याज्ञानमिति । एवं स्पष्टस्थितिदलानुपाततो यदि लं, —इलंघ अस्य मानमानौ-यते तदा कोट्यादिसाधनं सूक्ष्ममाचार्योक्तम् । अनुपातस्य नियतैकरूपत्वात् तादृशानुपातेन लम्बनान्तरं न सूक्ष्ममायात्यत आचार्योक्तं स्थूलमानयनम् । आचार्योक्तकोटिरेव भास्करस्य भुजसंज्ञा । भास्करेणापि तदेव स्थूलमानयनं कृतं स्वसूर्य ग्रहणाधिकारेऽतो मदीयं सूत्रम् ।

“चेत् स्पष्टस्थितिखण्डकेन जनितं तत्कालमध्येऽन्तरं

स्पष्टं लम्बनयोरिदं भवति किं तर्हीष्टकालेन चेत् ।

सूक्ष्मं स्यादनुपातजातमनिशं दोरादिकं कोविद

श्रीमद्भास्करसत्प्रकारविलसत् सत् स्यात् तदाऽर्कग्रहे ।”

इदं युक्तमेवेति सुधीभिर्भृशं विचिन्त्यमिति । एवं मौक्तिकेऽपि क्षेत्रमंस्थया स्फुटा वासमेति । अत्र सौरभाष्ये नृसिंहेन “अत्रोपपत्तिः स्पष्टैव” इत्यभिहितम् ॥ १८—२० ॥

इदानीं मौक्तिके चेष्टे विशेषमिष्टग्रासादिष्टानयनं चाह ।

मध्यग्रहणतश्चोर्ध्वमिष्टनाडीर्विशोधयेत् ।

स्थित्यर्धान्मौक्तिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्तिके ॥२१॥

ग्राह्यग्राहकयोगार्धाच्छोद्ध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः ।

तद्वर्गात् प्रोञ्जभ्यतत्कालविक्षेपस्य कृतिं पदम् ॥२२॥

कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्धेनाहता हृताः ।

मध्येन लिप्तास्तन्नाद्यः स्थितिवद् ग्रासनाडिकाः ॥२३॥

मध्यग्रहणतश्चोर्ध्वं मोक्षात् प्राक् चेदिष्टनाड्यस्तरि ता
इष्टनाडीमौक्तिकात् स्थित्यर्धादिशोधयेद्गणक इति शेषः । शेषं
गृहीत्वा शेषं कर्म मौक्तिके तु पूर्ववत् स्यात्किं इष्टे यथा कृतं
कोटिकलानयनाय तथैवात्रापि कार्यमित्यर्थः । अयमर्थः पूर्वमेव
व्याख्यातः । अथेष्टग्रासादिष्टज्ञानम् । स्वच्छन्नलिप्तिका अभीष्ट-
ग्रासकलाश्चाद्यच्छादकमानैक्यार्धादिशोद्ध्याः शेषं ग्राह्यग्राहक-
केन्द्रान्तरं कर्णः स्यात् । तद्वर्गात् तात्कालिकशरस्य कृतिं वगैः प्रोञ्जभ्य
पदं ग्राह्यम् । पदमेव कोटिकलाः स्युः । रवेः कोटिलिप्ताः
पूर्वविधिना या आगतास्ताः स्पष्टस्थित्यर्धेन गुणा मध्येन स्थित्यर्धेन
हृतास्तदेष्टकालानयनयोग्याः कोटिलिप्ताः स्युः । ताभ्यो लिप्ताभ्यः
स्थितिसाधनवद् ग्रासनाडिकाः साध्याः । कोटिलिप्ताः षष्टिगुणा
रवौन्दुगत्यन्तरभक्ता वीष्टाः स्थितिमाज्यः स्युः । तदूनं खं स्थित्यर्धं
खेष्टकालो भवेदिति सर्वमर्थाद्गम्यते । तात्कालिकशराज्ञानादिदं
कर्म चेत् मध्यकालिकशरात् कर्तुं तदा स्थितिसाधनवदत्राप्यस-
क्तकर्म कर्मव्यमित्यपि 'स्थितिवत्' पदेन सूचितमिति ।

अत्रोपपत्तिः । प्रथमश्लोकस्य पूर्वमेव प्रतिपादिता । चन्द्र-
ग्रहणे चेष्टकालानयनस्योपपत्तिरिष्टग्रासानयनवैपरीत्येन सुगमा ।
रविग्रहे कोटिघटीज्ञानार्थं प्रसङ्गेन कोटिलिप्तानयन एव लिखितेति
सर्वं निरवयम् ॥ २१—२३ ॥

इदानीं परिलेखोपयोगि स्फुटं वलनमाह ।

नतज्याक्षज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्मुकम् ।

वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्वापरकपालयोः ॥२४॥

राशित्रययुताद् ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः ।

भेदेऽन्तराज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता ॥२५॥

नतज्या सममण्डलीयनतांशज्याऽक्षज्यया गुणिता त्रिज्यया
भक्ता तस्य लब्धस्य चापं पूर्वापरकपालयोः क्रमेण सौम्ययाम्या
अक्षजा वलनांशाः स्युः । पूर्व कपाले सौम्याः पश्चिमकपाले
याम्या श्रेयास्तेऽक्षजवलनांशा इत्यर्थः । ग्राह्यात् चन्द्रग्रहे चन्द्रात्
सूर्यग्रहे च सूर्यात् राशित्रययुतात् क्रान्त्यंशा अयनवलनांशाः स्युः ।
तैः क्रान्त्यंशैः पूर्वागता अक्षजवलनांशा दिक्साम्ये युताः कार्याः ।
भेदे दिग्भेदे चाक्षजवलनांशानां क्रान्त्यंशानां चान्तरं कर्तव्यम् ।
ततो योगादन्तराक्ष वा या ज्या सा सप्तत्यङ्गुलैर्भाजिता लब्धिर्वलना
सष्टवलनाख्या भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । ग्रहोपरिगतयोर्ध्रुवकदम्बप्रोतयोर्मध्ये ग्रहलग्न-
कोणोऽयनवलानांशाः । समप्रोतध्रुवप्रोतयोर्मध्ये ग्रहलग्नकोणोऽ-
क्षजवलनांशाः । समकदम्बप्रोतयोर्मध्ये च सष्टवलनांशाः । वा
ग्रहत्रिज्यावृत्ते नाडौक्रान्तिमण्डलयोरन्तरि येषांस्तेऽयनवलनांशाः ।

नाडीसमवृत्तान्तरांशा अक्षजवलनांशाः । समक्रान्तिवृत्तान्तरांशाश्च
 स्पष्टवलनांशा इति । तत्र समस्थानाद् ग्रहोपरिगते समप्रोते
 उपवृत्तव्यासार्धमेको भुजः । ध्रुवप्रोते द्युज्या-व्यासार्धं द्वितीयो
 भुजः । याम्योत्तरवृत्ते पलांशास्तृतीयो भुजः । द्वितीयभुज-
 संमुखकोणः समस्थानगतः सममण्डलीयनतांशाः । तृतीयभुज-
 संमुखकोणश्च ग्रहगतोऽक्षजवलनांशास्तद्युज्या चापीयत्रिकोणमित्या

$$\text{ज्याश्रव} = \frac{\text{ज्याश्र} \cdot \text{ज्यासन}}{\text{द्यु}}$$
 । आचार्येण द्युज्यायाश्चलत्वात् द्युज्यास्थाने
 सर्वत्र स्थूला त्रिज्या गृहीताऽत उपपन्नमक्षजवलनानयनम् । एवं
 ध्रुवाद् ग्रहपर्यन्तं ध्रुवप्रोते द्युज्याव्यासार्धमेको भुजः । कदम्बाद्-
 ग्रहपर्यन्तं कदम्बप्रोते शरकोटिर्द्वितीयो भुजः । तृतीयभुज-
 संमुखकोणो ग्रहलग्नोऽयनवलनांशाः । प्रथमभुजसंमुखकोणो
 ग्रहकोट्यूनभार्धांशाः । ततश्चापीयत्रिकोणमित्या आयनवलनक्या

$$= \frac{\text{कोज्याय} \cdot \text{ज्यापक्रा}}{\text{द्यु}}$$
 । सत्रिभग्रहज्या च खेटकोटिज्यासमा ।
 आचार्येणात्रापि द्युज्यास्थाने स्थूला त्रिज्या गृहीता ।
 अत उपपन्नमायनवलनानयनम् । इदं वलनद्वयं क्रमज्यैव
 कर्त्तव्यमिति चापत्रिकोणमितितः स्फुटं तथापि भास्करेण
 मन्दानां प्रतीत्यर्थं बहु प्रतिपादितं तच्च तद्गोलाध्याये
 प्रसिद्धम् । तत्र बह्वो महिषेपार्श्वं विचिन्त्याः । तयोः संस्फुरतः
 स्फुटवलनांशाः समकदम्बप्रोतमध्ये स्फुटाः । इह तज्ज्या
 त्रिज्यासप्तत्यंशमितत्रिज्यायां परिणता । वलनाख्या कृता ॥
 अर्थात् स्वल्पान्तरात् सप्तवर्गमितत्रिज्यायां परिणता वलनाख्या
 कृतेति । सौरभाष्ये नृसिंहेन नतशब्देन नतकालो भ्रमाद्
 व्याख्यातः ॥ २४—२५ ॥

इदानीमङ्गुललिप्तार्थमाह ।

सोन्नतं दिनमध्यर्धं दिनार्धाप्तं फलेन तु ।

छिन्द्याद्विचेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु ॥२६॥

इति चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥ ४ ॥

दिनं दिनमानमध्यर्धं सार्धैकेन ३ गुणमिष्टकालिकोन्नतकालेन सहितं दिनार्धेन भक्तं यत्फलं तेन विचेपादीनां मानानि छिन्द्याद्विभजेद्गणक इति शेषः । तानि लब्धानि फलानि तेषां विचेपादीनामङ्गुलानि भवन्ति—इति ।

अत्रोपपत्तिः । गगनमध्यस्थं यद्गृहविम्बं तस्याखिलकरनिकर-
पिहितपरिधिच्चात् किञ्चित् सूक्ष्मं दृश्यते । उदये तु क्षितिजस्थं
क्षितिर्व्यवहिततत्करनिकरं भूत्रायुना वलितं विशालमिव
प्रतिभाति । तत् सूक्ष्मत्वं विशालत्वं चोपलब्ध्याऽऽचार्यैः
कल्पितम् । तच्च गगनमध्ये चतुःकालम् । उदये त्रिकाल-
मङ्गुलं कल्पितम् । अत्रान्तरेऽनुपातेन यदि दिनार्धसम उन्नतकाले-
ऽङ्गुललिप्तात्तरं रूपं २ लभ्यते तदेशोन्नतकालेन किमिति ।
फलं त्रियुक्तमङ्गुललिप्तिकाः स्युः । पूर्वानुपातेनाङ्गुल-

लिप्ताः = ३ + $\frac{३का}{दि}$ = $\frac{३दि + ३का}{दि}$ अत उपपन्नम् । भास्करेण

गगनमध्ये सार्धत्रिकालमुदये सार्धत्रिकालमङ्गुलं कल्पितं शङ्कुना
सूक्ष्मोऽनुपातश्चात्रान्तरे कृतः । शङ्कुनोन्नतकालेन वा योऽनुपातस्तत्र
कतरः सूक्ष्म इत्यस्य ज्ञानं वास्तवप्रकारज्ञानं विना न भवति ।
अतो भास्करस्य “शङ्कुनुपातः सूक्ष्मः” इति कथनं न युक्तिमतम् ।

वस्तुतस्तु अङ्गुलिमाकरणाप्रयासेन किम् । केनापि समीनाङ्गेन
विक्षेपादयः परिलेखे लाघवार्थमपवर्त्याः । अत एव गणेशदेव-
ज्ञादिभिस्त्रिभिरपवर्तिता विक्षेपादय एवाङ्गुलिनेन कल्पिताः ।
अत्र सिद्धान्ततत्त्वविवेके कमलाकरेण व्यर्थमेव बहूक्तं यद्यार्थ-
प्रकाराज्ञानात् ॥ २६ ॥

सीताप्रियालीसम्प्रीत्यै सुधाकरहृदस्तथा ।

सुखायामृतवर्षिण्यां गतश्चन्द्रग्रहात्मकः ॥ ४ ॥

इति सुधाकरदिवेदिकृतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधावर्षिण्यां

चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥ ४ ॥

अथ सूर्यग्रहणाधिकारः ।

तत्रादौ लम्बननत्योरभावस्थानमाह ।

मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः ।

अक्षोदङ्मध्यभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि ॥१॥

क्षितिजोपरि स्थितस्य क्रान्तिवृत्तखण्डस्य मध्यं वित्रिभम् ।
मध्यलग्नं वित्रिभलग्नं तत्समे रवौ हरिजस्य स्फुटलम्बनस्य सम्भवो न
तत्रस्थे रवौ स्फुटलम्बनाभाव इत्यर्थः । एवमक्षस्य उदङ्मध्य-
भक्रान्तेश्च साम्येऽवनतेरपि न सम्भवः । अत्र मध्ये याम्योत्तरवृत्ते यद्गं
लग्नं तन्मध्यं तस्योत्तरा क्रान्तिर्यदाऽक्षेण समा तदा मध्यमस्य
वित्त्रिभसमस्य खल्वस्तिके स्थितत्वाद् दृक्क्षेपाभावात् तत्र नतेरप्य-

भाव इत्यर्थः । अत्र सौरभाष्ये हरिजशब्देन दृग्लम्बनं व्याख्याय दृग्लम्बननत्योरभावस्थानं खमध्ये निश्चित्य मध्यशब्देन खस्वस्तिकं गृहीतं तत्र ममीचौनं 'न लम्बनं वित्रिभलग्नतुल्ये रवौ' इत्यादि भास्करोक्तेः । 'यद्द्राशिर्व्रजति हरिजम्' इति बृहज्जातकवचनेन हरिजशब्देन क्षितिजं गृह्यते । पृष्ठक्षितिजे लम्बनस्य परमत्वादत्रोपचागाद्हरिजशब्देन लम्बनमेव गृहीतमिति ।

अत्रोपपत्तिः । दृग्मण्डले गर्भाभिप्रायेण स्थितस्य ग्रहविम्बस्य पृष्ठाभिप्रायेण लम्बितस्य च यदन्तरं तद् दृग्लम्बनम् । स्थान-लम्बितयोरुपरिगतयोः कदम्बप्रोतयोः क्रान्तिवृत्तावधि स्थानीयस्य लम्बितस्य चांतरं मध्यस्फुटशरौ । तयोरन्तरं दक्षिणोत्तरं नतिः । तयोः कदम्बप्रोतयोः क्रान्तिवृत्तेऽन्तरं स्फुटलम्बनमिति प्रसिद्धं दृग्लम्बनक्षेत्रं ध्येयम् । वित्रिभस्ये रवौ दृग्मण्डलमेव कदम्बप्रोतं दृक्क्षेपवृत्ताख्यम् । तत्र लम्बितस्य रत्रेरुपरि दृग्मण्डलं तदेव दृक्क्षेपवृत्तम् । अतो लम्बितस्थानं च क्रान्तिवृत्ते तदेव वित्रिभमतः स्फुटलम्बनाभावः । एवं यदा क्रान्तिमण्डलमेव दृग्मण्डलं तदा स्थानीयलम्बितशरयोरभावात् तदन्तरमितनतेरप्यभावः । तत्र वित्रिभस्थानस्य खस्वस्तिके स्थितत्वात् क्रान्त्यक्षयोर्भिन्नदिक्क्षयोः समत्वान्मध्यनतांशाभावाच्च नतेरभाव इति दृग्लम्बनक्षेत्रतः स्फुटमिति । गणितस्त्रास्ये उपपत्तिमानागमः प्रमाणमिति नियमेनोपपत्त्या 'मध्यलग्नेन' वित्रिभमेव सिध्यतीति ॥२॥

इदानीं स्फुटलम्बनार्थं वित्रिभनतोन्नतांशज्यानयनमाह ।

देशकालविशेषेण यथावर्नतिसम्भवः ।

लम्बनस्यापि पूर्वान्यदिग्वंशाच्च तथोच्यते ॥२॥

लग्नं पर्वान्तनाडीनां कुर्यात् स्वैरुदयासुभिः ।

तज्ज्यान्त्यापक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा ॥३॥

तदा लङ्कोदयैर्लग्नं मध्यसञ्ज्ञं यथोदितम् ।

तत्क्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ॥४॥

शेषं नतांशास्तन्मौर्वी मध्यज्या साभिधीयते ।

मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् ॥५॥

मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।

तत्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः ॥६॥

नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती ।

देशविशेषेण कालविशेषेण च यथाऽवनतेः सम्भवस्तथा पूर्वा-
परदिग्बशाद्यथा लम्बनस्यापि सम्भवस्तथोच्यते मयेति शेषः । स्वैरु-
दयासुभिः स्वदेशोदयासुभिः पर्वान्तनाडीनां त्रिप्रश्नाधिकार-
विधिना लग्नं कुर्याद्दृग्गति इति शेषः तज्ज्या सायनलग्नज्या
परमक्रान्तिज्यया गुणा लम्बज्याप्ता फलमुदयाभिधा लग्नाग्रा
स्यादिति । तदा पर्वान्तसमये दर्शान्तकाले लङ्कोदयासुभिर्मध्य-
सञ्ज्ञं दशमं लग्नं च यथोदितं त्रिप्रश्नाधिकारोदितं कुर्यादिति ।
दिक्साम्ये तत्क्रान्त्यक्षानामक्षांशानां च संयोगः । अन्यथा
दिग्भेदे तेषामन्तरं च कार्यम् । एवं योगो वान्तरे शेषं मध्य-
नतांशा भवन्ति । तज्ज्या या सा मध्यज्याऽभिधीयते कथ्यते
इति । मध्या मध्यज्या पूर्वान्तोदयज्यया गुणिता त्रिज्याभक्ता
फलं वर्गितं कार्यम् । फलस्य वर्गः कार्य इत्यर्थः । तद्वर्गितेन

फलान् मध्यज्यावर्गो विश्लिष्टः कार्यः । फलवर्गमध्यज्यावर्गयोर-
न्तरं कार्यमित्यर्थः । शेषतो यत् पदं स दृक्क्षेपो मध्यम-
दृक्क्षेपोऽर्थात् पूर्वानोतं फलं यथायथाल्पं तथातथाऽयं दृक्क्षेपः
स्फुटदृक्क्षेपासन्न इति वेदितव्यम् । तस्य दृक्क्षेपस्य त्रिज्यावर्गस्य
च विश्लेषादन्तरान्मूलं शङ्कुर्भवेत् । स शङ्कुरेव दृग्गतिर्मध्यम-
दृग्गतिसञ्ज्ञः । ननु स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती के इत्याशङ्कां
परिहरन्नाह नतांशेत्यादि । नतांशानां वित्रिभनतांशानां
ये भुजकोटिज्ये ते एव स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती भवतः ।
वित्रिभनतांशानां ज्या स्फुटो दृक्क्षेपस्तत्कोटिज्या च स्फुटा
दृग्गतिरित्यर्थः । अयमेव गोलयुक्तियुक्तोऽर्थः । रङ्गनाथादौनां
व्याख्या च सदोषा विद्वद्भिर्नादरणीयेति । मदौया व्याख्यं च
कामलाकरसम्भता ।

अत्रोपपत्तिः । याम्योत्तरवृत्ते मध्यनतांशाः कर्णः । दृक्-
क्षेपवृत्ते खखस्तिकाद्वित्रिभावधि वित्रिभनतांशाः कोटिः । दश-
मवित्रिभयोरन्तरं क्रान्तिवृत्ते भुजः । भुजसम्मुखकोणः खखस्तिक-
लग्नो लग्नाग्रंशाः । मध्यनतांशसम्मुखकोणी वित्रिभगतो नव-
त्यंशाः । ततो यदि त्रिज्यया मध्यनतांशज्या तदा लग्नाग्रया
किमिति । ज्ञाता दशमवित्रिभान्तरज्या = $\frac{\text{लज्ज} \cdot \text{ज्याम}}{\text{त्रि}} = \text{फलम्}$ ।
अथ फलमध्यनतांशज्यावर्गान्तरमूलं फलकोटिज्याव्यासार्धं वित्रि-
भनतांशज्या दृक्क्षेपो भवितुमर्हति । अतोऽयं मध्यमदृक्क्षेपस्तत्-
कोटिज्या च मध्यमा दृग्गतिः । फलयाल्पत्वे ते स्फुटासन्ने दृक्क्षेप-
दृग्गती इति चापक्षेवतः स्फुटं सर्वमिति । अथ लग्नाग्राज्ञानाय
प्रथमं क्रान्तिक्षेत्रेण लग्नक्रान्तिज्या = $\frac{\text{ज्याल} \cdot \text{ज्यापक्रा}}{\text{त्रि}}$ । ततोऽक्ष-
क्षेत्रानुपातेन यदि लग्नज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदा क्रान्तिज्या-

कोट्यां विमिति । लब्धा लग्नाग्रीदयज्याभिधा = $\frac{\text{वि.ग्यास . ग्यापक्रां}}{\text{लम्बज्या . वि}}$
 = $\frac{\text{ग्यास . ग्यापक्रां}}{\text{लम्बज्या}}$ । इत्युपपन्नं लग्नाग्रानयनम् । शेषोपपत्तिः
 स्फुटा ॥ २—६ ॥

इदानीं लम्बनानयनमाह ।

एकज्यावर्गतच्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया ॥७॥

मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता ।

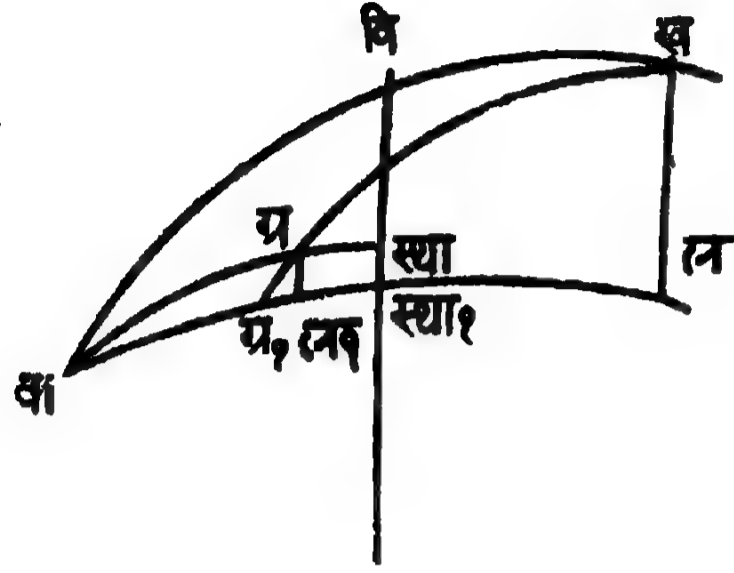
रवीन्द्रोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद् घटिकादिकम् ॥८॥

मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् ।

धनमूनेऽसकृत् कर्म यावत् सर्वं स्थिरीभवेत् ॥९॥

एकज्या एकराशिज्या । तस्या वर्गतो दृग्गतिजीवया यल्लब्धं भवेत्तत् छेदसञ्ज्ञो भवेत् । मध्यलग्नं वित्रिभं तस्यार्कस्य च यदन्तरं तस्य ज्या छेदेन भाजिता तदा घटिकादिकं वित्रिभात् प्राक् पश्चाच्च रवीन्द्रोर्लम्बनं ज्ञेयम् । रवीन्द्रोर्लम्बनान्तरं घटिकादिकं ज्ञेयमित्यर्थः । भानौ वित्रिभलग्नाधिके प्राक्कपाले भवेत् तच्च तिथ्यन्तात् गणितागतदर्शान्तात् अविशोधयेत् । वित्रिभलग्नाङ्गानावूने च तिथ्यन्ते तल्लम्बनं धनं कार्यम् । एवं संस्कृतदर्शान्ते लग्नादिकं विधाय पुनः पूर्ववल्लम्बनमानेयमेवं तावदत्रासकृत् कर्म कर्त्तव्यं यावत् सर्वं स्थिरीभवेत् । यावत् सर्वं लग्नादिकं पुनः पुनस्तदेवागच्छेत् तावदसकृत् कर्म । अर्थाद्यावदविशेषस्तावदसकृत्कर्म कर्त्तव्यमित्यर्थः । एवं स्थिरीभूतः संस्कृतदर्शान्तः स्फुटदर्शान्तकाल इति ॥

अत्रोपपत्तिः । तत्र तावत्तन्म्वनक्षेत्रसंस्था प्रदर्श्यते ।

ख = खस्वस्तिकम् । स्था, स्थावि-
क्रान्तिवृत्ते वि = वित्रिभम् । ग्र =
ग्रहविम्बम् । ग्रस्था = कदम्बप्रोते
कग्रस्थासञ्चके ग्रहशरः । स्था =
ग्रहस्थानम् । खग्र = दृग्मण्डलम् ।

ग्रग्र, = दृग्मन्म्वनकला = दृल । कग्र, ल, स्था, = लम्बित-
ग्रहोपरि कदम्बप्रोतवृत्तम् । ग्रल, = ग्रविन्दोर्लम्बितकदम्बप्रोतो-
परि लम्बः । खल = खस्वस्तिका लम्बितकदम्बप्रोतोपरि लम्बः ।
स्थास्था, = स्फुटलम्बनम् = ल' ।

विस्था = वित्रिभग्रहयोरन्तरम् = वि । खवि = वित्रिभनतांशाः ।
कविख = ९० + वित्रिभनतांशाः । एतज्ज्या = वित्रिभशङ्कुः =
दृग्गतिः । खग्र = ग्रहनतांशाः = दृ । खग्र, = पृष्ठोयनतांशाः
= स्फुट । अथ प्रसिद्धलम्बनक्षेत्रेण ज्यादृलं = $\frac{\text{ज्यास्फुट} \cdot \text{ज्यापलं}}{\text{त्रि}}$ ।
ततः प्रहोयत्रिकोणमित्या ज्याखल = $\frac{\text{दृग्ग} \cdot \text{ज्या} (\text{वि} + \text{लं})}{\text{त्रि}}$ ।

$$\begin{aligned} \text{ज्याग्रलं,} &= \frac{\text{ज्यादृलं}}{\text{ज्यास्फुट}} \cdot \text{ज्याखल} = \frac{\text{ज्यादृलं}}{\text{ज्यास्फुट}} \cdot \text{दृग्ग} \cdot \frac{\text{ज्या} (\text{वि} + \text{लं})}{\text{त्रि}} \\ &= \frac{\text{ज्यास्फुट} \cdot \text{ज्यापलं}}{\text{ज्यास्फुट} \cdot \text{त्रि}} \cdot \text{दृग्ग} \cdot \frac{\text{ज्या} (\text{वि} + \text{लं})}{\text{त्रि}} = \frac{\text{ज्यापलं}}{\text{त्रि}} \cdot \frac{\text{ज्या} (\text{वि} + \text{लं})}{\text{त्रि}} \cdot \text{दृग्ग} \end{aligned}$$

$$\text{ततः ज्यास्थास्था,} = \text{ज्यालं} = \frac{\text{त्रि} \cdot \text{ज्यापलं}}{\text{त्रि}} \cdot \frac{\text{ज्या} (\text{वि} + \text{लं})}{\text{त्रि}} \cdot \frac{\text{दृग्ग}}{\text{ज्याकय}}$$

$$= \frac{\text{त्रि} \cdot \text{ज्यापलं}}{\text{त्रि}} \cdot \frac{\text{ज्या} (\text{वि} + \text{लं})}{\text{त्रि}} \cdot \frac{\text{दृग्ग}}{\text{कोज्याश}}$$

$$= \frac{\text{ज्यापलं} \cdot \text{ज्या} (\text{वि} + \text{लं})}{\text{त्रि}} \cdot \frac{\text{दृग्ग}}{\text{कोज्याश}} \dots (१)$$

अत्र परमलम्बनस्थालात्वाज्ज्याचापयोरभेदात्

$$\text{लं} = \frac{\text{पलं}}{\text{त्रि}} \cdot \frac{\text{ज्या (वि + लं)}}{\text{त्रि}} \cdot \frac{\text{दृग्ग}}{\text{कोज्याश}} । \text{ गत्यन्तरेण षष्टिघटिका-}$$

स्तदा लम्बनेन किमिति । लम्बा लम्बनघटिकाः

$$\begin{aligned} &= \frac{६० \times \text{पलं}}{\text{गर्भ}} \cdot \frac{\text{ज्या (वि + लं)}}{\text{त्रि}} \cdot \frac{\text{दृग्ग}}{\text{कोज्याश}} \\ &= \frac{४ \text{ ज्या (वि + लं)}}{\text{त्रि}} \cdot \frac{\text{दृग्ग}}{\text{कोज्याश}} \dots \dots (२) \end{aligned}$$

अत्र लम्बनस्याल्पत्वात्, ज्या (वि + लं) = ज्यावि, स्वल्पान्तरात् ।
तथा सूर्यस्य शरकोटिज्या = त्रिज्या, सूर्यग्रहे चन्द्रशराल्पत्वात्
तत्कोटिज्या च स्वल्पान्तरात् त्रिज्यासमा कृता । ततो जाता
लम्बनघटिकाः = लघ = $\frac{४ \text{ ज्यावि} \cdot \text{दृग्ग}}{\text{त्रि} \cdot \text{त्रि}} = \frac{\text{ज्यावि}}{\text{त्रि} \cdot \frac{४ \text{ दृग्ग}}{४ \text{ दृग्ग}}}$ एतेनोपपन्नं सौरं

लम्बनानयनम् । अनेन प्रकारेण वस्तुतो रवेश्चन्द्रस्य पृथक्
पृथक् लम्बनमुपपद्यते । लम्बनयोरल्पत्वाद्द्रविग्रहणो दयोः स्थानयोश्च
स्वल्पान्तरात् साम्यात् तयोः परमलम्बनान्तरवशेन स्फुटलम्बनान्तर-
घटिका एव आनीता . प्राचार्यैरिति । एवं स्फुटदर्शान्ताज्ञानाद्-
गणितागतदर्शान्ते लम्बनमानीतमतोऽसंकृद्दिधिनाऽऽनीतस्फुटदर्शान्ते
ऽसकृत्कर्मणा भवं स्फुटलम्बनं च वास्तवमिति ।

$$\begin{aligned} \text{अथ पूर्वप्रकारेण ज्यादृलं} &= \frac{\text{ज्यापलं}}{\text{त्रि}} \cdot \text{ज्यास्फुट्ट} \\ &= \frac{\text{ज्यापलं}}{\text{त्रि}} \cdot \text{ज्यां (दृ + दृलं)} \\ \therefore \text{त्रि} \cdot \text{ज्यादृलं} &= \text{ज्यापलं} \cdot \text{ज्या (दृ + दृलं)} \\ &= \text{ज्यापलं} \left(\frac{\text{ज्यादृलं} \cdot \text{शं} + \text{कोज्यादृलं} \cdot \text{ज्यादृ}}{\text{त्रि}} \right) \end{aligned}$$

समच्छेदेन

$$\begin{aligned} \text{त्रि} \cdot \text{ज्यादृलं} &= \text{ज्यापलं} \cdot \text{शं} \cdot \text{ज्यादृलं} + \text{ज्यापलं} \cdot \text{ज्यादृ} \cdot \text{कोज्यादृलं} \\ \therefore \frac{\text{ज्यादृलं}}{\text{कोज्यादृलं}} \cdot (\text{त्रि} \cdot \text{ज्यापलं} \cdot \text{शं}) &= \text{ज्यापलं} \cdot \text{ज्यादृ} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{ततः } \frac{१२ \text{ ज्यादृलं}}{\text{कोज्यादृलं}} &= \frac{\text{ज्यापलं. ज्यादृ } \times १२}{\text{त्रि२ - ज्यापलं. शं}} = \frac{\frac{१२ \text{ ज्यादृ}}{\text{शं}}}{\frac{\text{त्रि२}}{\text{ज्यापलं. शं}}} - १ \\ &= \text{दृलंका} = \frac{\text{दृगका}}{\text{त्रि२}} \quad | \quad \text{अनेन} \\ &\quad \frac{\text{ज्यापलं. शं}}{\text{त्रि२}} - १ \end{aligned}$$

त्रिज्याकृतिः परमलम्बनमौर्विकासा

त्रा भाजिता च विधुना रक्षिताऽथ तेन ।

भक्तेष्टभा फलमितां पलभां प्रकल्प्य

साध्या पलांशकलिकेष्टविलम्बनं तत् ॥ इति

मदुक्तं सूत्रमुपपद्यते ।

अत्रैव यदि स्वल्पान्तरात् कोज्यादृलं = त्रि । तदा पृ
समीकरणेन

$$\frac{\text{ज्यादृलं}}{\text{त्रि}} = \frac{\text{ज्यादृ. ज्यापलं}}{\text{त्रि२ - ज्यापलं. शं}}$$

$$\therefore \text{ज्यादृलं} = \frac{\text{ज्यादृ. ज्यापलं}}{\text{त्रि. } \frac{\text{ज्यापलं. शं}}{\text{त्रि}}}$$

अनेन 'बृहज्ज्यकाभिर्ग्रहशङ्कुदृगज्ये' इत्यादि संशोधकोक्तं
मुपपद्यते । इदं पूर्वोदितं लम्बनानयनं

$$\text{ज्यादृलं} = \frac{\text{ज्यापलं}}{\text{त्रि}} \text{ ज्या (दृ + दृलं) अस्मात् समीकरणेन}$$

दुत्पन्नम् । (१) समीकरणे च

$$\text{ज्यालं} = \frac{\text{ज्यापलं. दृगका}}{\text{कोज्याशं}} \cdot \frac{\text{ज्या (त्रि + लं)}}{\text{त्रि}}$$

अत्र यदि $\frac{\text{ज्यापलं. दृगका}}{\text{कोज्याशं}} = \text{परमलम्बनज्या} = \text{ज्यापलं}$
कल्प्यते तदा

ज्यालं = $\frac{\text{ज्यापल}^1}{\text{त्रि}}$ ज्या (वि + लं) एतेन 'अथो कलायाः परलम्बनस्य' इत्यादि संशोधकोक्तं तथा 'त्रिभोनलम्बस्य नरस्त्रिभूषः' इत्यादि भास्करोक्तं चोपपद्यते । अत्र भास्करस्य परो न समीचीनस्तेन लम्बने स्थूलता भवत्यत एव वासनायां भास्करः 'एतदानयनं किञ्चित् स्थूलम्' इत्याहेत्यलं पल्लवितेन । धनर्णवासना वित्रिभतः प्रागपरकपालयोः स्फुटेति ॥७—९ ॥

इदानीं नतिसाधनं ततः स्पष्टशरसाधनं चाह ।

दृक्क्षेपः शीततिग्मांश्वोर्मध्यभुक्त्यन्तराहतः ।

तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं सावनतिर्भवेत् ॥१०॥

दृक्क्षेपात् सप्ततिहृताद्भवेद्वावनतिः फलम् ।

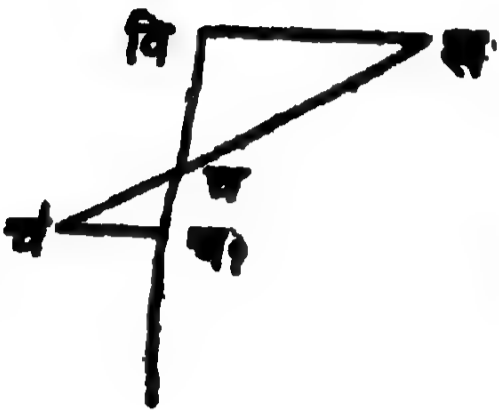
अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात् ॥११॥

मध्यज्यादिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।

सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषितान्यथा ॥१२॥

शीततिग्मांश्वोः सूर्यचन्द्रयोर्यो दृक्क्षेपः स रवीन्दुगत्यन्तर-
कलागुणः पञ्चदशगुणितत्रिज्यया भक्तो लब्धं यत् सैवावनतिर्नतिः
कलात्मिका भवेत् । वा दृक्क्षेपात् सप्ततिहृतात् फलमवनति-
र्भवेत् । अथवा दृक्क्षेपात् सप्तसप्तकैरेकोनपञ्चाशता सङ्गुणात्
त्रिज्यया भक्तात् फलमवनतिर्भवेत् । सा च नतिर्मध्यज्यादिग्वशात्
दृक्क्षेपदिग्वशाद्दक्षिणोत्तरा विज्ञेया । दृक्क्षेपे सौम्ये नतिरुत्तरा
दक्षिणे च दक्षिणा वेदितव्येत्यर्थः । सा चन्द्रशरदिक्साम्ये
चन्द्रशरीणा युक्ता । अन्यथा दिग्भेदे विश्लेषिता चन्द्रशराच्छोध्या तदा
स्पष्टशरी भवेत् । अत्र स्पष्टशरस्य नाम स्पष्टा नतिरिति ज्ञेया ।

अत्रोपपत्तिः । अत्र ग्रहणे चन्द्रशरस्याल्पत्वात् क्रान्तिवृत्ते
 रविचन्द्रयोः स्थानं च विन्दौ । ख = खस्व-
 स्तिकम् । वि = वित्रिभम् । तत्रतांशाः =
 खवि । एषां ज्यैव दृक्क्षेपः । खच =
 रविचन्द्रयोर्गर्भाभिप्रायेण नतांशाः = दृ ।

चच' = चन्द्रस्य दृग्लम्बनम् । च'च, = नतिः । खच' = पृष्ठीयन-
 तांशाः = पृ । तदा लम्बनक्षेत्रेण ।

$$\text{ज्याचच}' = \frac{\text{ज्यापलं} \cdot \text{ज्यापृ}}{\text{वि}} = \frac{\text{ज्यापलं} \cdot \text{ज्या}(\text{दृ} + \text{चच}')}{\text{वि}}$$

$$\text{ज्याच'च,} = \frac{\text{ज्याखवि} \cdot \text{ज्याचच}'}{\text{ज्याचख}} = \frac{\text{दृक्क्षे} \cdot \text{ज्याचच}'}{\text{ज्यादृ}}$$

$$= \frac{\text{दृक्क्षे} \cdot \text{ज्यापलं} \cdot \text{ज्या}(\text{दृ} + \text{चच}')}{\text{वि} \cdot \text{ज्यादृ}} \quad \dots \quad (१)$$

अत्र परमलम्बनस्याल्पत्वात् ज्याचापयोरभेदात् तथा
 ज्या(दृ + च'च) = ज्यादृ, स्वल्पान्तरात् ।

च'च, = नतिः = $\frac{\text{दृक्क्षे} \cdot \text{पलं}}{\text{वि}}$ । गतेः षड्दशांशः परम-
 लम्बनं तेनोत्थापनेन जाता

$$\text{चन्द्रनतिः} = \frac{\text{दृक्क्षे} \cdot \text{चग}}{१५ \text{ वि}}$$

$$\text{एवं रविनतिः} = \frac{\text{दृक्क्षे} \cdot \text{रग}}{१५ \text{ वि}}$$

$$\text{द्वयोरन्तरेण जाता सूर्यग्रहणे नतिः} = \frac{\text{गषं} \cdot \text{दृक्क्षे}}{१५ \text{ वि}} \text{ अनेन}$$

प्रथमः प्रकार उपपन्नः । अथ स्वल्पान्तरात् $\frac{\text{गषं}}{१५} = ४९$ अतो

$$\text{नतिः} = \frac{\text{गषं}}{१५} \cdot \frac{\text{दृक्क्षे}}{\text{वि}} = \frac{४९ \text{ दृक्क्षे}}{\text{वि}} \text{ अनेन तृतीयः प्रकार उपपन्नः ।}$$

दृक्क्षेपगुणकेन त्रिज्यामपवर्त्य जाता द्वितीयः प्रकारः

$$\text{नतिः} = \frac{\text{दृक्क्षे}}{४९} = \frac{\text{दृक्क्षे}}{३४३८} = \frac{\text{दृक्क्षे}}{७०}, \text{ स्वल्पान्तरात् ।}$$

(१) समौकरणेन 'कक्षयोरन्तरं यत् स्यादितिमे सर्वतोऽपि तत्,' इति भास्कारोक्तं न समौचीनम् । गर्भपृष्ठीयदृग्ज्ययोः साम्येन तत्समौचीनं भवितुमर्हति, तत्तु दृग्ज्यस्वनाभावस्यैव नान्यत्रेति सुधीभिर्भृशं विचिन्त्यम् । एवमत्र दक्षिणोत्तरा नतिः शरश्च दक्षिणोत्तरस्तयोः संस्कारेण स्फुटः शर इत्यस्य स्फुटोपपत्तिः ॥१०—१२॥

अथ शेषं चन्द्रग्रहणाधिकारवदित्यतिदिशति ।

तथा स्थितिविमर्दारध्रग्रासाद्यं तु यथोदितम् ।

प्रमाणं बलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत् ॥१३॥

तथा पूर्वोदितग्रा स्फुटनत्याऽशात् स्फुटशरणा यथोदितं स्थितिविमर्दारध्रग्रासाद्यं बलनाभीष्टग्रासादि च सर्वं प्रमाणं हिमरश्मिवच्च द्रग्रहणावत् साध्यं ततो विशेषश्राग्निप्रकारेण विज्ञेयः ॥१३॥

इदानीं स्थित्यर्धादिके विशेषमाह ।

स्थित्यर्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः ।

ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥१४॥

प्राक्कपालेऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राग्रहणं यदि ।

मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्धिं तु विपर्ययः ॥१५॥

तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा ।

हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्ययः ॥१६॥

एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता ।

स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्दाधेऽपि चोक्तवत् ॥१७॥

इति सूर्यग्रहणाधिकारः ॥५॥

स्फुटशरवर्गोनाम्नानैक्यखण्डवर्गान्मूलं स्थित्यर्धकलास्ताः षष्टि-
गुणा रवौन्दुगत्यन्तरभक्ता घटिकादिकं स्थित्यर्धं भवेत् । तिथ्यन्ता-
हगिनागतदर्शान्तात् स्थित्यर्धेनोनाद्युक्ताच्च प्राग्बलम्बनसाधन-
विधिना ग्रासमोक्षोद्भवं स्पर्शमोक्षोद्भवं पुनलेम्बनं साध्यम् । तस्य
(सार्थिकस्य वा मौक्तिकस्य लम्बनस्य) पूर्वसाधितस्फुटदर्शान्त-
कालिकलम्बनस्य चान्तरं कार्यम् । अन्तरे क्रियमाणे विशेषं
कथयति । यदि वित्रिभतः प्राक्कपाले स्पर्शमध्यमोक्षस्थिति-
स्तादा यदि प्राग्रहणं स्पर्शकालिकलम्बनं मध्यान्मध्यकालिक-
लम्बनादधिकं मौक्तिकं लम्बनं च हीनमल्पं भवेत् । पश्चार्धे
वित्त्रिभतः पश्चिमकपाले स्पर्शमध्यमोक्षस्थितौ तु यदि विपर्ययः ।
मध्यलम्बनात् स्पर्शलम्बनमल्पं मोक्षलम्बनमधिकं भवतीत्यर्थः ।
तदा तल्लम्बनान्तरं मोक्षस्थितिदले प्रग्रहणे सार्थिकस्थितिदले च
देयमेवं स्फुटमोक्षमध्यकालयोरन्तररूपं स्पष्टं मौक्तिकं स्थित्यर्धं
तथा स्फुटस्पर्शमध्यकालयोरन्तररूपं स्पष्टं सार्थिकं स्थित्यर्धं च
क्रमेण भवतीत्यर्थः ।

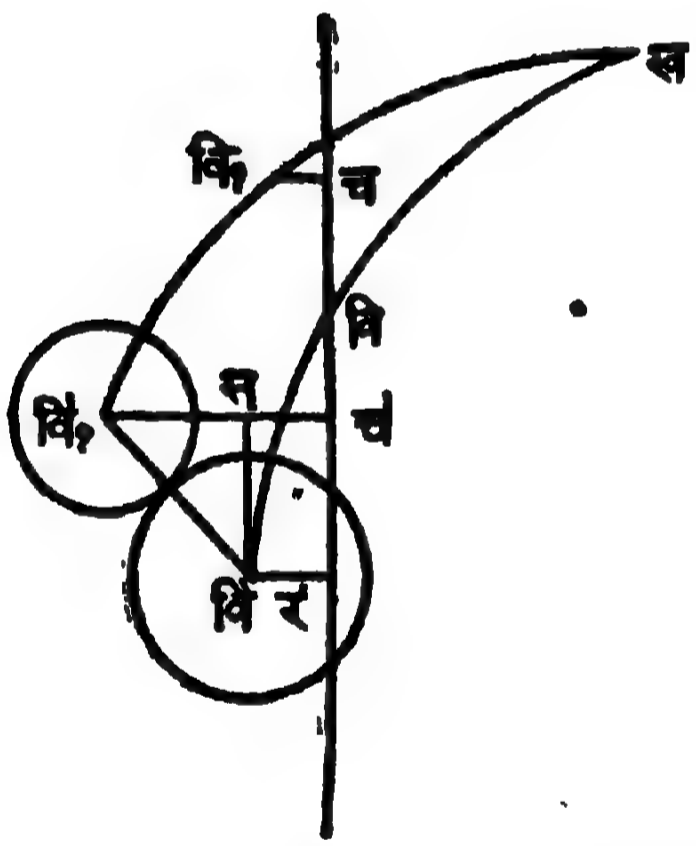
अथ यत्र विपर्ययो भवति, अर्थात् प्राक्कपाले मध्यलम्बनात्
स्पर्शलम्बनमल्पं मोक्षलम्बनं चाधिकं भवति पश्चिमकपाले
चैतद्विपरीतं तत्रैतद्विजातरं लम्बनान्तरं मोक्षस्थित्यर्धं स्पर्श-
स्थित्यर्धं च शोध्यं तदा तत् स्पष्टं मौक्तिकं सार्थिकं च स्थित्यर्धं

भवति । एतत् सर्वं कपालैकोऽर्थाद्यदैकस्मिन्नेव कपाले स्पर्श-
मध्यमोच्चस्थितिस्तदोक्तम् । तद्भेदे च यदा पूर्वकपाले स्पर्शः
पश्चिमकपाले च मध्योऽथवा प्राक्कपाले मध्यः पश्चिमकपाले च
मोच्चस्तदा तयोः स्पर्शमध्यलम्बनयोर्वा मोच्चमध्यलम्बनयोर्भेदः ।
स्मिन् भेदे लम्बनयोरेकता युतिः कर्तव्या सा च स्वे स्वे स्थित्यर्ध-
गोच्या तदा स्पष्टस्थित्यर्धं भवेत् । एवमुक्तवत् क्रिया विमर्दार्धेऽपि
कर्तव्येत्यनुक्तमपि बुद्धिमता प्रायते ।

अत्रोपपत्तिः । तत्र प्रथमं स्फुटंस्पर्शकालः सूर्यग्रहणे कीदृश
इत्यस्य निरूपणं चैत्रसंस्थया प्रदर्श्यते ।

गर्भक्षितिजरव्युदयात् कियद्घटिकासु पृष्ठाभिप्रायेण स्पर्श-
कालो भवतीति किलापेक्षितम् । कल्प्यते यदा पृष्ठाभिप्रायेण

स्पर्शोऽभूत् तदा वि = रविकेन्द्रम् =
रविस्थानम् । वि, = चन्द्रविम्बकेन्द्रम् ।
च = चन्द्रस्थानम् । चच'र' = क्रान्ति-
वृत्तखण्डम् । ख = खस्वस्तिकम् ।
खवि, वि', = चन्द्रदृग्मण्डलम् । खविवि'
= रविदृग्मण्डलम् । वि', = लम्बित-
चन्द्रविम्बकेन्द्रम् । वि', च' = चन्द्रस्य

स्फुटशरः । वि'र' = रविगतिसमो रवेः स्पष्टशरः । वि'स = क्रान्ति-
वृत्तसमानान्तरवृत्तम् । वि', स = स्फुटंस्पर्शकाले स्पष्टशरः ।
वि'वि', = मानैक्यार्धम् । एतानि लघुचापानि लघुत्वात् सरलरेखा-
काराण्याचार्यैः कल्पितानि । अत्रो वि'वि', स-जात्ये वि'वि',, वि', स
वर्गांतरसमाः स्फुटस्थित्यर्धकलाः = वि'स = र'च' = स्फुस्थिक ।
चच' = चन्द्रलम्बनकलाः = चलंक । वि'र' = रविलम्बनकलाः =

रलंक । अनयो रविचन्द्रलम्बनयोरन्तरकलाः (= ल, क)
 षष्टिगुणा रविचन्द्रगत्यन्तरकलाहता आचार्यसाधिताः स्रर्षे
 लम्बनमाज्यः = ल, । तथा स्फुटस्थित्यर्धकलाः (= स्फुस्थिक)
 षष्टिगुणां गत्यन्तरहता आचार्योक्तं स्फुटं स्थित्यर्धं घटिकात्मकम् =
 स्फुस्थि । अथैतस्मिन् स्रर्षकाले गर्भाभिप्रायेण रविचन्द्रान्तर-
 कलाः = चवि = चर' - विर' = च'र' + चच - विर'

= स्फुस्थिक + चलंक - रलंक = स्फुस्थिक + ल, क ।

एतद्घटिकाः = स्फुस्थि + ल, । गणितागतदर्शान्ते गर्भाभिप्रायेण
 रविचन्द्रान्तराभावः स्रर्षकाले च ततः प्रागानीतान्तरं तयोः
 स्फुस्थि + ल, एतावतौषु घटिकासु । अतो गणितागतदर्शान्त-
 कालादागता दृष्टघटिका विशोध्य जातः स्फुटस्रर्षकालः
 = द - स्फुस्थि - ल, । स्फुटस्रर्षकाले स्फुटस्थितिदलशरलम्बना-
 ज्ञानादसकृत्कर्मनुक्तमप्युचितमेव । एवं मोक्षसंमौलनोन्मौलनेष्वपि
 क्षेत्रसंस्थया स्फुटा वासना । अनया मत्क्षेत्रयुक्त्या भास्करोक्तं च
 सर्वं स्फुटमुपपद्यते । अथ कल्प्यते प्राक्कपाल एव स्रर्षमध्य-
 मोक्षाः । स्रर्षमध्यमोक्षेषु क्रमेण लम्बनं ल, , ल, , ल, तदा
 पूर्वयुक्त्या

मध्यकालः = द - ल, ,

स्रर्षकालः = द - स्रस्फुस्थि - ल, ,

प्रथमाद् द्वितीयं विशोध्य स्रष्टं स्रार्थिकं स्थितिखण्डम्
 = स्रस्फुस्थि + ल, - ल, , अत्र यदि ल, / ल, तदा लम्बनान्तरं
 स्रार्थिकस्थितिदले देयम् ।

अथ मध्यकालः = द - ल, ,

मोक्षकालः = द + मोस्फुस्थि - ल, ।

अत्र प्रथमं द्वितीयात् विशोध्य स्पष्टं मौक्षिकं स्थितिखण्डम्
=मौस्फुस्थि + ल_२ - ल_३ । अत्र यदि ल_२ > ल_३ अतस्तदापि
मौक्षिकस्फुटस्थित्यर्थं लम्बनान्तरं देयम् । अथैवमेव विविभतः
पश्चिमकपाले स्पर्शमध्यमोक्षेषु

मध्यकालः = द + ल_२

स्पर्शकालः = द - स्पस्फुस्थि + ल_२

प्रथमाद् द्वितीयं विशोध्य जातं स्पष्टं सार्थिकस्थितिखण्डम्
=स्फुस्थि + ल_२ - ल_३ । अत्र यदि ल_२ > ल_३ तदाऽत्रापि
लम्बनान्तरं देयम् । एवम्

मध्यकालः = द + ल_२

मोक्षकालः = द + मौस्फुस्थि + ल_२

द्वितीयात् प्रथमं विशोध्य जातं स्पष्टं मौक्षिकं स्थिति-
खण्डम् = मौस्फुस्थि + ल_२ - ल_३ । अत्र यदि ल_२ > ल_३
तदाऽत्रापि लम्बनान्तरं देयम् । यदैतद्विपर्ययोऽर्थात् *
प्राक्कपाले यदि ल_२ < ल_३, तथा ल_२ < ल_३ । पश्चिमकपाले च
ल_२ < ल_३, तथा ल_२ < ल_३ तदा क्षयात्मकत्वाद्भ्रिजान्तरं खै खे
स्थितिदले शोध्यमिति स्फुटमेव । एवं यदा प्राक्कपाले स्पर्शः
पश्चिमकपाले मध्यस्तदा

मध्यकालः = द + ल_२

स्पर्शकालः = द - स्पस्फुस्थि - ल_२

* अत्र रविचन्द्रयोः पृथक् पृथक् लम्बने जानीय तदन्तरं वशती विविभासने गृह्ये एवं
कदाचित् स्थितिर्भवितुमर्हति । यथा विविभे चन्द्रस्थाने तत्स्फुटलम्बनाभावः स्पर्शकाले
तदये रवौ हि रविस्फुटलम्बनं किञ्चिद्भवति । एतादृशस्थले रविलम्बनमेव चन्द्रलम्बनादधिक-
मित्यादि निपुणं विज्ञोक्तं सुधीभिः ।

प्रथमाद् द्वितीयमपास्य जातं स्पष्टं सार्धिकं स्थितिखण्डम्
 = स्पष्टस्थि + ल_२ + ल_१ अतस्तत्र लम्बनयुतिर्योज्या । एवं यदा
 प्राक्कपाले मध्यः पश्चिमकपाले मोक्षस्तदा

मध्यकालः = द - ल_२

मोक्षकालः = द + मौस्फुस्थि + ल_२

द्वितीयात् प्रथमं विशोध्य जातं स्पष्टं मौक्षिकं स्थित्यर्धम्
 = मौस्फुस्थि + ल_२ + ल_३

अतस्तत्रापि लम्बनैकता मोक्षस्थितिदले योज्या । एवं
 विमर्दार्ययोरपि क्रिया कार्या । अत्र स्पष्टाद्यज्ञानात् मध्यकालिक-
 शरवशतः स्थित्यर्धं स्फुटं प्रथमं साधितमतीऽसकृत्कर्मावश्यक-
 मित्युपपत्तितः सिध्यतीति । अत्र मदीया व्याख्योपपत्तिश्च
 गोलविद्भिर्भृशं विचिन्त्या । रङ्गनाथादोनां व्याख्योपपत्तिश्च न
 रमणीयेति । रविचन्द्रग्रहणयोरनेके विशेषा मदीयग्रहणकरणे
 विलोक्याः किमत्र ग्रन्थगौरवेणेति ॥१४—१७॥

सीताप्रियालीसम्प्रौत्यै सुधाकरहृदस्तथा

सुखायामृतवर्षिण्यां गतः सूर्यग्रहे विधिः ॥५॥

इति सुधाकरद्विवेदिकृतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधावर्षिण्यां

सूर्यग्रहणाधिकारः ॥५॥

अथ छेद्यकाधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

न छेद्यकमृते यस्माद्भेदा ग्रहणयोः स्फुटाः ।

ज्ञायन्ते तत् प्रवक्ष्यामि छेद्यकज्ञानमुत्तमम् ॥१॥

यस्मात् छेद्यकं परिलेखं विना सूर्यचन्द्रग्रहणयोः स्फुटा भेदाः
स्पर्शमोक्षादयो न ज्ञायन्तेऽतस्तत् उत्तमं छेद्यकज्ञानं प्रवक्ष्यामि
कथयिष्याम्यहमिति शेषः । संशयं छेद्यतीति छेद्यकः ॥१॥

इदानीं परिलेखमाह ।

सुसाधितायामवनौ विन्दुं कृत्वा ततो लिखित् ।

सप्तवर्गाङ्गुलिनादौ मण्डलं वलनाश्रितम् ॥२॥

ग्राह्यग्राहकयोगार्धसम्मितेन द्वितीयकम् ।

मण्डलं तत् समासाख्यं ग्राह्यार्धेन तृतीयकम् ॥३॥

याम्योत्तराप्राच्यपरासाधनं पूर्ववद्दिशाम् ।

प्रागिन्दोर्ग्रहणं पश्चान्मोक्षोऽर्कस्य विपर्ययात् ॥४॥

यथादिशं प्राग्रहणं वलनं हिमदीधितेः ।

मौक्षिकं तु विपर्यस्तं विपरीतमिदं रवेः ॥५॥

वलनाग्रान्नयेन्मध्यं सूत्रं शयत्र संसृशेत् ।

तत्समासे ततो देयौ विज्ञेयौ ग्रासमौक्षिकौ ॥६॥

विक्षेपाग्रात् पुनः सूत्रं मध्यविन्दुं प्रवेशयेत् ।
 तद्ग्राह्यविन्दुसंस्पर्शाद् ग्रासमोक्षौ विनिर्दिशेत् ॥७॥
 नित्यशोऽर्कस्य विक्षेपाः परिलिखे यथादिशम् ।
 विपरीताः शशाङ्कस्य तद्वशाद्यथ मध्यमम् ॥८॥
 बलनं प्राङ्मुखं देयं तद्विक्षेपैकता यदि ।
 भेदे पश्चान्मुखं देयमिन्दोर्भानोर्विपर्ययात् ॥९॥
 बलनाग्रात् पुनः सूत्रं मध्यविन्दुं प्रवेशयेत् ।
 मध्यसूत्रेण विक्षेपं बलनाभिमुखं नयेत् ॥१०॥
 विक्षेपाग्रास्त्रिखेदृत्तं ग्राह्यकार्धेन तेन यत् ।
 ग्राह्यवृत्तं समाक्रान्तं तद्ग्रस्तं तमसा भवेत् ॥११॥
 छेद्यकं लिखता भूमौ फलके वा विपश्चिता ।
 विपर्ययो दिशां कार्यः पूर्वापरकपालयोः ॥१२॥

सुसाधितायां जलवत्समोक्तायां भूमौ बिन्दुं कृत्वा तस्माद्बिन्दोः
 सप्तवर्गाङ्गुलेन प्रथमं बलनाश्रितं मण्डलं लिखेत् । द्वितीयं
 छाद्यच्छादकमानैक्यखण्डेन मण्डलं लिखेत् तत् समाससङ्घं
 ज्ञेयम् । एवं तृतीयं ग्राह्यविस्वार्धेन ग्राह्यं मण्डलं लिखेत् ।
 ततो पूर्वबिन्दुं विगम्यं कृत्वा यास्योत्तराप्राच्यपरासाधनं
 सर्वदिशां साधनं च पूर्ववत् त्रिप्रश्नाधिकारविधिना कार्यम् ।
 चन्द्रस्य प्राग्ग्रहणं स्पृशे भवति पश्चात् मोक्षश्च । अर्कस्य च
 विपर्ययात् स्पृशेमोक्षौ भवतः । पश्चात् स्पृशेः प्राग्मोक्ष इत्यर्थः ।

चन्द्रस्य सार्थिकं वलनं यथादिशं वलनाश्रिते मण्डले प्राचीचिह्नतो ज्यावद्देयं मौक्तिकं वलनं तु विपर्यस्तं देयम् । प्रतीचीचिह्नतो यथादिशं देयम् । सार्थिकं वलनमुत्तरं प्राचीचिह्नादुत्तरदिशि दक्षिणं च दक्षिणदिशि देयम् । एवं मौक्तिकं याम्यसौम्यं वलनं च प्रतीचीचिह्नाद्यमसौम्यदिशि ज्यावद्देयम् । रवेरिदं विपरीतं देयम् । सार्थिकं वलनं पश्चिमचिह्नान्मौक्तिकं च प्राक्चिह्नाद्देयमित्यर्थः । वलनाग्रान्मध्यबिन्दुपर्यन्तमेकं सूत्रं नयेत् । तत् सूत्रं समाससञ्ज्ञे वृत्ते यत्र स्पृशेत् ततो ज्यावत् सार्थमौक्तिकौ विक्षेपो यथाशौ देयौ । पुनर्विक्षेपाग्रान्मध्यबिन्दुपर्यन्तं सूत्रं वेशयेत् कुर्यादिति । तद्ग्राह्यवृत्ते यस्मिन् बिन्दौ स्पृष्टं तस्माद् गणकः सार्थमोक्षौ विनिर्दिशेत् कथयेत् । सार्थशराग्रसूत्रं यत्र ग्राह्यवृत्ते लग्नं तत्र सार्थो मोक्षशराग्रसूत्रं यत्र ग्राह्यवृत्ते लग्नं तत्र मोक्षश्च भवतीत्यर्थः । अथ शरदाने विशेषः । परिलेखेऽर्कस्य विक्षेपा यथादिशं गणितेन यद्विक्लास्तद्विक्ला एव नित्यं वेद्याः । शशाङ्कस्य च शरा विपरीता ज्ञेयाः । गणितेन याम्यास्तदा परिलेख उत्तरा उत्तराश्च याम्या वेद्या इत्यर्थः । अथ मध्यमं मध्यकालिकं वलनं यदि तद्विक्षेपैकता तस्य विक्षेपस्य चेकैव दिक् तदा विक्षेपदिशो दक्षिणादुत्तरतो वा ज्यावत् प्राग्मुखं देयम् । दिग्भेदे च शरदिशः पश्चान्मुखं देयम् । एवं चन्द्रस्य ग्रहे भानोर्ग्रहे तु विपर्ययाद्देयम् । दिक्सास्ये शरदिशः पश्चान्मुखं दिग्भेदे च पूर्वाभिमुखं ज्यावद्देयमित्यर्थः । मध्यकालिकवलनाग्रात् मध्यबिन्दुपर्यन्तं पुनरेकं सूत्रं प्रवेशयेत् । तत्सूत्रं च मध्यसूत्रसञ्ज्ञं ज्ञेयम् । तन्मध्यसूत्रेण मध्यबिन्दोर्मध्यवलनाभिमुखं मध्यकालिकं विक्षेपं गणको नयेत् । ततो मध्यशराग्राद् ग्राह्यकार्धेन वृत्तं

लिखेत् तेन वृत्तेन यद्ग्राह्यवृत्तं समाक्रान्तं छादितं तदेव तमसा
भूमया ग्रहं कृत्वा भवेद्ग्राह्यवृत्तमिति । एवं विपश्चिता गणकेन
भूमौ वा फलके परिलेखं लिखता पूर्वापरकपालयोर्दिशां विपर्ययः
कार्यः । पूर्वप्रतिपादितः परिलेखः पूर्वकपाले समीचीनः ।
पश्चिमकपाले च तत्रत्यदिशां विपर्ययः । पूर्वा, पश्चिमा, पश्चिमा
पूर्वा दक्षिणा सौम्या सौम्या च दक्षिणा ज्ञेयेत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । वस्तुतो मृगमयं काष्ठमयं वा गोलं विरचय्य
तत्र पृष्ठे क्रान्तिवृत्तादि विधाय तत्र स्पर्शादिकालिकौ छाद्यच्छादकौ
संनिवेश्य यथावत् परिलेखो वेदितव्यः । इह तु स्पर्शान्मीक्षावधि
क्रान्तिवृत्तादेर्यत् खण्डं तत्परलं स्वल्पान्तरादङ्गीकृत्य स्थूलः परिलेखो
विरच्यते । तत्र चन्द्रग्रहणे वलनमेकोनपञ्चाशदङ्गुलव्यासार्धे
साधितमतो वलनाश्रितं मण्डलं विलिखितम् । तत्र मध्यबिन्दुतो
वलनाग्रं सूत्रं समासवृत्ते यत्र लग्नं तस्मात् पूर्वापररेखायां
यो लम्बस्तदेव मानैक्यार्धवृत्ते परिणतं वलनं क्षेत्रयुक्त्या भवति ।
अथ मानैक्यार्धवृत्ते ग्राहकवृत्तस्य मध्यं यदा भवति तदा ग्राह्य-
ग्राहकयोर्विम्बप्रान्तौ भवतोऽतो मानैक्यार्धवृत्तं च विलिखितम् ।
तच्च दिग्ङ्कितं तत्र या प्राची सा सममण्डलप्राची ततस्तस्या
वलने दत्ते या केन्द्राङ्गुलनाग्रगा रेखा सा क्रान्तिवृत्तप्राची । एवं
सर्वदिशां वलनम् । अथ वलनसूत्राज्ज्यावद्विच्छेपः । यतः क्रान्ति-
वृत्तप्राच्या विच्छेपो याम्योत्तरः । एवं स्पर्शमोक्षयोः किल ।
अथ मध्यशरः केन्द्राङ्गुलनसूत्रेऽतो दत्तो यतो मध्यवलनं नाम
तत्कालक्रान्तिवृत्तप्राच्या याम्योत्तरा दिक् । दिक्षापात्रे ग्राहक-
वृत्तमध्यमतः स्पर्शमोक्षयोस्तस्माद्ग्राह्यवृत्तकेन्द्रगतं सूत्रं यत्र
ग्राह्यवृत्ते लग्नं तत्रैव ग्राहकवृत्तं ग्राह्यवृत्तं स्पृशति । अतस्तत्रैव

सर्शो मोक्षो वा । मध्यकाले तु ग्राहकवृत्तमध्याह्न्याहकार्धमानेन
 कृतं वृत्तं यावद्ग्राह्यवृत्तं खण्डयति तावदेव ग्रस्तं भवेदिति
 स्पष्टम् । शराग्रे हि चन्द्रः शरमूले भूभाऽतश्चन्द्रविज्ञेपादन्यदिशि
 भूभा वर्तते । तत्केन्द्रज्ञानार्थं चन्द्रग्रहणे व्यस्तदिशः शरा वेद्याः ।
 शेषोपपत्तिः स्फुटा । मानैक्यार्धं सर्वदा चलमतः परमाल्पमानैक्य-
 खण्डस्थिरव्यासार्धं स्वल्पान्तरात् सप्तवर्गमिते बलनं परिणतं
 कृतं तस्मात् सूत्रनिवेशेनैव समासाख्ये मानैक्यखण्डवृत्ते बलनं
 परिणतं भवतीति सर्वं निरवद्यम् । भास्करेणाप्ययमेव परिलेखः
 स्वसिद्धान्तशिरोमणौ प्रदर्शित इति । पश्चिमकपाले स एव
 परिलेखः परिवर्त्तितोऽतस्तत्रत्या पूर्वा चेह पश्चिमा भवति ततः
 सर्वदिशां विपर्ययो जात इति ॥२—१२॥

इदानीं ग्रहणयोर्दृश्यादृश्यत्वमाह ।

स्वच्छत्वाद्द्वादशांशोऽपि ग्रस्तश्चन्द्रस्य दृश्यते ।

लिप्तावयमपि ग्रस्तं तीक्ष्णत्वान्न विवस्वतः ॥१३॥

चन्द्रस्य चन्द्रविम्बस्य द्वादशांशोऽपि ग्रस्तः स्वच्छत्वाच्चन्द्रस्य
 निर्मलत्वात्लोकैर्दृश्यते । विवस्वतः सूर्यविम्बस्य लिप्तावयमपि
 ग्रस्तं लोकैर्न दृश्यते रवेस्तीक्ष्णत्वात् । अत एतदल्पं ग्रहणं
 नादेश्यम् । तथा च भास्करः ।

इन्द्रोर्भागः षोडशः खण्डितोऽपि

तेजःपुष्पच्छन्नभावान्न लक्ष्यः ।

तेजस्तैर्दृश्यात् तीक्ष्णगोर्द्वादशांशो

नादेश्योऽतोऽल्पो ग्रहो बुद्धिमद्भिः ॥

एवमत्रोपलब्धिरेव वासना नान्यत्कारणं वक्तुं शक्यते ॥१३॥

अथ ग्राहकमार्गानयनमाह ।

स्वसञ्ज्ञितास्त्रयः कार्या विक्षेपायेषु बिन्दवः ।

तत्र प्राङ्मध्ययोर्मध्ये तथा मौक्तिकमध्ययोः ॥१४॥

लिखेन्मत्स्यौ तयोर्मध्यान्मुखपुच्छविनिःसृतम् ।

प्रसार्य सूत्रद्वितयं तयोर्यत्र युतिर्भवेत् ॥१५॥

तत्र सूत्रेण विलिखेच्चापं बिन्दुत्रयसृष्ट्या ।

स पन्था ग्राहकस्योक्तो येनासौ सम्प्रयास्यति ॥१६॥

पूर्वोदितपरिलेखे दक्षेष्ु स्पर्शमध्यमोक्षशरायेषु स्वसञ्ज्ञिताः स्पर्शमध्यमोक्षाख्यास्त्रयो बिन्दवः कार्याः । तत्र प्राङ्मध्ययोः स्पर्शमध्यबिन्दोस्तथा मौक्तिकमध्ययोर्बिन्दोर्मध्ये द्वौ मत्स्यौ विलिखेत् । ततस्तयोर्मध्यात् मुखपुच्छविनिःसृतं सूत्रद्वितयं प्रसार्य यत्र तयोः सूत्रयोर्युतिर्भवेत् । तत्र युतिबिन्दुकेन्द्रेण बिन्दुत्रयसृष्ट्या सूत्रेण चापं वृत्तखण्डं विलिखेत् । स एवाचार्यैर्ग्राहकस्य पन्था मार्ग उक्तो येन मार्गेणासौ ग्राहको ग्रहणसमये सम्प्रयास्यति गमिष्यति—इति ।

अत्रोपपत्तिः । स्पर्शमध्यमोक्षशरायेषु तत्तत्काले ग्राहककेन्द्रम् । यथा त्रिष्टम्भाधिकारे छायात्रयाग्रगतं मत्स्यद्वयेन वृत्तखण्डं कृतं तथाऽत्रापि मत्स्यद्वयेन बिन्दुत्रयोपरि गतं वृत्तचापं भवति । तत्र स्पर्शमध्यमोक्षबिन्दुषु ग्राहको गमिष्यति परन्तु तच्चाप एव ग्राहको गच्छेदित्यत्र न काश्चिद्युक्तिः । चन्द्रग्रहणाधिकारे यथा कल्पितविमण्डलं स्थिरभूभातः सरसरेखाकारं सिध्यति तथात्रापि यदि पूर्णान्तकालिकं चन्द्रविम्बं स्थिरौकृत्य कल्पित-

भूभामार्गः साध्यते तदा सोऽपि सरलाकार एव भविषति ।
अतोऽत्र शरादिकानां सरलत्वे नैव वृत्तखण्डाकारो नापि
भास्करकृतो 'ये' स्पर्शमुक्तयोर्विशिखाग्रचिह्ने' इत्यादिना वक्राकारो
ग्राहकमार्ग इति सुधीभिर्भृशं विचिन्त्यम् । प्राचीनैर्ग्रहणे यथा
शरादिकानां सरलत्वं रविचन्द्रयोर्गती चैकरूपे कल्पिते ।
तत्कल्पनातश्च ग्राहकमार्गः कल्पितविमण्डलवत् सरलाकार
एवेति मे सिद्धान्त इति ॥१४—१६॥

इदानीं परिलेखिनेष्टग्रासानयनमाह ।

ग्राह्यग्राहकयोगार्धात् प्रोञ्जभ्येष्टग्रासमागतम् ।

अवशिष्टाङ्गुलसमां शलाकां मध्यविन्दुतः ॥१७॥

तयोर्मार्गोन्मुखीं दद्याद् ग्रासतः प्राग्ग्रहाश्रिताम् ।

विमुञ्चतो मोक्षदिशि ग्राहकाध्वानमेव सा ॥१८॥

स्पृशेद्यत्र ततो वृत्तं ग्राहकार्धेन संलिखेत् ।

तेन ग्राह्यं यदाक्रान्तं तत् तमोग्रस्तमादिशेत् ॥१९॥

ग्राह्यग्राहकमानैक्यार्धादागतं खेष्टग्रामं प्रोञ्जभ्य शेषमिता
शलाकैका धार्या । ग्रासतो मध्यग्रहगतः प्राग्ग्रहाश्रिते तयोः
स्पर्शमोक्षयोर्मार्गयोर्ग्रहाश्रितां स्पर्शाश्रितां मार्गोन्मुखीं ग्राहक-
मार्गोन्मुखीं तां शलाकां दद्यात् । विमुञ्चतो मध्यादनन्तरं
मोक्षात् प्राक्स्थितस्याभौष्टग्रासस्य शलाकां च मोक्षदिशि
ग्राहकमार्गोन्मुखीं दद्यात् । सा शलाका यत्र ग्राहकमार्गं
स्पृशेत् । तस्मात् केन्द्राद्ग्राहकार्धेन वृत्तं संलिखेत् । तेन

ग्राह्यविम्बं यदाक्रान्तं तदेव तमसा भूमया ग्रहं कृत्वा गणक
आदिशेत् कथयेत् ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टग्रासोनमानैक्यखण्डं तत्काले केन्द्रान्तरम् ।
तन्मितां शलाकां ग्राह्यकेन्द्राद्ग्राहकमार्गपर्यन्तं दत्त्वा इष्टग्रास-
समये ग्राहकमार्गे ग्राहककेन्द्रज्ञानंकृतम् । ततो ग्राहकहत्तेनेष्ट-
ग्रासमितं कृत्वा ग्राह्यविम्बं लक्ष्यत इति सर्वं परिलेखेनैव
स्फुटम् ॥१७—१८॥

इदानीं संमीलनोन्मीलनपरिलेखमाह ।

मानान्तरार्धेन मितां शलाकां ग्रासदिङ्मुखीम् ।

निमीलनाख्यां दद्यात् सा तन्मार्गे यत्र संस्पृशेत् ॥२०॥

ततो ग्राहकखण्डेन प्राग्बन्धमण्डलमालिखेत् ।

तद्ग्राह्यमण्डलयुतिर्यत्र तत्र निमीलनम् ॥२१॥

एवमुन्मीलने मोक्षदिङ्मुखीं सम्प्रसारयेत् । ।

विलिखेन्मण्डलं प्राग्बन्धमण्डलमथोक्तवत् ॥२२॥

ग्रासदिङ्मुखीं सूर्यदिङ्मुखीं मानान्तरार्धेन समां शलाकां
निमीलनाख्यां दद्याद्गणकः । सा तन्मार्गे ग्राहकमार्गे यत्र
संस्पृशेत् ततस्तस्माद्ग्राहकखण्डेन पूर्ववदिष्टग्रासबन्धमण्डलमालिखेद्-
गणकः । तस्य ग्राहकमण्डलस्य ग्राह्यमण्डलस्य च यत्र युतिरन्तः-
सूर्यस्तत्र निमीलनं ज्ञेयम् । अथैवमुन्मीलने उन्मीलनपरिलेखे
तामिव मानान्तरार्धसमां शलाकां मोक्षदिङ्मुखीं गणकः सम्प्र-
सारयेत् । तद्ग्राहकमार्गयोगविन्दुतः प्राग्बन्धमण्डलमण्डलं
विलिखेत् तदोक्तवदुन्मीलनं भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । संमीलनोन्मीलनयोः केन्द्रान्तरं मानान्तरार्धसममत इष्टग्रासपरिलेखवत् संमीलनोन्मीलनपरिलेखो भवेदिति सर्वं सुगममिति ॥२०—२२॥

इदानीं ग्रहणे चन्द्रवर्णमाह ।

अर्धादूने सधूमं स्यात् कृष्णमर्धाधिकं भवेत् ।

विमुञ्चतः कृष्णताम्रं कपिलं सकलग्रहे ॥ २३॥

अर्धादूने ग्रासे चन्द्रविम्बं सधूमं धूमवर्णेन सहितं धूम्राभं लक्ष्यते । अर्धाधिकं ग्रस्तं चन्द्रविम्बं कृष्णं भवेत् । मोक्षारम्भोन्मुखस्य पादोनविम्बाधिकग्रस्तस्य कृष्णताम्रं श्यामरक्तमिश्रवर्णः । सम्पूर्णग्रहे कपिलं पिशङ्गवर्णं विम्बं भवेत् । सूर्यग्रहे वर्णानुक्तत्वात् सर्वदा कृष्णवर्ण इति सूचितम् ।

अत्रोपपत्तिः । वर्णसंयोगेन वर्णान्तरमुत्पद्यते इति लोके प्रत्यक्षप्रतीतिः । भूभा कृष्णा चन्द्रविम्बं पीतम् । अर्धादूने ग्रासे पीतमधिकं कृष्णं चाल्पमतो धूमवर्णः । अर्धाधिके तु कृष्णाधिक्ये तेन कृष्णवर्णः । पादोनविम्बग्रासे तु ततोऽप्यधिकः कृष्णास्तेन कृष्णताम्रं विम्बम् । सकलग्रहे तु कपिलं विम्बं कथं भवतीत्यत्र केषांचिन्मते तत्र नक्षत्रादीनां तेजःसङ्गाद्भूभा पिशङ्गवर्णाऽऽभाति । बहूनां मते चन्द्रे पीता मृत्तिका सैव भूभामध्यतः पिशङ्गवर्णाभा सकलग्रहे लोकेर्लक्ष्यते । यत्रैतादृशी पीता मृत्तिका तत्र प्रायो जलं न भवति । अतश्चन्द्रलोके जलं नास्त्यत एव तत्र निवसतां पितॄणां तृस्यथं भारतवासिभिर्जलं दीयत इति मन्वीनामां कल्पनेति । भानुग्रहे तु छाद्यच्छादकयोः संयोगाभावात् केवलमावरणत्वाद् वर्णान्तरं नैवोत्पद्यत इति ॥२३॥

इदानीमधिकारोपसंहारमाह ।

रहस्यमेतद्देवानां न देयं यस्य कस्यचित् ।

सुपरीक्षितशिष्याय देयं वत्सरवासिने ॥२४॥

इति छेद्यकाधिकारः ॥६॥

एतद्ग्रहणच्छेद्यकं देवानामपि रहस्यं गुप्तं वस्तु । अत एव
यस्य कस्यचिन्न देयम् । वत्सरवासिने सुपरीक्षितशिष्याय देयम् ।
वर्षपर्यन्तं य आत्ममन्दिरे वसति तस्य सदसच्चरित्रं ज्ञातं भवति
अत एव यो वत्सरवासौ सुपरीक्षितः सदाचरणशीलः पात्र-
शिष्यस्तस्मै देयमित्यर्थः ॥२४॥

सीताप्रियालीसम्प्रीत्यै सुधाकरहृदस्तथा ।

सुखायामृतवर्षिण्यां गतच्छेद्यकसहिधिः ॥ ६ ॥

इति सुधाकरदिवेदिकतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधावर्षिण्यां

छेद्यकाधिकारः ॥ ६ ॥

अथ ग्रहयुत्यधिकारः ।

तत्र तावदुतो भेदमाह ।

ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।

समागमः शशाङ्केन सूर्येणास्तमनं सह ॥१॥

तारारूपा ये ग्रहाः, कुजबुधगुरुशुक्रशनिप्लेवा मिथो योगी
रूपस्थानभेदेन युद्धसमागमौ स्याताम् । एषां ताराग्रहाणां

शशाङ्केन सह समागमो भवति सूर्येण सह चास्त्रमनमस्तो भवति । एषां चन्द्रेण सह यदा युतिर्भवति तर्हि सा युतिः समागमाख्या । . सूर्येण सह च यदा युतिर्भवति तदा रवेस्तेजः-पुञ्जभावाद् ग्रहाणामस्तोऽदर्शनं भवतीत्यर्थः ॥१॥

इदानीं युतेर्गतेष्वत्वमाह ।

शौघे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भविताऽन्यथा ।

द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्ययात् ॥२॥

प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिणेष्यः समागमः ।

शौघगतौ ग्रहे मन्दग्रहादधिके संयोगोऽतीतो युतिर्गता । अन्यथा शौघे मन्दाल्पे संयोगो भविता भविष्यति । एवं द्वयोः प्राग्यायिनोर्मार्गगयोर्यद्द्वयोर्युतेर्गतेष्वत्वं ज्ञेयम् । द्वयोर्वक्रिणोस्तु विपर्ययाद्युतेर्गतेष्वत्वं भवति । शौघे मन्दाधिके युतिरेष्याऽल्पे च गतेति । एको वक्रोऽपरो मार्गश्चेत्तदा प्राग्यायिनि मार्गे ग्रहे वक्रादधिके योगोऽतीतो वक्रिणि च मार्गादधिके समागमो योग एषो वाच्य इति ।

अत्रोपपत्तिः । शौघे मन्दाधिकेऽप्ये चालनेन ग्रहान्तरमुत्तरोत्तरमधिकमतो योगो गतः । अतोऽन्यथा भविता । • द्वयोर्वक्रिणोश्च शौघेऽधिके चालनेन वक्रगतित्वान्मन्दसमः • शौघो भविष्यत्यतो योगो भविताऽतोऽन्यथा गतः । मार्गिणि वक्रादधिकेऽप्ये चालनेन महदन्तरमतो योगो गतोऽतोऽन्यथा गम्य इति सर्वं स्फुटम् ॥२॥°

इदानीं युतौ तुल्यग्रहयोः साधनं युतिकालं चाह ।

ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्ताः समाहताः ॥३॥

भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ।

द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥४॥

लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।

विपर्ययाद्वक्रगत्योरैकस्मिंस्तु धनव्ययौ ॥५॥

समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।

विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥६॥

ग्रहयोरन्तरकलाः स्वस्वगतिलिप्ताभिर्गुणिता द्वयोरनुलोम-
विलोमयोर्ग्रहयोरर्थाद्द्वयोर्मार्गयोर्वा वक्रिणोर्गत्यन्तरेण विभजेत् ।
अथैकस्मिन् वक्रिणि सति तयोर्गतियोगेन भाजयेत् । लब्धं
लिप्तादिकं फलं गते योगे ग्रहयोः शोध्यं भविष्यति योगे च देयम् ।
द्वयोर्ग्रहयोर्वक्रगत्योस्तु विपर्ययात् फलं देयम् । गते योच्यं
भविष्यति च शोध्यम् । एकस्मिन् वक्रिणि तु धनव्ययौ कार्यौ ।
गते याते वक्रिणि धनं मार्गं च व्ययमृणं कर्त्तव्यम् । भविष्यति
योगे च वक्रिणि व्ययं मार्गं च धनं कार्यमित्यर्थः । एवं भगण-
संस्थितौ कान्तिवृत्तस्थितौ ग्रहौ युतिकाले समलिप्तौ गत्यन्तरेण
समसंस्थौ भवेताम् । ग्रहयोर्विवरं तद्वत् पूर्वप्रकारेण गत्यन्तरेण
वा गतियोगेन विभज्य फलं समागमे गतं गम्यं वा दिनादि
इष्यते कथ्यते इत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । द्वयोर्मार्गयोर्वा वक्रिणोर्ग्रहयोरेकदिने गत्यन्तर-
सममन्तरम् । एकस्मिन् वक्रिणि च गतियोगसममन्तरमेकस्मिन्
दिने । ततोऽनुपातो यदि गत्यन्तरेण वा गतियोगेनैकं दिनं
लभ्यते तदा ग्रहान्तरेण किमिति फलं गतं गम्यं वा दिनादि ।
तत एकस्मिन् दिने गतिसमं चञ्चनं तदा पूर्वागतदि-
नादिना किमिति । लब्धं चालनफलम् = $\frac{\text{ग्रहं} \cdot \text{गम}}{\text{गमं वा गयो}}$ ।
धनर्णवासना चातिसुगमा । एवमिष्टदिनासन्नदिनेष्वेव यदि
युतिकालस्तदाऽनुपातेन युतिकालज्ञानम् । यद्दीष्टदिनादूरे
युतिकालस्तदा गत्योर्वैलक्षण्याद्युतिकाले महदन्तरं स्यादतोऽसक्त-
कर्मणा युतिसाधनं समुचितमित्यनुक्तमपि बुद्धिमता स्वयं ज्ञायते ।
एवं कदम्बप्रोते क्रान्तिवृत्तस्थानवशेन युतिकालो भवतीति ॥३—६॥

इदानीं दृक्कर्मार्थमुपकरणमाह ।

कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।

नतोन्नतं साधयित्वा स्वकालग्नवशात् तयोः ॥७॥

युतिकाले तयोस्तुल्ययोर्ग्रहयोः स्वस्वक्रान्तिवशाच्चरासुभिर्दिन-
मानं रात्रिमानं च कृत्वा स्वकालग्नवशात् नतमुन्नतं च साधयित्वा
पृथक् स्थाप्यम् । युतिकाले साधनं लग्नं साध्यम् । तत्र सायनो
ग्रहश्च करणीयः । तत 'जनस्य भोग्योऽधिकभुक्तयुक्तो मध्योदयाद्य'-
इत्यादिभास्वरोक्तविधिना य इष्टकालः स ग्रहश्च दिनगतं ज्ञेयं ततो
दिनरात्रिमानवशेनोन्नतकालो नतकालश्च साधनीय इति ॥७॥

इदानीमक्षजं दृक्कर्म तत्संस्कारं चाह ।

विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विक्षेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।

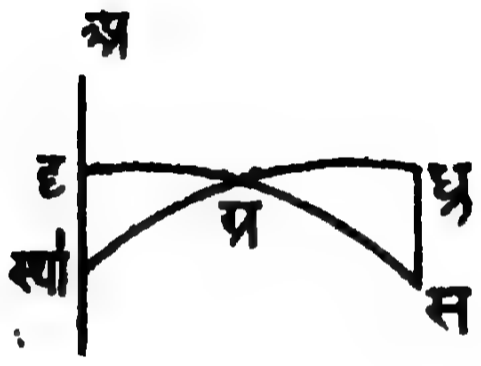
फलं स्वनतनाडीघ्नं स्वदिनार्धविंभाजितम् ॥८॥

लब्धं प्राच्यामृणं सौम्याद्विद्येपात् पश्चिमे धनम् ।

दक्षिणे प्राक्कपाले खं पश्चिमे तु तथा क्षयः ॥६॥

पलभया गुणिताद्द्वादशभिर्हतात् फलं खनतनाडीभिः
पूर्वागताभिर्गुणितं खीयदिनार्धेन रात्रौ खीयरात्रार्धेन विभा-
जितम् । प्राच्यां प्राक्कपाले सौम्याद्द्वाणाद्यत् फलं तदृणं पश्चिमे
कपाले च धनं ज्ञेयम् । दक्षिणे शरे तु प्राक्कपाले धनं तथा
पश्चिमे कपाले तु क्षयो ज्ञेय इति ।

अत्रोपपत्तिः । अटस्था = क्रान्तिवृत्तखण्डम् । ध्रुवस्था = ग्रह-

विम्बोपरि ध्रुवप्रोतम् । ग्रस्था = ग्रहस्य

ध्रुवप्रोतीयः शरः । स्था = आयनदृक्कर्म-

संस्कृतग्रहस्थानम् । / ग्रस्थाट = स्थाग्रह-

स्यायनवलनकोटिज्या । सग्रट = ग्रहोपरि

समप्रोतवृत्तम् । स्थाट = अक्षजं दृक्कर्म । $\angle$ स्थाग्रट ग्रहस्याक्षजं

वलनम् । स्था ग्रहस्य लघुज्याया द्युज्या = द्यु । तदा तद्वलन-

कोटिज्या

$$= \frac{\text{त्रि. पद्यु.}}{\text{द्यु}}$$

अत्र शरस्याल्पत्वात् स्थग्र = ग्रट = ग्रहस्य

कदम्बप्रोतीयः शरः = श ततो लघुज्याया खल्पात्तराज्ञागा द्विगुणा

जीवेति नियमेन ज्याश = $\frac{२ग्रक}{६०}$!

$$\text{सममण्डलीयां नतांशाः} = \frac{६० \text{ मघ}}{\text{दिद}} । \text{एषां ज्या} = \frac{२ \times ६० \times \text{मघ}}{\text{दिद}}$$

ततोऽखवलनज्या

$$= \frac{२ \times ६० \times \text{मघ} \times \text{ज्याश}}{\text{दिद} \times ६०} = < \text{स्थाग्रट} । (\text{द्यु} = \text{ग्रहस्य द्युज्या})$$

ततोऽनुपातेन

$$\begin{aligned} \text{ज्यादृष्ट्या} &= \frac{\text{ज्यादृग . ज्या } \angle \text{ स्याद्यदृ}}{\text{ज्या } \angle \text{ दृष्ट्याद्य}} = \frac{\text{ज्याश . ज्यास्याद्यदृ}}{\text{ज्या } \angle \text{ दृष्ट्याद्य}} \\ &= \frac{२शक}{६०} \times \frac{२ \times ६० \times \text{नघ} \times \text{ज्याश}}{\text{दिद} \times \text{द्यु}} \cdot \frac{\text{द्यु}}{\text{त्रि . पद्यु}} \quad \text{द्वयं दिभक्ता-} \end{aligned}$$

ऽक्षजदृक्कर्मभागाः षष्टिगुणाः कलाः । एवम्

$$\text{अक्षजदृक्कर्मकलाः} = \frac{२शक}{२ \times ६०} \times \frac{६० \times \text{नघ} \times \text{ज्याश} \times ६०}{\text{दिद} \times \text{द्यु}} \cdot \frac{\text{द्यु}}{\text{त्रि . पद्यु}} \quad |$$

खल्पातरात्द्यु = द्यु

$$\begin{aligned} &= \frac{\text{शक} \times ६० \times \text{नघ} . \text{ज्याश}}{\text{दिद} . \text{त्रि . पद्यु}} = \frac{\text{शक} . ६० . \text{नघ} . \text{ज्याश}}{\text{दिद} \times १२० \times \text{पद्यु}} \\ &= \frac{\text{शक} \times ६० \times \text{नघ} . \text{ज्याश}}{\text{पद्यु} \times \text{दिद} \times १२०} = \frac{\text{शक} . ६० . \text{नघ} . \text{ज्याश} . \text{ज्यालं}}{२ \times \text{पद्यु} \times \text{ज्यालं} . \text{दिद} \times १२०} \\ &= \frac{\text{शक} . \text{पलभा}}{१२} \cdot \frac{६० \times \text{नघ} . \text{ज्यालं}}{१२० \times \text{दिद} \times \text{पद्यु}} \\ &= \frac{\text{शक} . \text{पलभा}}{१२} \cdot \frac{\text{नघ}}{\text{दिद}} \cdot \frac{६० \text{ ज्यालं}}{\text{पद्यु} \times १२०} \end{aligned}$$

अत्राचार्येणार्धाल्पे त्याज्यमर्धाधिके रूपं ग्राह्यमिति नियमेन

$\frac{६०}{१२०} = १$ । तथा $\frac{\text{ज्यालं}}{१२०} = १$ । ततो जाताऽक्षजदृक्कर्मकला

$$= \frac{\text{शक} . \text{पलभा}}{१२} \cdot \frac{\text{नघ}}{\text{दिद}} \quad | \quad \text{अनेनोपपन्नमाचार्योक्तं सूत्रम् ।}$$

अत्र रङ्गनाथनृसिंहयोरुपपत्तिर्गोलबद्धिर्भूता बुद्धिमन्निर्विचारणीया ।

धनर्णवासना च ध्रुवसमप्रोतवशेन गोलयुक्त्या सुगमेति ॥८—९॥

इदानीमायनं दृक्कर्माह ।

सत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।

विकलाः स्वमृगं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥१०॥

क्षेपकलाः सत्रिभग्रहक्रान्तिभागैर्गुणिताः फलं क्रान्तिशरयो-
र्भिन्नैकदिक्कयोः स्वमृगमायनदृक्कर्मविकलाः स्युरिति ।

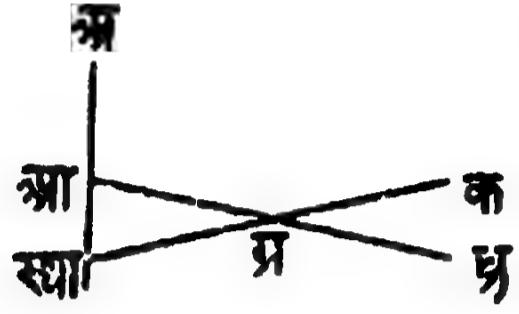
अत्रोपपत्तिः । अत्रास्था क्रान्तिवृत्तखण्डम् । ग्र ग्रहीपरि

कग्रस्था कदम्बप्रोतम् । ध्रुग्रभा ध्रुवप्रोतम् ।

अस्था आयनं दृक्कर्म । ग्रस्था = कदम्ब-

प्रोतीयः शरः । $\angle$ अग्रस्था = ग्रहायन-

वलनांशः । $\angle$ स्थाअग्र = आयनदृक्कर्म-

संस्कृतग्रहस्यायनवलनकोटिः । अत्र सर्वत्र स्वल्पान्तरात् स्थानविम्ब-

द्युज्याक्रान्त्याः साम्यात् लघुज्यया कर्मणि कृते स्वल्पान्तरात् सत्रि-

भग्रहक्रान्तिसमैरायनवलनांशैः ज्याअस्था = $\frac{\text{स्थाग्र} \times \text{ज्या} < \text{स्थाअग्र}}{\text{ज्या} / \text{स्थाअग्र}}$

= $\frac{२७६}{६०} \cdot \frac{\text{क्रामा} \times २}{१२०}$ (शरस्थाल्पत्वात् स्थाग्र = अग्र, तेन

$\angle$ अस्थाग्र = ९० = $\angle$ स्थाअग्र) इयं द्विभक्ता दृक्कर्मभागास्ते षष्टि-

वर्गणा गुणा जाता आयनदृक्कर्मविकलाः = $\frac{२७६}{२ \times ६०} \cdot \frac{६० \times २० \times \text{क्रामा} \times २}{१२०}$

= शक . क्रामा । अत उपपन्नं सूत्रम् । धनणवासना च

“ता ग्रहंऽयनपृषत्कयोः क्रमादेकभिन्नककुभोर्ऋणं धनम्” इत्यादि

भास्कराक्त्या स्फुटा ॥१०॥

इदानीं दृक्कर्मप्रयोजनमाह ।

नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।

शृङ्गोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्मादाविदं स्मृतम् ॥११॥

नक्षत्रग्रहाणां योगेषु ग्रहाणामस्तोदयसाधने चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतौ

तु ग्रहाणां मध्ये पूर्वसाधितमायनमाक्षजं च दृक्कर्माद्यैः स्मृतम् ।

दृक्कर्मद्वयसंस्कारिणैव क्षितिजे विम्बोदयास्तसाधनमतः पूर्वोदित

कर्मसु दृक्कर्मद्वयस्यावश्यकमिति ॥११॥

इदानीं ग्रहयुतौ विशेषमाह ।

तात्कालिकौ पुनः कार्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।

दिक्तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥१२॥

“ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिनिष्ठासमाहताः” इत्यादिना युतिकालिकग्रहाभ्यां सपानाभ्यां पुनस्तयोस्तात्कालिकौ शरी साध्यौ तदा क्रान्तिवृत्ते इयोरैकस्थानत्वात् तावेककदम्बप्रोते भवतः । अतः शरयोर्दिक्तुल्येऽन्तरं दिग्भेदे योगस्तयोर्ग्रहयो- र्याम्योत्तरमन्तरं शिष्टं त्रिशिष्टमर्थादेककदम्बप्रोतेऽन्तरं भवतीति सर्वं स्फुटम् । चन्द्रग्रहणयुक्त्या ग्रहयोरल्पगतिं भूभामधिकगतिं च चन्द्रं प्रकल्प्य भेदयोगे साधितकल्पितविमण्डलादिहं स्फुटं भवति यद्ग्रहयः परमाल्पमन्तरं न कदम्बप्रोतेऽतः “युतिर्नाम यदाकाशे इयोरल्पमन्तरं तत् प्रायः कदम्बसूत्रस्थयोरिव भवति” इति ग्रहयुत्यधिकारे भास्करेण पयभाषि । तत्र प्रायः पदेन भास्करेण कदम्बप्रोतादन्यत्रापि कदाचित् परमाल्पमन्तरं दृष्टमिति सिध्यति । वस्तुतो ग्रहयोर्दक्षिणोत्तरान्तरसत्त्वे कदम्बप्रोते नैव तयोरल्पमन्तरमिति कल्पितविमण्डलात् सिध्यतीत्यलं बहुविचारेण ॥१२॥

इदानीं ग्रहाणां कलाविम्बान्याह ।

कुजाकिञ्चामरेज्यानां त्रिंशदधार्धवर्धिताः ।

विष्कम्भाश्चन्द्रकजायां भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥१३॥

त्रिचतुःकर्णयुत्याप्तास्ते द्विघ्नास्त्रिज्यया हताः ।

स्फुटाः स्वकर्णास्त्रिज्याप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥१४॥

भौमशनिबुधगुरुणां त्रिंशदर्धार्धवर्धिताश्चन्द्रकक्षायां योजनात्मकव्यासाः स्युः । भृगोः शुक्रस्य च चन्द्रकक्षायां योजनात्मकव्यासः षष्टिरुदाहृता कथिताऽऽद्यैः । चन्द्रकक्षायां मध्यममानेन भौमादीनां परिणतयोजनात्मकव्यासाः भौ = ३० । अस्यार्धार्धसार्धसप्त तेनाधिका त्रिंशत् शनेः = ३७ । ३० । इयं संख्या पुनः सार्धसप्तयुता बुधस्य = ४५ । ० । इयं पुनः सार्धसप्तयुता गुरोः = ५२ । ३० । इयं पुनः सार्धसप्तयुता जाता शुक्रस्य षष्टिरिति । ते षठिता व्यासा द्विघ्नास्त्रिज्यया गुणितास्त्रिज्यायाश्चतुर्थकर्मीत्यन्नस्य शौघकर्णस्य च या युतिस्तयाऽऽप्तास्तदा चन्द्रकक्षायां स्फुटाः कर्णा योजनात्मकव्यासाः स्युः । ते पञ्चदशभिर्भक्तास्तदा दानलिप्तिकाः स्युः । मानानां योजनात्मकव्यासानां कलाः स्युरित्यर्थः । शाकल्यमते सर्वे ग्रहपिण्डाश्चन्द्रकक्षायामेव दृष्टवशेन दृश्यन्तेऽत एव चन्द्रकक्षायामेव ग्रहाणां व्यासाः साधिताः । तेषां मते चन्द्रगोत्र एवास्माकं दृश्यगोल इति । सम्प्रति परोक्षया दृश्यगोलव्यासप्रमाणं सार्धैकक्रोशासन्नाधिकमिति नवीनानां मतम् । चन्द्रगोल एवास्माकं दृश्यगोल इत्यत्र शाकल्यसंहितायाम्—

‘अन्तरव्रतवृक्षाश्च वनप्रान्ते स्थिता इव ।

दूरत्वाच्चन्द्रकक्षायां दृश्यन्ते सकला ग्रहाः ॥

व्यर्धार्धवर्धितास्त्रिंशद्विष्कम्भाः शास्त्रदृष्टितः ।’

मध्यमा योजनव्यासाः पञ्चदशहृता भौमादीनां

सौरा विम्बकलाः भौ २' । बु ३' । गु ३' । ३०" । शु ४' । श. २' । ३६"

भास्करमते विम्बकलाः भौ ४' । ४५" । बु ६' । १५" । गु ७' । २०" । शु ६' । श. ५' । २०"

सम्प्रति वेधोपलब्धा विम्बकला भौ. ४' । ६८" । बु. ३' । ३४ ।

गु. ८४.२३ । शु. ८.४० । श. ८०.८२ वेधोपलब्धासना सौरा एव
भास्करोक्ताश्च महास्यूला बोध्या इति ।

अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् दिने त्रिज्यातुल्यः शीघ्रकर्णस्तस्मिन्
दिने चन्द्रकक्षापरिणता व्यासाः पठिताः । त्रिज्यातुल्ये कलात्मके
शीघ्रकर्णे कल्प्यते मध्ययोजनकर्णः = मक । यदा चन्द्रकर्णेन
पाठपठितो व्यासस्तदा मध्ययोजनकर्णेन किमिति लब्धो
ग्रहकक्षायां योजनात्मकव्यासः = $\frac{\text{मक} \cdot \text{योव्या}}{\text{चक}}$, इष्टकालेऽयमेव
व्यासः खेष्टकर्णः । तत्र मध्यममानेन स्फुटः कलात्मकः कर्णो हि
त्रिज्याऽन्त्यशीघ्रकर्णयोगार्धसमः कल्पितः । यदि तन्मानम् = $\frac{य}{२}$,
तदाऽस्य योजनात्मकमानम् = $\frac{\text{मक} \cdot य}{\text{त्रि} \cdot २}$ । ततोऽस्मिन् कर्णे पूर्वोक्तो
व्यास - $\frac{\text{मक} \cdot \text{योव्या}}{\text{चक}}$ स्तदा चन्द्रकर्णे कः । जातोऽभीष्टकाले चन्द्र-
कक्षायां व्यासः = $\frac{\text{चक} \cdot \text{मक} \cdot \text{योव्या}}{\text{मक} \cdot य}$
= $\frac{\text{मक} \cdot \text{योव्या} \times २\text{त्रि}}{\text{मक} \cdot य} = \frac{२\text{त्रि} \cdot \text{योव्या}}{य}$ अत उपपद्यते ।

भास्कराचार्येणोच्चनौचयोर्मध्यमविम्बकलात्रिभागापचयोपचय-
वशेन यत् स्फुटविम्बानयनं कृतं तन्निर्युक्तिकम् । कमलाकरेण
सिद्धान्ततत्त्वविवेके तस्य यत् खण्डनं कृतं तत्सद्युक्तिं द्रष्टव्यं
बुद्धिमद्भिरिति । चन्द्रकक्षायां पञ्चदशभिर्योजनैरेका कलेति पूर्वं
सूर्यविम्बानयने प्रतिपादितमेव । रङ्गनाथेन गूढार्थप्रकाशके
त्रिचतुःकर्णयुत्यासा इत्यत्र तृतीयकर्मणि मन्द्रकर्णश्चतुर्थकर्मणि
शीघ्रकर्णस्तयोर्युतिर्वासनाविकृद्वा गृह्येता ॥१३—१४॥

इदानीं युतिदर्शनार्थमाह ।

छायाभूमौ विपर्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।

ग्रहः स्वदर्पणान्तःस्थः शङ्कुग्रे सम्प्रदिश्यते ॥१५॥

यस्यां समायां भूमौ ग्रहदर्शनार्थं शङ्कुनिवेश्यते सा छाया-
भूमिस्तस्यां विपर्यस्ते विपरीतेन ग्रहो यस्मिन् कपाले
तद्विपरीतकपाले दत्ते स्वच्छायाग्रे छायाकर्णमार्गाऽधोदृष्ट्या
छायाग्रस्थिते जले वा दर्पणे ग्रहं दर्शयेद्गणक इति । वा
शङ्कुग्रे स्वदर्पणान्तःस्थो ग्रहश्छायाकर्णमार्गेणोर्ध्वदृष्ट्या सम्प्रदिश्यते
लोकैरिति ।

अत्रोपपत्तिः । ग्रहविम्बकेन्द्रात् शङ्कुग्रेपरिगतं सूत्रं यत्र
समभूमौ लगति तस्माच्छङ्कुमूलावधिच्छाया । तत्सूत्रे शङ्कुच्छाया-
ग्रयोरन्तरं छायाकर्ण इति छायाक्षेत्रविन्यासेनैव ग्रहदर्शनं स्फुटम् ।
इत्यस्यैव व्याख्यारूपः प्रकारो 'विधाय विन्दुं समभूमिभागे'
इत्यादिना भास्करस्य । अत्र छायाग्रे स्थापितस्य दर्पणादेर्मध्ये
ग्रहप्रतिविम्बं छायाकर्णमजातीयसूत्रे छायाग्रतो विरुद्धदिग्गते
स्थापितया स्वदृष्ट्या पश्यन्ति लोका इति ज्योतिर्विद्यया पतन-
परावर्त्तनकोणयोस्तुल्यत्वात् सिध्यतीति "जलाद्यस्यां दिशि यावति
दूरे यावदुच्चं वेणवादिकं वर्त्तते तत् तस्यां दिशि तावति दूरे
तदुच्चप्रमाणं भुवः सकाशादधोमुखं कृतं सदृष्टा पुरुषेण जले दृश्यत
इति जलदृष्ट्योर्वस्तुशक्तिः" इत्यनेन भास्करोऽपि वक्ति तं ज्योति-
र्विद्यायाः पतनपरावर्त्तनकोणसिद्धान्तम् । इत्यलं प्रसङ्गागत-
विचारिणेति ॥१५॥

इदानीं युतिकाले ग्रहयोर्दर्शनार्थमाह ।

पञ्चहस्तोच्छ्रितौ शङ्खू यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।

ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥१६॥

छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायाग्राच्छङ्खुमूर्धगौ ।

छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥१७॥

स्वशङ्खुमूर्धगौ व्योम्नि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।

दर्शनयोग्यौ यदा ग्रहौ स्यातां तदा पञ्चहस्तप्रमाणदीर्घौ शङ्खू काष्ठघटितसरलदण्डाकारो वा वेणुजो यथादिग्भ्रमसंस्थितौ कार्यौ । युतिकाले त्रिप्रश्नाधिकाररौत्या ग्रहयोः शङ्खू कार्यौ तौ पूर्वापररेखातौ यद्दिशि यत्कपाले च गणितेन सिद्धौ भवतस्तथा स्वच्छायाभूमाविमौ स्थाप्यौ यथा वास्तवशङ्खुरूपौ स्याताम् । युतिकाले ग्रहयोः पूर्वापरशङ्खुमूलान्तररूपौ भुजौ दिग्मध्यतः प्राच्यपरसूत्रे यथादिक्के कोटौ च विधाय तत्संस्कारिण स्पष्टभुजं स्पष्टकोटिं च कृत्वा तद्दर्गयोगपदं ग्रहयोः शङ्खुमूलान्तरं स्यात् । तन्मितौ विक्षिप्तावत्तरितौ यथादिक्को स्थाप्यौ क्षितिजे लम्बरूपस्थित्यर्थं तौ च भूम्यधो हस्तमितनिखातगौ कार्यौ यथा तयोरधः पतनं न भवेदिति । ततः स्वस्वच्छायादानेन यत्र तदग्रं स्यात् तस्मात् स्वस्वशङ्खुमूर्धगौ छायाकर्णौ दद्याद्गणकः । छायाकर्णसूत्रं वर्धनेन ग्रहकेन्द्रोपरि गतं स्यादिति छायाक्षेत्रेण प्रसिद्धम् । अतश्छायाकर्णेदृश्या ग्रहस्य दर्शनं भवेत् । अतस्तयोश्छायाकर्णयोः संयोगस्थाने यदि दृष्टिस्तदा केवलं दृष्टिसञ्चालनेन द्वयोर्ग्रहयोर्दर्शनं भविष्यत्यतस्तत्रारोपितदृष्टेः संस्थितस्य शिष्यस्य

वा राशः प्रतीत्यर्थं गणको व्योम्नि आकाशे स्वस्वशङ्कुशिरोगतौ
दृक्तुल्यतामितौ प्राप्तौ ग्रहौ प्रदर्शयेदिति । अत्र ग्रहान्तरेण
कदम्बप्रोतीयान्तरं रङ्गनाथेन स्वगूढार्थप्रकाशे व्याख्यातं तद्गोल-
वासनाबहिर्भूतं विद्वद्भिर्नादरणीयमिति ।

अत्रोपपत्तिः । छायाक्षत्रपरिभाषयैव स्फुटा । तथैव भास्वरा-
द्युक्तेश्च । प्रायः पादुकादिमहितस्य नरस्योच्छ्रितिर्हस्तचतुष्टय-
मितोऽतः क्षितितलाच्चतुर्हस्तमितौ शङ्कु उपरि स्थापितौ यथा
शङ्कुप्रामन्न एव शिष्यस्य गङ्गो वा दृष्टिर्भवेदिति ॥१६—१७॥

अधुना युद्धसमागमादीनां लक्षणमाह ।

उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्यते ॥१८॥

युद्धमंशुविमर्दाख्यमंशुयोगे परस्परम् ।

अंशादूर्नेऽपसव्याख्यं युद्धमकोऽत्र चंद्रगुः ॥१९॥

समागमोऽंशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ।

अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽगुरदीप्तिमान् ॥२०॥

रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।

उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो बली ॥२१॥

आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।

खल्पौ डावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥२२॥

उदक्स्थो दक्षिणास्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।

शशाङ्केनैवमेषां कुर्यात् संयोगसाधनम् ॥२३॥

भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।

स्वमार्गगाः प्रयान्तेते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥२६॥

इति ग्रहयुत्यधिकारः ॥ ७ ॥

इयोर्ग्रहयोस्तारकयोर्विम्बयोः स्पर्शमात्रादुल्लेखं नाम योगस्तथा
तारकयोर्भेदादेकस्या उपरि अपरस्या आवरणाद्योगो भेदो नाम
प्रकीर्त्यते कथ्यते । परस्परं किरणानां संयोगे चांशुविमर्दाख्यं इयो-
र्ग्रहयोर्युद्धं कथ्यते । इयोर्ग्रहयोः कदम्बप्रोते दक्षिणोत्तरेऽन्तरे
षष्टिकलातोऽल्पे ग्रहयोरेकश्चेदणुविम्बस्तदाऽपसव्याख्यं युद्धं ज्ञेयम् ।
अन्तरेऽंशाधिके चेद् हावपि कान्तिमद्विम्बौ बलान्वितौ तदा तयोः
समागमो ज्ञेयः । अपसव्ये युहेऽणुविम्बोऽकान्तिमान् विपुलविम्बां-
शुभिश्चेत् पिहितस्तदा सोऽणुविम्बग्रहो विपुलविम्बेन जितो
वेद्यः । यां दक्षिणाश्रितो ग्रहो रुद्धो विवर्णो मनिनो विध्वस्तः
सोदकस्थेन विजितो वेद्यः । उदकस्थः स्थूला दीप्तिमांश्च जयी भवति ।
यो बलो दीप्यादिभिः स दक्षिण घाश्रितोऽपि जयी भवति ।
चेदुभावासन्नगतौ दोषो भवत्स्तदा तयोः समागमो वेदितव्यः ।
हावपि स्वल्पौ सूक्ष्मविम्बौ वा हावपि विध्वस्तौ तदा कूटविग्रहो
भवेताम् । द्वौ सूक्ष्मविम्बौ तदा कूटाख्यं युद्धम् । हावपि विध्वस्तौ तदा
विग्रहाख्यं युद्धमन्तरे च मानैक्यार्धादल्पे सति । प्रायशो बाहुल्येन
भार्गवो विपुलविम्बत्वादुदकस्थो वा दक्षिणस्थः सर्वदा जयी
भवति । गणक एतेषां पञ्चानां भौमादीनां शशाङ्केन चन्द्रेण
सह संयोगसाधनं समागमाख्ययोगसाधनं कुर्वदिति । शशाङ्केन-
तेषां सदा मानैक्यार्धादल्पेऽधिकेऽन्तरे समागम एव भवतीत्यर्थः ।

एते ग्रहाश्च स्वमार्गगा अन्योन्यं दूरमाश्रिताः सन्ति अतस्तेषां
युद्धादेरसम्भव अत आह । इयं सर्वा मया लोकानां प्राणिनां
भावाय शुभाय अभावायाशुभाय च कल्पना प्रदर्शिता साच
संहितादौ विस्तरतः प्रतिपादिताऽन्यथा मिथो दूरान्तरिता
ग्रहा न मिथो युध्यन्ते न मिलन्ति चेति ॥ २८—२४ ॥

सीताप्रियालीसम्प्रीत्यै सुधाकरहृदस्तथा ।

सुखायामृतवर्षिण्यां गतो ग्रहयुतेर्विधिः ॥ ७ ॥

इति सुधाकरद्विवेदिकतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधार्षिण्यां
ग्रहयुत्यधिकारः ॥ ७ ॥

अथ नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारः ।

तत्र तावन्नक्षत्रवृत्तानयनमाह ।

प्रोच्यन्ते लिप्तिका भांनां स्वभोगोऽथ दशाहतः ।

भवन्त्यतीतधिष्ठयानां भोगलिप्तायुता ध्रुवाः ॥ १ ॥

{भानामश्विन्यादीनामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठारहितानां
लिप्तिका भोगकलाः प्रोच्यन्ते । अथ वक्ष्यमाणः पाठपठितो भोगो
दशाहतः फलं कलास्तत्र गतनक्षत्राणां भोगलिप्तायुता वर्तमान-
नक्षत्रस्य ध्रुवाः कलात्मकाः स्युः । भभोगोऽष्टशतीलिप्तेति पूर्वं
प्रतिपादितम् । गतनक्षत्रसङ्ख्या भभोगेनाष्टशतप्रमितेन गुणा
दशगुणवर्तमाननक्षत्रभोगसंहिता वर्तमाननक्षत्रस्य ध्रुवकः
स्यादित्यर्थः ।

यथा रोहिण्या भोगकलाः = ५७ । दशगुणिताः = ५७०

गतनक्षत्रत्रयभोगकलाः = ३ × ८०० = २४००

अनयोयोगे जाता रोहिणोध्रुवकलाः = २८७० = ४८° ३०'

“अष्टौ नखा गजगुणाः खगरा” इत्यादिभास्करोक्तेन पञ्चाशद्-
भागा रोहिणोध्रुवोऽस्ति । एवं सर्वेषां नक्षत्राणां तदीयभोग-
कलाभ्यो ध्रुवाः साध्या इति । आचार्येण पाठे लाघवाथं सर्वेषां
नक्षत्राणां भोगकला एव पठिताः ॥२॥

इदानीं नक्षत्राणां भोगकला आह ।

अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः ।

अष्टार्था अभ्योऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा ॥२॥

कृतेषवो युगरसाः शून्यवाणा वियद्रसाः ।

खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्त्तवः ॥३॥

मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमाप्यार्धभोगगम् ।

आप्यस्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः ॥४॥

त्रिचतुःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु ।

स्वभोगतो वियन्नागाः षट्कृतिर्यमलाश्विनः ॥५॥

रन्ध्राद्रयः क्रमादिषां विक्षेपाः स्वादपक्रमात् ।

अश्विनीभोगोऽष्टचत्वारिंशत् कलाः । भरण्याश्चत्वारिंशत् ।
कृत्तिकानां पञ्चषष्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः ।
अत्र गूढार्थप्रकाशे रङ्गनाथः । “अत्राभ्य इत्यत्र गोऽभ्यो

गोऽम्बय इति वा पाठस्तु अयुक्तः । शाकल्यसंहिताविरोधात् ।
एतेन—

सौरोक्तरुद्रभस्यांशास्त्यद्रयोऽगाध्वयः कलाः ।

इति नार्मदोक्तं दशकलानपञ्चदश भागा मिथुने सर्व-
जनाभिमतध्रुवको दशकलायुतत्रयोदशभागाः पर्वताभिमतध्रुवकश्च
निरस्तः ।”

पुनर्वस्वोरष्टसप्ततिः । पुष्यस्य षट्सप्ततिः । आश्लेषायाश्चतुर्दश ।
मघानां चतुःपञ्चाशत् । पूर्वफाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः । उत्तरफाल्गुन्याः
पञ्चाशत् । हस्तस्य षष्टिः । चित्रायाश्चत्वारिंशत् । स्वात्याश्चतुः-
सप्ततिः । विशाखाया अष्टसप्ततिः । अनुराधायाश्चतुःषष्टिः । ज्येष्ठाया-
श्चतुर्दश । मूलस्य षट् । पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । अथोत्तरषाढाया
ध्रुवकमाह । वैश्वमिति । उत्तराषाढा आप्यार्धभोगगम् । आप्यात्
पूर्वाषाढनक्षत्रार्धभोगात्तरे चतुःशतकलात्तरे उत्तराषाढाया
योगनारित्यर्थः । तद्यथा · उत्तराषाढध्रुवः = पूर्वाषाढध्रु + ४००

$$= १८ \times ८०० + ४० + ४०० = १५२०० + ४० + ४००$$

= १५६४० = २६° ४०' = २६° ४०' अयं च पर्वतमन्मते
ध्रुवो यत्न खण्डनं रङ्गनाथेन स्वगूढार्थप्रकाशके कृतम् । रङ्गनाथेन
पूर्वाषाढाया अर्धभोगगमुत्तराषाढायोगनक्षत्रमिति व्याख्यातम् ।
तन्मते तद्ध्रुवः = (१८½) × ८०० = १५२०० + ४०० = १५६००

= २६° = २६° ४०' । अयं च ब्रह्मसिद्धान्तोक्तसमोऽत एव
रङ्गनाथमुतेन समीचीनः । आप्यस्योत्तराषाढायाः प्रान्तेऽभिजित्
तेन तद्ध्रुवः = २० × ८०० = १६००० = २६° ४०' । ४०' = २६° ४०' ।
२६° ४०' । वैश्वस्योत्तराषाढाया अन्ते अवगत्य स्थितिरतस्तद्ध्रुवः

= २५ × ८०० = १६८०० = २८०' = ५।१०' । अरण्यस्य
 त्रिचतुःपादयोः सन्धौ तृतीयपदान्ते चतुर्थपादादौ च अविष्टा धनिष्ठा
 अर्थात्तद्योगताराऽतस्तद्ध्रुवः = ५।१०' + १०' + ६००' = ५।२०' ।
 अत्र रङ्गनाथः “तुकारात् क्षेत्रान्तर्गतधनिष्ठास्थानं कुम्भस्य विंशति-
 कलोनसप्तभागा निरस्तम्” इत्याह । स्वभोगतो धनिष्ठाभोगात्
 शततारकाया अशोतिभोगः । अतः प्राग्वद्ध्रुवा इति ज्ञापनार्थं
 स्वभोगत इत्युक्तम् । अवशिष्टनक्षत्राणां भागानाह । षट्कृतिरिति ।
 पूर्वभाद्रपदायाः षट्त्रिंशत् । उत्तरभाद्रपदाया द्वाविंशतिः । रेवत्या
 एकोनाशोतिरिति । एषां नक्षत्राणां स्वात् स्थानीयापक्रमात्
 क्रान्त्यन्तादेत वक्ष्यन्त्या विक्षेपाः शराः सन्तीति ॥२-५॥

इदानीं नक्षत्राणां शरानाह ।

दिङ्मासविषयाः सौम्ये याम्ये पञ्च दिशो नव ॥६॥

सौम्ये रसाः खं याम्ये ऽगाः सौम्ये खाकास्त्रयोदश ।

दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तविंशदथोत्तरे ॥७॥

याम्येऽध्यर्धत्रिककृता नव सार्धशरिषवः ।

उत्तरस्यां तथा षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि ॥८॥

दक्षिणे त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे ।

भागाः षड्विंशतिः खं च दासादीनां यथाक्रमम् ॥९॥

उत्तरदिशि अश्विन्यादित्रयाणां शराः क्रमेण दश हादश पञ्च ।
 दक्षिणदिशि राहिन्यादित्रयाणां पञ्च दश नव । उत्तरस्यां
 पुनर्वसोः षट् । पुयस्य खं विक्षेपाभावः । दक्षिणस्यामाश्लेषायाः

सप्त । उत्तरत्यां मघादित्रयाणां शून्यं द्वादश त्रयोदश ।
दक्षिणदिशि हस्तचित्तयोरेकादश द्वौ । उत्तरदिशि स्वात्याः
सप्तत्रिंशत् । दक्षिणस्यां विशाखादिकानां षष्ठां सार्धैकः त्रयं
चत्वारो नव सार्धपञ्च पञ्च । उत्तरदिश्यभिजितो विक्षेपभागाः
षष्टिः । उत्तरदिशि श्रवणायास्त्रिंशत् । धनिष्ठायाः षट्त्रिंशत् ।
दक्षिणदिशि शततारकाया अर्धभागः । उत्तरस्यां पूर्वभाद्र-
पदायाश्चतुर्विंशति । तस्यामेवोत्तरस्यां दिश्युत्तरभाद्रपदायाः
षड्विंशतिः । रेवत्या विक्षेपाभावः । इति दास्राहीनां क्रमेण
शरांशः सन्तीति ॥६—८॥

इदानीमगस्त्यादौनां ध्रुवविक्षेपानाह ।

अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः ।

विंशे च मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यवस्थितः ॥१०॥

विक्षेपो दक्षिणे भागैः खार्णवैः स्वादपक्रमात् ।

हुतभुग्ब्रह्महृदयो वृषे द्वाविंशभागगौ ॥११॥

अष्टाभिस्त्रिंशता चैव विक्षेपावुत्तरेण तौ ।

गोलं बर्ध्वा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम् ॥१२॥

मिथुनान्तगोऽगस्त्यो याम्यायां स्वक्रान्त्यादशीतिभागैः स्थितः ।
अगस्त्यस्य ध्रुवः ८०° । दक्षिणः शरश्च = ८०° इत्यर्थः । मृगव्याधो
लुब्धको मिथुनस्य दिशेऽंशे व्यवस्थितः । तस्य ध्रुवः = ८०° ।
तस्य लुब्धकस्य स्वादपक्रमाद् दक्षिणे दक्षिणदिशि खार्णवै-४०
भागैर्विक्षेपः । तस्य दक्षिणशरांशः = ४०° इत्यर्थः । हुतभुगग्निः ।

तथा ब्रह्महृदयधैतौ वृषे द्वाविंशभागगो स्तस्तथा तौ क्रमिणाशभि-
 र्भागेर्भागानां त्रिंशता चोत्तरेण विक्षिप्तौ । तयोर्ध्रुवः पञ्चा-
 शद्भागः ५० । अग्नेरुत्तरः शरोऽष्टौ भागाः । ब्रह्महृदयस्य
 चोत्तरः शरश्च त्रिंशद्भाग इति । अथेषां दास्तादीनामगस्ता-
 दीनां च शरं स्फुटं ध्रुवकं च गणकी गोलयन्त्रं बध्वा विरचय्य
 परीक्षित परीक्षां कुर्यात् । विपुलं गोलयन्त्रं विरचय्य रात्रौ
 गोलमध्यगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विश्लोक्य क्रान्तिवृत्ते यो
 मीनान्तस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयेव दृष्ट्या नक्षत्रं
 विश्लोक्य तदुपरि कदम्बप्रोतं वा ध्रुवप्रोतं कार्थम् । तत् क्रान्तिवृत्ते
 यत्र लम्बं क्रान्तिवृत्तनाडीवृत्तसम्पातात्तदवधि वेऽंशास्ते सायना
 ध्रुवाः । कदम्बप्रोते नक्षत्रविम्बे च कदम्बप्रोतक्रान्तिवृत्तसम्पातस्य
 च यद्दक्षिणमुत्तरं वान्तरं तत्तस्य दक्षिण उत्तरो वा शरः । एवं
 क्रान्तिवृत्तनाडीवृत्तसम्पातात् क्रान्तिवृत्ते ध्रुवप्रोतावधि आयन-
 दृक्कर्मसंस्कृता नक्षत्रध्रुवाः सायनाः । नक्षत्रविम्बस्य ध्रुवप्रोत-
 क्रान्तिवृत्तसम्पातस्य च ध्रुवप्रोते यदन्तरं तत् तस्य ध्रुवप्रोतीयः
 स्फुटः शरो वेदितव्यः । एवं स्वसमये वेधेन ध्रुवशराः परीक्षणीयाः ।
 भास्करमतेन प्राचीनैर्ध्रुवप्रोतं नक्षत्रविम्बोपरि निवेश्य तद्वशत
 आयनदृक्कर्मसंस्कृतध्रुवा ध्रुवप्रोतीया शराश्च वेधेन विज्ञाय पठिताः ।
 भास्कराचार्येण “इत्यभावेऽयनाशानां कृतदृक्कर्मका ध्रुवा” इत्यादिना
 विपर्येतविधिना स्फुटनक्षत्रशरात् कदम्बप्रोतीयः शरो यः साधितः
 स न समीचीनः । यतस्त्रिज्यावर्गादयनवर्गमनज्यावृत्तिं प्रोक्त्वा
 नूनमित्यादिना कदम्बप्रोतीयवाणात् कार्यरूपाद् ध्रुवप्रोतीयः
 कोटिरूपोऽल्पो भवति । इह तु नक्षत्रविम्बात् क्रान्तिवृत्तावधि
 कदम्बप्रोती शरः कोटिरूपः । तद्विम्बात् क्रान्तिवृत्तावधि

ध्रुवप्रोते नक्षत्रस्पष्टशरश्च कर्णरूपः । कदम्बप्रोतीयबाणादधिकः ।
 तद्विज्ञोमविधिना नक्षत्रस्पष्टशरतोऽप्यधिको महानशुद्धो भविष्यति
 तदशतोऽन्ये ध्रुवादयश्च न समीचीनाः । भास्करकथनं सर्वं
 निर्युक्ति बुधेर्भृशं चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु वेधोपलब्धदृक्कर्मसंस्कृतध्रुवतो
 याऽऽयनवल्लनकोटिज्या सा नक्षत्रस्फुटशरज्या गुणिता त्रिज्या-
 भक्ता फलं कदम्बप्रोतीयशरज्या भवेदिति चापक्षेत्रतः स्फुटम् ।
 ततो ज्ञाताभ्यां चापौयकर्णकोटिभ्यामायनदृक्कर्मकलारूपभुजज्ञानं
 सुगमम् । एवमत्र सर्वं सकृत्कर्मणैवोत्पद्यतेऽतोऽशुद्धो भास्कर-
 विधिर्नादरण्यो विद्वद्भिरिति दिक् ॥१०—१२॥

शकटानीं रोहिणीशकटभेदमाह ।

वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्योऽंशकद्वयात् ।

विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्याद्रोहिण्याः शकटं तु सः ॥१३॥

यस्य ग्रहस्य स्थानं वृषे सप्तदशे भागे भवेद्यास्यः शरश्चा-
 शकद्वयादधिकः स तु रोहिण्याः शकटं भिन्द्यात् भेदयेदिति ।

अत्रोपपत्तिः । रोहिणीनक्षत्राणां स्थितिवशेन शकटाकारं
 रोहिणीरूपसाकाशेऽस्तौति प्राचीनानां वाक्यम् । तस्य शकटस्य
 ध्रुवो वृषसप्तदशभागः क्रान्तिवृत्तासन्नतारायाश्च याम्यः शरो
 भागद्वयमितोऽतो यस्य ग्रहस्य वृषसप्तदशे भागे स्थितिः शरश्च
 याम्यो भागद्वयादधिकः स शकटान्तर्गतत्वात् शकटं भेदयेदेव ।
 अत्र गणेशदेवज्ञेन स्वग्रहलाघवे “स्वर्भानावदितिभतोऽष्टकृत्संस्थे”
 इत्यादिना विशेष उक्तस्तदुपपत्तिश्च मत्कृतग्रहलाघववासनायां
 विश्लोक्याह किमत्र ग्रन्थविस्तरेणेति ॥१३॥

शेष भग्रहयोगसाधनार्थमतिदिशति ।

ग्रहवद् द्युनिशे भानां कुर्याद् दृक्कर्म पूर्ववत् ।

ग्रहमेलकवच्छेषं ग्रहभुक्त्या दिनानि च ॥१४॥

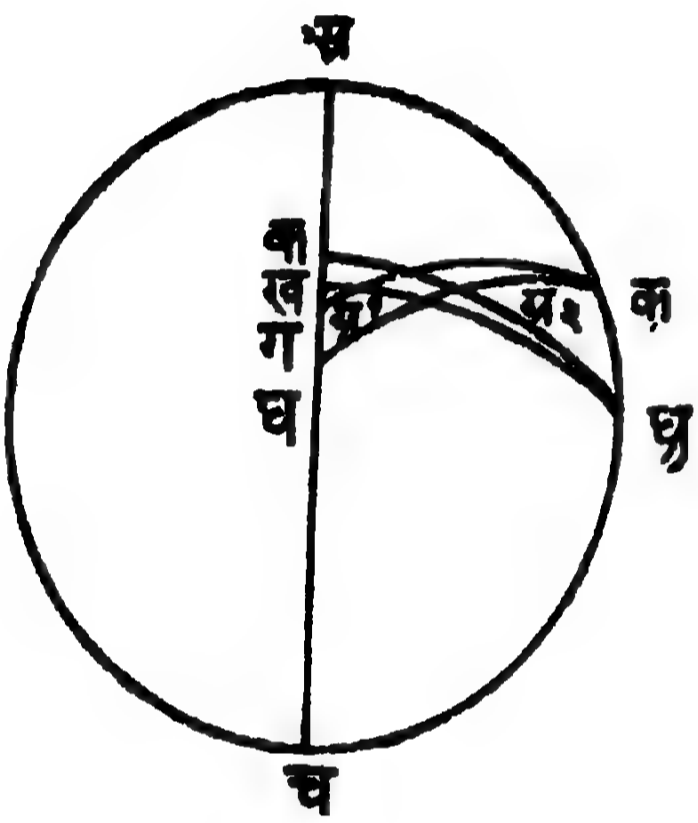
एष्यो हीने ग्रहे योगो ध्रुवकादधिके गतः ।

विपर्ययाद्वक्रगते ग्रहे ज्ञेयः समागमः ॥१५॥

ग्रहवद्भानां द्युनिशे दिनरात्रिमाने पूर्वत् दृक्कर्म च कुर्यात् ।
भस्मश्रुक्लान्तिवशेन चरमानौय नक्षत्रस्य द्युरात्रिमाने साध्ये ततो
“विषुवच्छाययाभ्यस्तात्” इत्यादिना “सत्रिभग्रहजक्लान्तिभागघ्ना”
इत्यादिना च दृक्कर्मद्वयं नक्षत्रध्रुवके संस्कृत्य नक्षत्रस्योदयास्तज्ञानं
कर्त्तव्यम् । नक्षत्रोदयं दर्शनयोग्यसमये विज्ञाय ततो ग्रहेण सह
तद्युतिर्विचार्या । एवं सति सौरा ध्रुवाः शरास कदम्बप्रोतीया
इति स्पष्टमन्यथोदयज्ञानार्थं ध्रुवके दृक्कर्मद्वयसंस्कारो व्यर्थः ।
ध्रुवप्रोतीयध्रुवेणसह युतिविचारे च ग्रहमध्येऽप्यायनदृक्कर्म
संस्कार आवश्यकः । अतः ‘अत्र नक्षत्रध्रुवके पर्वतेनायनदृक्कर्मापि
उदाहरणे कृतं तद्युक्तम्’ इति रङ्गनाथखण्डनं निर्युक्ति । मन्मते
पर्वतकृतं समीचीनमित्यलम् । एवं नक्षत्रस्य दर्शनयोग्ये समये
नक्षत्रग्रहयुतिसाधने शेषं कर्म ग्रहमेलकवत् कार्यम् । ‘विवरं
तद्दुहृत्य” इत्यादिप्रकारे नक्षत्रस्य गतिं शून्यां प्रकल्प्य केवलया
ग्रहगत्यैव दिनानि साध्यानि । ग्रहे ध्रुवकादल्पे योग एष्योऽधिके
च गतो वाच्यः । वक्रगते ग्रहे च समागमो विपर्ययाद् ज्ञेयः ।
ग्रहे ध्रुवकादधिके योग एष्योऽल्पे च गत इत्यर्थः । एवं कदम्ब-
प्रोतीयेन ग्रहेण स्फुटक्रियाऽऽगतेन नक्षत्रयोगो भगवता सूचाय-

पुष्येणानीत इति स्फुटम् । भास्कराचार्येण कदम्बप्रोतीय-
योर्ग्रहयोर्गो गतैष्यं विचार्य तेनैव विधिना ध्रुवप्रोतीययोर्ग्रहयोश्च
गतैष्या युतिर्विचारिता सा च न समोचीना कदम्बप्रोतयुतिर्यदा
गतैष्या वा तदा ध्रुवप्रोतीययोर्ग्रहयोर्युतिरपि न सर्वदा गतैष्या
कदाचिद्गतैष्यत्वे विपर्ययो भवति । तद्यथा । अ क ख ग घ च

क्रान्तिवृत्तम् क = सौम्यं कदम्बम् ।

ध्रु = सौम्यं ध्रुवम् । कदम्बप्रोति

ग्र, मन्दगतिर्ग्रहो मार्गो यस्य
स्थानम् = ग, । ग्र, अधिकगति-
र्ग्रहो मार्गो यस्य स्थानम् = घ ।

तदा कदम्बप्रोतीया युतिर्गता-
धिकगतेर्ग्रहस्याग्रे गतत्वात् ।

ग्रहयोरुपरि ध्रुवप्रोतकरणेन च

ग्र, ग्रहस्यायमद्वैकर्मदत्तस्थानं क विन्दौ ग्र, ग्रहस्य च ख विन्दौ ।
एवमत्राधिकगतिर्ग्रहो मन्दगतिग्रहात् पृष्ठेऽतोऽत्र युतिर्भविता ।
एवं बहुत्र व्यभिचारो भवति । अत एव कमलाकरेण स्वसिद्धान्त-
तत्त्वविवेके भास्करयुतिसाधनस्य खण्डनं साधु कृतमितिदिक् ।

अत्रोपपत्तिः । नक्षत्रस्थानं ध्रुवं तद्गतिं च शून्यां प्रकल्प्य सर्वा
क्रिया ग्रहमेलकवदुपपाद्या किमत्र लेखवाहुल्येनेति ॥१४—१५॥

अथाश्विन्यादिनक्षत्राणां बहुतारात्मकत्वात् कां योगतारा-
मवक्षम्य वेधेन ध्रुवग्रा आनीता इत्याह ।

फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः ।

विशाखाश्विनिसौम्यानां योगत्तरोत्तरां स्मृता ॥१६॥

पश्चिमोत्तरताराया द्वितीया पश्चिमे स्थिता ।

हस्तस्य योगतारा सा श्रविष्ठायाश्च पश्चिमा ॥१७॥

ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां बार्हस्पत्यस्य मध्यमा ।

भरण्याग्नेयपित्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा ॥१८॥

रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सर्पस्य चैव हि ।

यथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्याद्योगतारका ॥१९॥

पूर्वफाल्गुनी—उत्तरफाल्गुनी — पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपद—
पूर्वाषाढोत्तराषाढ — विशाखाश्र्विनिसृगशीर्षाणां नक्षत्राणां प्रत्येकं
स्वतारापुञ्जे योत्तरदिक्स्था तारा सा योगतारा स्मृताऽऽद्यैः ।
तामवलम्ब्य वेधेनानीता ध्रुवशरा इति । हस्तनक्षत्रं पञ्च-
तारात्मकं हस्ताकारं, तत्र वायुकीणस्थिततारायाः सकाशाद्
द्वितीया या तारा पश्चिमदिशि स्थिता सा हस्तस्य योगतारा
ज्ञेया । श्रविष्ठायाः श्रवणायाश्च पश्चिमा तारा योगतारा
वेद्या । ज्येष्ठाश्रवणानुराधानां पुष्यस्य च तारापुञ्जे या मध्ये
स्थिता तारा सा योगतारा । भरणीकृत्तिकामघानां
रेवत्याश्च तारापुञ्जे या दक्षिणदिशि स्थिता तारा सा
योगतारा । रोहिणीपुनर्वसुमूलानामाश्लेषायाश्च तारापुञ्जे प्राची
प्राग् दिक् स्थिता तारा योगतारा ज्ञेया । प्रत्यवशेषाणाम-
वशिष्टनक्षत्राणामार्द्राषिवास्वात्यभिजिष्कतभिषजां स्वस्वतारापुञ्जेषु
याऽत्यन्तं, स्थूला विपुजा कान्तिमतौ • च सा योगतारा
विज्ञेयेति ॥१६—१९ ॥ •

इदानीं ब्रह्मादीनामवस्थानमाह ।

पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः ।

प्रजापतिर्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः ॥२०॥

अपांवत्सस्तु चित्राया उत्तरेऽंशैस्तु पञ्चभिः ।

बृहत् किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे ॥२१॥

इति नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारः ॥८॥

ब्रह्महृदयाव्यस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापति-
स्तारात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । अथांशान्ते वृषान्त-
समीपे ब्रह्महृदयध्रुवे पञ्चभागान् संयोज्य प्रजापतेर्ध्रुवो ज्ञेय
इत्यर्थः । स च सप्तपञ्चाशद्भागो भवति इति । असौ प्रजापतिः
सौम्य उत्तरस्यां दिशि अष्टत्रिंशदंशकैः स्थितः । अस्य सौम्याः
शरभागा अष्टत्रिंशदिति । चित्रायाः सकाशादपांवत्साख्यः
पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्यां दिशि स्थितः । चित्राध्रुव एवापांवत्स-
ध्रुवस्तस्य सौम्याः शरांशाश्च तत्र इत्यर्थः । चित्राया भागद्वय-
मितदक्षिणशरत्वात् । अतोऽस्मादपांवत्सात् किञ्चिदल्पान्तरेण
बृहत् विपुलतीरात्मक आपसङ्गकः । अपांवत्सध्रुवासन्न एवाप-
ध्रुवं इत्यर्थः । तथाऽपांवत्सात् षड्भिरंशैरुत्तरस्यां दिशि स्थितः ।
आपस्य सौम्याः शरभागा नवेत्यर्थः ॥२०—२१॥

सौताप्रियालीसम्प्रीत्यै सुधाकरहृदस्तथा ।

सुखायामृतवर्षिण्यां गतो भृगुयोगजः ॥८॥

इति सुधाकरदिवेदिकृतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधावर्षिण्यां

नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारः ॥८॥

अथोदयास्ताधिकारः ।

तत्र तावदुदयास्तयोर्विशेषमाह ।

अथोदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकीर्त्यते ।

द्विवाकरकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम् ॥१॥

अथ दिवा करकराक्रान्तमूर्त्तीनां सूर्यकिरणेराक्रान्ता मूर्त्तिर्येषां तेषामल्पतेजसां चन्द्रादीनां षड्ग्रहाणामुदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकीर्त्यते कथ्यते । सूर्यसान्निध्यक्षणे चन्द्रादीनां यावदुदयस्तौ तयोर्ज्ञानं कथं भवतीति कथ्यते इति ॥१॥

इदानीमुदयास्तयोर्दिग्ज्ञानमाह ।

सूर्यादभ्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः ।

जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा ॥२॥

जना विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवाः ।

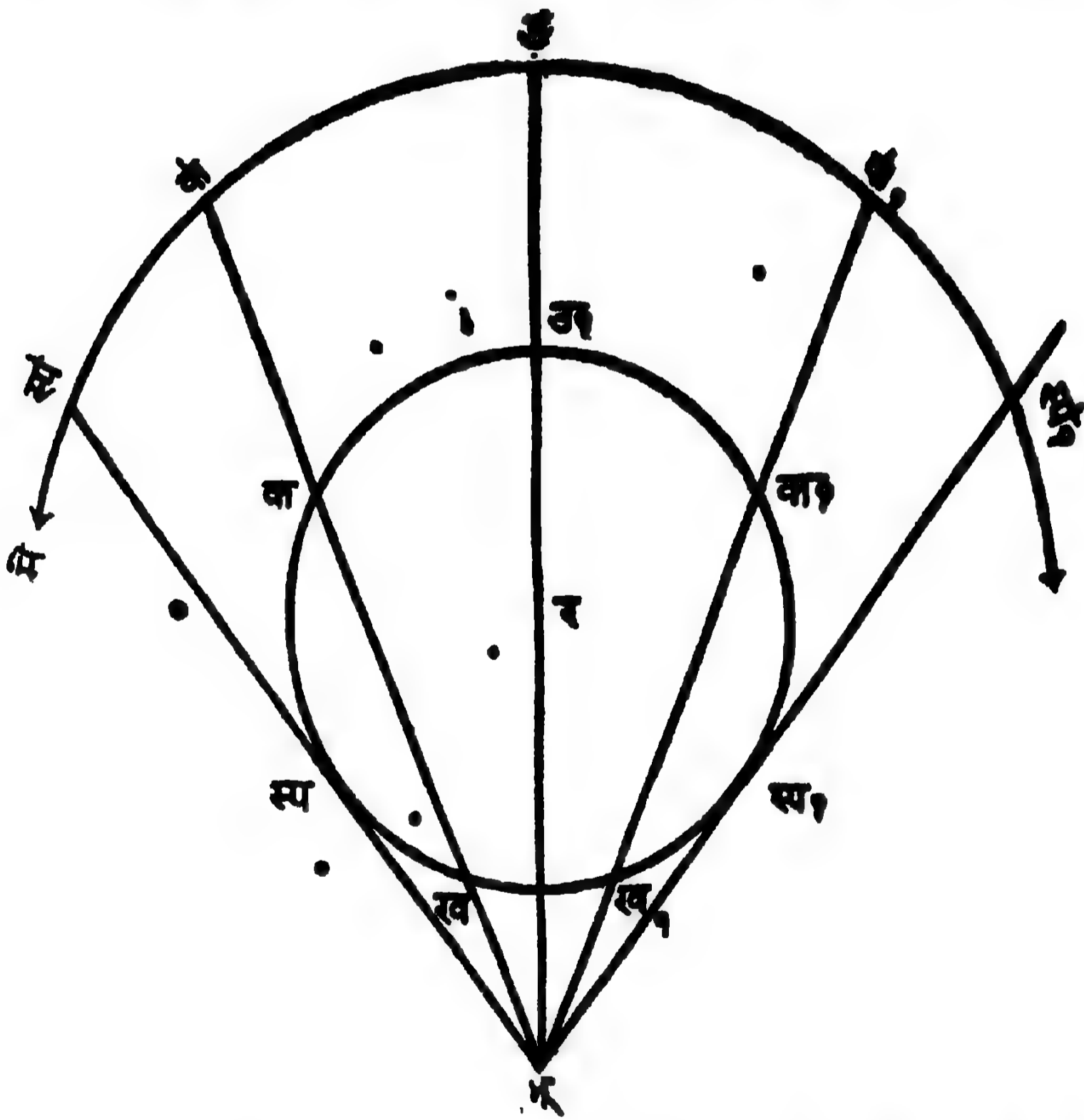
व्रजन्त्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः ॥३॥

गुरुभौमशनयः सूर्यादभ्यधिकाः सन्तः पश्चादस्तं यान्ति जनाः सन्तश्च प्रागुदयं यान्ति । तथा वक्रिणौ बुधशुक्रौ च रवेरधिकौ पश्चादस्तमूनौ च प्रागुदयं यातः । शीघ्रयायिनश्चन्द्रबुधशुक्राश्च विवस्वतः सूर्यादूनाः प्राच्यामस्तमभ्यधिकाश्च पश्चादुदयं व्रजन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । यो ग्रहो रवेः सकाशादूनगतिरसौ प्राच्यां दिशि कलांशान्तरित उदेति प्रतीच्यामस्त्विति । यथा भौम-गुरुशनयो रवेरल्पाः कालांशान्तरितास्तदा निशाशेषे प्राच्यां रव्युदयात् प्रागेवोदयं यान्ति लोकेषु दृश्या भवन्ति । रवेरभ्यधिकाः

सन्तस्त एव कालांशान्तरिताः पश्चिमदिश्यस्तं यान्तीति ।
योऽधिकभुक्तिरसौ प्रतीच्यामुदेति प्राच्यां प्रतितिष्ठति । यथा
चन्द्रः । मार्गिणौ बुधशुक्रौ च रवेरधिकगतित्वात् प्रतीच्या-
मुद्गच्छतः । ततस्तत्रैव वक्रतां प्राप्यास्तं गच्छतः । ततस्तत्रैव
वक्रतया प्राच्यामुद्गम्य ततोऽवक्रतां प्राप्याधिकभुक्तित्वात् प्राच्या-
मेवास्तं व्रजेताम् । बुधशुक्रयोरेत् प्राच्यां दिश्युद्गमनं प्रतीच्यामस्तम-
यस्तद्वक्रता वैपरीत्यमिति ।

अथ संप्रति नवौनामा मते ग्रहा दीर्घवृत्ते भ्रमन्ति यत्रैक-
नाभिस्थाने रविः स्थिरः । तत्र स्वल्पान्तराद्दीर्घवृत्तं वृत्तमिव
भाति यत्केन्द्रे रविः स्थिरः । भूश्च रविपरितः स्वकक्षावृत्ते
भ्रमति । तत्र भुवं स्थिरां प्रकल्प्य शुक्रस्य सापेक्षं कक्षावृत्तं

स्यकस्य, ख कल्प्यते भवेलयं च ततोऽति दूरे मे'स'क'स्ये', स्य' १३

कश्यपेति यत्र निषादीनां गणना वाणमुखाग्रतः पूर्वाभिमुखे तदा
 स्वकक्षायां क, उ, क, , स्प, विन्दुगतः शुक्रो भवत्ये भूनिवासिभिः
 क्रमेण स्प, क, उ, क, , स्त, विन्दौ लक्ष्यते । स्पविन्दोः स्प,
 विन्दुपर्यन्तं स्वकक्षायां शुक्रो भवत्ये प्राग्गतित्वात् स्पविन्दोः
 स्प, विन्दुपर्यन्तं गच्छन्निव भाति । अतः उस्थाने तदा भवत्ये
 एतदा रविशुक्रयोः साम्यात् परमास्तकालः । ततः कालां-
 षात्तरिते शुक्रे क, विन्दुगते भूउ, उ रेखायां प्रवहेणास्तं गते रवौ
 क, विन्दुगतस्य शुक्रस्य पश्चाद्दिशि दर्शनम् । ततः पश्चिमदिशि
 प्रत्यहं रविशुक्रान्तरं महदतः शुक्रविम्बं प्रत्यहं द्युतिमत् दृश्यते ।
 स्प, विन्दुगतः शुक्रो महाद्युतिमात् । तदा स्वकक्षास्थः शुक्रः
 स्प, विन्दौ । ततः क्रमेण स्वकक्षां भ्रमन् शुक्रो भवत्ये
 स्प, विन्दुत उत्तरोत्तरं पश्चिमदिशि विलोक्यते ततो वक्रगतेः
 पुनः क, स्थानं गतः शुक्रो रवितः कालांशात्तरितत्वात् न
 दृश्यते । अतो मार्गः शुक्रः पश्चिमायामुदेति वक्रगतिं प्राप्य
 तत्रैवास्तं च याति । एवं वक्रगतेर्यदा उस्थानात् क, विन्दुगतः
 एतदा कालांशान्तरितत्वात् निशायेषु रशुदयात् प्राक् प्राग्दिशि
 दृश्यते । ततोऽनन्तरं यावत् स्पविन्दुगतो लक्ष्यते सूर्यान्तान्तरितः
 स्यात् । तदा स्वकक्षायां स्पस्थानगतः शुक्रो भविष्यति । भूस्प, ,
 भूस्प, स्प, रेखे स्थिरभूविन्दुतः शुक्रसापेक्षकक्षोपरि सूर्यरेखे बोधे ।
 ततः स्पस्थानात् स्वकक्षायां क्रमेण गच्छन् शुक्रो भवत्ये मार्गगति-
 लक्ष्यतेऽतो मार्गगतत्वात् पुनः रव्यासन्ने पूर्वदिश्यदृश्यो भवति ।
 एवं बुधः अपि स्थितिस्तेन नवीनानां मतेन सौरोक्तबुधशुक्रो-
 दयास्तदिक, स्फुटमुपपद्यते । एतेन प्राचीनानां मनसि सूर्य-
 केन्द्राभिप्रायिकेव कक्षाऽऽसीत् । लोकानां प्रतीतिजनकाय

भुवः समस्ताद् ग्रहाणां कक्षा प्रतिपादिता तेरिति कर्त्तव्या
संयुक्तिका । पूर्वोदितक्षेत्रेण 'अथक्रावजू प्रत्नगुह्यस्य वक्रां गतिं
प्राप्य तत्रैव यातः प्रतिष्ठाम्' इत्यादि भास्करोक्तं च स्फुटमुपपद्यत
इत्यलं प्रसङ्गागतविचारेण ॥२—३॥

इदानीमितिकसंब्यतामाह ।

सूर्यास्तकालिकौ पश्चात् प्राच्यामुदयकालिकौ ।

दिवा चार्कग्रहौ कुर्याद् दृक्कर्मार्थं ग्रहस्य तु ॥४॥

उदयास्तासंबे दिवाऽभीष्टे दिने पश्चाद्दिश्युदयास्तसाधने सूर्या-
स्तकालिकौ सूर्यग्रहौ प्राच्यां चोदयकालिकौ सूर्यग्रहौ गणकः
कुर्यात् । अथ तदा तु ग्रहस्य मध्ये स्पष्टं दृक्कर्म च दद्याद्येन
ग्रहविम्बोदये वास्ते प्राक्क्षितिजे क्रान्तिवृत्तस्य लग्नप्रदेशो
विदितो भवेत् । एवमत्र ग्रहयोदयलग्नं विभार्धमस्तलग्नं च
ज्ञायत इति ॥४॥

अथेष्टकालांशानयनमाह ।

ततो लग्नान्तरप्राणाः कालांशाः षष्टिभाजिताः ।

प्रतीच्यां षड्भयुतयोस्तद्वृत्तान्तरासवः ॥५॥

ततः सूर्योदय नक्षयोर्वा सूर्यस्तलग्नयोरन्तरं लग्नसूर्यान्तरवत्
"भोग्यास्तनूकस्याथ" इत्यादिना ष्टाणां असवः साध्यास्ते षष्टि-
भाजिता इष्टकालांशाः स्युः । प्रतीच्यां च षड्भयुतयो रव्युदय-
लग्नयोर्वा रव्यस्तलग्नयोस्तद्वृत्तान्तरासवो लग्नसूर्यवदन्तरप्राणाः
साध्या इति ।

अत्रोपपत्तिः । ग्रहविम्बोदयात् कियत्कालान्तरे रव्युदय इत्यस्य ज्ञानं ज्ञाताभ्यां रविलम्बाभ्यां यथेष्टकालो ज्ञायते तथेवात्र कृतम् । असवः षड्भक्ता विनाज्यस्ताः षष्टिहता नाज्यस्ताश्च षड्गुणा कालवृत्ते जाता अंशाः = $\frac{५ \times ६}{६ \times ६०} = \frac{५}{६०}$ अत उपपन्नमिष्ट-कालांशानयनम् । पश्चिमे यावता कालेन रव्यस्ताद् दृग्ग्रहास्त-स्तावताकालेन सषड्भक्ता रव्युदयात् सषड्भक्ता दृग्ग्रहोदयोऽतो राश्युदये-रत्तरप्राणानयनार्थं रविदृग्ग्रहो सषड्भो कृताविति । एवं रवि-दृग्ग्रहोदये वास्ते यः कालस्तस्मात् जाताः ॥५॥

इदानीं ग्रहोदयास्तमययो रविदृग्ग्रहोदये वास्ते ये कालांशाः प्राचीनैरुपलब्धास्तानाह ।

एकादशामरेज्यस्य तिथिसङ्ख्यार्कजस्य च ।

अस्तांशा भूमिपुत्रस्य दश सप्ताधिकास्ततः ॥६॥

पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राङ्महत्तया ।

प्रागस्तमुदयः पश्चादल्पत्वाद्दशभिर्भृगोः ॥७॥

एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिरंशकैः ।

वक्रौ शोभ्रगतिश्चाकार्त् करोत्यस्तमयोदयौ ॥८॥

अस्तांशाः कालांशा उदयांशाश्चैकपर्यायाः । गुरोरेकादश कालांशाः । अर्कजस्य शनेश्च पञ्चदश । ततोऽनन्तरं भूमिपुत्रस्य भौमस्य सप्ताधिका दश सप्तदशेत्यर्थः । भृगोः शुक्रस्य विम्बमहत्तया भौवासन्नगत्वादष्टाभिः कालांशैः पश्चादस्तमयः पृथगुदयश्च । तथा विम्बाल्पत्वादुष्वासन्नगतत्वात् शुक्रस्य दशभिः कालांशैः प्रागस्तं पश्चादुदयम् । एवं वक्रौ बुधोऽकार्त् द्वादशभिः कालांशै-

विम्बमहत्वादस्तमयोदयौ करोति शीघ्रगतिमार्गी च बुधो
विम्बान्तवादकाच्चतुर्दशभिः कालांशैरस्तमयोदयौ करोति ।

अत्रोपपत्तिः । उच्चनोचवशेन ग्रहविम्बं लघुत्वं विपुलत्वं च
भवति । रवेस्तेजश्च विम्बान्तरसूत्रवशाद्ग्रहविम्बोपरि न्यूनाधिकत्वं
जायतेऽतः कालांशा न स्थिरा अतो लोकव्यवहारार्थं प्राचीनेः
स्थलाः कालांशा मुहुर्वेधेन समवगम्य पठिताः । तेषां च विम्बस्य
स्यसूक्ष्मतावशाद्न्यूनाधिकता । अत एव बुधशुक्रयोर्वक्रगतयो-
विम्बस्य स्थूलत्वाद् दिहीना इति ॥६—८॥

अथ कालांशानां प्रयोजनमाह ।

एभ्योऽधिकैः कालभागैर्दृश्या न्यूनैरदर्शनाः ।

भवन्ति लोके खचरा भानुभागस्तमूर्त्तयः ॥६॥

एभ्यः पाठपठितेभ्यः कालांशेभ्योऽभौष्टकालभागैरधिकैर्लोके
खचरा दृश्या न्यूनैरिष्टकालभागैश्चादर्शना अदृश्या भवन्ति ।
कौटुम्भाः खचरा भानुभागस्तमूर्त्तयः । रविदीप्त्या ग्रस्ता मूर्त्ति-
येषां ते—इति ॥ ६ ॥

अथोद्घास्तयोगैतैष्यदिनाद्यानयनमाह ।

तत्कालांशान्तरकला भुक्त्यन्तरविभाजिताः ।

दिनादि तत्फलं लब्धं भुक्तियोगेन वक्रिणः ॥१०॥

तल्लम्नामुहते भुक्ती अष्टादशशतोद्धृते ।

स्यात्सां कालगतौ ताभ्यां दिनादि गतगम्ययोः ॥११॥

तयोः पठितेष्टकालांशयोरन्तरकला रविग्रहयोर्भुक्त्यन्तरेण
कालांशकगम्यन्तरेण विभाजितास्तल्लब्धं फलं दिनादि पाठ्यं

गतमेषु वा पूर्वविधिना । कालात्मिका गतिः कथं साधनी-
येत्याह । तल्लग्नसुहते इत्यादि । भुक्तो रविग्रहयोर्गती
विग्रहाधिष्ठितलग्नोदयासुभिहते अष्टादशशतभक्ते तदा तयोः
कालगती स्यातां ताभ्यां गतिभ्यां गतगम्ययोरुदयारतमययोः
पूर्वानुपातेन दिनादि फलं साधनीयमिति ।

अत्रोपपत्तिः । प्रोक्तेष्टकालांगान्तरकलाः कालवृत्तेऽतस्तत्स-
नातीयग्रहकालगत्योरन्तरेण ग्रहे वक्रं च गतियोगेनेकं दिनं
लभ्यते तदा कालांगान्तरकलाभिः किमिति । लब्धं दिनादि ।
कालगत्यानयनार्थं चानुपातः । क्रान्तिवृत्तौयाष्टादशशतकलाभि-
हनिठराशुदयासवो लभ्यन्ते तदा क्रान्तिवृत्तीयग्रहगतिकलाभिः
केमिति । लघा कालगतिरिति सर्वं स्फुटम् । पठितकालांगतो
दि भिन्नदिशीष्टकालांगान्तरं प्रोक्तेष्टकालांगयुतेः कलाभिर्गतैथ-
देवसाः साध्या इति सर्वं भास्करेण सिद्धात्तशिरोमणावुदयास्ता-
धेकारे स्फुटं वर्णितम् ॥१०—११॥

इदानीं नक्षत्राणां कालांगानाह ।

स्वात्यगस्त्यमृगव्याधचित्राज्येष्ठाः पुनर्वसुः ।

अभिजिद् ब्रह्महृदयं त्रयोदशभिरंशकैः ॥१२॥

हस्तश्रवणफाल्गुन्यः श्रविष्ठा रोहिणीमघाः ।

चतुर्दशांशकैर्दृश्या विशाखाश्विनिर्देवतम् ॥१३॥

कृत्तिकामैत्रमूलानि सर्पं रौद्रर्षमेव च ।

इत्यन्ते पञ्चदशभिरषाढाढादितयं तथा ॥१४॥

भरणीतिष्यसौम्यानि सौचम्यात् त्रिःसप्तकांशकैः।

शेषाणि सप्तदशभिर्दृश्यादृश्यानि भानि तु ॥१५॥

स्वातो—अगस्त्य—लुब्धक—चित्रा—ज्येष्ठा—पुनर्वसु—अभि-
जिद्ब्रह्महृदयाख्यानि नक्षत्राणि त्रयोदशकालांगैरुदयास्तमयौ
कुर्वन्ति । हस्त—अवण—पूर्वाफाल्गुनी—उत्तराफाल्गुनी—
अविष्ठा—रोहिणी—मघाश्रुतुर्दशकालांगै—रुदयास्तमयौ कुर्वन्ति ।
तास्तेः कालांगैर्दृश्या भवतीत्यर्थः । विशाखाश्र्विनीकृत्तिका-
नुराधा—मूलाश्लेषाऽऽर्द्रापूर्वाषाढोत्तराषाढाः पञ्चदशभिरंगैर्दृश्यन्ते ।
भरणीपुष्य—मृगशीर्षाणि सौचम्यविम्बादेकविंशतिकालांगैर्दृश्यन्ते ।
शेषाणि नक्षत्राणि शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदसज्जकानि । बह्निब्रह्मा-
पांश्र्वापाख्यानि च सप्तदशभिः कालांगैर्दृश्यादृश्यानि भवतीत्यर्थः ।
एवं पठितकालांगैः पूर्वोक्तविधिना नक्षत्राणामुदयास्तमयौ
साध्यौ । तत्र नक्षत्रगतिः शून्या प्रकल्प्येति ॥१३—१५॥

अथैषां प्रकारान्तरेणोदयास्तसाधनमाह ।

अष्टादशशताभ्यस्ता दृश्यांशाः खोदयासुभिः ।

विभज्यं लब्धाः क्षेत्रांशास्तैर्दृश्यादृश्यताथवा ॥१६॥

नक्षत्राणां दृश्यांशाः—कालांशाः । अष्टादशशतगुणाः सत्यमं-
धुवाधिष्ठितराशिखदेशोदयासुभिर्विभज्य लब्धाः क्षेत्रांशाः क्रान्ति-
दृश्यांशास्तेषु वा दृश्यादृश्यता साध्या । तेः क्षेत्रांगैर्ध्रुवाधिको
रविस्तदा नक्षत्रोदयस्तथा तैरेव क्षेत्रांगैर्ध्रुवायदाल्पो रविस्तदा
नक्षत्रास्त इत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । अत्र सायनध्रुवाधिष्ठितराशिखोदयासुभिः
 गालवृत्तगतैः चेतकला अष्टादशशतमितास्तदा दृश्यासुभिः (कासां-
 तसुभिः) किमिति । सन्धास्तत्संबन्धिग्यः क्रान्तिवृत्ते कलास्ताः
 ष्टिहताः चेत्रांशा जाताः = $\frac{१८०० \times कासा \times ६०}{८४ \times ६०} = \frac{१८०० \times कासा}{८४}$
 इत उपपन्नम् ॥१६॥

अथ नक्षत्राणां मुदयास्तदिगाद्याह ।

प्रागेषामुदयः पश्चादस्तो दृक्कर्म पूर्ववत् ।

मत्तैष्यदिवसप्राप्तिर्भानुभुक्त्या सदैव हि ॥१७॥

एषां नक्षत्राणां प्राग्गतेरभावान् सदा रवेरल्पगतित्वात्
 गदिशुदयः पश्चादस्तो भवति । अत्रापि पूर्ववद् दृक्कर्म स्पष्टं
 कर्मायनाक्षज-कर्मसंकारोद्भवं देयम् । उदयास्तयोर्गतैष्यदिवस-
 प्राप्तिश्च सदैव नक्षत्रगतैः शून्यत्वाद्द्विगत्यैव विभज्य ज्ञेया ।

अत्रोपपत्तिः । ग्रहोदयास्तयिधिनेव नक्षत्रगतिं शून्यां
 कल्प्य ज्ञेयेति ॥१७॥

इदानीं सदोदितनक्षत्राण्याह ।

अभिजिद् ब्रह्महृदयं स्वातीवैष्णववासवाः ।

अहिर्बुध्न्यमुदक्स्थत्वान्न लुप्यन्तेऽर्करश्मिभिः ॥१८॥

इत्युदयास्ताधिकारः ॥६॥

अभिजित् । ब्रह्महृदयम् । स्वातौश्रवणधनिष्ठाः । अर्द्धिबुध-
सुत्तराभाद्रपदाः । एतानि उत्तरदिक्स्थत्वान् सूर्यकिरणैर्न लुप्यन्ते ।
स्वल्पान्तरादभिजिदुत्तरस्फुटक्रान्तिः = ६८° । ब्रह्महृदयस्फुटा
क्रान्तिः = ४७° उत्तरा । स्वात्युत्तरस्फुटक्रान्तिः = २६° । श्रवण-
स्फुटक्रान्तिरुत्तरा = ७° । धनिष्ठास्फुटक्रान्तिरुत्तरा = १५° ।
उत्तराभाद्रपदोत्तरस्फुटक्रान्तिः = १७° अतोऽत्र यदि श्रवणाया
उत्तराक्रान्तिः परमल्पा गृह्यते तत्समा लम्बस्य तदा
पक्षांशाः = ८३ इत्याद्यात् यत्र सूर्यसिद्धान्तरचना जाता । परन्तु
तत्रान्यानि बहूनि नक्षत्राणि लम्बाधिकोत्तरक्रान्तित्वात् सर्वदा
दृश्यानि यानि चाचार्येण न पठितानि । अतो “यस्योदयाकार्-
दधिकोस्तभानुगित्यादि” भास्करविधिना पाठपठितानि नक्षत्राणि
सदोदितानि भवन्ति तत्र देशे सूर्यसिद्धान्तरवना जातेति वेद्या ।
आचार्येण चाधिकोत्तरशराणि गृह्येतानि यतोऽभिजित्तः
शरः = ६२° । ब्रह्महृदयस्य = ३०° । स्वात्याः = ३७° ।
श्रवणस्य = ३०° । धनिष्ठायाः = ६° । उत्तराभाद्रपदायाः = २६° ।
एते शरभागाश्चान्यशरभागेऽधिकः । देयज्ञानं विना सदोदित-
नक्षत्राणां ज्ञानं न भवति निरक्षे च सौम्यध्रुवोऽप्यदृश्योऽतः केन
चिद्गोक्तानभिज्ञेनायं श्लोकः प्रक्षिप्त इति मन्त्रं सुधौभिर्भृशं
विचिन्त्यमिति ॥२८॥

मौताप्रियासौसम्प्राप्त्यै सुधाकरहृदस्तथा ।

सुखयामृतवर्षिण्यां गतोऽस्तोदयसाधनः ॥६॥

इति सुधाकरद्विवेदिकतायां सूर्यसिद्धान्तटोकायां सुधावर्षिण्या-
सुदयास्ताधिकारः ॥६॥

अथ. चन्द्रग्रहोन्नत्यधिकारः ।

तत्र तावच्चन्द्रस्य दृश्यादृश्यत्वमाह ।

उदयास्तविधिः प्राग्वत् कर्त्तव्यः शीतगोरपि ।

भागैर्द्वादशभिः पश्चाद्दृश्यः प्राग् यात्यदृश्यताम् ॥१॥

प्राग्वदुदयास्ताधिकारविधिना चन्द्रस्योदयास्तविधिः कर्त्तव्यः ।
उदयास्ताधिकारेण पश्चिमे चन्द्रस्यास्तलग्नं साध्यम् । ततो यदि
रव्यस्तानन्तरं द्वादशभिः कालांशैश्चन्द्रास्तस्तदा तस्मिन् दिने
पश्चिमदिशि चन्द्रो दृश्यः । एवमुदयलग्नं चन्द्रस्य कृत्वा ततो यदि
प्राक्क्षितिजे चन्द्रोदयानन्तरं द्वादशभिः कालांशैरवेरुदयस्तदा
तस्मिन् दिने प्राग्भागे चन्द्रोऽदृश्यतां यातीति ।

अत्रोपपत्तिः । अतिसुगमा यतश्चन्द्रस्य कालांशा द्वादश
प्राचीनैर्निर्णीता अतस्तद्रव्योरुदययोरस्तयोर्वा मध्ये यदि द्वादश
कालांशा प्रागच्छेयुस्तदा चन्द्रस्य दृश्यादृश्यत्वं भवतीति ॥१॥

इदानीमिष्टदिने सूर्यास्तानन्तरं कियत्काले चन्द्रास्त इत्यादि
साधयति ।

रवीन्द्रोः षड्भयुतयोः प्राग्वल्लग्नान्तरासवः ।

एकराशौ रवीन्द्रोश्च कार्या विवरलिप्तिकाः ॥२॥

तन्नाडिकाइते भुक्ती रवीन्द्रोः षष्टिभाजिते ।

तत्फलान्वितयोर्भूयः कर्त्तव्या विवरासवः ॥३॥

एवं यावत् स्थिरीभूता रवीन्द्रोरन्तरासवः ।

तैः प्राणैरस्तमेतीन्दुः शुक्लोऽर्कास्तमयात् परम् ॥४॥

भगणार्धं रवेर्दत्त्वा कार्यास्तद्विवरांसवः ।

तैः प्राणैः कृष्णपक्षे तु शीतांशुरुदयं व्रजेत् ॥५॥

सूर्यास्तकाले रवेरिन्दोश्चन्द्रस्य च पश्चिमक्षितिजेऽस्तलग्ने कृत्वा तयोः षड्राशियुतयोर्मध्ये रविलग्नान्तरवदसवः साध्याः । यदि रवीन्दोरिकराशौ स्यातां तदा तयोरन्तरकला यास्ताभिर्विवरासवः कार्याः । अष्टादशशतकलाभिस्तद्राशिस्त्रयोदश्यासवो लभ्यन्ते तदा विवरलिप्ताभिः किमिति । एवं सन्ध्या विवरासवो भवन्ति ते कार्या इत्यर्थः । रवीन्दोर्गतौ तदसूनां या नाडिकास्ताभिर्हति षष्ठ्या भाजिते च तयोश्चालनफले भवतः ; तेन स्वस्वफलेनान्वितयो रवीन्दोर्मध्ये भूयः पुनर्विवरासवः कर्त्तव्याः । तैरसुभिः पुनश्चालनफले कार्ये । तत्फलान्वितयोरवीन्दोर्मध्ये पुनर्विवरासवः कार्याः । एवं तावत् कर्म कर्त्तव्यं यावत् रवीन्दोरन्तरासवः स्थिरीभूताः स्युः । एवं स्थिरोभूतैस्तैरसुभिः शुक्लपक्षेऽर्कास्तमयुत् परं रव्यस्तानन्तरं चन्द्रोऽस्तमेतोति । कृष्णपक्षे तु सूर्यास्तकालिकरवौ राशिषट्कं संयोज्य प्राक्क्षितिजस्य तात्कालिकलग्नं विज्ञाय तदुदयात् कियत्काले चन्द्रोदयो भविष्यतीत्यस्य ज्ञानं विवरासुभिः कार्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । सूर्यास्तानन्तरं कियत्काले चन्द्रास्तो भविष्यतीत्येतदर्थं षड्भयो रविचन्द्रास्तलग्नयोर्मध्ये प्राक्क्षितिजे ह्युदयासवः साधिता यतो यो येन समयेनोदेति तत्सप्तमस्तेन समवेनास्यं गच्छतीति । एवं यदि रविचन्द्रयोर्गतौ न स्यातां तदा तद्विवरासुभिरर्कास्तानन्तरं चन्द्रास्तोऽभविष्यत् । गतिवशेन वास्तवविवरासुमध्येऽन्तरं जातमतो निरन्तरार्थं तात्कालिकाभ्यां रविचन्द्राभ्यामसकृत्कर्म कृतमिति स्फुटं गोक्षविदामिति ॥२—८॥

इदानीं शृङ्गीरतो भुजकोटिकर्णानामानयनमाह ।
 अर्कोन्द्रोः क्रान्तिविश्लेषो दिक्साम्ये युतिरन्यथा ।
 तज्ज्येन्दुरकार्णवासौ विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ॥६॥
 मध्याङ्गेन्दुप्रभाकर्णसङ्गुणा यदि सोत्तरा ।
 तदार्कघ्नाक्षजोवायां शोध्या योज्या च दक्षिणा ॥७॥
 शेषं लम्बज्यया भक्तं लब्धो बाहुः स्वदिङ्मुखः ।
 कोटिः शङ्कुस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रुतिर्भवेत् ॥८॥

दिक्साम्ये रविचन्द्रयोः क्रान्तिविश्लेषः क्रान्तिज्यान्तरं
 कार्यमन्यथा दिग्भेदे च क्रान्तिज्ययोर्युतिः कार्या । अन्तरे योगे
 वा यज्जातं सैव ज्या वेद्या । असौ रवेः सकाशाद्यत्र यस्यां दिशि
 चन्द्रो भवेत् तद्दिशि दक्षिणा वोत्तरा विज्ञेया । यस्मिन् दिने
 शृङ्गीरतिः कर्त्तव्या । तद्दिने त्रिपञ्चाधिकारोक्तविधिना चन्द्रस्य
 मध्याङ्गे । अङ्कोऽहोरात्रस्य मध्यमिति मध्याङ्गः सूर्यास्तकालस्तस्मिन्
 समये चन्द्रच्छायाकर्णः साध्यः । तेन सा ज्या सङ्गुणा । यदि च
 सोत्तरा तदा छायाकर्णगुणा साऽर्कघ्नाक्षजोवायां द्वादशगुण-
 पञ्चज्यायां शोध्या यदि च सा दक्षिणा तदा तत्रैव द्वादशगुणा-
 चज्यायां योज्या । योजने वा वियोजने यच्छेषं तल्लम्बज्यया भक्तं
 लम्बः स्वदिङ्मुखः स्वसंस्कारमुखो दिशि बाहुर्भवेत् । द्वादश-
 गुणाचज्या सर्वदा दक्षिणा भवति तज्ज्या च दक्षिणा वोत्तरा ।
 तयोः संस्कारिण या दिग्भवेत् तद्दिक्को बाहुर्भवतीति । शङ्कु-
 हीदशाहुसशङ्कुः कोटिर्भवति तयोर्वर्गयोगामूलं कर्णो भवेच्छृङ्गी-
 कताविति ।

अत्रोपपत्तिः । अत्राभीष्टदिने सूर्यास्तकाले ऋद्धोन्नतिः साध्यते
'मध्याह्नेन्दुप्रभाकर्ण' इत्युक्तत्वात् । तदा रविशङ्कुभावात् तदग्रैव
शङ्कुमूलपूर्वापरान्तररूपो भुजः । तत्क्रान्तिज्या च ज्याक्रा_१ ।
तत्र चन्द्रस्पष्टक्रान्तिज्या = ज्याक्रा_२ । सखज्यात्रय्यात्रिज्या-
लक्षणाच्चक्षेत्रेणानुपातेन

$$\text{रव्यग्रा} = \text{अ}_१ = \frac{\text{त्रि. ज्याक्रा}_१}{\text{ज्याल}} \quad \text{चन्द्राग्रा} = \text{अ}_२ = \frac{\text{त्रि. ज्याक्रा}_२}{\text{ज्याल}}$$

$$\text{चन्द्रशङ्कुतलम्} = \text{शं०} = \frac{\text{ज्याअ. शं.}}{\text{ज्याल}} \quad \text{रविभुजः} = \frac{\text{त्रि. ज्याक्रा}_१}{\text{ज्याल}}$$

$$\text{चन्द्रभुजः} = \frac{\text{त्रि. ज्याक्रा}_२}{\text{ज्याल}} \pm \frac{\text{ज्याअ. शं.}}{\text{ज्याल}}$$

द्विक्राम्ये तयोरन्तरेण चन्द्रस्य स्पष्टो भुजः =

$$\text{भु}_१ = \frac{\text{त्रि. (ज्याक्रा}_१ - \text{ज्याक्रा}_२)}{\text{ज्याल}} \pm \frac{\text{ज्याअ. शं.}}{\text{ज्याल}}$$

चन्द्र-शङ्कुकोटावयं भुजस्तदा द्वादशकोटौ किमिति । जाती
लघुक्षेत्रे

$$\begin{aligned} \text{चन्द्रस्पष्टभुजः} &= \frac{१२ \text{ त्रि. (ज्याक्रा}_१ - \text{ज्याक्रा}_२)}{\text{शं. ज्याल}} \pm \frac{१२ \text{ ज्याअ.}}{\text{ज्याल}} \\ &= \frac{\text{शंक. (ज्याक्रा}_१ - \text{ज्याक्रा}_२) \pm १२ \text{ ज्याअ.}}{\text{ज्याल}} \end{aligned}$$

अथ यदि अत्र द्वयोः क्रान्तिरुत्तरा ज्याक्रा_१ > ज्याक्रा_२ तदा
रवितो दक्षिणे चन्द्रः । अतः प्रथमखण्डं दक्षिणं जातं तत्र
द्वितीयखण्डं धनं कार्यम् । यदि ज्याक्रा_१ < ज्याक्रा_२ तदा रवित
उत्तरे चन्द्रः । प्रथमखण्डमृणं तच्च धनात्मके द्वितीयखण्डे ऋणं
कार्त्तव्यम् । एवं द्वयोर्दक्षिणां क्रान्तिं प्रकल्प्य द्वितीयखण्डमृणं च
प्रकल्प्य स्पष्टभुजदिग्ज्ञेया । एवमथ संस्कारविचारो गूढार्थप्रकाशे
रङ्गनाथकृतो विचिन्वोऽत्र ग्रन्थगौरवेणालम् । भास्करिणायमिव
प्रकारः स्वचन्द्रशङ्कुकोटौ उच्यते स्पष्टभुजस्योक्तोऽत एव

तच्छुद्धोन्नती या शूलता सेवात्रापि । तदर्थं मदीयवास्तव-
चन्द्रशुद्धोन्नतिसाधनं द्रष्टव्यम् ॥ ६—८ ॥

इदानीं शुक्लाङ्गुलानयनमाह ।

सूर्योनशीतगोर्लिप्ताः शुक्लं नवशतोद्धृताः ।

चन्द्रविम्बाङ्गुलाभ्यस्तं हृतं द्वादशभिः स्फुटम् ॥९॥

सूर्योनचन्द्रस्य कला नवशतभक्ताः शुक्लं भवति । तच्चन्द्र-
विम्बाङ्गुलेन गुणं द्वादशभक्तं स्फुटं शुक्लाङ्गुलमानं भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्णिमायां सकलं द्वादशाङ्गुलमितं चन्द्रविम्बं शुक्लं
भवति तदा रविचन्द्रयोरन्तरकलास्य भार्धकलासमाः = १८०० × ६ ।
अतोऽनुपातो यद्येवतान्तरेण द्वादशाङ्गुलशुक्लं तदेष्टरविचन्द्रान्तर-
कलाभिः किमिति लब्धं शुक्लाङ्गुलमानम् = $\frac{१२ \times \text{चंका}}{१८०० \times ६} = \frac{\text{चंका}}{९००}$ ।
स्फुटार्थमन्योऽनुपातो, यदि द्वादशाङ्गुलमितविम्बेनेदं शुक्लं तदा-
भीष्टचन्द्रविम्बेन किमिति ।

लब्धं स्फुटशुक्लाङ्गुलमानम् = $\frac{\text{गु} \times \text{चवि}}{१२}$ । अनेनोपपत्त-
माचार्यानयनम् । एवं स्थानीयान्तरानुपातेन वास्तवशुक्लं नाया-
तौत्येतदर्थं सितवृत्तीयान्तराद्यानयनं कमलाकरोक्तं विचिन्त्यम् ।
तत्रापि क्रमज्ययोत्क्रमज्यया वा शुक्लसाधनसुचितमित्येतदर्थं
मदीयवास्तवचन्द्रशुद्धोन्नतिसाधनं द्रष्टव्यम् ॥९॥

इदानीं चन्द्रशुद्धोन्नत्यर्थं परिलेखमाह ।

दत्त्वार्कसञ्ज्ञितं बिन्दुं ततो बाहुं स्वदिग्मुखम् ।

ततः पश्चान्मुखीं कोटिं कर्णं कौट्यग्रमध्यगम् ॥१०॥

कोटिकर्णयुतादिन्दोर्विम्बं तात्कालिकं लिखेत् ।
 कर्णसूत्रेण दिक्सिद्धिं प्रथमं परिकल्पयेत् ॥११॥
 शुक्लं कर्णेन तद्विम्बयोगादन्तर्मुखं नयेत् ।
 शुक्लाग्रयाम्योत्तरयोर्मध्ये मत्स्यौ प्रसाधयेत् ॥१२॥
 तन्मध्यसूत्रसंयोगादिन्दुविस्फुग् लिखेद्भुजः ।
 प्राग्विम्बं यादृगेव स्यात् तादृक् तत्र दिने शशी ॥१३॥
 कोट्या दिक् साधनात् तिर्यक्सूत्रान्ते शृङ्गमुन्नतम् ।
 दर्शयेदुन्नतां कोटिकृत्वा चन्द्रस्य साकृतिः ॥१४॥
 कृष्णे षड्भयुतं सूर्यं विशोध्येन्दोस्तथासितम् ।
 दद्याद्दामं भुजं तत्र पश्चिमं मण्डलं विधोः ॥१५॥

इति शृङ्गोन्नत्यधिकारः ॥१०॥

फलकोऽर्कसञ्ज्ञकं विन्दुं दत्त्वा ततस्तस्मादिन्दोः स्वदिक्षुखं
 बाहुं दत्त्वा ततः पश्चान्मुखीं कोटिं दत्त्वा कोट्यग्रमध्यगं कर्णसूत्रं च
 दत्त्वा कोटिकर्णसंयोगविन्दोः परितश्चन्द्रस्य तात्कालिकं विम्बं
 लिखेद्गणकः । तत्र विम्बे प्रथमं कर्णसूत्रेण गणको दिक्सिद्धिं
 परिकल्पयेत् । कर्णरेखां पूर्वापररेखां प्रकल्प्य मत्स्यनिर्माणेन
 तस्मिन्विम्बे याम्योत्तरां रेखां च कुर्यात् । कर्णेन कर्णमार्गेण
 तस्य कर्णस्य चन्द्रस्य चन्द्रविम्बस्य च यो योगस्तस्माद्विम्बान्तर्मुखं
 विम्बान्तर्गतं मणकः शुक्लं शुक्लाङ्गुलं नयेत् । ततः शुक्लाग्र

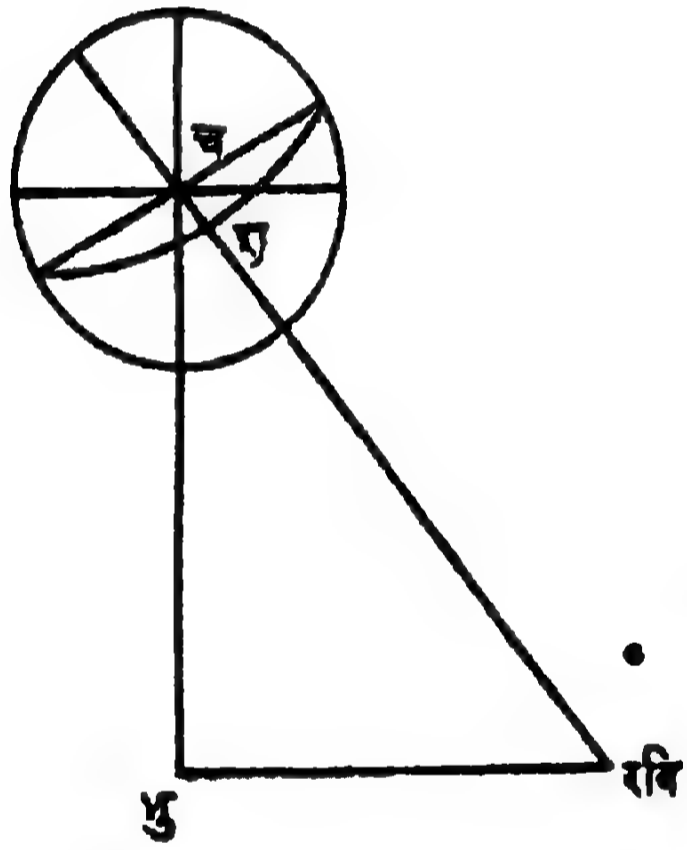

याम्योत्तरयोर्मध्ये दौ मध्यो च प्रसाधयेत् । याम्यो विन्दुः ।
उत्तरो विन्दुः । शुक्लाग्रविन्दुश्चेतिविन्दुत्रयतन्धावाग्रत्रयवन्ध-
व्यावुत्पादयेदिति । तन्मध्ययोर्मध्यसूत्रयोगात् केन्द्राद्विन्दुत्रिस्युग्-
धनुर्विलिखेद्गणकः । तेन धनुषा यादृक् खण्डितं विम्बं स्यात्
तस्मिन् दिने तादृगीवाकाशे शशी दृश्यत इति । कोट्या दिक्-
साधनात् तिर्यक्सूत्रान्ते गणकः कोटिसुन्नतां कृत्वोन्नतं शृङ्गं
दर्शयेत् । कोटिरेखां पूर्वापरां प्रकल्प्य तत्तिर्यक्सूत्रं दिक्साधन-
प्रकारात् सौम्ययाम्यसूत्रम् । तस्य सूत्रस्यान्ते याम्ये वा सौम्ये
उन्नतं शृङ्गं कोटिरेखामूर्ध्वाधरां कृत्वा गणको दर्शयेदित्यर्थः ।
कृष्णे कृष्णापक्षे तु षष्ठ्यं सूर्यं चन्द्राद्विशोध्य तथा तेन शुक्लसाधन-
प्रकारेणात्रासितं कृष्णाङ्गुलमानयेत् । शुक्लात् कृष्णाविपरीतदिशि
स्थितत्वादत्र गणको विपरीतं भुजं दद्यात् । तथा कर्णकोट्यग्र-
योगविन्दुपरितश्चन्द्रस्य पश्चिमं पश्चिमकपालीयं विम्बं तत्र विलेख्यं
शेषं कर्म पूर्वेवत् कर्त्तव्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । रविकेन्द्रायाम्योत्तरवृत्तधरातले लम्बं कृत्वा
लम्बमूले रविः कल्पितः । एवं चन्द्रकेन्द्रायाम्योत्तरवृत्तधरातले यो
लम्बस्तन्मूले चन्द्रः प्रकल्पितः । ततो याम्योत्तरवृत्तधरातले कल्पित-
रविचन्द्रयोर्याम्योत्तरमन्तरं तद्भुजयोः संस्कारात् श्रेष्ठभुजसमम् ।
सूर्यस्यास्तकाले क्षितिजे स्थितत्वात् कल्पितरवियाम्योत्तरवृत्त-
धरातले याम्योत्तररेखायामैव भवित्यत्यतस्तयोर्दूर्ध्वाधरमन्तरं
कोटिरूपं चन्द्रशङ्कुसमम् । तत्र परिलेखे लाघुवाद्यं
शङ्कुहादृशांशेन शङ्कुभुजस्तादृगयोगमूलसमः कर्णसापवर्त्तितः ।
अतो रविविन्दुतो भुजं दत्त्वा तदग्रादूर्ध्वाधररूपां कोटिं दत्त्वा
कोट्यग्रविन्दुमन्तं कर्णसूत्रं दत्त्वा । कोट्यग्रे कल्पितचन्द्रविम्बं

तस्मिन् कल्पितरविः कर्णमार्गेण शुक्लं दृशति । अतस्तत्क्षणे
विम्बान्तरे शुक्लं दत्तम् । कर्णरेखोपरि या याम्योत्तरा तिर्यग्रेखा
तया छिन्नमधं विम्बं रविणा शुक्लं भवति । अतो दृश्यवृत्ते
तत्प्रान्तयोश्च शुक्लम् । अतस्तद्विन्दुतयोपरि गतेन वृत्तखण्डेन
चन्द्रखण्डाकृतिरुत्पद्यते । अत्र कोट्युर्ध्वाधररेखोपरि या तिर्यग्रेखा
बृहद्यतो भुजान्यदिशि शृङ्गमुन्नतं भवति तत्सर्वं क्षेत्रदर्शनेन
स्फुटम् । एवमेव परिलेखो भास्करेणापि स्वशृङ्गोन्नत्यधिकारि
विनिश्चितः तेन च कल्पितरविणा कल्पितचन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिर्न
वास्तवास्य खण्डनं कमलाकरेण सिद्धान्ततत्त्वविवेके विस्तरतः

कृतम् । वस्तुतो रविचन्द्रकेन्द्रगतं
महदृत्तं सितवृत्तसङ्घं चन्द्रदृष्ट-
ण्डलात् तत् सितवृत्तं यद्विक्-
तदृश्येव शृङ्गमुन्नतं भवति । अतो
यदा चन्द्रोपवृत्तं यत्र सितवृत्ते
लगति तस्माद्दधो यदि सितवृत्ते
रविः स्यात्तदा वास्तवोन्नताच्छृङ्गा-
ङ्गिन्नदिशि भास्करविधिना शृङ्गोन्नतिः

स्यादिति वैचित्र्यं भृशं बुद्धिमद्भिः परीक्षणौयम् । कृष्णो
षड्युतमित्यादिवासना गोलयुक्तिः स्फुटा । परमक्रान्त्य-
धिकाक्षदेशे चन्द्रस्य दक्षिणविक्षेपे चन्द्रोपरिन्यस्तस्य दृग्मण्डलस्य
क्रान्तिवृत्तस्य च सम्पातचन्द्रस्थानादुपरि खखस्तिवासने भवति ।
चन्द्रदर्शने तु चन्द्रस्थानादधः कुत्रापि क्षितिबाधो रविरतः
सितवृत्तं चन्द्रदृग्मण्डलादुत्तरदिशि तेनोत्तरं शृङ्गमुन्नतम् ।
चन्द्रोत्तरे शरी तु चन्द्रदृग्मण्डलात्क्रान्तिवृत्तयोगचन्द्रस्थानादधः ।

अतस्ततोऽप्यधो यदि रविस्तदा तत्रापि उत्तरशृङ्गोन्नतिः ।
 अथ चन्द्रशरो भुजः । चन्द्रस्थानात् तत्सम्पातावधिः
 क्रान्तिवृत्ते कोटिः । सितवृत्ते सम्पातचन्द्रविम्बावधिः
 कर्णः । ततश्चापक्षेत्रेण चन्द्रदृग्मण्डलक्रान्तिमण्डलसम्पातोत्पन्न-
 कोणज्या = ज्याचा = $\frac{\text{ज्याश} \cdot \text{त्रि}}{\text{ज्याक}}$ । अथ ज्याश—स्थाने यदि
 परमशरज्या तथा दृश्यशृङ्गोन्नतौ ज्याक—स्थाने परमाल्पकर्णज्या
 कालांशज्या गृह्येत तदा परमाधिका 'चा' अस्य ज्या = $\frac{\text{ज्यापश} \cdot \text{त्रि}}{\text{ज्याक}}$ ।
 अथ तत्सम्पातोत्पन्नकोणश्च तयोर्द्वैतयोः परमान्तरत्वात्
 खखस्तिकात् क्रान्तिवृत्तोपरि कृतात्सम्बादितिभनतांशसमात्
 सर्वदाधिकः । अथ वित्रिभपरमाल्पनतांशाश्च अक्षांशाः—परम-
 क्रान्त्यंशाः । एतत्समान् पूर्वागतचापभागान् प्रकल्प्य जाता
 अक्षांशाः = चा + परमक्रान्त्यंशाः । एतदधिकाक्षदेशे वित्रिभ-
 नतांशाः सर्वदा चापाधिकास्तत्सम्पातोत्पन्नकोणश्च सर्वदा
 चापाधिकस्ततो विपरीतविधिना कर्णमानं सर्वदा कालांशमानाल्पं
 कोटिश्च सुतरां कालांशाल्पिकास्तां • दृश्यशृङ्गोन्नतौ सर्वदा
 रविचन्द्रान्तरस्य कालांशाधिकत्वात् तच्चन्द्रदृग्मण्डलक्रान्तिमण्डल-
 सम्पाततोऽधो रविरतः सितवृत्तं सर्वदा चन्द्रदृग्मण्डलादुत्तरदिशि
 गतं भविष्यति तेन तत्र देशे सर्वतिथिषु सर्वदोत्तरशृङ्गोन्नतिरती
 मदीयवास्तवचन्द्रशृङ्गोन्नतिसाधने मदोयम्

“त्रिज्यागुण्यः सुधांशोः परमशरगुणः कानजीवाविभक्त-

श्चापं लब्धस्य लब्धं यदिह बुधवरैस्तद्युतान्यापमांशाः ।

तेभ्योऽनल्पाः पत्रांशाः सितविधिकुशला यत्र तत्रोन्नतिः” स्या-

च्छृङ्गस्यैवोत्तरस्यां दिशि सकलतिथिष्वेव विद्दहरिष्ठाः ॥”

इति सूत्रमुपपद्यते ।

शृङ्गोन्मतावन्ये चमत्कृता विशेषा मदीर्यवास्तवचन्द्रशृङ्गोन्मति-
साधने द्रष्टव्याः किमत्र पिष्टपेषणेनेति ॥१०—१५॥

सीताप्रियालोसम्प्रीत्यै सुधाकरहृदस्तथा ।

सुखायामृतवर्षिण्यां गतः शृङ्गविधिर्विधोः ॥१०॥

इति सुधाकरद्विवेदिकृतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधावर्षिण्यां
शृङ्गोन्मत्यधिकारः ॥१०॥

अथ पाताधिकारः ।

तत्रादौ वैधृत्यतिपातयोर्लक्षणमाह ।

एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा ।

तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः ॥१॥

विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तिकाः ।

समास्तदा व्यतीपातो भगणार्धे तयोर्युतौ ॥२॥

यदा सूर्याचन्द्रमसौ सूर्यचन्द्रौ द्वैकायनगतौ स्यातां तयो-
रविचन्द्रयोर्युतौ च मण्डले राशिद्वादशके तदा रविचन्द्रक्रान्त्यो-
स्तुल्यत्वे वैधृताभिधः पातो वेदितव्यः । यदा चन्द्रार्कौ विपरीता-
यनगतौ भिन्नायनगतौ तयोर्युतौ च भगणार्धे राशिषट्के तत्र
तयोः क्रान्तिकलास्तुत्याः स्युस्तदा स व्यतीपातो नाम पातो ज्ञेयः ।
अत्र रविचन्द्रौ सायनावेव ज्ञेयौ सायनादेव क्रान्तेः सिद्धत्वात् ।
चन्द्रस्य क्रान्तिश्च स्फुटा विम्बकदम्बप्रोते विम्बान्नाडीवृत्ता-
वधिरिति ।

अत्रोपपत्तिः । त्रयोर्योगो हाद्वराशिसप्तसो भिन्नगोला-
वेकायनगतौ स्याताम् । तद्यथा । यद्येकः = १ । तदापरः = १ ।
एवं तयोः प्रमाणे २ । १० ॥ ३ । ८ ॥ ४ । ८ ॥ ५ । ७ ॥ ६ । ६ ॥
७ । ५ इत्यादि । अत्र इयोर्भिन्नगोलावयनयोरेकत्वं च । एवमत्र
भुजयोस्तुल्यत्वादकक्रान्तिसमा च द्रस्थानक्रान्तिस्तत्रेन्दुक्रान्तिश्च
अवशात् किञ्चिद्भिन्नाऽतस्तदासन्ने वैधृतसम्भवः । एवं योगी
भगणार्थं सर्वदा तयोर्भिन्नायनौ स्यातां गोनैकत्वं च । तत्र इयोः
प्रमाणे १ । ५ ॥ २ । ४ ॥ ३ । ३ ॥ ४ । २ इत्यादि । अत्रापि
भुजयोः साम्यात् तयोः स्थानीये क्रान्ती समे अतस्तत्र व्यतीपात-
सम्भवः । अनेनैकायने भिन्नगोले क्रान्त्योः साम्ये वैधृतः ।
एकगोले भिन्नायने क्रान्त्योः साम्ये व्यतीपात इति वैधृतव्यति-
पातयोर्ज्ञानं समीचीनम् । अत एव भास्करः ।

व्यतीपातोऽयनभेदे गोनैकत्वेऽर्कवद्धयोः क्रान्त्योः ।

साम्ये वैधृत एकायनेऽन्यदिगपक्रमममत्वे ॥ इत्याह ।

मङ्गलं विशेषेण ध्रियते अवरोध्यत इति विधृतः । विधृत एव
वैधृतः । मङ्गलं विशेषेण अतिशयेन पातयतीति व्यतीपातो
व्यतीपातो वेति ॥१—२॥

इदानीं मङ्गलनाशने हेतुमाह ।

तुल्यांशुजालसम्पर्कात् तयोस्तु प्रवहाहतः ।

तद्दृक्क्रोधभवो वज्रिलीकाभावाय जायते ॥३॥

तयोः क्रान्तिसाम्यकालिकयो रविचन्द्रयोस्तुल्यकिरणजाल-
संयोगात् तयोर्मिथो दृष्टिभ्यां क्रोधभवो वज्रिः प्रवहवायुनाऽऽहतो
लोकानां प्राणिनामभावाय विनाशाय जायत इति । वस्तुतो

रविचन्द्रयोः कक्षाभेदात् चन्द्रेऽपि रविक्रान्तेरेव तेजोगतत्वात्
तुल्यांशुजालसंयोगाभाव एव । आचार्यैस्त्वष्टृफलजनकत्वादियं
कल्पना प्रतिपादिता ।

इदानीं व्यतीपातवैधृताख्यो हितुमाह ।

विनाशयति पातोऽस्मिन् लोकानामसकृद्यतः ।

व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं सञ्ज्ञाभेदेन वैधृतः ॥४॥

यतोऽयं पातोऽस्मिन् जगति लोकानां प्राणिनां मङ्गलान्य-
सकृद्दिनाशयति अतोऽयं व्यतीपात इति प्रसिद्धः । सोऽयमेव
संज्ञाभेदेन वैधृतो जातः । क्वचिद् वैधृतिरिति पाठः । नाम-
व्युत्पत्त्यर्थं १—२ श्लोकयोष्टौका द्रष्टव्या ॥४॥

इदानीं पातस्याष्टरूपमाह ।

स कृष्णो दारुणवपुर्लोहिताक्षो महोदरः ।

सर्वानिष्टकरो रौद्रो भूयो भूयः प्रजायते ॥५॥

पाताख्योऽग्निपमाह् कृष्णो महाश्यामः । दारुणवपुः कठिन-
तनुः । लोहिताक्षो रक्तनेत्रः । महोदरः पृथूदरः । रौद्रः
क्षयकारको भयङ्कररूपः । सर्वप्राणिनामनिष्टकरः पुनः पुनः
प्रतिमासं प्रायो वारद्वयं जायते इति ॥५॥

इदानीं स्पष्टक्रान्तिसाम्यज्ञानायेतिकसेव्यतामाह ।

भास्करेन्द्रोर्भचक्रान्तश्चक्रार्धावधिसंस्थयोः ।

दृक्त्तुल्यसाधितांशादियुक्तयोः स्वावपक्रमौ ॥६॥

दृक्त्तुल्येन विधिना 'प्राक्चक्रं चलितं हीने' इत्यादिना
पूर्वोदितप्रकारेण साधिता अंशादयोऽयनांशां ये 'तैर्युक्तौ यौ

यद्येवमङ्गुली यद्येवमङ्गुली भवक्रान्तः पूर्णद्वादशराशिसमोऽथवा
 रविधिसंस्थितः पूर्णषड्दशराशिसंस्थितः । एतादृशयोर्भास्कर
 चन्द्रयोः स्वस्वापक्रमौ गोलयुक्त्या साध्यौ । यस्मिन् काले सायन
 रविशश्रियोगो भार्धसमश्चक्रसमो वा जातस्तस्मिन् काले
 रविक्रान्तिश्चन्द्रविम्बस्य स्फुटा क्रान्तिश्च साध्येत्यर्थः ॥६॥

इदानीं तस्मात् कालात् क्रान्तिसाम्यस्य गतैषत्वप्रतिपाद
 नार्थमाह ।

अथौजपदगस्येन्दोः क्रान्तिर्विज्ञेपसंस्कृता ।

यदि स्यादधिका भानोः क्रान्तेः पातो गतस्तदा ॥७॥

जना चेत् स्यात् तदा भावी वामं युग्मपदस्य च ।

पदान्यत्वं विधोः क्रान्तिर्विज्ञेपाच्चेऽशुध्यति ॥८॥

यत्र दक्षिणक्रान्तेरभावस्तत्र प्रथमगोलसन्धिस्ततः परमोत्त
 स्पष्टक्रान्तिपर्यन्तं प्रथममोजपदम् । प्रथममोजपदान्तमेव प्रथमा
 यनसन्धिः कथ्यते । ततः स्पष्टक्रान्त्यभावपर्यन्तं प्रथमसमपदम्
 प्रथमसमपदान्तं च द्वितीयगोलसन्धिः ।

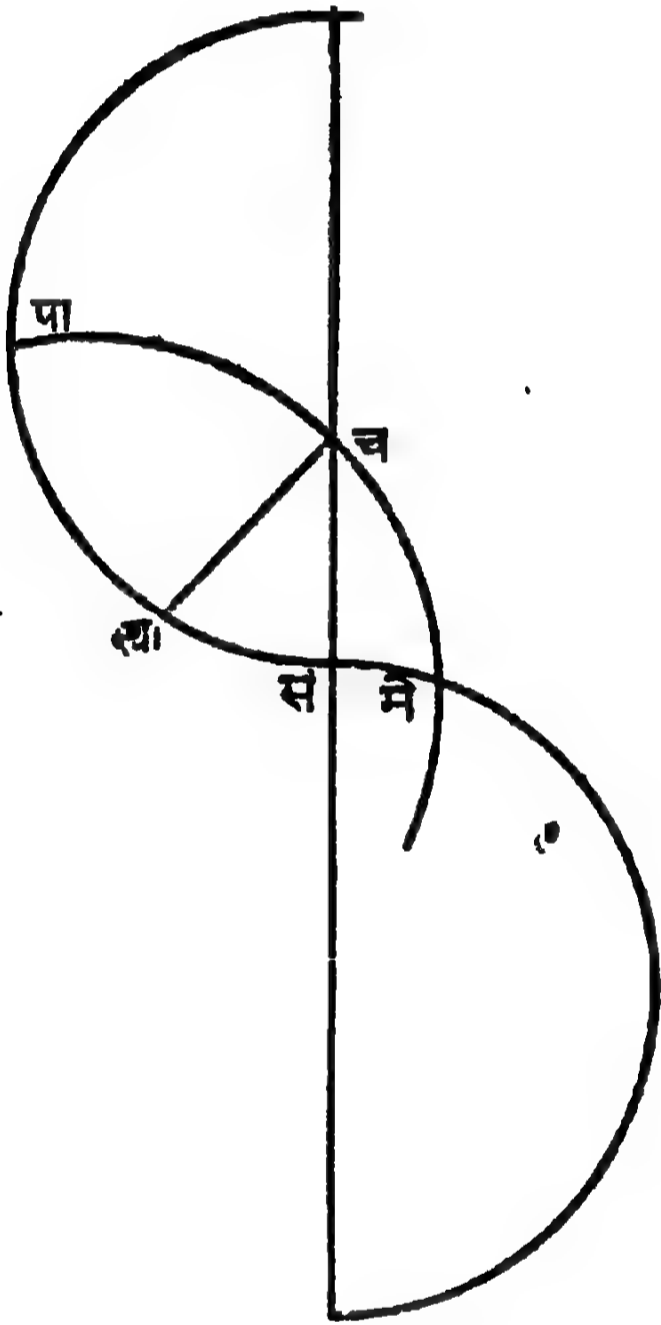
ततः परमदक्षिणस्पष्टक्रान्तिपर्यन्तं द्वितीयौजपदम् । तस्य
 दान्तं च द्वितीयायनसन्धिः कथ्यते । ततो दक्षिणस्पष्टक्रान्त्यभावं
 पर्यन्तं द्वितीयसमपदमिति मनसि ध्येयम् ।

अत्राचार्येण यद्यपि रविचन्द्रगोलायनसंस्थानयनं न कृतम्
 तथापि गणितस्कन्धे जातबोधेन तदानयनं कर्तव्यमेव । अथ चन्द्रस
 खौजपदगतस्य विज्ञेपसंस्कृता क्रान्तिर्यदि भानोः क्रान्तेरधिक
 स्यात् तदा पातो गत इति वेद्यम् । चन्द्रना तदा पातो भाव्येषु

ज्ञेयः । युग्मपदस्य चन्द्रस्य च वामं विपक्षीतं ज्ञेयम् ।
 समपदे शशी भवति तस्य क्रान्तिर्यदा सूर्यापमानस्य भवति यदि
 गतः पातोऽधिका चेत्तदैष इत्यर्थः । यदि चन्द्रस्य स्थानीय
 क्रान्तिर्बाणादिशुध्यति, अर्थाद्यत्र स्थानक्रान्तिबाणयोश्चरितरेण
 स्फुटा क्रान्तिर्भवति तदा यदि शरादेव चन्द्रस्थानक्रान्तिर्विशुद्धा
 भवति तदा मध्यमस्फुटक्रान्त्योर्दिग्भेदात् स्थानीयपदाद्विधोः
 पदान्यत्वं ज्ञेयमिति प्रसिद्धम् । तत्र स्थानक्रान्तेरुपचये स्फुट-
 क्रान्तेरुपचयः । स्थानक्रान्तेरुपचये च स्फुटक्रान्तेरुपचयः । अत
 उपचयापचययोर्भेदात् स्थानीयपदाद्विधोर्विम्बपदान्यत्वं भवत्येव ।
 स्थानपदं समे तदा विम्बपदमोजे । एवं स्थानपदमोजे विम्बपदं
 सम इति बुद्धिमताऽनुक्तमपि ज्ञायत इति ।

अत्रोपपत्तिः । रविस्तावत् स्थिरगतिश्चन्द्रोऽतीव चलस्तस्येव
 क्रान्तेः प्रतिक्षणभन्यथा चम् । अतश्चन्द्रमधिकृत्योच्यते । अत्रोपपदे
 वर्त्तमानस्य चन्द्रस्य क्रान्तिरुपचये वर्त्तते । यथा यथा ग्रहोऽग्रतो
 याति तथा तथा तस्य क्रान्तिरोजपद उपचीयते । प्रथमपदस्य
 तृतीयपदस्य च गोनसम्भावादिः । तदग्रतस्त्रिभेऽत्तरे क्रान्तेः
 परमत्वम् । अतो विषमपदे वर्त्तमानो यथा यथाग्रतो याति
 तथा तथा क्रान्तिरुपचीयते । ततस्त्रिभात् परतो द्वितीयगोल-
 सन्धिं यावत् समपदम् । तत्र वर्त्तमानो यथायथाग्रतो याति
 तथातथा क्रान्तिरुपचीयते । एवं तृतीयचतुर्थपदयोरपि । अत
 ओजपदे वर्त्तमानस्येन्दोः क्रान्तिर्यदा सूर्यापमानस्य भवति तदाग्रे
 चान्तिरस्य विधोरतिशयेन महती भवति । यदि यथायथा
 पृष्ठतश्चाल्यते शशी तथातथा क्रान्तिरुपचीयते भवति । अतोऽ-
 नया रविक्रान्त्या सह साम्यं गतमेवानुमितम् । अथ समपदे

वर्षिणीस्य विधोः । क्रान्तिर्लघ्वौ सूर्यापमाद्भवति तदापि
 पृष्ठतश्चाक्षितस्येन्द्रोः क्रान्तिर्महती भवति । अतो महत्या
 सूर्यक्रान्त्या सह साम्यं गतमिति ज्ञातम् । अस्मात्तत्रादयथात्वे
 क्रान्तिसाम्यमैशमित्यर्थाऽज्ञायते । अतो गतगम्यचक्षणं युक्त-
 मुक्तम् । इति भास्करोक्तिरतिरमणीया । अत्र रविचन्द्रगोदायन-
 सन्धानयनार्थं भास्करोक्तं विचिन्त्यम् । तत्रापि रविगोलायनसन्धी

भास्करकृतौनैव समीचीनौ । चन्द्र-
 गोलासंध्यर्थम् चसं = नाडीमण्डलम् ।
 पास्थासंमे = क्रान्तिवृत्तम् पाच
 = विमण्डलम् । मेसंस्थापा = चन्द्र-
 पातः । $\angle$ स्थासंच = परमक्रान्त्यंशा
 रवेः = प । $\angle$ स्थापाच = चन्द्र-
 परमशरः = श । $\angle$ पाचसं = चन्द्र-
 परक्रान्त्यूनभार्धांशाः । संस्थापा = अय-
 नांशोनितपातः = पा । चापीय-
 त्रिकोणमित्या कोणोनभार्धांशा
 भुजा भुजोनभार्धांशाः कोणाः ।
 इति 'सर्धित्रिभुजेन'

$$\frac{\text{त्रि}^2 \text{कोज्याचपक्रा} - \text{त्रि} \cdot \text{कोज्याप} \cdot \text{कोज्याश}}{\text{ज्याप} \cdot \text{ज्याश}} = - \text{कोज्यापा}$$

$$\therefore \text{कोज्याचपक्रा} = \frac{\text{त्रि} \cdot \text{कोज्याप} \cdot \text{कोज्याश} - \text{ज्याप} \cdot \text{कोज्यापा} \cdot \text{ज्याश}}{\text{त्रि}^2}$$

$$= \frac{\text{कोज्याप} \cdot \text{कोज्याश}}{\text{त्रि}} - \frac{\text{ज्याप} \cdot \text{कोज्यापा} \cdot \text{ज्याश}}{\text{त्रि} \cdot \text{त्रि}}$$

अत्र सरलत्रिकोणमित्या मृगादिकेन्द्रे व्ययनांशपाते तत्कोटिज्या
 धनमन्वया ऋणं ज्ञेयम् ।

लब्धस्य कोटिशुद्धपरापक्रमः स्यात् ।

ततः संपाच त्रिभुजे, च-चन्द्रविम्बात् क्रान्तिवृत्तोपरि संस्था-
लम्बकरणेन स्था-चन्द्रगोलसन्धिः । अतः कोणज्यानुपातेन

ज्याचसं = $\frac{\text{ज्यापा} \cdot \text{ज्याश}}{\text{ज्याचपस्यक्रां}}$ । चसं-समे भुजांशमाने विषुवांशाः
संस्थामिताः । अत्र मे-मेषादेः क्रमगणनया सं-पर्यन्तं रविगोल-
सन्धिः स व्ययनांशोनितपाते मेषादिषट्कस्थे संस्था-चापेन हीनो-
ऽन्यथा युक्तशुद्धगोलसन्धिः स्यात् । एतेन “परेषुजीवा व्ययनांश-
पातकोटिज्यकाग्नौ” इत्यादि संशोधकोक्तमुपपद्यते । अत्र

‘चन्द्रस्य गोलसन्धौ राशित्रितयेन संयुक्तौ ।

क्रमशस्तदयनसन्धौ ज्ञेयो स्वल्पान्तरौ सुगोलविदा ॥ इति

संशोधकोक्तो विशेषः कमलाकररीतिवद्विचिन्त्यः । चन्द्रायन-
सन्धानयनं तयोर्मतेन स्थूलं सूक्ष्माद्यं मुद्रितसिद्धान्ततत्त्वविवेक-
पाताध्याये मद्दिशेषश्च द्रष्टव्यः किमत्र ग्रन्थविस्तरेणेति
दिक् । पदान्यत्वं विधोरित्यादिवासना पूर्वलिखितव्याख्यात
एव स्फुटेति ॥७—८॥

अथ यस्मिन् काले सायनरविशशियोगश्चक्रसमी वा
भार्धसमी जातस्तस्मात् कालाहतगम्यस्य क्रान्तिसाम्यकालस्य
परिज्ञानमाह ।

क्रान्त्योर्ज्ये विज्ञेययाभ्यस्ते परक्रान्तिज्ययोद्धृते ।

तञ्चापान्तरमर्धं वा योज्यं भाविनि शीतगौ ॥९॥

शोध्यं चन्द्राद्गते पाते तत् सूर्यगतिताडितम् ।

चन्द्रभुक्त्या हृतं भानौ लिप्तादिं शशिवत् फलम् ॥१०॥

तद्वच्चशाङ्कपातस्य फलं देयं विपर्ययात् ।

कर्मतदसकृत् तावद्यावत् क्रान्ती समे तयोः ॥११॥

क्रान्त्योः समत्वे पातोऽथ प्रक्षिप्तांशोनिते विधौ ।

हीनेऽर्धराविकाद्यातो भावी तात्कालिकेऽधिके ॥१२॥

स्थिरीकृतार्धरावेन्द्रोर्द्वयोर्विवरलिप्तिकाः ।

षष्टिघ्नश्चन्द्रभुक्त्याप्ताः पातकालस्य नाडिकाः ॥१३॥

रविचन्द्रयोः क्रान्त्योर्ज्ये त्रिज्यया गुणिते स्वस्वपरमक्रान्ति-
ज्यया विभक्ते लब्धयोश्चापि कार्ये ततो यदि तस्मात् कालाद्दूरे
क्रान्तिसाम्यसम्भवस्तदा तयोश्चापयोरन्तरं भाविनि गम्ये पाते चन्द्रे
योज्यम् । यदि निकटे पातसम्भवस्तदा चापयोरन्तरार्धं वा
गम्ये पाते चन्द्रे योज्यम् । गते पाते तु यथासम्भवं चापान्तरं
वा तदर्थं चन्द्राच्छोध्यमिवं पातमध्यकश्चन्द्रः स कल्प्यः । तत्रत्य-
सूर्यसाधनार्थं तु चालनमाह । चन्द्रगत्या यदि तच्चापान्तरं वा
तदर्थं चालनं तदा रविगत्या किमिति । लक्ष्मरविचालनं लिप्तादि-
फलं चन्द्रवद्रवौ धनमृगं वा देयम् । तद्वच्चन्द्रपातस्य फलं विपर्यया-
देयम् । चन्द्रगत्या तच्चापान्तरं तदर्थं वा चालनं तदा पातगत्या
किमिति । एवं लब्धं फलं पातस्य विलोमगतत्वात् पाते विपरीतं
देयम् । ततः पुनः रविचन्द्रपाते रविचन्द्रं क्रान्ती साध्ये पुनस्ताभ्यां
चापे चापान्तरं तदर्थं वा चन्द्रे चालनम् । एवं तावदसकृत् कर्म
यावत् तयो रविचन्द्रयोः क्रान्ती समे स्तः । चापान्तरं तदर्थं
वेत्युपलक्षणं तेन सम्भवे सति चापान्तरतृतीयांशं चतुर्थांशादिभ्रं च
चापान्तरमसकृत्कर्मविदाभाय गणकेन देयम् । अथैवं रविचन्द्रयोः

क्रान्त्योः समत्वे पातः पातमध्ये भवति । स च तस्मिन् दिने-
ऽर्धरात्रिकाच्चन्द्रात् प्रक्षिप्तांशोनिते विधौ हीने सति अर्धरात्रे यातो
ज्ञेयः । अर्धरात्रिकाच्चन्द्रात् तात्कालिके विधावधिके सति
भावी गम्यः पातो वेद्यः । क्रान्तिसाम्यकाले चापान्तरादिसंस्का-
रेण यश्चन्द्रः स प्रक्षिप्तांशोनित-(प्रक्षिप्ता अंशाश्चापान्तरादितुल्या
वा जनिता यत्रासौ प्रक्षिप्तांशोनित इति) स्तात्कालिकः
स्थिरीकृतश्चन्द्रश्च कथ्यत इति । एवं स्थिरीकृतोऽर्धरात्रिकश्चन्द्रश्च
यस्तयोर्द्वयोर्विवरकलाः षष्टिगुणाश्चन्द्रगत्या भक्ताः फलमर्धरात्राहता
गम्या वा पातकालस्य नाडिका ज्ञेया इति ।

अत्रोपपत्तिः । अतिसुगमा यतश्चापान्तरादिचालनं चन्द्रे दत्तं
तत्संबन्धिचालनफलं गत्यनुपाततो रवौ पाते चानीतम् । ततः
क्रान्तिसाम्यकाले स्थिरीकृतश्चन्द्रो जातः स चार्धरात्रिकालिक-
चन्द्राश्चूनः पातो गतोऽधिकश्च पातो गम्योऽर्धरात्रकालात् ।
अतो द्वयोश्चन्द्रयोरन्तरेण चन्द्रगत्या षष्टिघटिकास्तदान्तरेण
किमिति । लब्धा पातमध्यनाडिका इति ॥८—१३॥

इदानीं पातायन्तकालावाह ।

रवीन्दुमानयोगार्धं षष्ठ्या सङ्गुण्य भाजयेत् ।

तयोर्भुक्त्यन्तरेणाप्तं स्थित्यर्धं नाडिकादि तत् ॥१४॥

पातकालः स्फुटो मध्यः सोऽपि स्थित्यर्धवर्जितः ।

तस्य सम्भवकालः स्यात् तत्संयुक्तोऽन्यसञ्चितः ॥१५॥

रविचन्द्रविम्बमानयोर्योगार्धं षष्ठ्या सङ्गुण्य तयोः क्रान्त्यो-
र्गत्यन्तरेण गणको भजेत् । प्राप्तं तत् नाडिकादि स्थित्यर्धं

स्यात् । पूर्वोदितः स्फुटः पातकालो रविचन्द्रकेन्द्रयोः क्रान्ति-
साम्यात् पातस्य मध्यः कालो ज्ञेयः । स च स्थित्यर्धघटिका-
विवर्जितस्तस्य पातस्य सम्भवकालः प्रारम्भकालः स्यात् । अथ
पातमध्यकालस्ताभिः स्थित्यर्धनाडीभिः संयुक्तः पातस्यान्त्यसञ्चितः
कालो निवृत्तिकालः स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । रविचन्द्रकेन्द्राभिप्रायेण क्रान्तिसाम्यकालः
पातमध्यकालः । यावद्विम्बैकदेशयोः क्रान्तिसाम्यं तावत्तस्य
स्थितिरिति मनसि प्रधार्य प्राचोनैस्तदारम्भनिवृत्तिकालौ च
केन्द्राभिप्रायक्रान्त्योरन्तरं मानैक्यार्धसमं प्रकल्प्य साधितौ ।
मध्यात् प्रागपरयोस्तत्कालज्ञानार्थमनुपातो यदि षष्टिघटिकात्मक-
रविचन्द्रक्रान्त्यन्तरेण षष्टिघटिकास्तदा मानैक्यार्धेन किमिति ।
लब्धं मध्यात् प्रागपरयोः स्थित्यर्धनाड्यः । मध्यकाले तदन्तरेण
प्रारम्भकालो योजनेन च निवृत्तिकालः स्फुटः ।

तथा च भास्करः ।

तावत् समत्वमेव क्रान्त्योर्विवरं भवेद्यावत् ।

मानैक्यार्धादूनं स्याद्याद्विम्बैकदेशजक्रान्त्योः ॥ इति ॥ १४—१५ ॥

इदानीं पातस्थितिकालस्य फलमाह ।

आद्यन्तकालयोर्मध्यः कालो ज्ञेयोऽतिदारुणः ।

प्रज्वलज्ज्वलनाकारः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥ १६ ॥

एकायनगतं यावदकेन्द्रोर्मण्डलान्तरम् ।

सम्भवस्तावदेवास्य सर्वकर्मविनाशकृत् ॥ १७ ॥

स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मभिः ।

प्राप्यते सुमहच्छ्रेयस्तत्कालज्ञानतस्तथा ॥१८॥

पातस्याद्यन्तकालयोर्मध्यः कालो यः सोऽतिदारुणः प्रज्वल-
द्दहनाकारः सर्वकर्मसु निन्दितो ज्ञेयः । यावदर्केन्दोर्मण्डलान्तर-
मेकायनगतमेकस्थानगतमर्थात् समानक्रान्तिजनकं मण्डल-
स्पर्शरूपं केन्द्राभिप्रायेण क्रान्त्यन्तरं मानैक्यार्धसमं तावदेवास्य
सम्भवो विम्बैकदेशजक्रान्त्योः साम्यात् । अयं कालश्च सर्वकर्म-
विनाशकञ्ज्ञेयः । नन्वयं कालः सर्वदानिष्टजनकः केषु कर्मस्वपि
न शुभफलद् इत्याशङ्क्याह । स्नानदानादि । अत्र पातकाले
स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मभिः सुमहच्छ्रेयो महत्कल्याणं
प्राप्यते । तथैव महत्कल्याणं तस्य पातस्य कालज्ञानतश्च
गणकेः प्राप्यते लोके तत्कालादेशात् प्राणिनां स्नानादिषु
नियोजनाच्चेति ॥१६—१८॥

इदानीं पाते विशेषमाह ।

रवीन्द्रोस्तुल्यता क्रान्त्योर्विषुवत्सन्निधौ यदा ।

द्विर्मवेद्धि तदा पातः स्याद्भावो विपर्ययात् ॥१९॥

विषुवत्सन्निधौ रविगोमसन्धिसमीपे यदा रविचन्द्रयोः
क्रान्त्योस्तुल्यता तदाऽल्पेनैव कालेन द्विर्दिवारः पातः स्यात् ।
एवं विपर्ययात् पातस्याभावः स्यात् । यदा रवेरयनसन्धि-
समीपे क्रान्तिसाम्याभावस्तादा बहुकालपर्यन्तं क्रान्तिसाम्याभावः
स्यादित्यर्थः ।

अक्षोपपत्तिः । रविगोलसन्धिसमीपे क्रान्तिसाम्ये कल्प्यते
चन्द्र उत्तरगोले रविश्चोत्तरगोले द्वयोर्भिन्नायनम् । यथा
सायनश्चन्द्रः = १५° । २६° ॥ सायनो रविः = १५° । १° । तदाऽस्मिन् समये
व्यतिपातनाभा पातः स्यादेव चेच्चन्द्रशराभावः । तदग्रे चन्द्रमध्ये
७० कक्षा धनचालनेन, रविमध्ये च स्वल्पान्तराच्चन्द्रचालनत्रयो-
दशांशचालनेन भुजयोः साम्यात् स्वल्पान्तरात् शराभावाच्च पुनः
क्रान्त्योः समत्वे पातः स्यादिति वारह्यं पातसम्भवः । न ह्येकायन-
गतौ स्यातामित्यादिलक्षणोक्तः पातो वारह्यं भविष्यतीति
बुधैर्भृशं विभावनीयम् । रव्ययनसन्धिसमीपे क्रान्तिसाम्याभावे
बहुकालपर्यन्तं पातस्यासम्भव इत्येतदर्थं “जना यावत् तावत्
क्रान्त्योः साम्यं तयोर्नास्ति” इत्यस्य वासना भास्करसिद्धान्त-
शिरोमणौ विलोक्या किमत्र पिष्टपेषणेनेति ॥१६॥

इदानीं पातान्तरं गण्डान्तं चाह ।

शशाङ्कार्कयुतेर्लिप्ता भभोगेन विभाजिताः ।

लब्धं सप्तदशान्तोऽन्यो व्यतीपातस्तृतीयकः ॥२०॥

सापेन्द्रपौषण्यधिषण्यानामन्याः पादा भसम्भवः ।

तदग्रभेष्वाद्यपादो गण्डान्तं नाम कीर्त्यते ॥२१॥

व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा ।

एतद्भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत् ॥२२॥

चन्द्रसूर्ययुतेः कला भभोगेनाष्टशतमितेन विभाजिता . लब्धं
विष्कम्भादिषप्तविंशतियोगेषु सप्तदशान्तः उक्तवैधृतव्यतीपातान्य-

स्तृतीयो व्यतीपातो भवति । अष्टाश्लेषान्ते कर्की । ज्येष्ठान्ते
 वृश्चिकः । रेवत्यन्ते मीनः । इति नियमादुक्तनक्षत्राणामन्याः पादा
 भयो राश्योः कर्किसिंहयोर्वृश्चिकधनुषो मीनमेषयोः सन्धयः स्युः ।
 अतस्तदग्रभेषु तद्ग्रनक्षत्रेषु मघामूलदास्रैष्वाद्यश्चरणो गण्डान्तं
 नाम कौर्त्यते कथ्यते गणकैः । गण्डस्य सुखभागस्यान्तो यस्मिन्
 तद्गण्डान्तमिति । अथ पूर्वप्रतिपादितं घोरं भयङ्करं व्यतिपातत्रयं
 तथैतत्पूर्वोदितं भसन्धित्रितयं गणकः सर्वकर्मसु वर्जयेदनिष्टफल-
 जनकत्वादिति ।

अत्रोपपत्तिः । अतिसुगमा यतो योगसाधनविधिना
 सप्तदशान्तो योगो विष्कम्भादिषु व्यतिपात एव । भसन्धि-
 गण्डान्तादिकमनिष्टफलजनकमत्र प्राचीनानां वचनमेव प्रमाणं
 नान्यत्कारणं वक्तुं शक्यते—इति ॥२०—२२॥

इदानीमधिकारोपसंहारमाह ।

इत्येतत् परमं पुण्यं ज्योतिषां चरितं हितम् ।

रहस्यं महदाख्यातं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥२३॥

इति सूर्यसिद्धान्ते पाताधिकारः ॥११॥

सूर्यांशः पुमान् मयं प्रति कथयति । हे मय तुभ्यमित्ये-
 तज्ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां परमं पुण्यं हितं हितसाधकं रहस्यं
 गुप्तं महच्चरितमाख्यातम् । अधुनाऽन्यत् किं श्रोतुमिच्छसीति ॥

एतेन सूर्यांशेन ग्रहनक्षत्राणां चरितं कथितमिति सूचितमतो-
ऽवशिष्टं तु भूगोलचरितमस्ति तस्य श्रवणे मयस्य रुचिरस्ति वा
नातिज्ञानाय तेन प्रश्नः कृत इति स्फुटं सुबुद्धीनामिति ॥२३॥

सीताप्रियालीसम्प्रीत्यै सुधाकरहृदस्तथा ।

सुखायामृतवर्षिण्यां गतः पाताधिकारकः ॥११॥

सौराद्यभागटीकायां सुधापानेन सज्जनाः ।

सुधाकरकृतायां वै विहरन्तु सुखश्रियै ॥

इति सुधाकरद्विवेदिकतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधावर्षिण्यां

पाताधिकारः ॥ ११ ॥

शुभं भूयात् ।

अथ भूगोलाध्यायः ।

रमालीलाविलासेन रामं कनकमन्दिरे ।
नत्वा लसन्तं व्याख्यामि सौरोत्तरदलं स्फुटम् ॥

अथ सुनीन् प्रति कश्चिद्विशिष्टे मुनिः सूर्यांशपुरुषवचनमनु-
वाद्यानन्तरं मयासुरेण सूर्यांशपुरुषः पृष्ट इत्याह ।

अथार्कांशसमुद्भूतं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
भक्त्या परमयाभ्यर्च्य पप्रच्छेदं मयासुरः ॥१॥

अथ सूर्यांशपुरुषत्रयी निशम्य मयासुरो मयदैत्यः कृताञ्जलि-
र्विरचितकराग्राञ्जलिपुटः परमया भक्त्याऽर्कांशसमुत्पन्नं पुरुष-
मभ्यर्च्य पूजयित्वा प्रणिपत्य च प्रणिपातपूर्वकं नमस्कृत्येदं वक्ष्यमाणं
प्रश्नवृन्दं पप्रच्छ पृष्टवानिति ॥१॥

अथ प्रश्नानाह ।

भगवन् किमप्रमाणा भूः किमाकारा किमाश्रया ।
किंविभागा कथं चात्र सप्तपातालभूमयः ॥२॥
अहोरात्रव्यवस्थां च विदधाति कथं रविः ।
कथं पर्येति वसुधां भुवनानि विभावयन् ॥३॥

देवासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् ।

किमर्थं तत् कथं वा स्याद्भानोर्भगणपूरणात् ॥४॥

पितृयं मासेन भवति नाडीषष्ठ्या तु मानुषम् ।

तदेव किल सर्वत्र न भवेत् केन हेतुना ॥५॥

दिनाब्दमासहोराणामधिपा न समाः कुतः ।

कथं पर्येति भगणः सग्रहोऽयं किमाश्रयः ॥६॥

भूमेरुपर्युपर्यूर्ध्वाः किमुत्सेधाः किमन्तराः ।

ग्रहर्क्षकक्षाः किंमात्राः स्थिताः केन क्रमेण ताः ॥७॥

ग्रीष्मे तीव्रकरो भानुर्न हेमन्ते तथाविधः ।

कियती तत्करप्राप्तिर्मानानि कति किं च तैः ॥८॥

एवं मे संशयं छिन्धि भगवन् भूतभावन ।

अन्यो न त्वामृते छेत्ता विद्यते सर्वदर्शिवान् ॥९॥

हे भगवन् सूर्यांश मूः किम्यमाणा कियत् प्रमाणं यस्याः सा ।
 किमाकारा कथमाकारो यस्याः सा । किमाश्रया क आश्रयो
 यस्याः सा । किंविभागा कथं विभागा विभक्तांश यस्याः सा ।
 अत्र भूमौ सप्तसङ्ख्याकाः पातालभूमयः पातालविभागरूपा
 आश्रयाः । ननु “योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि तु ।”
 इत्यादिना भूप्रमाणं पूर्वं कथितमेव पुनः प्रश्नकरणमयुक्तम् ।
 सत्यम् । तदुच्यते । अत्र पुराणोक्तभूमानाद्भिन्नं मानं पूर्वं
 यदुदितं तत्र संशये जाते पुनर्मयप्रश्नो युक्त इति । रविरहोरात्र-

व्यवस्थां दिननिशोर्विवेकं कथं केन प्रकारेण विद्धाति करोति ।
 कथं च भवनानि विभावयन् प्रकाशयन् वसुधां पृथ्वीं पर्येति
 प्रदक्षिणरूपेण भ्रमति । देवासुराणां विपर्ययान्मथः किमर्थ-
 महोरात्रं भवति । तच्च भानोर्भगणपूरणाद्वा कथं स्यात् ।
 तत्प्रमाणमेकसौरवर्षं कथं भवतीति । सुरासुराणामन्योऽन्य-
 महोरात्रं विपर्ययादिति पूर्वार्धे दिव्यमाने यदुक्तं तत्र देवा-
 सुरयोर्दिनं रजनी चाभिन्ना कथं नोक्तेति प्रश्नः । पितृणामिदमिति
 पितृमहोरात्रं चान्द्रेण मासेन किं भवति । मानुषं दिनमानं
 तु नाडौषध्या किं भवति । केन हेतुना तदेव दिनमानं सर्वत्र न
 भवेत् । दिनवर्षमामहोरात्राणामधिपाः कृतो न समाः ।
 तेषामेक एव पतिः किमु न । अयं सग्रहो भगणो भवक्रं कथं
 पर्येति भ्रमति किमाश्रयश्चास्ति । केनाधारेण व्योम्नि तिष्ठतीत्यर्थः ।
 भूमिः सकाशादुपरि उपरि ग्रहनक्षत्रकक्षा ऊर्ध्वा ऊर्ध्वस्था आकाशे
 किमुत्सेधाः । कियानुत्सेध उच्चता यासां ताः । भूमिरुपरि
 ग्रहर्क्षमार्गकक्षा कियदन्तरेण सन्तीत्यर्थः । किमन्तराः कियदन्तरं
 यासां ताः । उत्तरोत्तरमुच्चा अपि परस्परं तासां मध्ये कियदन्तर-
 मित्यर्थः । किंमात्राः किंप्रमाणस्ताश्च केन क्रमेणाकाशे स्थिताः ।
 ग्रीष्मर्तौ यथा सूर्यस्तौव्रकरस्तौष्णकिरणस्तथाविधस्तादृशो हेमन्ते
 किमु न भवति । तस्य सूर्यस्य करप्राप्तिश्च कियती । सूर्यकिरणैः
 कियदाकाशस्य तपो विनष्टं भवतीति । सावननाक्षत्रादीनि
 कतिमानानि सन्ति तैर्मानैः प्रयोजनं च किम् । हे भगवन् षड्गुणै-
 श्वर्यसम्पन्न । भूतभावन भूतानां पदार्थानां भावना विचारे यस्य
 तत्सम्बोधने । एवं मे मम संशयं त्वं क्षिन्धि हृदय । त्वामृते विना
 सर्वदर्शिवानन्यः संशयच्छेत्ता न विद्यते नास्तीति ॥२—९॥

अथ मुनीन् प्रति स विशिष्टो मुनिर्मयोक्तप्रश्नानमद्य सूर्याशो
मयं प्रति पुनर्वदतिक्रमेत्याह ।

इति भक्त्योदितं श्रुत्वा मयोक्तं वाक्यमस्य हि ।

रहस्यं परमध्यायं ततः प्राह पुनः स तम् ॥१०॥

इति भक्त्योदितं मयोक्तं वाक्यं पूर्वोदितं श्रुत्वा ततः स सूर्या-
शपुरुषस्तं मयं प्रति पुनर्हि अस्य सूर्यसिद्धान्तस्य परमन्यमुत्तरार्ध-
रूपं रहस्यं गुप्तमध्यायं प्राह ॥१०॥

इदानीमध्यायमाहात्म्यमाह ।

शृणुष्वैकमना भूत्वा गुह्यमध्यात्मसञ्ज्ञितम् ।

प्रवक्ष्याम्यतिभक्तानां नादेयं विद्यते मम ॥११॥

हे मय वक्ष्यमाणमध्यात्मसञ्ज्ञितं गुह्यं गोप्यमध्यायमेकमना
भूत्वा शृणुष्वहं तं वक्ष्यामि यतोऽतिभक्तानां मध्ये मम
किमपि नादेयं विद्यते । अतो गुह्यमपीदमध्यात्मरूपमुत्तरार्धं
वक्ष्यामीति ॥११॥

अधुना तद्गुह्यमाह ।

वासुदेवः परं ब्रह्म तन्मूर्तिः पुरुषः परः ।

अव्यक्तो निर्गुणः शान्तः पञ्चविंशात् परोऽव्ययः ॥१२॥

प्रकृत्यन्तर्गतो देवो बहिरन्तश्च सर्वगः ।

सहस्रर्षणोऽपः सृष्टादौ तामं वीर्यमवासजत ॥१३॥

तदण्डमभवद्वैसं सर्वत्र तमसावृतम् ।
 तत्रानिरुद्धः प्रथमं व्यक्तीभूतः सनातनः ॥१४॥
 हिरण्यगर्भो भगवानेष छन्दसि पठ्यते ।
 आदित्यो ह्यादिभूतत्वात् प्रसूत्या सूर्य उच्यते ॥१५॥
 परं ज्योतिस्तमःपारे सूर्योऽयं सवितेति च ॥
 पर्येति भुवनान्येष भाक्यन् भूतभावनः ॥१६॥
 प्रकाशात्मा तमोहन्ता महानित्येष विश्रुतः ।
 ऋचोऽस्य मण्डलं सामान्युस्त्रामूर्त्तिर्यजूषि च ॥१७॥
 त्रयीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्भिः ।
 सर्वात्मा सर्वगः सूक्ष्मः सर्वमस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥१८॥
 रथे विष्वमये चक्रं कृत्वा संवत्सरात्मकम् ।
 छन्दांस्यश्रवाः सप्त युक्ताः पर्यटत्येष सर्वदा ॥१९॥
 त्रिपादममृतं गुह्यं पादोऽयं प्रकटोऽभवत् ।
 सोऽहङ्कारं जगत्सृष्ट्यै ब्रह्माणमसृजत् प्रभुः ॥२०॥

“वसत्यस्मिन् जगत् समस्तमसौ वा समस्ते जगति वसतीति
 वासुः । वसतेरुणि प्रत्ययः । देवनाज्ञासनाद्देवः । वासुश्चासौ
 देवश्चेति वासुदेवः ।

तथा चोक्तम् ।

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।

अतोऽसौ वासुदेवाख्यो विद्भिः परिणीयते ॥ इति

नहि वसुदेवस्यापत्यमिति विग्रहः । तस्य जगत्कारणता-
निरूपणावसरेऽनुपयोगात् ।” इत्यादि गूढार्थप्रकाशके रङ्गनाथे-
नोक्तम् । स एव परं ब्रह्म सच्चिदानन्दः । तस्य मूर्तिरेव परः
पुरुषः । अव्यक्तोऽतीन्द्रियः । अव्यक्तत्वे च कारणं निर्गुणः ।
शा तः षडूमिरहितः । षोडश विकृतयः सप्त प्रकृतिविकृतयो
मूलप्रकृतिश्चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि । पञ्चविंशसु जीवस्तस्मात्परः ।
पञ्चविंशात्मक इति पाठे जगदात्मकः । विशुद्धस्य ब्रह्मणो
जगत्कारणत्वासम्भवः । अत एवाह । प्रकृत्यन्तर्गतो मायोपहितो
बहिरन्तश्च सर्वगो जगदुत्पादकत्वात् । एतानि विशेषणानि
सङ्घर्षणस्य वासुदेवांशस्यापि बोध्यानि । वासुदेवांशः सङ्घर्षणः
प्रथममपो जलानि निर्माय तास्वप्सु वीर्यं शक्तिविशेषमवा-
हजञ्चिन्नेप । तच्छक्तिभिलितं तज्जलं हैमं सौवर्णमण्डं
गोलाकारं सर्वत्र बहिरन्तश्च तमसाम्बकारेणावृतमभवत् ।
अम्बकारावृताकाशे सौवर्णमण्डमभूत्स्त्वर्थः । तत्रादौ
सुवर्णमण्डोऽनिरुद्धः सन्नतनो नित्यो वासुदेवांशसङ्घर्षणोऽंश-
रूपत्वाद्भूतोऽभिव्यक्तो न तूत्पन्नः सत्कार्यवादाभ्युपगमात् ।
यथा तिलेभ्यस्तैलं न तूत्पन्नम् । अथास्य नामान्तराख्याह ।
एष सङ्घर्षणोऽनिरुद्धो न निरुद्धः कैश्चिदिति । भगवान्
गङ्गुणेश्वरसम्पन्नः । छन्दसि वेदे हिरण्यगर्भः पठ्यते सुवर्णमण्डगर्भं
स्थितत्वात् । वेदेऽस्य . हिरण्यगर्भ इति नामान्तरम् ।
यथमभिव्यक्तत्वादयमादित्य उच्यते । प्रसूत्याऽस्माज्जगदुत्पत्ति-
रक्तऽदमनिरुद्धः सूर्यश्चोच्यते । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये
भूतस्य जातः पतिरेक आसौदिति श्रुतिः । अयं सूर्यनामकः
सविता चेतिनाम्ना प्रसिद्धः । तमःपारेऽम्बकारस्यावसाने

परमुत्कृष्टं ज्योतिष्तेजोरूपम् । अन्धकारहारक इत्यर्थः ।
 प्रादित्यवर्णं तमसस्तु पारे इति श्रुतिः । एष सविता भूतभावनः
 उत्पत्तिस्थितिसंहारकारको वक्ष्यमाणानि भुवनानि भावयन्
 प्रकाशयन् सुवर्णाण्डमध्ये सदा पर्यति भ्रमति । प्रकाशरूपो-
 ऽन्धकारहारकोऽत एवैषोऽनिरुद्धाख्यः सूर्यो महान् महत्तत्त्व-
 मिति । एवं विश्रुतो वेदपुराणादौ निरुक्तोऽस्य निरुक्तस्य
 सूर्यस्य । ऋचः । ऋग्वेदमन्त्रा भण्डलम् । सामानि । सामवेदमन्त्रा
 उस्त्राः किरणाः । यजुषि । यजुर्वेदमन्त्रा मूर्तिः स्वरूपम् ।
 अत एवायं निरुक्तो भगवान् । त्रयोमयो वेदत्रयात्मकः ।
 कालरूपः कालस्य हेतुः । विभुर्जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारेषु समर्थः ।
 अत एव सर्वात्मा जगत्स्वरूपः सर्वगः सर्वत्र स्थितो व्यापकः
 सूक्ष्मोऽव्यापकमूर्तिधारो । अस्मिन्नुक्ते सूर्ये सर्वं जगत्
 प्रतिष्ठितम् । एतेन व्यापकाव्यापकयोरत्राविरोधः । त्रैलोक्या-
 त्मके रथे संवत्सरात्मकं द्वादशमासात्मकं वर्षचक्रं नियोज्य
 सप्तछन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्योऽश्वा
 युक्ताः संयोजिताः । 'छन्दांस्यश्वान् सप्तयुक्त्या' इति पाठे सप्ताश्वान्
 रथे नियोज्येत्यर्थः । सर्वदा नित्यमेषोऽनिरुद्धनामा पर्यटति
 भ्रमति । अस्य वेदात्मनस्त्रिपादं चरणत्रयममृतं दिवि ज्ञेयम् ।
 अत एव गुह्यमगम्यमिदम् । पादश्चतुर्थश्चरणाः । अयं स्थावर-
 जङ्गमात्मकजगद्रूपः प्रकटः प्रत्यक्षोऽभवत् । त्रिपादूर्ध्वमुदैत् पुरुषः
 पादोऽस्येहाभवत् पुनरिति श्रुतिरपि व्यक्ता । सोऽनिरुद्धनामा
 प्रभुरुत्पत्तिसमर्थः अहङ्कारतत्त्वरूपं पुरुषं ब्रह्माणं जगत्सृष्ट्यै
 जगत्सर्जननिमित्तमसृजदुत्पादयामासेत्यर्थः ॥ एतद्व्याख्यानं सर्वं
 रङ्गनाथानुरूपमिति ॥ १२—२० ॥

अथ विशेषमाह ।

तस्मै वेदान् वरान् दत्त्वा सर्वलोकपितामहम् ।

प्रतिष्ठाप्याण्डमध्येऽथ स्वयं पर्येति भावयन् ॥२१॥

सोऽनिरुद्धस्तस्मादुत्पादितब्रह्मपुरुषाय वरानुत्कृष्टान् वेदान्
दत्त्वा वेदोक्तमार्गेण सृष्टिसर्जनार्थं सर्वलोकानां सर्वप्राणिनां
पितामहरूपं ब्रह्माणं सुवर्णाण्डमध्ये प्रतिष्ठाप्य संस्थाप्य स्वयं
भावयन् प्रकाशयन् पर्येति भ्रमन्ति ॥२१॥

अथ जगत्सिद्ध्युर्ब्रह्मा किमकरोदित्याह ।

अथ सृष्ट्यां मनश्चक्रे ब्रह्माहङ्कारमूर्त्तिभृत् ।

मनसश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्योऽक्ष्णोस्तेजसां निधिः ॥२२॥

मनसः खं ततो वायुरग्निरापो धरत क्रमात् ।

गुणैकबुद्ध्या पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे ॥२३॥

अग्नीषोमौ भानुचन्द्रौ ततस्त्वङ्गारकादयः ।

तेजोभूखाम्बुवातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे ॥२४॥

पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभजद्राशिसञ्ज्ञकम् ।

नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी ॥२५॥

अथाधिकारप्राप्त्यनन्तरमहङ्कारमूर्त्तिधारको ब्रह्मा सृष्ट्यां
दृष्टिरचनायां मनश्चक्रे ददौ । अहं सृष्टिं कुर्यामिति कृत्वा जाता ।
प्रातायामिच्छायां सद्यो मनसः सकाशाच्चन्द्रमा जज्ञे जातः ।

चन्द्रो भद्रत्विति मनसा चन्द्रो जात इत्यर्थः । अग्नीर्निवाभ्यां
सकाशात् तेजसां निधिराकररूपः सूर्य उत्पन्नः । चक्षुरिन्द्रियस्य
तैजसत्वात् । मनस आकाशम् । आकाशात् क्रमाद्यथोत्तरं
वायुरग्निर्जलं पृथिवी । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेर्जलम् ।
जलात् पृथिवी । इति गुणैकवृद्ध्या गुणस्यैकोपचयेन महाभूतानि
पञ्चसङ्ख्यानि जज्ञिरे उत्पन्नानि । शब्दगुणसहितमाकाशम् ।
शब्दस्पर्शगुणद्वयसमेतो वायुः । शब्दस्पर्शरूपात्मकगुणत्रय-
युतोऽग्निः । शब्दस्पर्शरूपरसात्मकगुणचतुष्टयसमेतं जलम् ।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकगुणपञ्चकोपेता पृथिवीति स्फुटोऽर्थः ।
सूर्यचन्द्रौ प्रागुदितोत्पत्तौ अग्नीधोमौ । सूर्योऽग्निस्वरूपस्तेजो-
गोलकश्चाक्षुषत्वात् । चन्द्रस्तु सोमस्वरूपः । मयस्य सोमवाच-
कत्वाज्जलरूपः । अग्नीधोमाविति वैदिकप्रयोगः । ततोऽनन्तर-
मङ्गारकादयो भौमादयः पञ्च ताराग्रहास्तेजोभूखाब्जवायुभ्यः
क्रमादुत्पन्नाः । भौमस्तेजसः । बुधो भूमितः । गुरुराकाशात् ।
शुक्रो जलात् । शनिर्वायोरिति । नव्यानां मते परमेश्वरः प्रथमं
तेजोमयं रविं निर्माय स्वाक्षोपरि परिभ्राम्य व्योम्नि संस्थापया-
मास ततः स्वाक्षोपरि भ्रमणाद्भवेस्तेजोमयखण्डानि निःसृत्या-
काशेऽन्तरितानि परस्पराकर्षणतः 'स्वस्व कक्षासु भ्रमन्ति ।
तान्येव तेजोखण्डानि भौमाद्विम्बानि कथ्यन्त इति । पुनरन्तर-
मात्मानं द्वादशधा द्वादशस्थानेषु राशिसङ्घकं व्यभजत् । मनः-
कल्पितं वृत्तं द्वादशविभागं राशिवृत्तं क्रान्तिवृत्ताख्यमकरोत् ।
भूयो द्वितीयवारमात्मानं नक्षत्ररूपिणं सप्तविंशात्मकं व्यभजत् ।
मनःकल्पितं तदेव क्रान्तिवृत्तं सप्तविंशतिविभागात्मकं चाकरो-
दित्यर्थः । ननु न्यूनाधिका विभागाः किमु न कृता उक्तसङ्ख्यासु

नियममकाभावादित्याह । वशीतिः । इच्छाविषयं वशं विद्यते
यस्येति वशी । स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात् । स्वेच्छया
तन्मङ्गल्यका विभागाः कृता इति भावः । सप्तविंशतिविभाग-
सूचकानि नक्षत्राणि च निर्मितानि ब्रह्मणेत्यर्थः ॥२३—२५॥

पुनः किमकरोदित्याह ।

ततश्चराचरं विष्ट्वं निर्ममे देवपूर्वकम् ।

ऊर्ध्वमध्याधरेभ्योऽथ स्रोतोभ्यः प्रकृतीः सृजन् ॥२६॥

अथ ततो ग्रहर्चादीनां रचनानन्तरं स ब्रह्मा ऊर्ध्वमध्याधरेभ्यः
श्रेष्ठमध्यमाधमेभ्यः स्रोतोभ्यो व्यक्तिभ्यः प्रकृतीः सत्त्वरजस्तमो-
विभेदात्मिकाः प्रजाः सृजन् रचयन् देवमनुष्यासुरादिकं चराचरं
विष्ट्वं जगन्निर्ममे कृतवानिति ।

मनुश्च स्वस्मृतिप्रथमाध्याये—

“आसौदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।

मङ्गाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवो ॥

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिष्टशुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥

तदण्डमभवच्चैमं सहस्रंशुसमप्रभम् ।

तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह

इत्यादिवा प्रायः सौरानुरूप एव सृष्टिक्रम उक्त इति ॥२६॥

अथ रचितपदार्थानामवस्थानमाह ।

गुणकर्मविभागेन सृष्ट्वा प्राग्वदनुक्रमात् ।

विभागं कल्पयामास यथास्वं वेददर्शनात् ॥२७॥

ग्रहनक्षत्रताराणां भूमेर्विश्वस्य वा विभुः ।

देवासुरमनुष्याणां सिद्धानां च यथाक्रमम् ॥२८॥

गुणास्त्रयः सत्त्वरजस्तमोरूपाः । कर्म पूर्वजन्मार्जितं सदसदा ।
अनयोर्गुणकर्मणोर्विभागेन प्राग्वच्चन्द्रसूर्यादिरचनानुक्रमात् देवा-
सुरादि सृष्ट्वा रचयित्वा वेददर्शनाद्देदोक्तप्रकारात् यथास्वं यथादेशं
यथाकालमवस्थानविभागं कल्पयामास रचितवान् । यथा
पूर्वमासीत्तथैव धाताऽकल्पयदिति श्रुतिश्च । केषां विभागं
कृतवानित्याह । ग्रहनक्षत्रेति । विभुः सर्वनियोजनकुशलो
ब्रह्मा ग्रहनक्षत्रताराविम्बानां पृथिव्यास्त्रैलोक्यस्य चाकाशेऽवस्थानं
कृतवान् । ग्रहनक्षत्राणां यथाकालमनियतावस्थानम् । भूमेश्च
नियतावस्थानम् । भूमौ तु त्रैलोक्यस्य यथादेशमवस्थानम् ।
तत्र यथाक्रमं यथायोग्यं देवासुरमनुष्याणां सिद्धानां चावस्थानं
यथाक्रमं कृतवानिति ॥२७—२८॥

इदानीं कुत्र सर्वेषामवस्थानं कृतमित्याह ।

ब्रह्माण्डमेतत् सुषिरं तवेदं भूर्भुवादिकम् ।

कटाहद्वितयस्यैव सम्पुटं गोलकाकृति ॥२९॥

ब्रह्माण्डमध्ये परिधिव्योमकक्षाभिधीयते ।

तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा ॥३०॥

मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः ।

परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः ॥३१॥

एतत् प्रागुदितं ब्रह्मणाधिष्ठितं हैममण्डं सुषिरं छिद्रमनन्ता-
वकाशं तत्रावकाशे भूर्भुवादिकमिदं विश्वम् । कटाहद्वितयस्य
सम्पटमिव ब्रह्माण्डं गोलकाकृति । व्यासस्योपरि समन्ताद्भ्रमण-
भ्रमणेन यत् क्षेत्रं स एव गोलो गोलको वा तद्वदाकृतिरिवाकृति-
र्यस्य तदिति । ब्रह्माण्डस्य मध्ये कटाहद्वितयस्य सन्धौ यः परिधिः
सा व्योमकक्षाऽभिधीयते कथ्यते इति । तस्य मध्ये भानां
नक्षत्राणां भ्रमणं कक्षा तथा क्रमशोऽधोऽधः शनिगुरुभौमसूर्यशुक्र-
बुधचन्द्रा भ्रमन्ति तेषामधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घना
मेवाश्च तिष्ठन्ति । अर्थादूर्ध्वक्रमेण भूमिरुपरि चन्द्रस्ततो बुधस्ततः
शुक्रस्ततो रविस्ततो भौमस्ततो गुरुस्ततः शनिस्ततो नक्षत्राणि
भ्रमन्ति । भूमिरुपरि चन्द्रादधः सिद्धविद्याधराणां मेवाश्च
निवसन्तीति । संप्रति वेधेन चन्द्रो भुवः समन्ताद्भ्रमणं करोति
तथा सूर्यात् परितः क्रमेण बुधशुक्रभूमिभौमगुरुशनिनक्षत्राणि
भ्रमन्तीति सिध्यति । अत एव प्राचीनानां भूस्थिरवादिनां
भूपरितो ग्रहा भ्रमन्तीति वदतां मते बुधशुक्रकर्णयोर्महदन्तर-
मिति प्रसिद्धम् । पूर्वपश्चिमयोस्तयोर्दृश्यादृश्यत्वं च तन्मते न घटत
इति पूर्वमेवोदयास्ताधिकारे प्रतिपादितम् । यवनानां मते
भूमिरुपरि जलकक्षा ततोऽग्निकक्षेति कमलाकरिण सिद्धान्ततत्त्व-
विवेके विलिखितम् । ग्रहाणामूर्ध्वाधरत्वं च तेषां कर्णाभां वेधेन
स्फुटं विज्ञायते । एवं रविग्रहविम्बान्तरवेधेन सर्वे ग्रहा
रविपरितो भ्रमन्ति इति स्फुटं सम्प्रति नव्यमतेन विज्ञायते इति ।

नव्यानां मतेन नक्षत्राणामनन्तदूरे स्थितत्वात् तेषां कक्षाप्रमाणं
तद्व्यासप्रमाणं चानन्त्यमिति युक्तियुक्तं वेधेन विज्ञायते । अनन्तदूरे
स्थितस्य पदार्थस्य पर्यन्तं दृग्द्वयाङ्गतं दृष्टिसूत्रं इयं मिथः समानान्तरे
भवति इति रेखागणितेन सिध्यति । यथा कल्प्यते अध, कग
रेखे मिथः समानान्तरे । अ-एकं दृष्टिस्थानं क-द्वितीयं दृष्टिस्थानम् ।

क ग रेखायां च, ज, त, द

विन्दुस्तत्र अस्थानगताः अच,

अज, अत, अद, रेखा अध

रेखया क्रमशोऽल्पकोणान् रचयन्ति । अतो यदि गविन्दुरनन्तदूरे
स्यात् तर्हि अगरेखा अधरेखया शून्यकोणं रचयिष्यति, अर्थात्
अगरेखा अधरेखोपरि पतिष्यतीति । अतः कग, अध दृष्टिरेखे
मिथः समानान्तरे भविष्यतः । अत एव प्राचीनैः कक्षावृत्त-
प्रतिवृत्तकेन्द्राभ्यां रेवत्यन्तं गते रेखे समानान्तरे कल्पयित्वा
तयोर्वृत्तयोर्मेषादिस्थानं निर्णीतमिति । अतोऽत्र व्योमकक्षामानं
नक्षत्रकक्षातो भिन्नं दिव्यं कल्पनात्मात्रमिव सुधीभिर्विज्ञेय-
मिति दिक् ॥२८—३१॥

इदानीं भूगोलसंस्थानं तत्र पातालादिस्थितिं धाह ।

मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोले व्योम्नि तिष्ठति ।

विभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम् ॥३२॥

तदन्तरपुटोः सप्त नागासुरसमाश्रयाः ।

दिव्यौषधिरसोपेता रम्याः पातालभूमयः ॥३३॥

अनेकरत्ननिचयो जाम्बूनदमयो गितिः ।

भूगोलमध्यगो मेरुरुभयत्र विनिर्गतः ॥३४॥

उपरिष्ठात् स्थितास्तस्य सेन्द्रा देवा महर्षयः ।

अधस्तादसुरास्तद् द्विषन्तोऽन्योन्यमाश्रिताः ॥३५॥

ततः समन्तात् परिधिः क्रमेणायं महार्णवः ।

मेखलेव स्थितो धात्या देवासुरविभागकृत् ॥३६॥

अण्डस्य समन्तात् सर्वप्रदेशमध्ये केन्द्रे भूगोली व्योम्नि काशे तिष्ठति । नन्वाकाशे विनाऽऽधारं कथं तिष्ठतीत्याह विभ्राण इति । ब्रह्मणो धारणात्मिकां निराधारावस्थानरूपां शक्तिं विभ्राणो धारयन् । एतेन भूः किमाकारा किमाश्रयेति-प्रश्नद्वयस्योत्तरं जातम् । यस्य गोलस्य पृष्ठे द्रष्टा तिष्ठति तं गोलमचलं मन्यतेऽन्ये च गोलास्तद्दृशतो भ्रमन्त इव भ्रान्त्यतोऽत्राचार्यैर्भूगोलपृष्ठवास्यभिप्रायेण 'भूगोली व्योम्नि तिष्ठति' इत्युक्तमिति नवीनानां कल्पना युक्तियुक्ता । 'कथं चात्र सप्त पातालभूमयः' इत्यस्योत्तरमाह । तस्य भूगोलस्यान्तरपुटा मध्यस्थपुटा गुह्यरूपाः सप्तातलवितल-सुतल-रसातल-तलातल-महर्षतल-पातालाख्याः पातालभूमयः पातालप्रदेशा रम्याः सन्ति । "पाताललोकाः पृथिवीपुटानि" इति भास्करोक्तिश्च । अनन्तादयः सर्पा असुराश्चैषां पातालानामाश्रयभृताः । दिव्यैश्चिरसोपेताः । दिव्या या ओषधयः स्वयंप्रकाश-रूपास्तासां तेजोमयै रसैर्युक्ता अत एव तत्रकाशेन सर्पा-परादयो विलसन्ति ।

भास्करसु—

“चक्षुःफणामणिगणांशुकृतप्रकाशा

एतेषु सासुरगणाः फणिनी वसन्ति ।

दौव्यन्ति दिव्यरमणीरमणीयदेहेः

सिद्धाश्च तत्र च लसत्कनकावभासाः” ॥ इति

वदन्ति भुवनकोशे ।

अथ मेरुसंस्त्रानमाह । भूगोलमध्यग इति । उभयत्र भूकेन्द्रा-
ज्ञागद्वयेऽपि भूपृष्ठप्रदेशयोरुपरि वर्धितभूव्यास इव मेरुनामा
गिरिविनिर्गतः । अयं चानेकरत्ननिचयः । अनेकेषां वज्रादि-
रत्नानां निचयः सम्बूहो यत्रासौ । जाम्बूनदमयः । जाम्बूनदं सुवर्णं
तन्मयः स्वर्णमय इत्यर्थः । तस्य मेरोरुपरिष्ठात् सौम्यध्रुवाधोभागे
महर्षय इन्द्रसहिता देवाश्च स्थिताः सन्ति तथाऽधस्ताद् देवानामधः-
स्वस्तिकदिशि तत्पृष्ठे तद्देवा इवासुरा आश्रिताः स्थिताः सन्ति ।
ते देवासुरा अन्योन्यं द्विषन्तो वैरभावं कुर्वन्तः परस्थानजयाभि-
लाषिणस्तत्र तिष्ठन्तीति । ततो मेरुस्थानात् समन्तात् सर्वप्रदेशात्
तुल्यान्तरेण परिधिरिव क्रमेणायं महार्णवः चारसमुद्रो धास्याः
पृथिव्या मेखला कटिवन्ध इव देवासुरविभागकृत् । देवदैत्ययो-
र्भूगोलपृष्ठे विभागयोरवधिरूप इव स्थितः । एतेन समुद्रोत्तरतटा-
दुत्तरं भूगोलस्याधं जम्बूद्वीपं देवानां समुद्रसहितं दक्षिणं भूगोलाधं
च दैत्यानामिति सिध्यति ॥३२—३६॥

इदानीं समुद्रोत्तरतटेषु नगरोराह ।

संमन्तान्मेरुमध्यात् तुल्यभागेषु तोयधेः ।

द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिनगर्यां देवनिर्मिताः ॥३७॥

भूवृत्तपादे पूर्वस्यां यमकोटीति विश्रुता ।

भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा ॥३८॥

याम्यायां भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी ।

पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्त्तिता ॥३९॥

उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्त्तिता ।

तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथाः ॥४०॥

भूवृत्तपादविवरास्ताश्चान्योन्यं प्रतिष्ठिताः ।

ताभ्यश्चोत्तरगो मेरुस्तावानेव सुराश्रयः ॥४१॥

तासामुपरिगो याति विषुवस्थो दिवाकरः ।

न तासु विषुवच्छाया नाक्षत्रोन्नतिरिष्यते ॥४२॥

मेरुमध्यात् समन्ताद्भिन्नो भूगोलपृष्ठे तुल्यभागेषु नवत्यंश-
संमितेषु पूर्वादिदिक्षु तरेयधेः समुद्रस्य तटेषु द्वीपेषु वर्षेषु
देवनिर्मिताः पूर्वादिदिक्षु नगर्यः सन्ति । समुद्रस्योत्तरतीरेषु
जम्बूद्वीपस्यादिभागरूपेषु मिथस्तुल्यान्तरेण पूर्वादिदिक्षु चत्वारि
नगराणि सन्तीत्यभिप्रायः । मेरुतः पूर्वस्यां भूवृत्तपादे नवत्यंशा-
न्तरे यमकोटीति विश्रुता भद्राश्ववर्षे स्वर्णप्राकारतोरणा सुवर्ण-
रचिताः प्राकारास्तोरणानि च यस्यां सा । अस्ति । यद्यपि
मेरौ वस्तुतः काचिदप्याशा स्थिरा गोलयुक्तितो न भवति तथापि
यस्यां दिशि यमकोटी साऽऽचार्यैः पूर्वा कल्पितेति वेद्या । एवं
मेरुतो याम्यायां दिशि तद्वत् स्वर्णप्राकारतोरणा लङ्का नाम
महापुरी भारते वर्षे वर्तते । अत एव मुनीश्वरेण स्वसिद्धान्ते

सार्वभौमि रघुनाथसेतुबन्धविषये विशेषोऽभिहितो 'ननु सिन्धुत उत्तरे' इत्यादि । तथा मेरुतः पश्चिमे केतुमालनामवर्षे रोमकनाम्नी पुरी प्रकीर्तिताऽऽचार्यैः । एवं मेरुत उदग्दिशि कुरुवर्षे सिद्धपुरी नाम प्रकीर्तिता । तथा पुर्यां गतव्यथा वीतदुःखाः सिद्धा महात्मानश्च निवसन्ति । ताश्चतस्रः पुर्योऽन्योन्यं मिथो भूवृत्तपादविवरा नवत्यंशान्तरिताः प्रतिष्ठिताः स्थिताः सन्तोति । ताभ्यः सर्वाभ्यः ऋषीभ्यो मेरुत्तरगः स्वस्थानाश्चेर्यद्विक् सैवोत्तरेतिपरिभाषातः । 'तावानिव मेरुः सुराश्रयः । यो मेरुर्देवालयस्तावानिव सर्वाभ्यः पुरीभ्य उत्तरगो न दैत्यालयो द्वितोयखण्डात्मको मेरुरित्यर्थः । विषुवस्थः सायनमेषतुलादिगो रावः क्रान्त्यभावान्नाडोमण्डलगतस्तद्वरातलगतानां तासां चतसृणां पुरीणामपरि गतो भवति । अतस्तासु पुरीषु विषुवच्छाया पलभा न तथाऽक्षत्र्य ध्रुवयष्टेरुन्नतिश्च नेष्यते नाङ्गोक्रियते गोलविद्विरिति । समुद्रोत्तरतीरवर्तिपुरेषु पलभाया अक्षत्र्य चाभाव इत्यर्थः ॥३७—४२॥

अथ ध्रुवतारास्थितिमाह ।

मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभः स्थिते ।

निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रये ॥४३॥

अतो नाक्षोच्छ्रयस्तासु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः ।

नवतिर्लम्बकांशास्तु मेरावक्षांशकास्तथा ॥४४॥ - -

मेरोरुभयतो देवभागे दैत्यभागे च मध्ये खमध्ये देवानां खस्वस्तिकोपरि दैत्यानां च खस्वस्तिकोपरि नभःस्थिते

ध्रुवतारे स्तः । अतो निरक्षदेशसंस्थानां समुद्रोत्तरतीरनिवासिनां ते
 उभये ध्रुवतारे क्षितिजाश्रये स्तः । अतो ध्रुवोन्नत्यभावात् तासु
 पूर्वोदितासु यमकोट्यादिपुरीषु क्षितिजस्थयोर्ध्रुवयोर्नाचोच्छ्रायः ।
 अत एव तत्राक्षांशोनवतिरूपा लक्षांशका नवतिः । मेरौ तु
 तथाऽक्षांशका नवतिरिति । अक्षांशपरमत्वाल्लक्षांशाभावोऽर्थादु-
 ष्यते । निरक्षेऽक्षाभावो मेरौ परमा अक्षांशका नवतिः ।
 अक्षांशे तु अपसारयोजनैरनुपासः कर्त्तव्य इति सूचितम् ।
 अक्षांशज्ञानतः पुरान्तरयोजनैर्भूपरिधिज्ञानं च सुगममित्यनुक्तमपि
 बुद्धिमतोद्यम् । अनेनैव “पुरान्तरं चेद्दिदमुत्तरं स्यात्” इत्यादि
 भास्करानयनमुत्पद्यत इति ॥४३—४४॥

इदानीं देवासुरयो रविदर्शनस्थितिमाह ।

मेषादौ देवभागस्थे देवानां याति दर्शनम् ।

असुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः ॥४५॥

मेषादौ देवभागस्थे सूर्यो देवानां दर्शनं याति प्राप्नोति ।
 तुलादौ दैत्यभागस्थे च स सूर्योऽसुराणां दर्शनं याति । किंविशिष्टः
 सूर्यः । तद्भागसञ्चरः । तयोर्देवदैत्ययोर्भागयोः सञ्चरतीति सः ।
 मेषादिषड्राशिसूर्यो देवभागे सञ्चरति । अतः क्षितिजोर्ध्वगतत्वा-
 दैवैः स दृश्यते । एवं तुलादिषड्राशिस्थो दैत्यभागे सञ्चरति ।
 अतस्तत्क्षितिजोर्ध्वगतत्वाद्दैत्यैः स दृश्यत इति ॥४५॥

इदानीं ग्रीष्मे तीव्रकरो भानुरिति प्रश्नोत्तरमाह ।

अत्यासन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्रकरा रवेः ।

देवभागे सुराणां तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा ॥४६॥

देवभागे जम्बूद्वीपे । अत्यासन्नतया सूर्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन
सुराणां मध्ये ग्रीष्मे सूर्यस्य किरणास्तौब्रा अत्युग्रा भवन्ति ।
हेमन्तर्तौ अन्यथा सूर्यस्य दूरस्थत्वेन किराणां मन्दता । अत एव
तत्र शीताधिक्यम् । इदं च स्थूलं कारणम् । वस्तुतो भूगोलपृष्ठे
स्थलविशेषे पर्वतादीनां निवेशेन रविकिरणानां प्रभावोऽल्पो
भवति तेन तत्र शीताधिक्यं भवति । यथा यथा रविः खस्वस्तिका-
सन्नो भवति तथा तथा भूपृष्ठे रविकिरणानां क्षितिजे लम्बनि-
भत्वात् प्रभावोऽधिको भवत्यत एव ग्रीष्मे भारतवर्षेऽत्युष्णता ।
हेमन्तं तु खस्वस्तिकादूरे रविरतः किरणानां तिर्यक्पतनात्
तत्रभावोऽल्पो भवत्यत एव तदा शीताधिक्यमिति बुद्धिमता
वेद्यमिति ॥४६॥

इदानीं देवासुराहोरात्रं विवृणोति ।

देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम् ।

पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे ॥४७॥

मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम् ।

सञ्चरन् प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम् ॥४८॥

कर्कादीन् सञ्चरंस्तद्वदङ्गः पश्चार्धमेव सः ।

तुलादींस्त्रीन् मृगादींश्च तद्वदेव सुरद्विषाम् ॥४९॥

अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् ।

अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात् ॥५०॥

दिनक्षपार्धमेतेषामयनान्ते विपर्ययात् ।

उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति सुरासुराः ॥५१॥

अन्येऽपि समसूत्रस्था मन्यन्तेऽधः परस्परम् ।

भद्राश्वकेतुमालस्था लङ्कासिद्धपुराश्रिताः ॥५२॥

सर्वत्रैव महीगोले स्वस्थानमुपरि स्थितम् ।

मन्यन्ते खे यतो गोलस्तस्य क्वोर्ध्वं क्व वाप्यधः ॥५३॥

देवासुरा विप्रवति सायनमेषतुलादौ क्षितिजस्थं सूर्यं पश्यन्ति ।
अत उर्ध्वाधरस्थितत्वादेतेषां देवासुराणामन्योन्यं मिथो दिननिघ्ने
भवतः । मेषादौ रविमुदितं प्रत्यहं क्षितिजोपरिगतं यदा देवाः
पश्यन्ति तदा देवानामवःस्थितत्वाद्दैत्यास्तं रविं न पश्यन्त्यतस्तेषां
विलोमेन दिननिघ्ने । यदा देवानां दिनं तदा दैत्यानां रजनी
यदा देवानां रजनी तदा दैत्यानां दिनमिति । सूर्यो मेषादौ
नाडीमण्डलरूपक्षितिजे उदितस्तौन् राशीन् क्रमेणोदगुत्तरं सञ्चरन्
परमोन्नतिं गतो मेरुवासिनां प्रागहर्म्यं पूर्वदिनदलं पूरयेत् ।
ततस्तैरेव वृत्तं कर्कादौन् त्रीन् राशीन् तद्वत् सञ्चरन् स
रविर्मेरुवासिनामङ्गः पश्चार्धं परदिनदलं पूरयेत् । तत्र देवानां
दिनावसानं भवतीति । अथ तद्वदेव तुलादौन् त्रीन् राशीन्
सञ्चरन् रविः सुरहिषां दैत्यानां प्रागहर्म्यं मृगादौन् त्रीन् राशीन्
सञ्चरन् पश्चादहर्दलं पूरयेदिति । अतो विपर्ययात् तेषां
दिननिघ्ने भवत इति पूर्वोक्तस्योपपत्तिरूपः श्लोकोऽयम् ।
नाडीमण्डलक्रान्तिमण्डलसम्भ्राते सायनमेषादौ सायनतुलादौ च
रविदर्शनामन्तरं पुनस्तत्सायनमेषादौ सायनतुलादौ च रवेर्दर्शन-
मर्तस्तेषां देवासुराणां भानोर्भगणपूरणात् सायनभगणपूरणा-
दहोरात्रप्रमाणं भवतीत्यर्थः । एवमेतेषां देवासुराणामयनात्ते
विपर्ययाद्दिनरात्रार्धं भवति । उत्तरायणान्ते सायनमिष्टुनान्ते

देवानां दिनार्धं दैत्यानां रात्र्यर्धं दक्षिणायनान्ते सायनधनुरन्ते
 देवानां रजनीदलं दैत्यानां दिनार्धमिति तद्द्वयं विपर्ययाद्भवतीत्यर्थः ।
 सुरासुरा अन्योन्यं मिथ्य आत्मानमुपरि कल्पयन्ति । देवा
 आत्मानमुपरि दैत्यगणं चाधो मन्यन्ते । एवं दैत्या आत्मान-
 मुपरि देवगणं चाधो मन्यन्ते । एवमन्येऽपि समसूत्रस्थाः
 कुदलान्तरस्थाः परस्परमधो मन्यन्ते । यथा भद्राश्वकेतुमालस्था-
 स्तथा लङ्कासिद्धपुराश्रिताश्च कुदलान्तरस्थितत्वान्मिथोऽधो मन्यन्त
 इति । अथ वस्तुस्थितिमाह । सर्वत्रैवेति । यतो महीगोले
 सर्वत्रैव भूपृष्ठस्थाः स्वस्थानमुपरिस्थितं मन्यन्ते । वस्तुतस्तु अयं
 गोलो यतः खे व्योम्नि स्थितस्तस्य गोलस्य क्रीर्ध्वं वा वाप्यधोऽर्थात्
 कुत्रापि नोर्ध्वं नाप्यध इति । पृथिव्यामाकर्षणशक्तिरतः सर्वेषां
 पाद्भूजं पृथिवीपृष्ठे गतत्वात् सर्वे निजस्थानमधस्तदुपरि आत्मानं
 स्थितं मन्यन्त इति ॥४७—५३॥

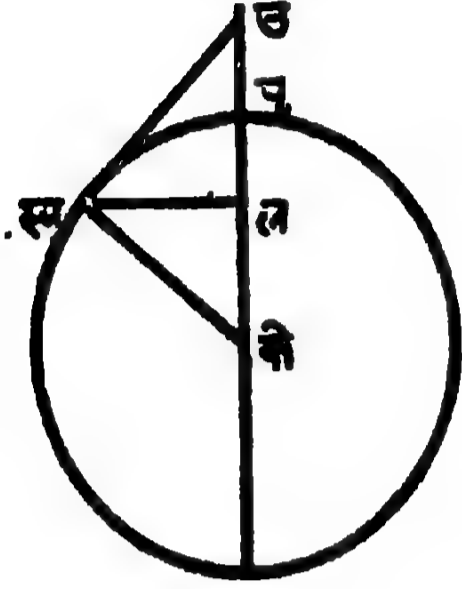
इदानीं पृथिवीदर्शने विशेषमाह ।

अल्पकायतया लोकाः स्वस्थानात् सर्वतो मुखम् ।

पश्यन्ति वृत्तामप्येतां चक्राकारां वसुध्वराम् ॥५४॥

लोकाः प्राणिनः स्वाधिष्ठितपृष्ठस्थानात् सर्वदिक्षुं मुखमभि-
 मुखमेतां वृत्तां गोलाकृतिमपि वसुध्वरां चक्राकारां, वर्तुल-
 मुकुरोदरसन्निभां पश्यन्त्यल्पकायतयाऽतिह्रस्वशरीरत्वेन । अत्य-
 ल्पोच्चो नरः स्वस्थानाच्चतुर्दिक्षु पृथिव्या अत्यल्पभागं पृथिवीपृष्ठां-
 शादप्यल्पं पश्यन्ति तत्र वृत्तस्यात्यल्पभागत्वाद्भ्रमता • कथमपि
 नोपलक्ष्यत इति । समुद्रयात्रादिकरणेन वेधसौहृद्याच्चैयं भूमिर्दी-
 र्घवर्तुलाभा नव्यैर्निर्णीता तस्या वृत्तद्वयासः = ७८२६ अक्रो ।

लघुव्यासः = ७८६६ अक्रो । अथानयोर्योगार्धसमो व्यवहारार्थं

खलान्तराङ्गुलस्य व्यासः कल्प्यते तदा

रेखागणितयुक्त्या पृष्ठस्थानगतस्य दूरस्थो-

च्छ्रितिः = ६ पदानि । अर्थाद्यदि पृष्ठ =

६ = उ । केपृ = अ = केस्य = ७६०२५ मौ ।

तदा सल = केस्य . उस्य ÷ केउ (उस्य स्पर्श-

रेखा ज्ञेया) ।

$$\text{केउ} = \text{केपृ} + \text{पृउ} = ७६०२५ \times ५२८० + ६ = ४१७७८००६$$

$$\text{उस्य} = \sqrt{\text{केउ}^2 - \text{केस्य}^2} = \sqrt{\text{पृउ} (२\text{केपृ} + \text{पृउ})}$$

$$= \sqrt{६ (८३५५६००० + ६)} = \sqrt{६ \times ८३५५६००६}$$

$$= \sqrt{५०१३३६०३६} = २२३६० \text{ खलान्तरात् ।}$$

४१७७८०००

२२३६०

३७६००२

१२५३३४

८३५५६०

८५५५६

४१७७८०००६) ८५५५६०८४२०००० (२२८६८७ पदानि

८३५५६०१२

११६८४६३००

८३५५६०१२

३६२६३२८०

३३४२२४०४८

२८००८८३२०

२५०६६८०३६

३६४२०२८४०

३३४२२४०४८

२६६७८७६२०

५२८०) २२८६८७ (४ अर्धक्रो.

२११२०

१७४८

एवमत्र यदि द्रष्टुञ्चितिर्हस्तचतुष्टयं भवेत्तदा स्वल्पाङ्गुलात्
 स्पन्न = पृष्ठापम् = ४ अर्धक्रोशसमम् । तच्च पृथ्वीपरिधेः सहस्र-
 भागतोऽप्यल्पमतो वृत्तस्य षष्ठवत्तंशो दण्डवन् परिदृश्यते इत्यादिना
 वक्रत्वस्याभावः पृष्ठापानं चतुर्दिक्षु सरलरेखावद्भाति । तद्व्यासार्धेन
 कृतं वृत्तं दृश्यच्चितिजं च चक्राकारं भात्यतो भास्करश्च

सप्तो यतः स्यात् परिधेः शतांशः

पृथ्वी च पृथ्वी मितरां तनोयान् ।

नरश्च तत्पृष्ठगतस्य कृतञ्चा

समेव तस्य प्रतिभात्यतः सा ॥ इत्याह ॥५४॥

इदानीं भ्रमणमण्यवस्थां दिनमानव्यवस्थां चाह ।

सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम् ।

उपरिष्ठाद्भ्रमणोऽयं व्यक्ते पश्चान्मुखः सदा ॥५५॥

अतस्तत्र दिनं त्रिंशद्घटिकां शर्वरी तथा ।

हानिद्विषां सदा वामं सुरासुरविभागयोः ॥५६॥

मेषादौ तु सदा दृष्टिरुदगुत्तरतोऽधिका ।

देवांशे च क्षपाहानिर्विपरीतं तथासुरे ॥५७॥

तुलादौ द्युनिशोर्वामं क्षयद्विषां तयोरुभे ।

देशक्रान्तिवशान्नित्यं तद्विज्ञानं पुरोदितम् ॥५८॥

अयं भ्रमणो देवानां मध्ये सव्यं सुरद्विषां मध्येऽपसव्यं व्यक्ते
 निरक्षदेशे च उपरिष्ठात् तन्मस्कोपरि सदा पश्चान्मुखो भ्रमति ।
 अतस्तत्र निरक्षे नतोन्नताभावात् सर्वदा त्रिंशद्घटिकात्मकं दिनं

तथा, तावती शर्वरी रात्रिश्च भवति । देवासुरविभागयोर्वामं विपरीतक्रमेण दिननिशोर्हानिवृद्धौ भवतः । देवभागे यदा दिनवृद्धिस्तदा दैत्यभागे दिनक्रासः । एवं देवभागे यदा रात्रिवृद्धिस्तदा दैत्यभागे रात्रिक्रासः इत्यर्थः । तदेव विशदी-
करोति । मेषादौ राशिषट्के सूर्ये उदगुत्तरतोऽर्ध्याद्यथायथोत्तरतो रविर्याति तथा तथा देवभागे सदा दिनस्य वृद्धिः क्षपाहानौ रात्रिहानिश्च भवति । तथाऽसुरे भागे च विपरीतम् । दिनक्रासो रात्रिवृद्धिर्भवति । एवं तुलादौ राशिषट्के सूर्ये तयोर्देवामुर-
भागयोर्दुनिशोरुभे क्षयवृद्धौ वामं विपरीते स्याताम् । देवभागे दिनक्रासो रात्रिवृद्धिरसुरभागे च दिनवृद्धिः क्षपाक्रास इति । तयोर्दुनिशोर्विज्ञानं च देशक्रान्तिवशात् अक्षांगानां क्रात्यंगानां च वशात्त्रित्यं पुरा प्रथममुदितं 'क्रान्तिजा विषुवज्ञात्री' इत्यादि-
स्पष्टाधिकारोक्तविधिमेति ।

अत्रोपपत्तिः । देवभागे गोलस्य यादृगवस्थितिस्तद्विपरीता दैत्यभागे । देवभागे यदि क्षितिजमुन्मण्डलादधश्चरनाडौभिस्तदा तावतीभिर्घटिकाभिरसुरभागे ह्यूर्ध्वमुन्मण्डलाद्भवतीति सर्वंगोलो-
परि स्फुटं दृश्यते । अरञ्जानं च देशक्रान्तिवशात् स्पष्टाधिकारि पूर्वमुक्तमेवेति सर्वं स्फुटम् ॥५६—५८॥

इदानीं दिनमानार्थं देशविशेषं तत्र दिनमानं चाह ।

भूवृत्तं क्रान्तिभांगन्नं भगणांशविभाजितम् ।

अवाप्तगोजनैरर्को व्यक्षाद्यात्युपरिस्थितः ॥५१॥

परमापक्रमादेवं योजनानि विशोधयेत् ।

भूवृत्तपादाच्छेषाणि यानि स्युर्योजनानि तैः ॥६०॥

अयज्ञान्ते विलोमेन देवासुरविभागयोः ।
 नाडीषष्ठ्या सकृदहर्निशाप्यस्मिन् सकृत् तथा ॥६१॥
 तदन्तरेऽपि षष्ठ्यन्ते क्षयवृद्धौ अहर्निशोः ।
 परतो विपरीतोऽयं भगोलः परिवर्तते ॥६२॥
 ऊने भूवृत्तपादे तु द्विज्यापक्रमयोजनैः ।
 धनुर्मृगस्थः सविता देवभागे न दृश्यते ॥६३॥
 तथा चासुरभागे तु मिथुने कर्कटे स्थितः ।
 नष्टच्छाया महीवृत्तपादे दर्शनमादिशेत् ॥६४॥
 एकज्यापक्रमानीतैर्योजनैः परिवर्जिते ।
 भूमिकक्षाचतुर्थींशे व्यक्षाच्छेषैस्तु योजनैः ॥६५॥
 धनुर्मृगालिकुम्भेषु संस्थितोऽर्को न दृश्यते ।
 देवभागेऽसुराणां तु वृषाद्ये भचतुष्टये ॥६६॥
 मेरौ मेषादिचक्रार्धे देवाः पश्यन्ति भास्करम् ।
 सकृदेवोदितं तद्वदसुराश्च तुलादिगम् ॥६७॥

भूपरिधिं क्रान्त्यंशैर्गुणितं भगणांशैश्चक्रांशैर्भाजितम् । लब्ध-
 योजनैरुपरिस्थित आकाशे स्थितः सूर्यो व्यक्षान्निरक्षदेशात्
 क्रान्तिः शिबशादुत्तरतो दक्षिणतो, वा याति । एवं परमापक्रमो-
 द्यानि योजनान्यागच्छेत् तानि भूपरिधिचतुर्थींशाद्विधेययेत् ।
 शेषाणि यानि योजनानि स्युस्तैर्योजनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशा-

दुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्यौ देशौ तयोर्विलोमेऽप्यनात्ते रवौ गते-
 सति सक्रदेकवारं नाडीषष्ट्या दिनं तथाऽस्मिन् प्रदेशे सक्रनाडी-
 षष्ट्या निशा च । निरक्षादुत्तरप्रदेशे मिथुनान्तरे रवौ
 षष्टिघटिकात्मकं दिनमसुरविभागे तद्दक्षिणप्रदेशे च षष्टि-
 घटिकात्मिका रजनौ । एवं मकरान्ते रवावुत्तरप्रदेशे षष्टि-
 घटिकात्मिका निशा दक्षिणप्रदेशे च षष्टिघटिकात्मकं दिनमित्यर्थः ।
 तेदन्तरे निरक्षतत्प्रदेशयोरन्तरे अहर्निशोः षष्ट्यन्ते षष्टिघटिकामध्ये
 क्षयवृद्धौ भवतः । दिनरात्रिमानयोर्योगस्तत्र षष्टिघटिकात्मको
 भवतीत्यर्थः । परतस्तदुत्तरदक्षिणप्रदेशतोऽनन्तरं भूपृष्ठे यो
 देशस्तत्रायं भगोन्नो विपरीतो वर्तते । तत्र त्रिप्रश्नोक्तविधिना-
 ऽग्रचरज्याराशुदयमानानि न सिध्यन्ति इति । कथं तत्र
 गोलस्थितिरित्याह । द्विज्यापक्रमयोजने राशिद्वयक्रान्तिजैर्योजनैः
 'भूत्रक्तं क्रान्तिभागघ्नम्' इत्यादिविधिनाऽऽनीतैरुने भूपरिधिचतुर्थांशे
 यानि योजनानि निरक्षात् तैर्योजनैर्देवभागे यो देशस्तत्र धनु-
 मृगस्थसूर्यो न दृश्यते तथा तैर्योजनैरसुरभागे यो देशस्तत्र
 मिथुने कर्कटे च स्थितः सूर्यो न दृश्यते । नष्टा छाया भूछाया
 यत्र तादृशे भूपरिधिचतुर्थांशे निरक्षाद्भूपरिधिचतुर्थभागान्तर्गते
 देशे सदा रविदर्शनमादिशेत् कथयेद्गणक इति । यत्र देशे
 यावत्कालमहोरात्रवृत्तानि क्षितिजोर्ध्वगानि तत्र रवेः क्षिति-
 जोर्ध्वगतत्वाद्भूछाया नष्टा भवत्यतस्तावत्कालपर्यन्तं तत्र दिनं
 भवतीत्यर्थः । एवं भूमिकक्षाचतुर्थांशे एकराशिक्रान्त्याऽऽनीतै-
 र्योजनैः परिवर्जिते यानि शेषाणि योजनानि तैर्निरक्षाद्देवासुर-
 विभागयोर्यौ देशौ तत्र देवभागे धनुर्मृगवृश्चिककुम्भेषु संस्थितोऽर्को
 न दृश्यते । असुराणां विभागे तु तत्र वृषाद्ये भचतुष्टये

स्थितोऽर्को न दृश्यते । एवं मेरौ देवा मेघादिचक्रार्धे स्थितं
भास्करं सकृदेवोदितं पश्यन्ति । तद्वदमुराश्च सकृदेवोदितं
तुलादिगं भास्करं पश्यन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । निरक्षाद्याम्योत्तरमण्डले खस्वस्तिकावध्यक्षांशा
अहोरात्रवृत्तावधि क्रान्त्यंशाः । तत्समान्तरे भूमौ याम्योत्तरवृत्ते
क्रान्त्यंशानां योजनीकरणमनुपातेन । यदि चक्रार्धैर्भूपरिधिस्तदा
क्रान्त्यंशैः किमिति । लब्धयोजनैः क्रान्तिवशादर्को निरक्षादुत्तरतो
दक्षिणतो वाऽऽकाशे स्वाहोरात्रवृत्ते गच्छतीति । परमापक्रमो-
द्भवयोजनोनभूवृत्तपादयोजनैरन्तरितो यः प्रदेशस्तत्र षट्षष्टिः
पलांशा लम्बांशाश्च परमापमभागसमाः । अत उत्तरगोले देवभागे
मिथुनान्तस्थे रवावहोरात्रवृत्तस्य क्षितिजोर्ध्वगतत्वाद्वात्युभावो दिनं
परमं षष्टिघटीतुल्यम् । मकरादिगे रवौ त्वहोरात्रवृत्तस्य क्षिति-
जाधःस्थितत्वाद्दिनाभावो देवभागे रात्रिमानं परमं षष्टिमितम् ।
असुरभागे च दिनं परमं षष्टिमितं रात्रेरभाव इति ।

एवं षट्षष्टिभागतोऽल्पाक्षदेशे दिनुमानं रात्रिमानं च षष्टि-
घटिकात्मं भवति अहोरात्रवृत्तस्य क्षितिजोऽधजर्ध्वयोः स्थितत्वात् ।
द्विराशुद्भवक्रान्तियोजनोनभूवृत्तपादयोजनैर्निरक्षादुत्तरे दक्षिणे वा
यो देशस्तत्र व्यंशयुङ्गनवरसाः पलांशाः ६९°।२० । तत्र देवभागे
मिथुनादिगाकाहोरात्रवृत्तं क्षितिजादुपरि भवति तत एव सकृदुदित-
रविदर्शनारम्भः । एवं कर्क्यत्तपर्यन्तमहोरात्रवृत्तानां क्षितिजोपरि-
गतत्वात् सततं रवेर्दर्शनम् । धनुर्मृगस्थार्कस्य तदहोरात्रवृत्तयोः
क्षितिजाधःस्थितत्वाददर्शनम् । असुरभागे चैतद्विपरीतम् । एव-
मेकज्यापक्रमानीतैरित्यादिना यो देशस्तत्र साङ्घ्रिगजवाजि-
संमिताः पलभागा भवन्ति तत्र धनुर्मृगालिकुम्भाः क्षितिजाधःस्था

देवभागे न दृश्या असुराणां भागे क्षितिजाधःस्थितत्वाद्दृषादि-
चतुष्टयं न दृश्यम् । मेरौ च देवभागं मेघादिषट्पराशयः
क्षितिजोर्ध्वगतत्वाद् दृश्या असुरभागे च तुलादिषड्पराशयो
दृश्या इत्यादि सर्वं गोलोपरि प्रत्यक्षं दृश्यते । आचार्योक्तप्रकार
एव भास्करेणापि सिद्धान्तशिरोमणौ विन्यस्तस्तत्र योजनतः
पलांशानामोय पठिताः ।

तदाकथं च ।

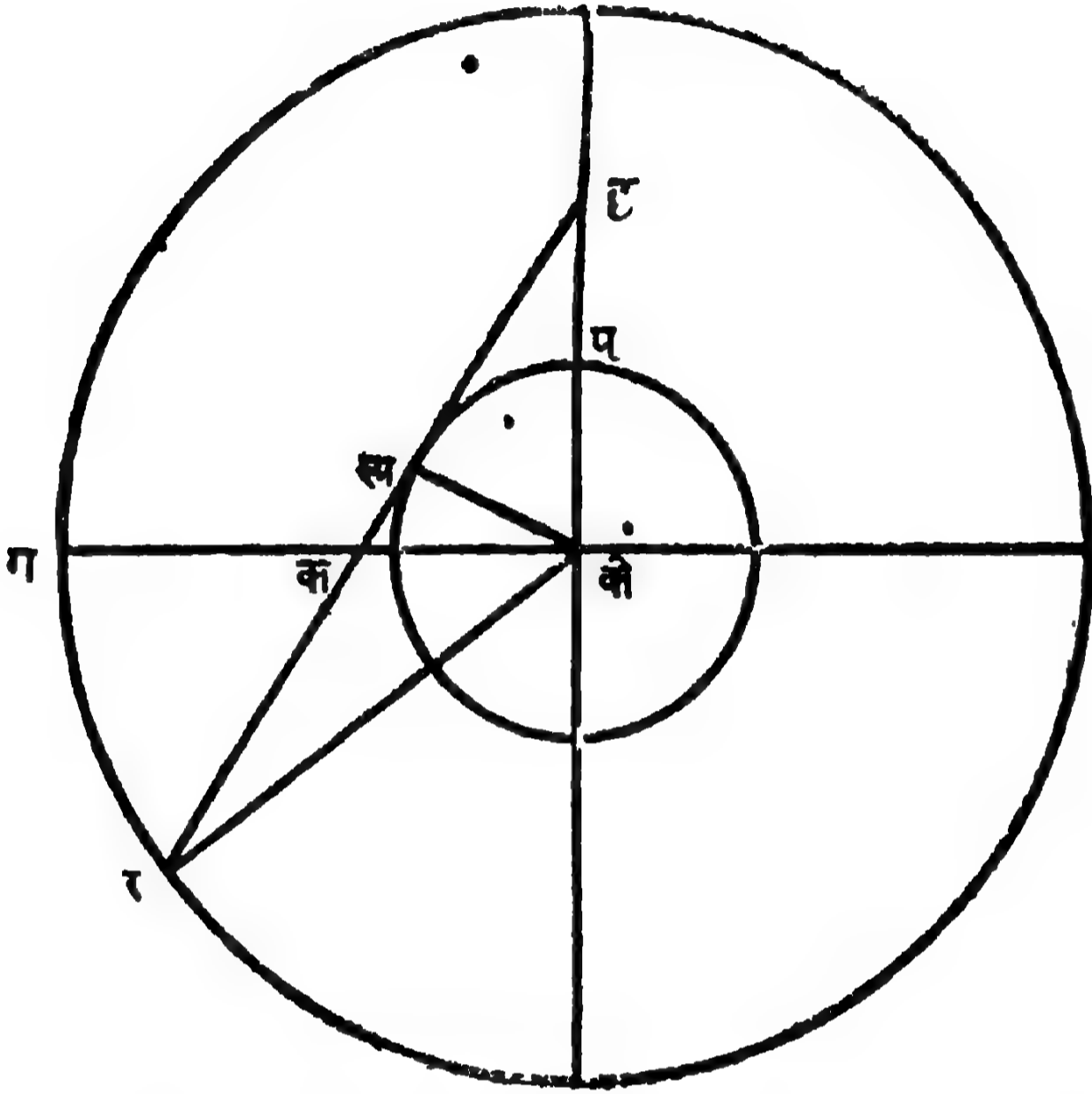
त्यंशयुङ्गनवरज्ञाः पलांशका
यत्र तत्र विषये कदाचन ।
दृश्यते न मकरो न कार्मुकं
किञ्च कर्किमिथुनौ सदोदितौ ॥
यत्र साङ्घ्रिगजवाजिसन्मिता-
स्तत्र दृश्विकचतुष्टयं न च ।
दृश्यतेऽथ वृषभाच्चतुष्टयं
सर्वदा समुदितं च लक्ष्यते ॥
यत्र तेऽथ नवतिः पलांशका-
स्तत्र काञ्चनगिरौ कदाचन ।
दृश्यते न भदलं तुलादिकं
सर्वदा समुदितं क्रियादिकम् ॥ इति ।

अथोर्ध्वगदृष्टिवशेन रविदर्शनविचारः क्रियते । रविकक्षागोले
गर्भक्षितिजं यत्र लग्नं तस्माद्दधो रविकक्षायां दृश्यांशाः कल्प्या
यत्रस्यो रविरुर्ध्वगेन द्रष्टुं दृश्यत इति कल्प्यते तदा दृश्यांशाग्राद्
भूपृष्ठोपरि या स्पर्शरेखा सौर्ध्वाधररेखायां यत्र लग्ना तत्स्थदृष्टि-

वशेनावश्यं द्रष्टा दृश्यांशाग्रस्थो रविर्दृश्यतेऽतस्तत्र भूपृष्ठादूर्ध्वाधर-
रेखायां स्पर्शरेखावधि द्रष्टुच्छित्तिरिति वेद्यम् ।

अथ तदर्थं चैतदर्थनम् ।

अत्र ग = गर्भक्षितिजरविगोलयोगबिन्दुः । / गकेर = गर्भ-
क्षितिजादधो दृश्यांशाः । र - रवितो सुवि स्पर्शरेखा रकस्पष्ट-
रेखा । स्प = भूस्पर्शबिन्दुः । / केरक = रवेः परमलम्बनम् =
कुच्छन्नकलासञ्ज्ञं च । केरक - त्रिभुजे $\angle$ गकर = $\angle$ ए + कु =
 $\angle$ एकके = यु । (ए = दृश्यांशाः । कु = कुच्छन्नकलाः) ततो
युकोटिः = $\angle$ कएके । ततः केस्पष्ट त्रिभुजे त्रिकोणमित्या
केट = $\frac{\text{केस्प} \times \text{त्रि}}{\text{कोज्याय}} = \frac{\text{भूम्या} \cdot \text{त्रि}}{\text{कोज्याय}}$ । एवमेतद्वैपरीत्येन दृष्टुच्छायाद्-
दृश्यांशसाधनम् ।

सौम्यसमस्थानादधो लम्बांशान्तरे याम्योत्तरवृत्ते नग्नीहत्तस्य
सम्पातस्ततोऽधः परमक्रान्त्यंशान्तरे मकरादिद्युरावृत्तस्य योगोऽतः
सौम्यसमस्थानालम्बांशपरक्रान्तियोगादधो न रवेः सञ्चारः ।

अतो यदि दृश्यांशाः = दृ = लम्बांशाः + परक्रान्त्यंशाः । तदा यद्दृश्युच्छ्रायस्तद्वशेन सदा रविदर्शनम् । परन्तु तदा दृ + कु = युतिर्यदि नवत्यंशाल्पा तदैव रकस्य - स्पर्शरेखाया ऊर्ध्वाधरेखया सहोर्ध्वभागे योगः ।

अतः दृ + कु = लं + पक्रा + कु < ९०

∴ लं / ९० - (पक्रा + कु) अर्थादक्षांशां यदि कुच्छ्र-
परक्रान्तियोगतोऽधिका यत्र तत्रैवैतादृशी दृश्युच्छ्रितिर्भवितुमर्हति यद्वशेन सततं रविदर्शनं भवति । अत्रान्ये विशेषाः कमलाकर-
कृतसिद्धान्ततत्त्वविवेकत्रिप्रश्नाधिकारे द्रष्टव्या इत्यलं प्रसङ्गा-
गतविचारेण ॥५९—६७॥

इदानीं रविभ्रमणे विशेषमाह ।

भूमण्डलात् पञ्चदशे भागे देवेऽथ वाऽसुरे ।

उपरिष्ठाद् व्रजत्यर्कः सौम्ययाम्यायनान्तगः ॥६८॥

तदन्तरालयोश्चाया याम्योदक् सम्भवत्यपि ।

मेरोरभिमुखं याति परतः स्वविभागयोः ॥६९॥

भूमण्डलात् पञ्चदशे भागे देवे देवभागे वाऽसुरेऽसुरभागे सौम्ययाम्यायनान्तगो रविरुपरिष्ठात् तन्मण्डलस्य पञ्चदशे भागश्चतुर्विंशत्यंशास्तत्समैरक्षांशैर्देवभागे सौम्यायनान्तस्थे रवा-
वक्षान्यदिक्क्रान्तिसाम्ये मध्यनतांशाभावात् स्वमध्ये रविर्भवति । एवमसुरभागे तत्समैरक्षांशैर्याम्यायनान्तस्थो रविः स्वमध्यतो व्रजतीति गोलतः । प्रसिद्धम् । तदन्तरालयोर्निरक्षदेशात् पञ्चदशभागमध्यस्थितदक्षिणोत्तरदेशयोश्चाया शङ्कोर्मध्याङ्गच्छायायं

दक्षिणाग्रमुत्तराग्रं वा भवति । उत्तरदेशे मध्यनतांशानां दक्षिणा-
त्वाच्छायाग्रमुत्तरमुत्तरत्वाच्च दक्षिणम् । दक्षिणदेशे च मध्यनतां-
शानाकुत्तरत्वाच्छायाग्रं दक्षिणं दक्षिणत्वाच्चोत्तरमिति । एवं
परतस्ततोऽनन्तरं परक्रान्त्यधिकाक्षे देशे मेरोरभिमुखं स्ववि-
भागयोर्याति सति क्रमेण छायाग्रं दक्षिणमुत्तरं स्यादिति ।
अर्थाद्देवभागे याति छायाग्रमुत्तरं दैत्यभागे च याति छायाग्रं
दक्षिणमिति गोलदर्शनतः स्फुटम् ॥६८—६९॥

अथ कथं पर्येति भुवनानि विभावयन्नितिप्रश्नोत्तरमाह ।

भद्राश्वोपरिगः कुर्याद्भारते तूदयं रविः ।

रात्यर्धं केतुमाले तु कुरावस्तमयं तदा ॥७०॥

भारतादिषु वर्षेषु दद्वदेव परिभ्रमन् ।

मध्योदयार्धरात्यस्तकालान् कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥७१॥

भद्राश्ववर्षोपरिगो रविर्भारतवर्षे खोदयं कुर्यात् । भद्राश्ववर्षो-
परिगतत्वात् तत्र मध्याह्नमिति स्फुटम् । तदा तस्मिन् काले केतु-
मालवर्षेऽर्धरात्रं कुरौ कुरुवर्षे चास्तमयं स्वास्तं कुर्यात् । अत्र
भद्राश्ववर्षादिग्रहणेन तत्रत्यप्रधाननगरीणां यमकोटि-लङ्का-
रोमकसिद्धपुरीणां ग्रहणं कर्त्तव्यमिति स्फुटं गोलविदां लङ्कापुरे-
ऽर्कस्य यदोदयः स्यादितिभास्करोक्तेश्च । अथ भारतादिषु त्रिषु
भारतकेतुमालकुरुवर्षेषु तद्भद्राश्ववर्षोपरिगवत् परिभ्रमन्
स्वस्वाभिमतस्थानोपरि स्थितिं कुर्वन् सूर्यः प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा
सव्यक्रमेण उक्तचतुर्वर्षेषु मध्योदयार्धरात्यस्तकालान् कुर्यात् ।
अत्रैतदुक्तं भवति । भारतवर्षोपरिगे रवौ भारतकेतुमालकुरु-

भद्राश्ववर्षेषु क्रमेण मध्याह्नोदयार्धरात्रास्त्रकालाः स्युः । एव-
मन्यवर्षमध्याह्नतोऽपरवर्षकालाश्चिन्त्याः किं लेखविस्तरेण । एतत्
सर्वं गोलस्थितितः स्फुटम्—इति ॥७०—७१॥

इदानीं भचक्रस्थितिमाह ।

ध्रुवोन्नतिर्भचक्रस्य नतिर्मेरुं प्रयास्यतः ।

निरक्षाभिमुखं यातुर्विपरीते नतोन्नते ॥७२॥

भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।

पर्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥७३॥

मेरुं मेरुभिमुखं यास्यतो गच्छतो नरस्य ध्रुवोन्नतिरुत्तर-
ध्रुवोन्नतिस्तथा भचक्रस्य नतिर्भवति । एवमुत्तरभागतो निर-
क्षाभिमुखं यातुर्नरस्य विपरीते नतोन्नते भवतः । उत्तरध्रुवस्य
नतिर्भचक्रस्य चोन्नतिर्भवति । ‘उदग्दिशं याति यथा यथा नरः’
इत्यादिभास्करोक्तेरिदं स्फुटमस्ति । निरक्षाद्बहुतोत्तरदेशेऽपि
सौम्यध्रुवदर्शनं न भवत्यतोऽत्र सिद्धान्तप्रतिपादने भूपृष्ठावरोधन-
मनङ्गीकृत्य भूगर्भतः सर्वं विचार्यमिति स्फुटं मुबुद्धीनाम् । ध्रुवयोर्बद्धं
भचक्रं प्रवहानिलैराक्षिप्तमजस्रं सततं पश्चिमाभिमुखं पर्येति
भ्रमति । चन्द्रादीनां ग्रहाणां यथाक्रमं कक्षाश्च तस्मिन् भचक्रे
नद्धा बद्धाश्च भ्रमन्तीति ‘कथं पर्येति भगणः सग्रहोऽयं किमाश्रय’
इति प्रश्नोत्तरमेतेन जातमिति ॥७२—७३॥

• इदानीं पितॄन् दिवं मासेन कथं भवतीत्यस्योत्तरमाह ।

सकृदुद्गतमब्दार्धं पश्यन्त्यर्कं सुरासुराः ।

पितरः शशिगाः पक्षं स्वदिनं च नरा भुवि ॥७४॥

यथा पूर्वोदितप्रकारेण खमध्यस्थेऽर्के मध्याङ्गे भवतीत्यादि-
रौत्या सकृदुदितमर्कमब्दार्धमब्दार्धपर्यन्तं पश्यन्ति भुवि नराश्च
स्वदिनमानपर्यन्तं पश्यन्ति तथैव दर्शान्ते रवेरूर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ते-
स्थित्वात् पूर्णान्ते चाधो याम्योत्तरवृत्ते स्थितत्वाच्च शशिलोक-
निवासिनः पितरः सकृदुदितं रविं पक्षं पक्षपर्यन्तं पश्यन्ति ।
दर्शं मध्याङ्गत्वात् पूर्णान्ते च निशोथत्वादेशां पितृणां कृष्णपक्षदले
रविरुदेति शुक्लपक्षदले चास्त मेतीति सिध्यति । तथा च भास्करः ।

“विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः

स्वाधः सुधादौधितिमामनन्ति ।

पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्ताकोर्ध्वं

दर्शं यतोऽस्मादुद्युदलं तद्वैषाम् ॥

भार्धान्तरत्वान्न विधीरधःस्थं

तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ।

कृष्णो रविः पक्षदलेऽभ्युदेति

शुक्लेऽस्तमित्यर्थत एव सिद्धम् ॥ इति ।

यस्मिन् वृत्ते ग्रहविम्बं भ्रमति तदन्तर्गतो द्रष्टा यदि सर्वदा
ग्रहविम्बस्यैकं भागमेव पश्यति तदा ग्रहविम्बं स्वाक्षोपरि स्वाङ्ग-
भ्रमं करोति । यथा यदा वयं देवमन्दिरस्य प्रदक्षिणां कुर्मस्तदा
भ्रमणवृत्तान्तर्गतो द्रष्टा सर्वदाऽस्मदक्षिणभागमेवास्मद्भ्रमणेन
पश्यति भ्रमणवृत्तबहिर्गतो द्रष्टा च स्वाभिसुखमस्तच्छरीरावयवं
भिन्नं भिन्नं पश्यतीति प्रत्यक्षप्रतीतिः । यथा वासा वात्यावद्गमौ
लघुप्रदेशे भ्रमन्तः स्वाङ्गभ्रममुत्पादयन्ति तथा वयं महति प्रदेशे
प्रदक्षिणापरिधौ भ्रमन्तः स्वाङ्गभ्रममुत्पादयामः । भ्रमणवृत्तस्या-
त्यल्पत्वात्तद्विद्विःस्था द्रष्टारो वासानां स्वाङ्गभ्रमेण भिन्नान्

भिन्नानवयवान् पश्यन्तीति । अथ यस्मिन् वृत्ते चन्द्रो भ्रमति
तदन्तर्गता इयं सदा चन्द्रस्य कलङ्गसहितं तमेव भागं पश्यामोऽतः
पूर्वोदितसिद्धान्तेन चन्द्रो भ्रमन् स्वाङ्गभ्रममुत्पादयतीति सिध्यति ।
अथ यच्च चन्द्रे कलङ्गनाम्ना प्रसिद्धं तच्च सूक्ष्मदर्शकयन्त्रबलेन
चन्द्रोपरि वनं पर्वतादिकं चास्तीति स्फुटं दृश्यते नव्यैस्तत्पर्वता-
दीनामुच्छ्रितिज्ञानं च कृतमस्तीत्यलं पञ्चवितेन ॥७४॥

इदानीं ग्रहाणां गतावतुल्यत्वे कारणमाह ।

उपरिष्ठस्य महती कक्षाऽल्पाऽधःस्थितस्य च ।

महत्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पास्तथाऽल्पया ॥७५॥

कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः ।

ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥७६॥

स्वल्पयातो बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीतदीधितिः ।

महत्या कक्षया गच्छन् ततः स्वल्पं शनैश्चरः ॥७७॥

उपरिस्थितस्य ग्रहस्य कक्षा भ्रमणवृत्तं महती वर्ततेऽधः-
स्थितस्य चाल्पा । सर्वासु कक्षासु चक्रांशा वा चक्रकला विभागाः
समा अतो महत्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पया कक्षया चाल्पा
भवन्ति । "ग्रहाणां योजनात्मिका गतिस्तु समा वर्तते इति
पूर्वमेवोक्तम् । अतोऽल्पभ्रमणाश्रितोऽल्पकक्षावृत्तस्थितो ग्रहोऽल्पेन
कालेन भगणं कक्षावृत्ताश्रितं द्वादशराश्यात्मकं प्रमाणं भुङ्क्ते ।
महति मण्डले कक्षावृत्ते च भ्रमन् ग्रहो महता कालेन भगणं
भुङ्क्ते । अतः स्वल्पायां कक्षायां जातः शीतदीधितिश्चन्द्रो
द्वैत्ययुगे बहून् भगणान् भुङ्क्ते । शनैश्चरश्च महत्या कक्षया गच्छन्
सन् ततश्चन्द्रात् स्वल्पं भगणमानं भुङ्क्ते इति ॥७५—७७॥

इदानीं 'दिनाद्दमासहोराणामधिपा न समाः कृतः' इति प्रश्नोत्तरमाह ।

मन्दादधःक्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः ।

वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च प्रकीर्तिताः ॥७८॥

ऊर्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः ।

होरेशाः सूर्यतनयादर्धोऽधः क्रमशस्तथा ॥७९॥

कक्षाक्रमेण मन्दात् शनैश्चरादधःक्रमेण चतुर्था दिवसाधिपा भवन्ति । यथा कक्षाक्रमेण श । गु । भौ । र । शु । बु । चं । तत्र प्रथमं यदि शनिर्दिवसपतिस्तदा द्वितीयः शनैश्चतुर्थो रविस्ततश्चतुर्थश्चन्द्रस्तृतीयः । चन्द्राच्चतुर्थो भौमश्चतुर्थ इत्यादयः । तद्वच्छनैश्चरादधःक्रमेण तृतीया वर्षाधिपतयः प्राचीनैः प्रकीर्तिताः कथिताः । यथा प्रथमः शनिस्ततस्तृतीयो भौमस्ततस्तृतीयः शुक्र इत्यादयः । अथ शशिनश्चन्द्रादूर्ध्वक्रमेण मासानामधिपाः पूर्वेः स्मृताः । यथा प्रथमः शशो द्वितीयो बुधस्तृतीयः शुक्र इत्यादयः । तथा सूर्यतनयात् शनैरधोऽधःक्रमेण होरेशा भवन्ति । यथा यदि प्रथमहोरेशः शनिस्तदा द्वितीयो गुरुस्तृतीयो भौम इत्यादयः । सूर्योदयात्सार्धघटौदयेनैकैका होरा भवति । यस्मिन् द्विने यो वारः स एव प्रथमहोरायाः पतिर्भवति ततः पूर्वोक्तप्रकारेणान्ये होरेशा ज्ञेयाः । अत्र प्राचीनकारिका च ।

वारप्रवृत्तिसमयाद्धोरा सार्धघटौदयम् ।

अपि तद्वारं नाथस्य षष्ठः षष्ठस्ततोऽपरः ॥ इति ॥७८—७९॥

इदानीं भकक्षामाह ।

भवेद्भकक्षा तीक्ष्णांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम् ।

सर्वोपरिष्ठाद् भ्रमति योजनैस्तैर्भ्रमण्डलम् ॥८०॥

तीक्ष्णांशो रवेर्भ्रमणं कक्षा षष्टिगुणितं भकक्षा नक्षत्राणां कक्षा भवेत् । सर्वोपरिष्ठात् सर्वेषां ग्रहाणामुपरि दूरे तैर्योजनैर्भ्रमण्डलं कल्पितनक्षत्राणां वृत्तं भ्रमति । नक्षत्राणां स्थितिः पृथिव्या अनन्तदूरे वेधेन सिध्यति । इयं भकक्षा चाचार्यैरदृष्टानां कतिपयनक्षत्राणां कल्पितेति मे मतम् । अत एव भास्करः ‘अचार्ककक्षातो भकक्षा षष्टिगुणा । अर्को भषष्ट्यंश इत्यागमप्रामाण्येनाङ्गीकृता ।’ इत्याह ॥८०॥

इदानीं श्वकक्षामाह ।

कल्पोक्तचन्द्रभगणा गुणिताः शशिकक्षया ।

आकाशकक्षा सा ज्ञेया करव्याप्तिस्तथा रवेः ॥८१॥

“ग्रहर्क्षकक्षाः किंमात्राः” इत्यस्य प्रश्नोत्तरे पूर्वं नक्षत्रकक्षोक्ता । अधुना ग्रहाणां कक्षानयनार्थं श्वकक्षामाह । कल्पे, य उक्ताश्चन्द्रभगणाः ‘एते सहस्रगुणिताः कल्पे स्युर्भगणादयः’ इत्यादिना ते शशिकक्षया गुणिताः सा तथा नक्षत्रकक्षावदाकाशकक्षा ज्ञेया । नन्वनन्तस्याकाशस्य कथमियन्ता कर्तुं शक्यत इत्याह । आकाशे चतुर्दिक्षु यावत् रवेः काराणां किरणानां व्याप्तिस्तत्परिधेः प्रमाणमिदं ज्ञेयम् । एतत् सर्वमागमप्रामाण्येन मान्यम् । वस्तुतो रवेश्चलत्वात् व्योम्नि काराणां सञ्चारिण यावत्तमोहानिस्तदाकारो वृत्तवन्न भवति ; अत एव

कल्पकुदिन-गतियोजनघातसमेयं खकचा कल्पे ग्रहाणां गमन-
योजनैः समेति वक्तुं शक्यते वेधेन गतियोजनज्ञानं च भवितुमर्हति
तत्कल्पकुदिनघातसमेयं सङ्ख्या भवति वा नेति परौचा च
भवितुमर्हति । अत एव भास्करः ।

“ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा
कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्वेरिह, तत्प्रमाणं
प्रोक्तं खकचाख्यमिदं मतं नः ॥” इति

अत्रोपपत्तिः । खकचातुल्यानि योजनानि कल्पे ग्रहः क्रामति
भगणाश्च पाठपठितसमाः । एकभगणभोगेन ग्रहः खकचा-
वृत्तयोजनानि भ्रमति । ततोऽनुपातो यति कल्पग्रहभगणैः
खकचामितयोजनानि तदैकेन भगणेन किमिति । जाता
ग्रहकचा = $\frac{\text{खक}}{\text{कशभ}}$ । आचार्येणात्र ग्रहस्थाने शक्येव गृहीतस्तेन
शक = $\frac{\text{खक}}{\text{कशभ}}$ । हरगुणितेन शक × कशभ = खक । अत
उपपन्नमामयनम् ॥८१॥

इदानीमन्यकचार्थं योजनगत्याद्यर्थं चाह ।

सैव यत्कल्पभगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत् ।

कुवासरैर्विभज्याद्गः सर्वेषां प्राग्गतिः स्मृता ॥८२॥

भुक्तियोजनजा सङ्ख्या सेन्दोर्भ्रमणसङ्गुणा ।

खकचाप्ता तु सा तस्य तिथ्याप्ता गतिलिप्तिका ॥८३॥

सैव खकचा यस्य ग्रहस्य भगणैर्भक्ता लब्धं तस्य भ्रमणं
कचा भवेत् । तां खकचां कल्पकुदिनैर्विभज्य लब्धं सर्वेषां

ग्रहाणां योजनात्मिकाऽऽ एकदिवसस्य प्राग्गतिर्भवेत् 'समा गतिश्च
योजनैर्नभःसदां सदा भवेत्' इत्यादि भास्करोक्तिश्च । गतियोजन-
सङ्ख्या या सा चन्द्रकक्षागुणिता स्वकक्षाभक्ता या लब्धिः सा
पञ्चदशभक्ता तस्य ग्रहस्य सा गतिकला भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । ग्रहकक्षानयनस्य गतियोजनानयनस्य च
प्रागुक्ता । गतिकलानयनार्थं चानुपातः । यदि ग्रहकक्षया
ग्रहयोजनात्मिका गतिर्लभ्यते तदा चन्द्रकक्षया किमिति ।
लब्धा चन्द्रकक्षायां ग्रहयोजनात्मिका गतिस्तत्र पञ्चदश
योजनैरेका कलाऽतः पञ्चदशभक्ता कलात्मिका गतिः
स्यादिति ॥८२—८३॥

इदानीं ग्रहकक्षाव्यासार्धमाह ।

कक्षा भूकर्णगुणिता महीमण्डलभाजिता ।

तत्कर्णा भूमिकर्णाणां ग्रहौच्चं स्वं दलीकृताः ॥८४॥

ग्रहकक्षा भूकर्णेन भूव्यासेन गुणिता महीमण्डलेन
भूपरिधिना भाजिता तदा तत्कर्णां ग्रहकक्षाव्यासाः स्युस्ते
भूव्यासेनोना दलीकृताश्च स्वं ग्रहौच्चं स्वपृष्ठस्थानाद् ग्रहकक्षावधि
ग्रहोच्छ्रितिः स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । भूपरिधिना भूव्यासस्तदा ग्रहकक्षया
किमिति । लब्धौ ग्रहकक्षाव्यासः = एक । तदर्थं भूकेन्द्राद्-
ग्रहोच्छ्रितिः = $\frac{यक}{२}$ । इयं भूव्यासार्धमोना स्वपृष्ठस्थाना-
दुच्छ्रितिः = $\frac{यक}{२} - \frac{भूक}{२} = \frac{यक-भूक}{२}$ ।

अत उपपन्नम् । एवं 'किमुत्सेधाः' इति प्रश्नस्योत्तरं जातम् ॥८४॥

इदानीं पूर्वोक्तप्रकारेण ग्रहकक्षा चानीय पठति ।
 खत्रयाब्धिद्विदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः ।
 ज्ञशीघ्रस्याङ्गखद्विविकृतशून्येन्दवस्तथा ॥८५॥
 शुक्रशीघ्रस्य सप्ताग्निरसाब्धिरसषड्यमाः ।
 ततोऽर्कबुधशुक्राणां खखार्थैकसुरार्णवाः ॥८६॥
 कुजस्याप्यङ्गशून्याङ्गषड्विदैकभुजङ्गमाः ।
 चन्द्रोच्चस्य कृताष्टाब्धिवसुद्वित्यष्टवङ्गयः ॥८७॥
 कृतर्तुमुनिपञ्चाद्रिगुणेन्दुविषया गुरोः ।
 खर्भानोर्वेदतर्काष्टद्विशैलार्थखकुञ्जराः ॥८८॥
 पञ्चबाणाक्षिनागर्तुरसाद्यर्काः शनेस्ततः ।
 भानां रविखशून्याङ्गवसुरन्ध्रशराश्विनः ॥८९॥
 खव्योमखत्रयखसागरषट्कनाग-
 व्योमाष्टशून्ययमरूपनगाष्टचन्द्राः ।
 ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्ता-
 द्भ्यन्तरे दिनकरस्य करप्रसारः ॥९०॥

इति सूर्यसिद्धान्ते भूगोलाध्यायः ॥ १० ॥

हिमदीधितेश्चन्द्रस्य	कक्षा = ३२४३०	योजनानि ।
बुधशीघ्रोच्चस्य	कक्षा = १०४३२०८	योजनानि ।
शुक्रशीघ्रोच्चस्य	कक्षा = २६६४६३७	योजनाणि ।
सूर्यबुधशुक्राणां	कक्षा = ४३३१५००	योजनानि ।
भौमस्य	कक्षा = ८१४६८०८	योजनानि ।
चन्द्रोच्चस्य	कक्षा = ३८३२८४८४	योजनानि ।
बृहस्पतेः	कक्षा = ५१३७५७६४	योजनानि ।
स्वर्भानो राहोः	कक्षा = ८०५७२८६४	योजनानि ।
शनैश्चरस्य	कक्षा = १२७६६८२५५	योजनानि ।
भानां नक्षत्राणां	कक्षा = २५८८८००१२	योजनानि ।
आकाश—	कक्षा = ८७१२०८०८६४०००००० यो ।	

इयमेव ब्रह्माण्डसम्पुटस्य परिभ्रमणं परिधिः । अस्याभ्यन्तरे समन्ताच्चतुर्दिक्षु दिनकरस्य सूर्यस्य करप्रसारः किरणानां प्रसृतिर्भवति । खकक्षा ग्रहभगणहृता खकक्षेति पूर्वं प्रतिपादिता । तत्र लब्धावर्धाधिके रूपं ग्राह्यमर्धाल्पे त्याज्यमिति नियमेन सर्वा निरवयवाः पठिताः । प्रथमं सावयवां रविकक्षामानौय तां षष्टिगुणां कृत्वा नक्षत्रकक्षा पठिताः षष्टिगुणितपठितरविकक्षा उमा सा नेति सुधियामतिरोहितमेव । ग्रहभगणानां खकक्षायश्च भेदाद् भास्करोक्तग्रहकक्षाः सौरोक्ताश्च भिन्ना इति । खकक्षाविषये भास्करोऽपि मतान्तरमाह

“कर्तृलकलितामलभवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् ।

दिनकरकरनिकरनिहततमसो नभसः स परिधिदितस्तैः ॥” इति

अत्र ग्रहाणामुच्छ्रितेषु प्रायः सिद्धान्तेषु बहुत्र भेदः । संप्रति

वेधोपलब्धमानतोऽपि महदन्तरमिति सुज्ञेयम् । एवं ग्रहकक्षैव
तत्पाततुङ्गयोः कक्षाऽत्र कक्षाप्रकारेण तदानयनार्थं तदीया कक्षा
पृथक् कल्पितेति भास्करोक्तिरतिरमणीयेति ॥८६—९०॥

सीताप्रियासौसम्पौत्यै सुधाकरहृदस्तथा ।

सुखायामृतवर्षिण्यां गतो भूगोलासहिधिः ॥१॥

इति सुधाकरदिवेदिकतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधावर्षिण्यां
भूगोलाध्यायः ॥१॥

अथ ज्योतिषोपनिषदध्यायः ।

तत्र तावदाचार्यो गोलं कथं रचयेदित्युपदिशति ।

अथ गुप्ते शुचौ देशे स्नातः शुचिरलङ्कृतः ।

सम्पूज्य भास्करं भक्त्या ग्रहान् भान्यथ गुह्यकान् ॥१॥

पारम्पर्योपदेशेन यथाज्ञानं गुरोर्मुखात् ।

आचार्यः शिष्यबोधार्थं सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥२॥

भूभगोलस्य रचनां कुर्यादाश्चर्यकारिणीम् ।

प्रथमोऽष्टशब्दो मङ्गलवाची द्वितीयः पूर्वोक्तान्तर्यार्थकः ।
आचार्यो गुप्ते एकान्ते शुचौ पवित्रे देशे स्नातः कृतस्नातः शुचिः
शुद्धमनाः । अलङ्कृतः स्त्रीपास्यदेवताद्योक्तकचन्दनादिभिर्भूषितो
भक्त्या भास्करं रविं चन्द्रादौन् ग्रहान् दास्रादीनि नक्षत्राणि
यन्त्ररचनायां कुशलान् गुह्यकान् यक्षादींश्च सम्पूज्य समभ्यर्थ्य ।

पारम्पर्योपदेशेन गुरोर्मुखाद्यथाश्रुतं ज्ञानं सर्वं शिष्यबोधार्थं
प्रत्यक्षदर्शिवान् प्रत्यक्षं दृष्टिवान् । आश्चर्यकारिणीं भूमगोलस्य
भूगोलसहितस्य भूगोलस्य रचनां कुर्यादिति मेरुपृष्ठे मुनीन् प्रति
स विशिष्टो मुनिरुक्तवान् । मन्मते रङ्गनाथव्याख्यानमत्र न
समीचीनमिति सुधीभिर्भृशं विभावनोयम् ॥ १—२॥

इदानीं गोलरचनामुपदिशति ।

अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम् ॥३॥

दण्डं तन्मध्यगं मेरोरुभयत्र विनिर्गतम् ।

आधारकक्षाद्वितयं कक्षा वैषुवती तथा ॥४॥

भगणांशाङ्गुलैः कार्या दलितैस्त्रिस्र एव ताः ।

खाहोरात्रार्धकर्णैश्च तत्प्रमाणानुमानतः ॥५॥

क्रान्तिविक्षेप्रभागैश्च दलितैर्दक्षिणोत्तरैः ।

खैः खैरपक्रमैस्त्रिस्रो मेषादीनामपक्रमात् ॥६॥

कक्षाः प्रकल्पयेत् ताश्च कर्कादीनां विपर्ययात् ।

तद्वत् तिस्रस्तुलादीनां मृगादीनां विलोमतः ॥७॥

याम्यगौलाश्रिताः कार्याः कक्षाधाराद् द्वयोरपि ।

याम्योद्गगोलसंस्थानां भानामभिजितस्तथा ॥८॥

सप्तर्षीणामगस्त्यस्य ब्रह्मादीनां च कल्पयेत् ।

मध्ये वैषुवती कक्षा सर्वेषामेव संस्थिता ॥९॥

तदाधारयुतेरूर्ध्वमयने विषुवद्वयम् ।

विषुवत्स्थानतो भागैः स्फुटैर्भगणसञ्चरात् ॥१०॥

क्षेत्राण्येवमजादीनां तिर्यग्ज्याभिः प्रकल्पयेत् ।

अयनादयनं चैव कक्षा तिर्यक् तथाऽपरा ॥११॥

क्रान्तिसञ्ज्ञा तथा सूर्यः सदा पर्येति भासयन्

चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः ॥१२॥

ततोऽपकृष्टा दृश्यन्ते विक्षेपान्तेष्वपक्रमात् ।

सच्छिद्रं दारवं काष्ठघटितमभौष्टं खेच्छाकल्पितव्यासप्रमाणं
भूगोलं निपुणशिल्पिना कारयित्वा तन्मध्यगं मेरोर्दण्डं मेरुसञ्ज्ञकं
दण्डमुभयत्र विनिर्गतं कुर्यात् । तत्र दण्डे प्रोतं कक्षाद्वितयं
कुर्यात् । एकं याम्योत्तरवृत्तानुरूपमपरं तदर्धच्छेदेन क्षितिजा-
कारं मेरुदण्डाग्रयोः प्रोतं कार्यमित्यर्थः । तथा तत्र वैषुवतो
कक्षा च देया । मेरुदण्डाग्राभ्यां वृत्तयोर्नवत्यंशान्तरे चिह्ने कार्यं
तच्चिह्नद्वयोपरि आधारवृत्तद्वयतुल्यं वृत्तं बध्नीयात् तत् पूर्ववृत्तद्वयं -
परि लम्बरूपत्वाद्दिषुवद्वृत्तसञ्ज्ञं ज्ञेयमित्यर्थः । तास्तिस्त्रः
पूर्वोदिताः कक्षा भगणांशाद्गुलैर्दक्षितैर्भागैरङ्किता एतद् कार्याः ।
न्यूनाधिक्यं न भवेदिति सर्वदा ध्येयम् । मेघादीनां क्रान्तीनां ये
विक्षिप्त भागा याम्योत्तरवृत्ते दक्षिता अङ्कितास्तैर्दक्षिणोत्तरैः
क्रान्तिविक्षेपभागैः स्वैः स्वैरपक्रमैः क्रान्त्यंशैः स्वस्वाहोरात्रव्यासार्धै-
स्तस्य विषुवद्वृत्तस्य प्रमाणानुमानतस्तिस्त्रः कक्षाः कार्याः ।
त्रिज्याव्यासार्धेन यदि विषुवद्वृत्तं तदा द्युज्याव्यासार्धेन

किमिति । लब्धं द्युज्यावृत्तप्रमाणं भवेदेवं मेषादित्रयाणां
 द्युज्यावृत्तकक्षाः कार्यास्ता विषुवद्वृत्तसमानान्तरा दक्षिणोत्तर-
 वृत्तस्थस्वस्वक्रान्त्यग्रगताः कार्या इत्यर्थः । ताः स्वस्वपिक्रमात्
 स्वस्वक्रान्त्यग्रात् मेषादिराशित्रयाणां कक्षाः कल्पयेत् ता एव
 विलोमेन कर्कटादित्रयाणामहोरात्रवृत्तानि च कल्पयेद्दणक इति
 शेषः । तदन्वेषादिवत् तुलादौनामहोरात्रवृत्तकक्षाः याम्यगोला-
 श्रिताः स्वस्वपिक्रमात् कार्यास्ता एव विपर्ययात् मृगादौनामिति ।

अत्र 'अपक्रमात्' इत्यस्य रङ्गनाथकृता व्याख्या गोलयुक्तिविरुद्धा
 विदा ज्ञेया । एवं कक्षाधाराद्विषुवद्वृत्तस्याधाराद् इयोर्दक्षिणो-
 त्तरभागयोरपि याम्योदगोलसंस्थानां नक्षत्राणां तथाऽभिजितो
 नक्षत्रस्य सप्तर्षीणामगस्त्यस्य चाहोरात्रवृत्तकक्षाः कल्पयेद्दणक
 इति शेषः । सर्वेषामहोरात्रवृत्तानां मध्ये तु वैषुवती कक्षा
 विषुवद्वृत्तं संस्थितेति द्युज्यावृत्तानां निवेशेनैव स्फुटम् । तस्य
 विषुवद्वृत्तस्य तथाऽऽधारवृत्तस्यैकस्य क्षितिगानुकार्युन्मण्डलस्य च
 या युतिस्तस्या ऊर्ध्वमुपरि प्राचि पश्चिमे च त्रिभान्तरे यत्र कर्कि-
 मृगादियुज्यावृत्ते याम्योत्तरे लग्ने तत्रायमे दक्षिणोत्तरायण-
 सन्धिस्थाने भवतः । तदाधारयुतिश्च विषुवद्वयं भवति । यत्र
 नाडीमण्डलोन्मण्डलयोः प्राचि सम्पातस्तत्र सायनमेषादिर्यत्र च
 पश्चिमे सम्पातस्तत्र सायनतुलादिरित्यर्थः । विषुवत्स्थानतः सायन-
 मेषादेः सकाशात् स्फुटै राशिसम्बन्धिभिर्भागैस्त्रिंशन्धितैर्भगणसञ्चरा-
 द्राशिक्षमूहनिवेशात् तिर्यग्ज्याभिरेवमजादौनां मेषादौनां क्षेत्राणि
 प्रकल्पयेद्दणक इति शेषः । मेषादिज्याः कर्णास्तत्क्रान्तिज्या
 भुजाः । भुजकर्णवर्गान्तरमूलं तद्द्युज्यावृत्तेषु कोटय इति
 क्रान्तिक्षेत्राणि प्रकल्पयेदित्यर्थः । तथा प्रथमायनाद् द्वितीयमयं न

यावत् तत्र गता तिर्यगेकाऽपरा कक्षा तद्या विषुवदृत्तसदृशी
कार्या । अयमयोत्परिगता विषुवत्स्थानगता चैका विषुवदृत्त-
समा कक्षा कार्यित्यर्थः । सा क्रान्तिसञ्ज्ञा क्रान्तिवृत्तं ज्ञेया ।
तया कक्षया सूर्यो जगद्भासयन् प्रकाशयन् सदा पर्येति भ्रमति ।
चन्द्राद्या ग्रहाश्च क्रान्तिमण्डलमाश्रितैः स्वकैः पातैरपक्षष्टाः
स्थानीयक्रान्त्यन्तादिक्षेपान्तेषु शरान्तेषु ततस्तस्मादाकर्षणवशाद्
दृश्यन्ते । ते च स्वस्वविमण्डलेषु भ्रमन्तीत्यर्थः ॥३—१२॥

इदानीमुदयलग्नाद्याह ।

उदयक्षितिजे लग्नमस्तं गच्छच्च तद्वशात् ॥१३॥

लङ्कोदयैर्यथासिद्धं खमध्योपरि मध्यमम् ।

तत् क्रान्तिवृत्तमुदयक्षितिजे प्राचि क्षितिजे यत्र लग्नं
तदेवोदयलग्नं ज्ञेयम् । तद्वशादुदयलग्नवशादस्तमस्तक्षितिजं
पश्चिमक्षितिजं गच्छत् क्रान्तिवृत्तमस्तलग्नं ज्ञेयम् । उदयलग्न-
काले पश्चिमक्षितिजे क्रान्तिवृत्तस्य यः प्रदेशस्तदस्तलग्नं ज्ञेय-
मित्यर्थः । एवं खमध्योपरि याम्योत्तरवृत्ते लङ्कोदयैस्त्रिप्रश्ना-
धिकारोक्तविधिना यथासिद्धं भवति तन्मध्यमं मध्यलग्नं खलग्नं
च ज्ञेयमिति ॥१३॥

इदानीमन्याचरज्ये आह ।

मध्यक्षितिजयोर्मध्ये या ज्या सान्त्याऽभिधीयते ॥१४॥

ज्ञेया चरदलज्या च विषुवत् क्षितिजान्तरम् ।

अक्षीरावृत्तं यत्र याम्योत्तरवृत्ते लग्नं तदेव मध्यम् ।
तत्क्षितिजयोर्मध्ये या ज्याकारा रेखा साऽन्या कथ्यते गणकैः ।

मध्यस्थानात् क्षितिजगतीदयास्तसूत्रीपरि यो लम्बः साहोरत्नवृत्त-
धरातले हृतिः । सैव त्रिज्यापरिणताऽन्त्येत्यर्थः । एवं विषुवद्
विषुवत्क्षितिजमुन्नण्डलम् । नामैकदेशेन नामग्रहणात् । तस्य
स्वक्षितिजस्य चान्तरं ज्यारूपं तत् त्रिज्यावृत्तपरिणतं चरदलज्या
चरखण्डकालज्या ज्ञेयेति ।

अत्रोपपत्तिः । त्रिप्रश्नाधिकारोक्तैव सुगमेति ॥१४॥

इदानीं स्वक्षितिजमाह ।

कृत्वोपरि स्वकं स्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलम् ॥१५॥

भूगोले स्वकं स्वीयं स्थानमुपरि कृत्वा तद्वशेन भूमेर्यावूध्वाधरौ
प्रदेशौ तयोर्मध्ये परिकरवद्यद्वृत्तं तत् क्षितिजमण्डलं ज्ञेयम् ।
इदं क्षितिजं दृष्टान्तगोले कल्पितखगोले स्थिरं कार्यमिति ॥१५॥

अथ भूगोलस्य भ्रमणार्थमाह ।

वस्त्रच्छन्नं बहिश्चापि लोकालोकेन वेष्टितम् ।

अमृतस्रावयोगेन कालभ्रमणसाधनम् ॥१६॥

तुङ्गबीजसमायुक्तं गोलयन्तं प्रसाधयेत् ।

गोप्यमेतत्प्रकाशोक्तं सर्वगम्यं भवेदिह ॥१७॥

बहिर्गोलेपरि वृत्ताकारेण वस्त्रेण छन्नं भूगोलं लोकालोके-
नोदयास्तसञ्जकवृत्तेन पूर्वोदितक्षितिजवृत्तेनावेष्टितध्रुवयष्ट्युपरि
अमृतस्य जलस्य स्रावयोगेन धाराप्रवाहाभिघातेन तथा काल-
भ्रमणसाधनं तं कुर्याद्यथा नाक्षत्रघटीषट्चा पश्चिमाभिमुखं तस्यैकं
भ्रमणं भवेद्यथा साक्षाद्भूगोलस्य प्रवहवायुना भवति । यदि
जलधाराभिघातेन स्थलविशेषे पर्याप्तस्थानाभावाद् दृष्टान्तगोलस्य

भ्रमणं न भवेत्तदा तुङ्गस्य महादेवस्य बीजेन पारदेन समायुक्तं
तद्गोलयन्त्रं तथा साधयेद्विरचयेद्यथा नाक्षत्रघटीषट्चा पश्चिमाभि-
मुखं तस्यैकं पूर्णं भ्रमणं ध्रुवयष्ट्युपरि भवेत् । एतद्यद्गोलवर्णनं
कृतं तद्गोप्यं कस्मैचिन्न प्रकाशयं यतः प्रकाशोक्तं तद्दर्शनं सर्वगम्यं
सर्वैर्विदितं भवेद्येनास्य महिमा नष्टो भविष्यतीति ॥१६—१७॥

ननु त्वया कथमुक्तमित्याशङ्गां परिहरन्नाह ।

तस्माद्गुरूपदेशेन रचयेद्गोलमुत्तमम् ।

युगे युगे समुच्छिन्ना रचनेयं विवस्वतः ॥१८॥

प्रसादात् कस्यचिद्भूयः प्रादुर्भवति कामतः ।

कालसंसाधनार्थाय तथा यन्त्राणि साधयेत् ॥१९॥

एकाकी योजयेद्बीजं यन्त्रे विस्मयकारिणि ।

तस्माद्गोप्यत्वाद्गुरूपदेशेन परम्पराप्राप्तगुरोः शुद्धभावकथ-
नेनोत्तमममं गोलं गणकः कुर्यात् । अत एव मया गोप्यत्वेन
नातिव्यक्ता तुभ्यं गोलरचना निगदितेति भावः । विवस्वतः
सूर्यमण्डलान्तर्गतविशिष्टदेवस्येयं गोलरूपा रचना युगे युगे
समुच्छिन्ना लुप्तप्राया कस्यचिन्माट्टशस्य सूर्यांशपुरुषस्य प्रसादा
दनुग्रहाद्भूयः कामतस्तत्सूर्येच्छात एव प्रादुर्भवति व्यक्ता भवती-
त्यर्थः । यथा मत्तस्त्वया गोलरचना ज्ञाता तथाऽन्यस्मान्माट्ट-
शादन्यतोऽवगन्तव्या कालस्थानाद्यनन्तत्वादित्याशयः । एवं तथा
गोलयन्त्रवत् कालसंसाधनार्थाय गणकोऽन्यानि यन्त्राणि
साधयेद्रचयेत् । विस्मयकारिणि स्वयंवहादियन्त्रे च गोप्यत्वा-
देकाकी निःसङ्गस्तत्र बीजं पारदं योजयेदिति ॥१८—१९॥

इदानीमन्यानि यन्त्राण्याह ।

शङ्खुयष्टिधनुश्चक्रैश्छायायन्त्रैरनेकधा ॥२०॥

गुरुपदेशाद्विज्ञेयं कालज्ञानमतन्द्रितैः ।

तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः ॥

ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक्कालं प्रसाधयेत् ॥२१॥

पारदाराम्बुसूत्राणि शुल्बतैलजलानि च ।

बीजानि पांसवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः ॥२२॥

शङ्खुयष्टिधनुश्चक्रैः प्रसिद्धैश्छायायन्त्रैश्छायासाधकयन्त्रैरनेकधा
नानाविधगणितप्रकारैर्गुरुपदेशान्निर्व्याजकथनादतन्द्रितैरभ्रान्तैः पुरुषैः
कालज्ञानं विज्ञेयम् । तोययन्त्रं जलयन्त्रं तत् कपालाख्यं
घटपूर्वकपालनिभं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्बालुका-
यन्त्रप्रवृत्तिभिर्मयूरनरवानरैः । मयूराकारं नराकारं वानराकारं
यन्त्रं यत् । तैः ससूत्ररेणुगर्भैः । सूत्रसहिता रेणवो धूलयो
गर्भे मध्ये येषां तैः । मयूराद्युदरस्थापितबालुका धटिकाङ्कित-
सूत्रमार्गेण घटौषद्या तत्तन्मुखेभ्यः स्वतो निःसरन्तीति लोक-
प्रसिद्धैस्तादृशैर्यन्त्रैश्च गणकः सम्यक् कालं प्रसाधयेदित्यर्थः । तेषु
मयूरादिषु यन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योजनयोग्याः ।
ते क, इत्याह । पारदाराम्बुसूत्राणोति । पारदो रसः । पारा
यन्त्रधालिगता अक्षुशाक्तयो रसप्रक्षेपाद्यं धातुजाः काष्ठजा वा
रूपविशेषाः । अम्बु जलम् । सूत्रं मुखविवराहालुकादिनिः-
सारणार्थं लोहतन्तुरूपम् । शुल्बं ताम्रम् । तैलजलानि

तैलमिश्रित पानीयानि । वा बीजानि केवलं पारदप्रयोगः ।
वा केवलं पांसवो बालुकाः । ते प्रयोगा अपि निश्चयेन दुर्लभाः
सन्ति । अत्रादिषु कियत्पारादिदानेन तद्यन्त्रं स्वयं अनेदित्यस्य
ज्ञानं दुर्घटं देशकालयन्त्रपरिमाणाधीनमीश्वरैकगम्यमित्यर्थः ।

शङ्खुयष्ट्यादीनां निर्माणं भास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणि-
यन्त्राध्याये विस्तरतः॥ कृतमिति प्रसिद्धम् ॥२०—२२॥

इदानीं पूर्वोदितेषु यन्त्रेषु प्रसिद्धं कपालयन्त्रमाह ।

ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि ।

षष्टिर्मज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम् ॥२३॥

घटदशाकारं ताम्रपात्रमधश्छिद्रम् । अधोभागे छिद्रं
यस्मिन् तत् । अत्र तथा छिद्रं कार्यं यथाऽमलजलपूर्णे कुण्डे
न्यस्तं सदहोरात्रे षष्टिः षष्टिवारं मज्जति । एवं चेत्तदा तदेव
स्फुटं कपालाख्यं यन्त्रं ज्ञेयम् । यथा मलादीनां प्रवेशा-
च्छिद्रेऽवरोधो न भवेत्तोऽमलाम्भसि कुण्डे न्यस्तमिति । अत्र
सिद्धान्तशेखरे श्रीपतिश्छिद्रादिसाधने विशेषमाह ।

तदाकथं च—

शुल्बस्य दिग्भिर्विहितं पलेर्यत् षडङ्गुलोच्चं दिग्गुणायतास्यम् ।

तदभ्रसा षष्टिपलैः प्रपूर्यं पात्रं घटार्धप्रतिमं घटी स्यात् ॥

सत्रंशमाषत्रयनिर्मिता या ईश्वरः शलाका चतुरङ्गुला स्यात् ।

विद्धं तथा प्राक्तनमत्र पात्रं प्रपूर्यते नाडिकायांस्त्रुना तत् ॥ इति ।

इदानीं पूर्वोदितेषु यन्त्रेष्वतिप्रसिद्धं शङ्खुमाह ।

नरयन्त्रं तथा साधु दिवा च विमले रवौ ।

छायासंसाधनैः प्रोक्तं कालसाधनमुत्तमम् ॥२४॥

दिव्य दिवसे रवौ चाकाशस्य स्वच्छत्वादिमले सति तथा
 कपालयन्त्रवन्नरयन्त्रं शङ्खयन्त्रं च प्रसिद्धमस्ति । 'मयूरनरवानरैः'
 इत्यत्र यन्नरयन्त्रं तच्च नराकृतिं ज्ञेयमिदं च द्वादशाङ्गुलाङ्कितं
 सूत्राकारं वा सप्ततल्लक्षस्तकपरिधिरूपं प्रथमं 'शङ्खयष्टिधनुश्चक्रैः'
 इत्यादिना कथितं तद्विषयं ज्ञेयमिति । अस्य शङ्खोच्छ्वाया-
 संसाधनैराचार्यैरुक्तं साधु कालसाधनं प्रोक्तम् । छायाज्ञानात्
 छायाकर्णज्ञानम् । ततः शङ्खोरिष्टहृतेषु ज्ञानम् । इष्टहृतेरिष्टान्त्या
 ततश्चरज्यासंस्कारेण सूत्रज्ञानं तत उन्नतकालावबोधः सम्यग्भ-
 वतीति सर्वं सिद्धान्तशिरोमण्यादिषु स्फुटमिति ॥२४॥

इदानीं ग्रन्थोपसंहारमाह ।

ग्रहनक्षत्रचरितं ज्ञात्वा गोलं च तत्त्वतः ।

ग्रहलोकमवाप्नोति पर्यायेणात्मवान् नरः ॥२५॥

इति सूर्यसिद्धान्ते ज्योतिषोपनिषदध्यायः ॥२॥

'अत्र रङ्गनाथः 'यथा वेदे आत्मस्वरूपनिरूपणान्नारायणो-
 पनिषदुच्यते तथा ज्योतिःशास्त्रे प्रतिपादितानां ग्रहनक्षत्राणा-
 मितदुग्रन्थैकदेशे स्वरूपादिनिरूपणाञ्ज्योतिःसारं 'ज्योतिषो-
 पनिषदुच्यते' इत्याह । ग्रहनक्षत्राणां चरितं पूर्वाधे यदुक्तं तत्
 तथा तत्त्वतः सूक्ष्मरूपेण निःसंशयं गोलं भूगोलभगोलस्वरूपप्रति-
 पादकमिदमुत्तरेण्ण्णीयमध्यायद्वयं च ज्ञात्वा नरः पुरुषः पर्यायेण
 जन्मान्तरेण स्वाभिलषितं ग्रहलोकमवाप्नोति—इति ।'

अथ वेधार्थं खगोलभगोलस्थितिस्ततो वेधक्रिया च गणकानां विनोदायात्र कथ्यते ।

(१) यत्र खगोले नक्षत्राणां ग्रहाणां च दर्शनं भवति स च पृथिव्या अनन्तदूरे कल्प्यते । अत एव तदपेक्षया सर्वा ग्रहकक्षाः शून्यरूपा इव प्रतिभान्ति । तेन खगोलस्य केन्द्रं कस्यापि ग्रहस्य कक्षाया अभ्यन्तरे यत्र कुत्र बिन्दौ कल्पयितुं शक्यत इति । सर्वदृष्टिस्थानतो नक्षत्रोपरि गता रेखाः समानान्तरा इव दृश्यन्ते । अत एकदृष्टिवशतो यो दृग्गोलस्तत्र यानि नाडीमण्डलादिवृत्तानि तत्समानान्तराणि चान्यदृष्टिजाते दृग्गोले च नाडीवृत्तादौनि भवन्तीति मुहुर्विचार्य मनसि धार्यम् । अथ खगोलभगोल-दृग्गोलानां रचना च भास्कारगोलबन्धाधिकारतो ज्ञेया सर्वेषां वृत्तानां स्थितिश्च तत एव बोध्येति । प्राचीनैर्भुव आकृति-गोलनिभा स्वीकृता परन्तु सम्प्रति समुद्रयात्रादिभिर्नव्यैस्तदा-कृतिर्लघुव्यासोपरि दीर्घवृत्तार्धभ्रमणेन यद्वचनक्षेत्रं तत्सदृशी स्थिरीकृता । तत्र यदि स्वपृष्ठस्थानं अबिन्दौ भवेत् तदा तद्विन्दो या स्पर्शरेखा तत्र यो मुख्यो लम्बः अगसञ्जस्तेन निरक्षीयो व्यास-आसञ्जो यं $\angle$ अगसा = ष, कोणं निर्माति स वेधोपलब्ध-पलः । दीर्घवृत्तकेन्द्रात् के - सञ्जकाया केत्र - रेखा सा च निरक्षीयव्यासेन यं $\angle$ अकेसा = ष कोणं निर्माति स च वास्तवपलः कथ्यते । अथ वेधोपलब्धतो वास्तवपलज्ञानं त्रियते अ = पृथिव्या बृहद्व्यासार्धम् । क = पृथिव्या लघुव्यासार्धम् (मदीर्घवृत्तलक्षणं द्रष्टव्यम्) अ बिन्दोः कोटिः = र । के - केन्द्रात् तद्भुजः = य तदा रूपत्रिज्यायाम्

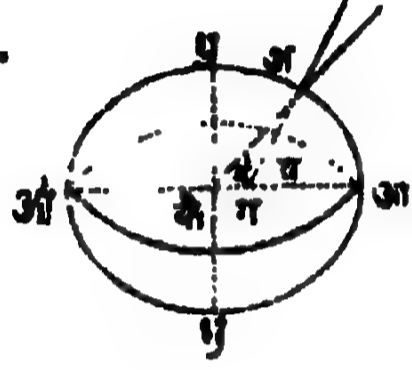
$$\text{स्यर्ष} = \frac{r}{y}, \quad \text{स्यष} = \frac{r}{y(1-d^2)} ;$$

$$\text{अतः स्यर्ष} = (1-d^2) \text{स्यष} \dots \dots \dots (१)$$

अथवा

$$\text{स्य} (\text{ष} - \text{र्ष}) = \frac{\text{स्यष} - (1-d^2) \text{स्यष}}{1 + (1-d^2) \text{स्यर्ष}} = \frac{d^2 \text{स्यष}}{1 - d^2 \text{ज्या}^2 \text{ष}}$$

अतः खल्वन्तरतः ष - र्ष

$$= \frac{\text{ष} - \text{क}}{\text{ष}} \text{ज्या}^2 \text{ष} = \frac{\text{ज्या}^2 \text{ष}}{१ - d^2} \dots \dots (२)$$

एतेन ('अथवाक्षिपलांशघातजोवा त्रिग-
तीहृत्' इत्यादि महीयं पद्यमुपपद्यते ।

एवमत्र कोष - ऊर्ध्वाधररेखावशेन दीर्घवृत्तकेन्द्रतो ग्रहाणां
नतांशादिज्ञानायायं वास्तवपल उपयुक्त इति ।

$$\text{अथ} \quad \frac{r}{y} = \frac{r}{R} \text{स्य ष},$$

$$\frac{r}{k} = \frac{y}{\text{ष}}$$

$$\frac{\left(\frac{r}{k}\right)^2}{k^2 \text{ज्या}^2 \text{ष}} = \frac{\left(\frac{y}{\text{ष}}\right)^2}{\text{ष}^2 \text{कोज्या}^2 \text{ष}} = \frac{1}{\text{ष}^2 \text{कोज्या}^2 \text{ष} + k^2 \text{ज्या}^2 \text{ष}} ;$$

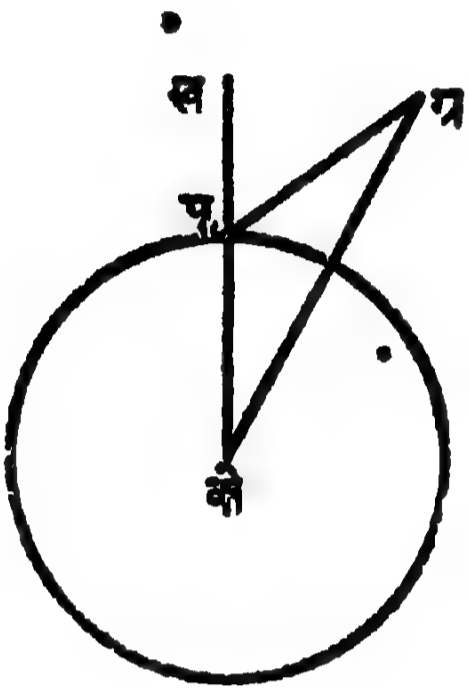
$$\text{अतः} \quad r^2 = \frac{k^2 \text{ज्या}^2 \text{ष}}{\text{ष}^2 \text{कोज्या}^2 \text{ष} + k^2 \text{ज्या}^2 \text{ष}}, \quad y^2 = \frac{\text{ष}^2 \text{कोज्या}^2 \text{ष}}{\text{ष}^2 \text{कोज्या}^2 \text{ष} + k^2 \text{ज्या}^2 \text{ष}} ;$$

$$\text{अतः} \quad \text{कोष}^2 = \frac{\text{ष}^2 \text{कोज्या}^2 \text{ष} + k^2 \text{ज्या}^2 \text{ष}}{\text{ष}^2 \text{कोज्या}^2 \text{ष} + k^2 \text{ज्या}^2 \text{ष}},$$

$$\text{ततः खल्वन्तरतः कोष} = \text{ष} (1 - \text{गज्या}^2 \text{ष}) \left(\text{यदि ग} = \frac{\text{ष} - \text{क}}{\text{ष}} \right) \dots (३)$$

अनेन भूकेन्द्रात् खपृष्ठस्थानस्योच्छ्रितिज्ञानं भवति ।

(२) एतदुच्छ्रितिव्यासार्धेन यो गोलः स खपृष्ठस्थाने. ग्रह-
वेधादौ भूगोला भवितुमर्हतीति कल्प्यतेऽस्य गो जस्य केपृ—ऊर्ध्वाधर

रेखा, ग्र—ग्रहविम्बम् । . खपृग्र = पृष्ठोय-
नतांशाः = पृ । $\angle$ पृकेग्र = गर्भीयनतांशाः
= ग । $\angle$ पृग्रके = गर्भपृष्ठनतांशान्तरं
दृग्लम्बनम् = दृलं । तदा त्रिकोणमित्या
पृकेग्र—त्रिभुजे रूपव्यासार्धे

$$\text{ज्यादृलं} = \frac{\text{केपृ} \cdot \text{ज्यापृ}}{\text{केग्र}} = \text{ज्यापृ} \cdot \text{ज्यापृ},$$

यदि $\frac{\text{केपृ}}{\text{केग्र}} = \text{ज्यापृ}$, केपृ = पूर्वसाधिता भूकेन्द्रात् पृष्ठोच्छ्रितिः
= छि । यदि पृ = ९० । तदा दृग्लम्बनं परमं दृग्लम्बनम् = प ।
इति प्रसिद्धम् ।

एवम् ज्यादृलं = ज्यापृ. ज्यापृ.....(४)

(३) कल्प्यते एकस्मिन्नेव याम्योत्तरवृत्ते पृ_१, पृ_२ द्वे पृष्ठस्थाने
ययोर्वेधोपलब्धे पलमाने क्रमेण ष, ष, सञ्जे । ततस्ताभ्यां
वास्तवपलमाने ध, ध, विदिते भविष्यतः । अथ ग्र—ग्रहवेधेन
क्रमेण पृष्ठीया नतांशाः पृ_१, पृ_२ सञ्जकाः । तदा $\angle$ ख पृ_१
ग्र = पृ_१ ।

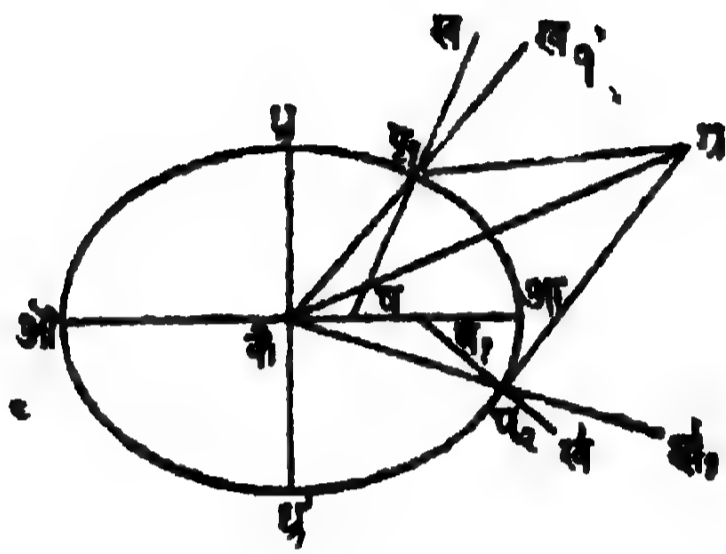
$\angle$ खपृ_२ग्र = पृ_२ । तत्र पृष्ठस्थानद्वयवशेन क्रमेण दृग्लम्बने
दृल_१, दृल_२, अर्थात् $\angle$ केग्रपृ_१ = दृल_१, $\angle$ केग्रपृ_२ = दृल_२ ।
तदा चेत्येण

$$\angle \text{पृ}_1 \text{ग्र पृ}_2 + \angle \text{पृ}_1 \text{के पृ}_2 = \angle \text{ख, पृ}_1 \text{ग्र} + \angle \text{ख, पृ}_2 \text{ग्र}$$

$$= \text{पृ}_1 - (\text{ध} - \text{ष}) + \text{पृ}_2 - (\text{ध}_2 - \text{ष}_2) = \text{दृल}_1 + \text{दृल}_2 + \text{ष} + \text{ष}_2$$

अतः $दृल_१ + दृल_२ = पृ_१ + पृ_२ - ष - ष_१$ । अतः,
दृल_१ + दृल_२ इति विदितं जातम् । तन्नाम म ज्ञेयम् । अतः

$$\text{ज्यादृल}_१ = \text{ज्या} (म - दृल_१)$$

$$\text{यदि } पृ'_१ = पृ_१ - (ष - ष'_१),$$

$$पृ'_२ = पृ_२ - (ष_१ - ष'_१)$$

$$\text{केपृ}_१ = र_१, \text{ केपृ}_२ = र_२,$$

$$\text{केप्र} = का, \text{ तदा ज्यादृल}_१$$

$$= \frac{र}{का} \text{ ज्यापृ}'_१ =$$

$$\frac{र}{का} (१ - गज्या'ष) \text{ ज्यापृ}'_१ = ज्याप (१ - गज्या'ष) \text{ ज्यापृ}'_१,$$

$$\text{एवं ज्यादृल}_२ = ज्याप (१ - गज्या'ष_१) \text{ ज्यापृ}'_२,$$

$$= ज्या (म - दृल_१) = कोज्यादृल, ज्याम - ज्यादृल, कोज्याम$$

अयं ज्यादृल, अनेन भक्तः

$$\text{कोज्यादृल, ज्याम} - \text{कोज्याम} = \frac{(१ - गज्या'ष_१)}{(१ - गज्या'ष)} \times \frac{\text{ज्यापृ}'_२}{\text{ज्यापृ}'_१}$$

अनेन दृल, इत्यस्य मानं विदितं स्यात्

$$\text{ततः ज्याप} = \frac{\text{ज्यादृल}_१}{(१ - गज्या'ष) \text{ ज्यापृ}'_१} । \text{ एवं परमदृग्वस्त्रं विज्ञाय}$$

ततः पृष्ठीच्छितिज्ञानतो ग्रहकर्णज्ञानं सुलभमिति ।

(४) अथ याम्योत्तररेखाज्ञानार्थं रात्रौ भूपृष्ठस्थदृष्ट्या त्रिज्या-
तुल्यया दृष्ट्या किमपि नक्षत्रं विध्येत् । यद्ययं नक्षत्रविम्बोपरि
स्थिरं कार्यम् । एवं रात्रौ कतिपयवारं तन्नक्षत्रविम्बं विद्धा
तदुपरि यद्यग्राणि न्यसेत् । यष्टिमूलानि तु सर्वाणि दृष्टिस्थाने
मिक्षितानि स्थाप्यानि । ततो रेखागणितयुक्त्या यद्यग्रतयोपरि
गतं वृत्तं कार्यं तच्चैतद्यद्यग्रगतं भवति । तद्वृत्तं च नक्षत्राहोरात्र-
हत्तसमानान्तरम् । तत्केन्द्रं ज्ञात्वा दृष्टिस्थानात् केन्द्रगता रेखा

तायां । सैव ध्रुवयष्टिर्भवति । यद्याग्रात् क्षितिजोपरि यो लम्बी
दृष्टिस्थानात्तन्मूलगतां रेखा स्वस्थाने याम्योत्तररेखा स्यात् ।
तद्रेखास्थनलिकया दूरस्थामुच्छ्रितां पताकां तथा विधेद्यथा
याम्योत्तररेखास्थनलिकामूलाग्ररेखायामेव पताकादर्शनं भवेदेवं
पताकास्थानं याम्योत्तररेखायां जातम् । पुनः पताकास्थाने
याम्योत्तररेखायां नलिकां विन्यस्य तदग्रे उत्तरदिशि दूरे
पताकां संस्थाप्य पूर्वविधिनाऽन्यो याम्योत्तररेखागतो बिन्दुर्विज्ञेयः ।
एवं याम्योत्तररेखास्थानां बिन्दूनां तदन्तरयाजनानां च युगपज्ज्ञानं
जायत इति ।

(५) अथ वेधोपलब्धग्रहनतांशादितो गर्भीयनतांशादिज्ञानं
क्रियते । कल्प्यते दृष्टिस्थानतो योजनग्रहकर्णः = क । दिगंशाः = दि ।
उन्नतांशाः = उ । तदा प्रसिद्धज्यौतिषसिद्धान्ततो भुजादिमानम् ।
सर्वत्रात्र रूपमिता त्रिज्या बोध्या ।

भु = क . कोज्याउ . ज्यादि ।

को = क . कोज्याउ . कोज्यादि ।

शं = क . ज्याउ ।

भूकेन्द्राभिप्रायेण दृष्टस्थानीयक्षितिज—सममण्डलादीनां
समानान्तरैः क्षितिजसममण्डलादिभिः (तत्र तेषां मानानि क,
उ, दि कल्पयित्वा)

भु' = क . कोज्याउ' . ज्यादि' ।

को' = क . कोज्याउ . कोज्यादि' ।

शं = क . ज्याउ' ।

भूकेन्द्रतो दृष्टिस्थानरूपग्रहस्य भुजकोटिशङ्कः (भु", को", शं

भु" = क्षिज्या (अ - श')

को" = ०

श' = द्विकोच्या (अ—अ)

द्वितीयद्वितीययोरन्तरेण

अत्र वेधोपलब्धा अक्षांशाः = अ । , वास्तवाक्षांशा भूकेन्द्राभि-
प्रायेण = अ । भूकेन्द्रात् पृष्ठस्थानोच्छ्रितिस्र = द्वि ।

पञ्चदशं कं मानेन विभज्य यदि $\frac{क}{क} = फ$ । तदा

फकोच्याउ च्यादि = कोच्याउ' च्यादि'—च्यापच्या (अ—अ') ।

फकोच्याउकोच्यादि = कोच्याउ' कोच्यादि' ।

फ. च्याउ = च्याउ'—च्याप कोच्या (अ—अ')

अत्र च्याप = स्वदेशीय परमदृग्मखनच्या ।

• अत्र प्रथमं कोच्यादि' अनेन द्वितीयं 'च्यादि' अनेन च
सङ्गुण्यान्तरतः

फकोच्याउच्या (ह'—दि) = कोच्यादि' च्यापच्या
(अ—अ') ... .. ' ... .. (अ)

एवमेव प्रथमं च्यादि' अनेन द्वितीयं कोच्यादि' अनेन च
सङ्गुण्य योजमतः

फ कोच्या उ कोच्या (दि'—दि)

= कोच्याउ'—च्यादि' च्यापच्या (अ—अ') ... .. (क)

(अ) इदं (क) अनेन विभज्य

स्य (दि'—दि) = $\frac{\text{कोच्यादि'च्याप च्या (अ—अ')}}{\text{कोच्याउ'—च्यादि'च्यापच्या (अ—अ')}} \dots (+ १)$

(+ १) अत्र यदि म = $\frac{\text{च्याप च्या (अ—अ')}}{\text{कोच्याउ'}}$

तदा स्य (दि'—दि) = $\frac{म \cdot \text{कोच्यादि'}}{१—म च्यादि'}$ ... .. (ग)

वा, सरस्वतिकोणमितिश्रेणीतः

$$\text{दि'—दि} = \text{मज्याग} + \frac{\text{म. १ ज्या २ ग}}{२} + \frac{\text{म. २ ज्या ३ ग}}{३} + \dots$$

$$\text{अत्र ग} = ९०—\text{दि'}$$

अनुपातेन विकलात्मकमानम्

$$\text{दि'—दि} = \frac{\text{म. ज्याग}}{\text{ज्या १'}} + \frac{\text{म. १ ज्या २ ग}}{२ \text{ ज्या १''}} + \frac{\text{म. २ ज्या ३ ग}}{३ \text{ ज्या १'''}} + \dots$$

अथवा यदि (ग) समीकारणे यदि ज्याच = मज्यादि' तर्हि .

$$\text{स्य (दि'—दि)} = \frac{\text{ज्या च . कोसदि'}}$$

$$= \text{स्य च . स्य (४५^{\circ} + \frac{\text{च}}{२}) कोसदि' } \dots \dots \dots (घ)$$

एवं (ग), (घ) वलेन दि'—ज्ञानतो दि—ज्ञानम् । दि—ज्ञान-

तश्च दि'—ज्ञानमिति स्फुटं गणितविदाम् ।

अथ (अ), (क) एतद्द्वयं क्रमेण ज्या ३ (दि'—दि),
कोज्या ३ (दि'—दि) आभ्यां सङ्गुण्य ततो योजयित्वा पुनः
कोज्या ३ (दि'—दि) अनेनापवर्त्य

$$\text{फ. कोज्या ३} = \text{कोज्या ३'—ज्यापज्या (अ—अ')} \frac{\text{कोज्या ३ (दि' + दि)}}{\text{कोज्या ३ (दि'—दि)}}$$

$$\text{अत्र यदि सख} = \text{स्य (अ—अ')} \frac{\text{कोज्या ३ (दि' + दि)}}{\text{कोज्या ३ (दि'—दि)}} \text{ तदा}$$

$$\text{फकोज्या ३} = \text{कोज्या ३'—ज्याप कोज्या (अ—अ') सख ।}$$

$$\text{फ ज्या ३} = \text{ज्या ३'—ज्याप कोज्या (अ—अ') ।}$$

दिगंशान्तरसाधनवत्

$$\text{फंज्या (उ'—उ)} = \text{ज्याप कोज्या (अ—अ')} \frac{\text{ज्या (उ' + उ)}}{\text{कोज्या ३}}$$

$$\text{फकोज्या (उ'—उ)} = १—\text{ज्यापकोज्या (अ—अ')} \frac{\text{ज्या (उ' + उ)}}{\text{कोज्या ३}}$$

$$स (उ' - उ) = \frac{\text{न्यापकोज्या (च-च')} \cdot \frac{\text{कोज्या (उ'+उ)}}{\text{कोज्या}}}{1 - \text{न्याप कोज्या (च-च')} \cdot \frac{\text{न्या (उ'+उ)}}{\text{कोज्या}}}$$

$$\text{अत्रापि यदि म} = \frac{\text{न्याप कोज्या (च-च')}}{\text{कोज्या}}$$

$$\text{तदा स (उ' - उ) = } \frac{\text{मकोज्या (उ'+उ)}}{1 - \text{मन्या (उ'+उ)}}$$

$$उ' - उ = \frac{\text{म न्याम}}{\text{न्या १}} + \frac{\text{म २ न्या २ क}}{\text{२ न्या १}} + \frac{\text{म ३ न्या ३ व}}{\text{३ न्या १}} + \dots$$

$$\text{अत्रापि ग} = ९० - (उ' + उ)$$

$$\text{अत्रापि यदि ज्याच} = \text{मन्या (उ' + उ) तदा}$$

$$\text{स (उ' - उ) = सचस (४५ + \frac{\text{च}}{२}) सग ।}$$

अत्र दक्षिणदिगंशान् प्रकल्प्य सर्वं गणितं प्रदर्शितम् । उत्तर-
दिगंशांश्च ऋणं प्रकल्प्य पूर्ववद्गणितं कार्यम् ।

(६) विषुवदृत्तं क्षितिजमुत्पण्डलं याम्योत्तरवृत्तमयमप्रोतं च
सममण्डलं प्रकल्प्य पूर्वप्रक्रमोक्तविधिना

भूगर्भाभिप्रायेण

भूपृष्ठाभिप्रायेण

भु = ककोज्याक्राकोज्यावि

भु' = क. कोज्याक्रा' कोज्यावि

को = ककोज्याक्रा'ज्यावि

को' = क' कोज्याक्रा' ज्यावि

च = कज्याक्रा

च' = क'ज्याक्रा'

गर्भाभिप्रायेण पृष्ठस्यानुरूपप्रज्ञस्य यदि विषुवांशाः = वि

तदा तस्य भुजादयः = भु', को', च—

भु' = द्विकोज्याप्रकोज्यावि

को' = द्विज्याच'

गर्भाभिप्रायेण पृष्ठान् विशेष्य

क'कोज्याक्रा'कोज्यावि' = ककोज्याक्रा कोज्यावि

—छि'कोज्याष' कोज्यावि' ।

क'कोज्याक्रा' ज्यावि' = क कोज्याक्रा ज्यावि

—छि' कोज्याष' ज्यावि' ।

क' ज्याक्रा' = क ज्याक्रा —छि'ज्याष' ।

तत एतेभ्यः पूर्ववत् ।

फ कोज्याक्रा'कोज्यावि' = कोज्याक्रा कोज्यावि

—ज्याप कोज्याष' कोज्यावि' ।

फ कोज्याक्रा' ज्यावि' = कोज्याक्रा ज्यावि

—ज्याप कोज्याष' ज्यावि' ।

फ ज्याक्रा' = ज्याक्रा—ज्याप ज्याष' ।

एतेभ्यस पूर्ववत् ।

फ कोज्याक्रा'ज्या(वि—वि)

= ज्याप कोज्याष'ज्या(वि—वि) ... .. (ष)

फ कोज्याक्रा'कोज्या (वि—वि)

= कोज्याक्रा—ज्यापकोज्याष' कोज्या (वि—वि) ... .. (क)

अतः स (वि—वि) = $\frac{\text{ज्याप कोज्याष'ज्या (वि—वि)}{\text{कोज्याक्रा—ज्यापकोज्याष' कोज्या (वि—वि)}}$ ।

यदि . म = $\frac{\text{ज्यापकोज्याष' कोज्याक्रा}}{\text{कोज्याक्रा}}$ तर्हि

स (वि—वि) = $\frac{\text{म ज्यान}}{\text{१—म कोज्यान}}$ अतः वि—वि = नतज्यासः = न ।
अस्मात्

वि—वि = $\frac{\text{म ज्यान}}{\text{ज्या १}} + \frac{\text{म ज्या २ न}}{\text{२ ज्या १}} + \frac{\text{म ज्या ३ न}}{\text{३ ज्या १}} + \dots (१)$

यदि च = मः कोज्या तर्हि पूर्ववदेव

स्य (वि—वि) = सच स्य (४५° + ५) स्यन ।

(घ), (क) एतद्वयं क्रमेण ज्या ३ (वि—वि),

कोज्या ३ (वि—वि) अनेन सङ्गुह्य ततो योजनतः पश्चात्

कोज्या ३ (वि—वि) अनेनापवर्त्य

फ कोज्याक्रा' = कोज्याक्रा—ज्यापकोज्याअ $\frac{\text{कोज्या } ३ (\text{वि} + \text{वि} - २\text{वि})}{\text{कोज्या } ३ (\text{वि} - \text{वि})}$ ।

फ ज्याक्रा' = ज्याक्रा—ज्याप ज्याअ । अत्र यदि कोस्य

= कोस्यअ $\frac{\text{कोज्या } (न + ३)}{\text{कोज्या } ३}$ तदा (ख = विषुवांशसम्बन्धम्)

फ कोज्याक्रा' = कोज्याक्रा—ज्यापज्याअ कोस्यख ।

फ ज्याक्रा' = ज्याक्रा—ज्याप ज्याअ ।

ततः पूर्वरीतिवदेव

फ ज्या (क्रा'—क्रा) = ज्यापज्याअ $\frac{\text{ज्या } (क्रा - ख)}{\text{ज्याख}}$ ... (ग)

फ कोज्या (क्रा—क्रा) = १—ज्याप ज्याअ $\frac{\text{कोज्या } (क्रा - ख)}{\text{ज्याख}}$ ... (घ)

स्य (क्रा—क्रा) = $\frac{\text{ज्याप ज्याअ } \frac{\text{ज्या } (क्रा - ख)}{\text{ज्याख}}}{१ - \text{ज्याप ज्याअ } \frac{\text{कोज्या } (क्रा - ख)}{\text{ज्याख}}}$

यदि म = $\frac{\text{ज्याप ज्याअ}}{\text{ज्याख}}$ । ग = क्रा—ख ।

तदा क्रा—क्रा = $\frac{मज्याग}{ज्या१} + \frac{म१ज्या२ग}{२ज्या१} + \frac{म२ज्या३ग}{३ज्या१} + \dots \dots (२)$

यदि च = मकोज्या तर्हि

स्य (क्रा—क्रा) = सच स्य (४५° + ५) स्यग ।

(ग), (घ) एतद्वयं क्रमेण कोच्या (क्रा—क), ज्या (क्रा—क) अनेन सङ्गुण्य, संयोज्य, ज्या (क्रा—क) अनेनापवर्त्य

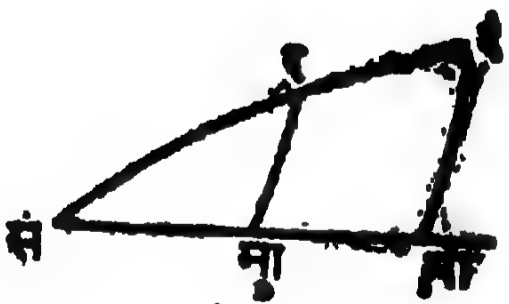
$$फ = \frac{ज्या (क्रा—क)}{ज्या (क्रा'—क)} \quad , \quad ज्या \frac{१}{२} दृविं = \frac{ज्या \frac{१}{२} दृविं}{फ}$$

पूर्वकपाले नतकालं प्रकल्प्य विषुवांशे लम्बनमानीतं पश्चिम-
कपाले नतकालमानमृणं ज्ञेयम् । एवमुत्तरां क्रान्तिं प्रकल्प्य
क्रान्तौ नतिमानमानीतं दक्षिणक्रान्तौ च क्रान्तिमानमृणं प्रकल्प्य
नतिमानमानेयम् ।

(७) क्रान्तिवृत्तीयभुजांशान् विषुवांशान् शरं क्रान्तिं
विविभनतांशान् पलभागान् प्रकल्प्य चतुर्थप्रक्रमयुक्तिवत् भुजांश-
संबन्धिलम्बनं शरसंबन्धि नतिमानं चागमिष्यति ।

(८) पूर्वोक्तप्रकारतो ग्रहयोः परमलम्बनवशेन क्षणयो-
र्ज्ञानं कृत्वा यष्टिद्वितयेन मूलमिलितेन वेधेन तयोरन्तरांशान्
विज्ञाय त्रिकोणमित्या विम्बान्तरसूत्रज्ञानं कर्तव्यम् । एवं रवितः
सर्वेषां ग्रहाणां विम्बान्तरसूत्राणि प्रत्यहं साध्यानि । प्रत्यहं
रविलम्बकोणज्ञानेन द्वयोर्द्वयोर्विम्बान्तरसूत्रयोरन्तरकोणज्ञानं च
भवति । ततो विम्बान्तरसूत्रैस्तदन्तर्गतकोणैश्च रविवशेन ग्रहक्षया-
कृतिज्ञानं सुलभम् ।

(९) कल्प्यते एकस्य स्थिरनक्षत्रस्य याम्योत्तरवृत्ते
यदाऽऽगमनं जातं ततोऽनन्तरं क—कालान्ते र—रवेरागमनमभूत् ।

तत्र ध्रुवप्रोतकरणेन तत्क्रान्तिः रमृ = क्रा
/ज्ञाता । ततो द्वितीयदिशि तस्यैव स्थिर-
नक्षत्रस्य याम्योत्तरवृत्तागमनानन्तरं रवे-
र्याम्योत्तरवृत्ते स्थितिः क—कालान्तरेऽभूत् ।

वेधेनैतत्क्रान्तिः रं मां = क्रा' जाता । क—क—कालयोरन्तरं
 च शीतयुक्त्या रविषुवांशान्तरेण समं मामा'—तुल्यं प्रसिद्धमेव ।
 अथ गोले विषुवांशात्तरितं नाडीमण्डले बिन्दुद्वयं कृत्वा
 तत्र ध्रुवप्रोतकरणेन तत्र क्रान्तिदामिनेन च र, रं बिन्दुद्वयस्य
 क्रान्तिवृत्तगतस्य ज्ञानं बिन्दुद्वयोपरिगं महद्वृत्तं क्रान्तिवृत्तं स्यात् ।
 ततो नाडीमण्डले क्रान्तिमण्डलसम्पातोत्पन्नकोणस्य परम-
 क्रान्तेर्मानं सुलभम् । अथ यदि मामा' = अ संमा = वि,
 समा' = वि, मार = क्रा, मारं =, क्रा, परमक्रान्तिमानम् = पा
 तदा चापौयत्रिकोणमित्या ।

ज्याधि = कोस्यपा स्यक्रा ।

ज्या (वि + अ) = कोस्यपा स्यक्रा' ।

अतः $\frac{\text{ज्या (वि + अ)}}{\text{ज्याधि}} = \frac{\text{स्यक्रा}'}{\text{स्यक्रा}}$

वा, कोज्या अ + ज्याअ कोस्यवि = स्यक्रा कोस्यक्रा ।

ततः कोस्यवि = $\frac{\text{स्यक्रा कोस्यक्रा} - \text{कोज्याअ}}{\text{ज्याअ}}$ ।

अनेन विषुवांशज्ञानं ततः परमक्रान्तेः सम्पातस्य ज्ञानं सुलभम् ।
 अत्रैकस्मिन् दिनेऽयनांशगतिरनिर्वाच्या सूक्ष्मयन्त्रतोऽपि वेधेनानि
 श्रिता व्यवहारानर्हा गणकेन ध्येयेति । एवं रविकक्षाक्रान्ति-
 वृत्तस्य तन्नाडीवृत्तसम्पातस्य परमक्रान्तेषु ज्ञानं सुलभमिति ।
 एकदिने परमक्रान्तेषुलनं च व्यवहारानर्हं सुधीभिर्न ध्येयमिति ।

(२०) पूर्वोक्तप्रकारेणोष्टसमये क्रान्तिवृत्तं स्थिरं कृत्वा
 नक्षत्रोपरि क्रान्तिप्रोतेन सम्पातात् सायनर भ्रुवाः कदम्बप्रोत्तीयाः
 शराश्च विज्ञेयाः । एवं बहूनां नक्षत्राणां भ्रुवाः शराश्च वेधेन
 निर्णयि सारणा विज्ञेयाः । द्वितीयवर्षे पुनः क्रान्तिवृत्तं स्थिरं

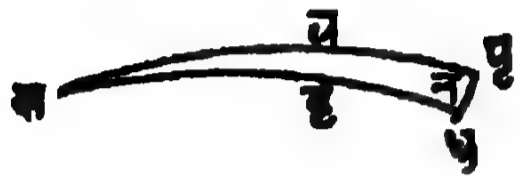
हत्वी तद्व्यतस्तोषामिव नक्षत्राणां सम्पाताद्भ्रुवाः कदम्बप्रोते
पराश्च वेधेन बोद्धव्याः । अथ प्रत्येकनक्षत्रस्य गतवर्त्तमान-
ध्रुवयोरन्तरं समानमुपलभ्यते अथवा गतवर्त्तमानवर्षयोः ससा
एवोपलभ्यन्ते । अतो लाघवेन नक्षत्रध्रुवान्तरसमा क्रान्तिवृत्ते
सम्पातगतिरयनांशगत्याख्या प्राचीनैः कल्पितेति ।

(११) रात्रौ क्रान्तिवृत्तगतनक्षत्रेभ्यो ज्ञातध्रुवेभ्यः क्रान्ति-
वृत्तं स्थिरौकृत्य ग्रहविम्बोपरि कदम्बप्रोतवृत्तेन सम्पाततस्तत्
स्थानं ज्ञेयम् । ग्रहविम्बकर्णेन कदम्बप्रोते ज्ञातशरांशेभ्यश्च
त्रिकोणमित्या स्थानीययोजनकर्णस्य क्रान्तिवृत्त धरातलगतस्य
ज्ञानं च सुलभम् । एवं प्रत्यहं स्थानवेधः स्थानीयकर्णज्ञानं च
सुलभम् । एवं प्रत्यहं स्थानवेधः स्थानीयकर्णज्ञानं च कार्यं
भगणान्तं यावत् । ततो भगणभोगकालेन चक्रकला भक्ताः
फलं गतिकला सः कल्पकुदिनगुणा कल्पभगणकलास्ततः
कल्पभगणमानं सुबोधम् । स्थानीयकर्णज्ञानेन यत्र दिने परमं
कर्णमानं देवोच्चस्थानं ज्ञेयम् । द्वितीयभगणपरिवर्त्तनसमये
पुनर्वेधेनोच्चस्थानं विदितं स्यात् तदन्तरकालेन तदुच्चान्तरकक्षा-
तस्तद्दिनगतिस्ततो भगणमानं सुबोधम् । एवं वेधेन सर्वदा
सायनभगणमानमेवोपलभ्यते, अयनांशानामज्ञानात् प्राचीने-
र्निरयणभगणा उच्यन्ते । एवं कदम्बप्रोते प्रत्यहं शरमानं विद्वा
तदभावस्थानं पातस्थानं ज्ञेयम् । द्वितीयपरिवर्त्तनसमये पुनः पात-
स्थानं विज्ञाय तदन्तरवशात्तद्भगणज्ञानं कार्यम् । ग्रहयोराकर्षण-
वशेनेकस्य कक्षा न वृत्ताकारा किन्तु दीर्घवृत्ताकाराऽस्तीति संप्रति
नव्यैर्वेधेन निश्चितम् । दीर्घवर्त्तुले कथं ग्रहा भ्रमन्ति तत्र सृष्टीकरणं
कक्षमित्याद्यर्थं महौर्ध्ववृत्तवृत्तं दुर्धरचारस्यैतद्वयं द्रष्टव्यम् ।

(१२) अथ ध्रुवतारा या लोके प्रसिद्धा सा, सम्यति नाडीवृत्तपृष्ठीयकेन्द्रे नातस्तद्द्वेधेन प्राचीनरौत्या पलज्ञानं न भवति । तद्द्वेधेन कथं पलज्ञानं भवेदेतदर्थं क्रिया प्रदर्शयते ।

कल्प्यते ख = खस्वस्तिकम् । खपृ

= वास्तवयाम्योत्तरवृत्तं नाडीमण्डल पृष्ठकेन्द्रगतम् । नाडीमण्डलपृष्ठकेन्द्रं

ख = पृ । ध्रुववेधेन प्राचीनरौत्याऽऽक्षांशाः = अ, तल्लम्बांशाच्च

खध्रु = ९० - अ । खपृ = वास्तवपलकोटिः = ९० - प ।

न = नतकालमानम् । खध्रु = दृ । खपृ = ल ।

ल - दृ = ध्रुवोन्नतांशाः - वास्तवाक्षांशाः = य । पृध्रु = द्युज्या-
क्षांशा = द्यु ।

अथ चापीयत्रिकोणमित्या

कोज्यादृ = कोज्याल . कोज्याद्यु + ज्याल . ज्याद्यु कोज्याम

= कोज्या (दृ + य) कोज्याद्यु + ज्या (दृ + य) ज्याद्यु कोज्याम

= (कोज्यादृ - यज्यादृ - $\frac{य^२}{४}$ कोज्यादृ + $\frac{य^३}{४}$ ज्यादृ + ...) (१ - $\frac{१}{२}$ द्यु १ + ...)

+ (ज्यादृ + यकोज्यादृ - $\frac{य^२}{४}$ ज्यादृ + ...) (द्यु - $\frac{द्यु^३}{४}$ + ...) कोज्याम

अस्मात् य मानं द्यु - वर्मघनादिघातरूपायां श्रेष्ठ्यामाप्स्यते ।

ज्यादृ . पनेन विभक्ते लघुसङ्ख्यायाश्चतुर्थघातादिमानानि

खल्पान्तरात् लब्धा

कोस्यदृ = कोस्यदृ - य + द्युकोज्याम - $\frac{य^२}{४}$ कोस्यदृ - $\frac{द्यु^२}{४}$ कोस्यदृ

+ द्युकोस्यदृकोज्याम + $\frac{य^३}{४}$ + $\frac{द्यु^३}{४}$ - $\frac{य^२$ द्यु कोज्याम

- $\frac{द्यु^३}{४}$ कोज्याम ;

अतः य = द्युकोज्यान - $\frac{१}{३}$ कोस्पट्ट (य^१ + द्यु^१ - २द्युयकोज्यान)
+ $\frac{१}{३}$ (य^२ + ३यद्यु^२ - ३य^१द्युकोज्यान - द्यु^२कोज्यान)

अत्र द्वितीयादिपदानां त्यागात् प्रथमं य = द्युकोज्यान ।
य^२ - आदिपूत्यापनेन द्वितीयं य = द्युकोज्यान - $\frac{१}{३}$ द्यु^२कोस्पट्ट
ज्या^२न । इदं मानं यवर्गे, प्रथमं यमानं य—घने समुत्थाप्य

य = द्युकोज्यान = $\frac{२}{३}$ कोस्पट्टज्या^२न + $\frac{२}{३}$ कोज्यानज्या^२न
यदि य, द्यु विकलासु प्रकाशयेते तदा

य = द्युकोज्यान - $\frac{२}{३}$ ज्या^१'कोस्पट्टज्या^२न + $\frac{२}{३}$ ज्या^१'को
ज्यानज्या^२न । अन्तिमपदस्य तात्कालिकीं गतिं शून्यां प्रकल्प्य
महत्तममानम् ३ कोज्या^२ - १ = ० अनेन समीकरणेन

$\frac{२}{६\sqrt{३}}$ द्यु^२ज्या^१' इदमायाति । संप्रति द्युमानं वेधेन
१° । ३०' अस्मात्प्रगमायाति । अतः परमाधिकस्यान्तिमपदस्य
मानं ०' . ५ अस्मादस्य तत्त्यागेन वास्तवाक्षांशाः

= अ - द्युकोज्यान + $\frac{२}{३}$ ज्या^१'स अज्या^२न ।

ध्रुवतारा न नाडौमण्डलपृष्ठे स्थिरित्यस्य ज्ञानं कमलाकर-
स्याप्यासीदत एव स स्वमिद्वान्ततत्त्वविवेके

‘ध्रुवतारां स्थिरां ग्रन्थे मन्यन्ते ते कुबुद्धयः ।

साकं तैस्तु विवादोऽपि सतां मूढत्वमेव हि ॥ इति लिखति ।

एवं पूर्वोदितवेधविधिना ग्रहाणां सर्ववस्तुज्ञानं भवति
ग्रन्थगौरवभयेन संचिन्तितम् ।

ईषदीषदिह मध्यगमादौ ग्रन्थगौरवभयेन मयोक्ता ।

वासना मतिमता सकलोऽद्या गोलबोध इदमेव फलं हि ॥

इति भास्करोक्तिश्चेत्यलं पल्लवितेन । यच्छा शङ्खुत्रितयमित्यादि
 यष्टियन्त्रे रवेरहोरात्रं स्थिरं प्रकल्प्य भास्करेण सर्वं स्थूलमानौतं
 तच्च गोलविदां स्फुटमेव । एवं तस्य फलकादियन्त्रेष्वपि स्थूलता
 सुधिया विज्ञेयेति ।

सीताप्रियालौसम्प्रीत्यै सुधाकरहृदस्तथा ।

सुखायामृतवर्षिण्यां ज्यौतिषोपनिषद्गता ॥२॥

इति सुधाकरद्विन्दिकृतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधावर्षिण्यां
 ज्यौतिषोपनिषदध्यायः ॥२॥

अथ मानाध्यायः ।

तत्र तावत् प्रसिद्धानि नव मानान्याह ।

ब्राह्मं दिव्यं तथा पितृं प्राजापत्यं गुरोस्तथा ।

सौरं च सावनं चान्द्रमार्त्तं मानानि वै नव ॥१॥

‘मानानि कति किञ्च तैः’ इति प्रश्नोत्तरार्थं पूर्वोदितान्यप्याह ।
तत्र प्रथमं ब्राह्मं “कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तमित्यादेः परमायुः शतं
तस्येत्याद्यन्तं मध्यमाधिकार उक्तम् । द्वितीयं दिव्यं देवज्ञानम् ।
दिव्यं तदह उच्यते इत्यादि । तत्षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्षमित्यन्तं
मध्यमाधिकार एवोक्तम् । तृतीयं पितृं पूर्वकथितमपि तद्दिनं
विशेषरूपेणाग्रे वक्ष्यति । चतुर्थं प्राजापत्यं च वक्ष्यमाणम् ।
पञ्चमं गुरोर्बृहस्पतेः पूर्वकथितमपि विशेषतो वक्ष्यति । सौरं च
षष्ठं मानम् । सप्तमं सावनमानम् । चान्द्रमानमष्टमम् । नाक्षत्रं
च नवममिति सर्वं प्रसिद्धमपि विशेषतोऽग्रे वक्ष्यत्याचार्यः । अत्र
दिव्यसममासुरमानमपि कथयित्वा परे दश मानान्याहुरिति ॥१॥

अथ किञ्च तैरिति प्रश्नोत्तरार्थमाह ।

चतुर्भिर्ध्ववहारोऽत्र सौरचान्द्रार्त्तसावनैः ।

बार्हस्पत्येन षष्ठ्यङ्गं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः ॥२॥

अत्र मनुष्यलोके सौरचान्द्रार्त्तसावनैश्चतुर्भिर्ध्ववहारो दृश्यते ।
तथा चोक्तं भास्करेण

वर्षायनर्त्तुयुगपूर्वकमत्र सौरान्
 मासास्तथा च तिथयस्तुहिनांशुमानात् ।
 यत् कृच्छ्रसूतकचिकित्सितवासराद्यं
 तत्साधनाच्च घटिकादिकमार्त्तमानात् ॥ इति

षष्ठ्यब्दं विजयादिषष्ठ्यब्दं च नित्यशो बार्हस्पत्येन मानेन ज्ञेयं
 द्वादशघ्ना गुरोर्याता भगणाः' इत्यनेन । अन्यैस्तु न ज्ञेयं तेनैवाष्ट-
 फलजनकत्वादिति ॥२॥

अथ सौरेण व्यवहारं दर्शयति ।

सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च ।

अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता ॥३॥

अहोरात्र्योर्मानं वक्ष्यमाणानि षडशीतिमुखानि । अयनं
 दक्षिणमुत्तरं वा । विषुवत् सायनमेषतुलादिमानं वक्ष्यमाणा
 संक्रान्तेः पुण्यकालता चैतत्सर्वं सौरेण प्रत्यहं सूर्यगतिभोगे-
 नोत्पद्यते इति ॥३॥

इदानीं षडशीतिमुखमाह ।

तुलादि षडशीत्यङ्गां षडशीतिमुखं क्रमात् ।

तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्वभावेषु राशिषु ॥४॥

षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशे निमिषस्य च ।

मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दश ॥५॥

तुलादेः षडशीतिसौरदिवसानां षडशीतिमुखं भवति ।
 एवं द्विस्वभावेषु राशिषु तच्चतुष्टयं स्यात् । तुलादेः षडशीति

सौरदिवसासंश्लेषसौरदिनैरेकः सौरमास इति गणनया धनुषः षड्विंशे भागेऽतस्तद्वैकं षडशीतिमुखम् । ततः षडशीतिसौरदिवसा, मीगस्य द्वाविंशे भागेऽतस्तद्वितीयं षडशीतिमुखम् । ततः षडशीतिदिवसा मिथुनस्याष्टादशे भागेऽतस्तत् तृतीयं षडशीतिमुखम् । ततः षडशीतिदिवसा मिथुनस्याष्टादशे भागेऽतस्तत् तृतीयं षडशीतिमुखम् । ततः षडशीतिदिवसाः कन्यायाश्चतुर्दशे भागेऽतस्तच्चतुर्थं षडशीतिमुखम् । एवं धनुर्मीनमिथुनकन्याराशिषु द्विस्वभावेषु, षडशीतिमुखचतुष्टयं स्यात् । चतुर्षु षडशीतिमुखेषु सौरा दिवसाः = ४ × ८६ = ३४४ । ततः सौरवर्षैः षडशः दिवसाः षोडश जाता इति ॥४—५॥

अवशिष्टषोडशसौरदिवसानां माहात्म्यमाह ।

ततः शेषाणि कन्याया यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमक्षयम् ॥६॥

‘ ततः कन्याया यानि षोडशदिनानि, सौराण्यवशिष्टानि तानि क्रतुभिर्यज्ञैस्तुल्यानि तेषु पितृणां तुष्ट्यर्थं यद्दत्तं भवेत् तदक्षयमनन्त-फलदाह भवति ॥ ६ ॥

इदानीं संक्रान्तिविशेषेषु नामान्याह ।

भचक्रनाभौ विषुवद्द्वितयं समसूत्रगम् ।

अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तुं ताः ॥७॥

तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं, द्वितयं पुनः ।

नैरन्तर्यात् तु संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम् ॥८॥

भचक्रनाभौ भगोलगर्भे विषुवद्वितयं समसूत्रगं भवति ।
गोलगर्भात् प्रथमं विषुवन्मेषादिगतं सूत्रमन्यविषुवत्तुलादिगतं
भवतीत्यर्थः । एवमयनद्वितयं च भचक्रनाभौ समसूत्रगम् । गोल-
गर्भात् कर्कादिगतं सूत्रं मकरादिगतं स्यादित्यर्थः । एवं ताश्चतस्रः
संक्रान्तयो मेषकर्कितुलामकराख्याः प्रथिताः प्रसिद्धाः सन्ति लोक
इति । तदनन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु सङ्क्रान्तिद्वितयं द्वितयं भवति ।
हौ हौ राश्यादिभागौ भवत इत्यर्थः । यथा मेषाख्यविषुवकर्काख्या-
यनयोर्मध्ये वृषमिथुनयोरादौ । कर्काख्यायनतुलाख्यविषुवयोर्मध्ये
सिंहकन्ययोरादौ । तुलामकरयोरन्तरे वृश्चिकधनुयोरादौ ।
मकरमेषयोर्मध्ये कुम्भमीनयोरादौ । एवं विषुवमनन्तरं सङ्क्रान्तिद्वयं
तदनन्तरमयनम् । अयनानन्तरं पुनः सङ्क्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमेवं
पुनः पुनश्चेत्यमित्यर्थः । सङ्क्रान्तेरन्तर्यात् तु विष्णुपदीदृष्टं हेयम् ।
प्रथमविषुवमेषसङ्क्रान्तेरन्तरं सङ्क्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमा वृषसङ्क्रान्ति-
विष्णुपदीसंज्ञा । मिथुनस्य संज्ञा षडशीतिमुखमिति पूर्वोक्तैव ।
कर्कानन्तरं सिंहसङ्क्रान्तिविष्णुपदीसंज्ञा । कन्यासङ्क्रान्तिः
षडशीतिमुखम् । तुलानन्तरं वृश्चिकसंक्रान्तिविष्णुपदीसंज्ञा ।
धनुःसङ्क्रान्तिः षडशीतिमुखम् । मकरानन्तरं कुम्भसङ्क्रान्ति-
विष्णुपदीसंज्ञा । मीनसङ्क्रान्तिः षडशीतिमुखम् । एवं हे
विषुवत्संज्ञे हे अयनाख्ये चतस्रः षडशीतिमुखसंज्ञाः । चतस्रो
विष्णुपदीसंज्ञा इति द्वादश संक्रान्तयो जाता इति ॥७—८॥

इदानीमुत्तरायणाद्याह ।

भानोर्मकरसंक्रान्तेः षणमासा उत्तरायणम् ।

कर्कादिस्तु तथैव स्यात् षणमासा दक्षिणायनम् ॥६॥

द्विंशतिनाथा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः ।

मेषादयो द्वादशैते मासास्तैरेव वत्सरः ॥१०॥

अर्कमानकलाः षष्ट्यां गुणिता भुक्तिभाजिताः ।

तदर्धनाड्यः सङ्क्रान्तेरर्वाक् पुण्यं तथा परे ॥११॥

सूर्यस्य मकरसङ्क्रान्तेः सकाशात् षण्मासा उत्तरायणं भवति ।
तथैव कर्किसङ्क्रान्त्यादेः षण्मासा दक्षिणायनं स्यात् । ततो
मकरसङ्क्रान्तेरपि द्विंशतिनाथाः शिशिरादयश्च ऋतवो भवन्ति ।
द्वयोर्द्वयो राश्यारेकेक ऋतुनाथः स्यात् । मकरकुम्भयोः शिशिरः ।
मौनमेषयोर्वसन्त इत्यादयः । तथा श्रौपतिना च सिद्धान्तशेखरे
लिखितम् ।

मृगादिगणित्यभागभोगात् षट् चर्त्तवः स्युः शिशिरा वसन्तः ।

ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च तद्द्वे मन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः ॥ इति ।

एते सङ्क्रान्तिविशिष्टा मेषादयो द्वादश सौरमासाः कथ्यन्ते ।
तेरेव द्वादशसौरमासैर्वत्सरः सौरवर्षं भवतीत्यर्थः । रविकेन्द्रं
यस्मिन् समये राश्यादौ याति स सङ्क्रान्तेर्मध्यकाल उच्यते । अथ
यावद्रविविम्बार्धकलातुल्यमन्तरं केन्द्रात् प्रागनन्तरं च स्यात्
तावद्विम्बैकदेशस्य राश्यादौ सञ्चारात् सङ्क्रान्तेः कालो भवति ।
तत्कालानयनार्थमनुपातः । यदि रविगतिकलाभिः षष्टिघटिका-
स्तदा रविविम्बमानकलाभिः किं जाताः सङ्क्रान्तिनाड्यः केन्द्राभि-
प्रायेण सङ्क्रान्तेः प्राक् तथा परे च यास्तत्र सौमदानादौ पुण्यं
भवतीत्यर्थः ॥६—११॥

इदानीं चान्द्रमानं पितृदिनं चाह ।

अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।

तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः ॥१२॥

तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्वक्रियास्तथा ।

व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते ॥१३॥

त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पितृमहः स्मृतम् ।

निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः ॥१४॥

दर्शान्ते संयोगानन्तरमर्कादिनिःसृतः शशी चन्द्रोऽहरहो
दिने दिने यत् प्राचीं दिशं याति तदेव चान्द्रमानं तत्र
द्वादशभिरंशैः सूर्याच्चन्द्रेऽन्तरिते तु एका तिथिं ज्ञेयाऽर्थाच्चान्द्रं दिनं
ज्ञेयमित्यर्थः । तिथिः । करणं ववादि । उद्वाहो विवाहः । क्षौरं
क्षुरकर्म । तथा व्रतबन्धादिकाः सर्वक्रियाः । व्रतोपवासयात्राणां
मध्ये च या क्रिया तत्सर्वं चान्द्रेण मानेन गृह्यते आचार्यैरिति ।
तिथिभिस्त्रिंशता त्रिंशत्तिथिभिरेकश्चान्द्रो मासो भवति । स एव
पितृमहो दिनं निशा रात्रिशोच्यते इति पूर्वमेव प्रतिपादितम् ।
मासपक्षान्तौ दशान्तपूर्णान्तौ च विभागतः क्रमेण तयोरहो-
रात्रयोर्मध्ये दले भवतः । दर्शान्तो दिनार्धं पूर्णान्तो रात्रार्धं
भवति । अर्थात् कृष्णपक्षाष्टम्यर्धं दिनारम्भः । शुक्लपक्षाष्टम्यर्धं च
निशारम्भ इति ॥१२—१४॥

इदानीं नाक्षत्रं दिनं नक्षत्रवशतो मासनामानि चाह ।

भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते ।

नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तर्योगतः ॥१५॥

कार्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादिद्वयं द्वयम् ।

अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम् ॥१६॥

नित्यं प्रवहवायुना भ्रमणस्यैकं भ्रमणं यद्भवति तदेव नाक्षत्रं
दिनमुच्यते प्राचीनैरिति । पर्वान्तयोगतो नक्षत्रनाम्ना तु मासा-
श्चान्द्रमासा ज्ञेयाः । पर्वान्तः पूर्णिमान्तस्तत्र नक्षत्रयोगिन मासानां
सञ्ज्ञा । यथा कृत्तिकासंबन्धात् कार्तिकः । मृगशीर्ष-
संबन्धात् मार्गशीर्षः । पुष्यसंबन्धात् पौषः । मघासंबन्धात् माघः ।
फाल्गुनीसंबन्धात् फाल्गुनः । चित्रासंबन्धाच्चैत्रः । विशाखा-
संबन्धाद् वैशाखः । ज्येष्ठासंबन्धाच्च्यैष्ठः । ज्येष्ठ इति ग्रामादिकः
प्रयोगः । आषाढासंबन्धादाषाढः । श्रवणसंबन्धाच्छ्रवणः ।
भाद्रपदासंबन्धाद्भाद्रपदः । अश्विनीसंबन्धादाश्विन इति । ननु
पूर्णिमान्ते तत्तन्नक्षत्राभावे कथं तत्सञ्ज्ञा मासानामुचितेत्यत
आह । कार्तिक्यादिषु कार्तिकमासादीनां पूर्णिमासीषु
कृत्तिकादिद्वयं द्वयं नक्षत्रं कथितम् । यथा कृत्तिकारोहिणीभ्यां
कार्तिकः । मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्षः । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः ।
आश्लेषामघाभ्यां माघः । चित्रास्वातीभ्यां चैत्रः । विशाखानुराधाभ्यां
वैशाखः । ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्येष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः ।
श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रवणः । इति फलितार्थः । अथावशिष्ट-
मासार्थमाह । अन्त्योपान्त्याविति । अत्र कार्तिकस्यादित्वेन
ग्रहणादन्य आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः । पञ्चमश्च 'फाल्गुनः ।
इति मासत्रयं त्रिधा नक्षत्रत्रयवशतः स्मृतम् । रिवत्यश्विनीभरणीभि-
राश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदैर्भाद्रपदः । पूर्वोत्तरा-
फाल्गुनीहस्तैः फाल्गुन इत्यर्थः । एवं निरयणमानागतनक्षत्रै-

मासानां सञ्ज्ञाऽत्र लिखिता तथैवाथर्ववेदेऽपि मासानां सञ्ज्ञा ।
सायनमानवशात् तत्तन्मन्त्राणां संबन्धाभावात् सञ्ज्ञास्वमर्थ-
पत्तिरतो निरयणमानेनैव व्यवहारः समुचित इत्येव प्राचीनानां
वैदिकानां सम्प्रतिरिति स्फुटम् ॥१५—१६॥

अथ प्रसङ्गात् कार्तिकादीनि गुरुवर्षाण्याह ।

वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ ।

कार्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा ॥१७॥

यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसंक्रमेण तत्सञ्ज्ञो मासो भवति तथा
वैशाखादिषु द्वादशमासेषु कृष्णापक्षे पञ्चदशे तिथावमायाम् ।
'तिथिर्हयोः' इत्यनेन 'सकलानपि पूर्णिमातिथीनुपतस्थे तिथि-
रेकिकाऽतिथि'रिति श्रीहर्षोक्तेश्चात्र तिथिः पुंलिङ्गः । कृत्तिकादि-
नक्षत्रसंबन्धात् कार्तिकादीनि गुरोर्वर्षाणि ज्ञेयानि । यथा
वैशाखामायां कृत्तिकासंबन्धाद्गुरोर्वर्षं कार्तिकसंज्ञम् । ज्यैष्ठामायां
मृगशीर्षसंबन्धान् मार्गशीर्षमित्यादि ज्ञेयम् । अत्रापि प्रोक्त-
नक्षत्रद्वयत्रयसंबन्धः प्रागुद्दितो बोध्य इति । तथा गुरोरस्तोदयाच्च
कार्तिकादीनि वर्षाणि वेद्यादि । यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा
तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितपञ्चाङ्गस्थनक्षत्रं तत्सञ्ज्ञं गुरुवर्षं भवतीति
तदाशयः । "संहिताग्रन्थेऽस्तोदयवशाद्दर्षोक्तिः परमिदानौ-
मुदयवर्षव्यवहारो गणकैर्गण्यते येनोदितेज्य इत्युक्तेरिति" इति
गूढार्थप्रकाशके रङ्गनाथोक्तिरिति ॥१७॥

इदानीं भूदिनमाह ।

उदयादुदयं भार्गीः सावनं तत् प्रकीर्तितम् ।

सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः ॥१८॥

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।

मध्यमा ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते ॥१६॥

सूर्यस्योदयादुदयमारभ्यं यावता कालेन द्वितीय उदयस्तदुदयं तदुदयपर्यन्तं सावनं दिनं प्रकीर्तितं कथितमाचार्यैः । एतेनोदयदयान्तरकालेनैकं सावनं दिनमिति गणनया मध्यमाधिकारे सावनानि युगसावनानि कथितानि । अत्र भानोरुदयेन नाडीवृत्तस्थकल्पितभानोरुदयो ग्राह्योऽन्यथा विलक्षणसावनदिनमानानि पाठायोग्यान्यहगेणादावनुपयुक्तानि च भवन्तीति विदां विदितानीति । तैः सावनदिनैर्यज्ञकालविधिः कार्यः । तथा सूतकादीनां जननमरणसंबन्धिस्तकानामादिशब्देन चिकित्सितचान्द्रायणादीनां च परिच्छेदो निर्णयः । तथा दिनमासवर्षपतयश्च मध्यमा ग्रहाणां गतिश्च गणकैः सावनेनैव दिनेन गृह्यते इति सर्वं स्फुटम् ॥ १८—१९ ॥

इदानीं दिव्यमानमाह ।

सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् ।

यत् प्रोक्तं तद्भवेद्विष्यं भानोर्भगणपूरणात् ॥२०॥

देवदैत्यानां मिथो विपर्ययाद्यहोरात्रं भानोर्भगणपूरणात् प्रथमं प्रोक्तं तदेव दिव्यं मानमुच्यते इति ॥३०॥

इदानीमवशिष्टे प्राजापत्यब्राह्मणानि आह ।

मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् ।

न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मणं कल्पः प्रकीर्तितम् ॥२१॥

मग्वन्तरव्यवस्था या मध्यमाधिकारि 'युगदनां सप्ततिः सैका' इत्युक्ता तदेव मानविद्भिः प्राजापत्यं मानमुदितं मन्नां प्रजापतिपुत्रत्वात् । यथा देवादौनां माने दिनरात्रिव्यवस्था तथा तत्र प्राजापत्ये माने द्युनिशोर्भेदो विवेको नेति वेदितव्यम् । यो युगसहस्रात्मकः कल्पः प्रागुदितस्तदेव ब्राह्मं द्विनं प्रकीर्तितं कथितं तावती तस्य रात्रिश्च । मेरोरूर्ध्वस्थदृष्टिवशेन कमलाकरेण ब्रह्मणो दिनमानं सयुक्तिकमुपपादितम् । रात्रिसिद्धयं तु भास्करेण "दिनान्ते रव्यादौमुपसंहृत्य शेत इत्यर्थः" इत्युक्तम् । परन्त्वाप्रलयं ब्रह्मा रविं पश्यतीत्यत्र न काऽपि युक्तिः प्रदर्शिता । "दूरगत" इत्यस्य गणितविधिना किमपि प्रमाणं न दत्तमिति । भूगोलाध्याये ५८—६७ श्लोकटौकासु दर्शितक्षेत्रयुक्त्या ब्रह्मणो यदुच्छ्रितमानमागच्छेत् तदशतस्तस्य सततं रविदशनं भवेदिति ॥ २१ ॥

इदानीं खोक्तमुपसंहरति ।

एतत् ते परमाख्यातं रहस्यं परमा

ब्रह्मैतत् परमं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २२ ॥

दिव्यं चार्त्तं ग्रहाणां च दर्शितं ज्ञानमुत्तमम् ।

विज्ञायार्कादिलोकेषु स्थानं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥ २३ ॥

हे मयासुर ते तुभ्यमेतत् परं द्वितीयखण्डमाख्यातं तच्च त्वत्-
प्रश्नान्तरमुक्तं वस्तुत इदमुत्तरखण्डं रहस्यं परमाद्भुतं च । अत
एवैतदुत्तरखण्डं गुह्यत्वात् परमाद्भुतत्वाच्च ब्रह्मरूपं परमं पुण्यं
पुण्यस्वरूपं सर्वपापप्रणाशनं चापि ।

अभुनोत्तरखण्डस्यास्य माहात्म्यं वर्णयति । दिव्यमिति ।
पूर्वार्धस्य माहात्म्यं तदुपसंहारे कथितमित्यस्यात्र कथयति ।
इदं दिव्यं दिव्यमानमाहं, नक्षत्रमानं ग्रहाणां कक्षादीनां,
प्राग्दर्शितमुत्तमं ज्ञानं विज्ञाय नरः स्वाभिलषितेष्वर्कादिलोकेषु
शाश्वतं नित्यं ब्रह्मसायुज्यरूपं स्थानं प्राप्नोति । ब्रह्मरूपस्थान-
प्राप्तेर्ब्रह्मरूपो नरो भवतीत्यर्थः ॥ २२—२३ ॥

अत्र रङ्गनाथः—

“यत्त्वेतत् ते परमाख्यातमित्यादिश्लोकः क्वचित् पुस्तकेऽस्मात्
श्लोकात् (२३ श्लोकात्) पूर्वं नास्ति किन्तु माननिरूपणान्तस्थे
दिव्यं चार्त्तमित्यादिश्लोकान्ते मानाध्यायसमाप्तिं कृत्वाऽग्रे—

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धनि स्थितम् ॥ १ ॥

न देयं तत् कृत्वाय वेदविज्ञावकाय च ।

अर्थलुब्धाय मूर्खाय साहज्याराय पापिने ॥ २ ॥

एवंविधाय पुत्रायाप्यदेयं सहजाय च ।

दत्तेन वेदमार्गस्य समुच्छेदः कृतो भवेत् ॥ ३ ॥

व्रजेतामन्धतामिस्त्रं गुरुशिष्यौ सुदारुणम् ।

ततः शान्ताय शुचये ब्राह्मणायैव दापयेत् ॥ ४ ॥

चक्रानुपातजो मथ्यो मध्यवृत्तांशजः स्फुटः ।

कालेन दृक्समी न स्यात् ततो बौजक्रियोच्यते ॥ ५ ॥

राश्यादिरिन्दुरङ्गो भक्तो नक्षत्रकक्षया ।

शेषं नक्षत्रकक्षयास्त्यजेच्छेषकयोस्तयोः ॥ ६ ॥

यदक्षयं तद्व्रजेज्ञानं कक्षया तिथिनिष्पया ।

।।जं भागादिकं तत् स्वात् कारयेत् तद्व्रजं रवी ॥ ७ ॥

त्रिगुणं शोधयेदिन्दो जिनघ्नं भूमिजे चिपेत् ।
 दृग्यमघ्नमृणं शोभे चरामघ्नं गुरावृणम् ॥ ८ ॥
 ऋणं व्योमनवघ्नं स्वाहानवेज्यचलोच्चके ।
 धनं सप्तारहतं मन्दे परिधीनामथोच्यते ॥ ९ ॥
 युग्मान्तोक्ताः परिधयो ये ते नित्यं परिस्फुटाः ।
 भोजान्तोक्तास्तु ते ज्ञेयाः परबौजेन संस्कृताः ॥ १० ॥
 वत्सि निर्वीजकानोजपदात्ते वृत्तभागकान् ।
 सूयेन्दोर्मनवो दन्ता धृतितत्त्वकलोनिताः ॥ ११ ॥
 बाणतर्का महीजस्य सौम्यस्याचलबाहवः ।
 वाक्पतेरष्टनेत्राणि व्योमश्रीतांशवो भृगोः ॥ १२ ॥
 शून्यर्त्तवोऽर्कपुत्रस्य बीजमेतेषु कारयेत् ।
 बीजं स्वाग्न्युद्धृतं शोध्यं परिध्यंशेषु भास्वतः ॥ १३ ॥
 इनामं योजयेदिन्दोः कुजस्याश्वहतं चिपेत् ।
 विद्वन्द्रहतं योज्यं सूरिरिन्द्रहतं धनम् ॥ १४ ॥
 धनं भृगोर्भवा निघ्नं रविघ्नं शोधयेच्छनेः ।
 एवं मान्दाः परिध्यंशाः स्फुटाः स्युर्वत्सि शीघ्रकान् ॥ १५ ॥
 भौमस्याभ्रगुणाक्षौणि बुधस्याब्धिगुणेन्दवः ।
 बाणाक्षा देवपूज्यस्य भार्गवस्येन्दुषड्यमाः ॥ १६ ॥
 शनेश्वन्द्राब्धयः शोघ्रा भोजान्ते बोजवर्जिताः ।
 द्विघ्नं स्वं कुजभागेषु बीजं द्विघ्नमृणं विदः ॥ १७ ॥
 अत्यष्टिघ्नं धनं सूरिरिन्द्रघ्नं शोधयेत् कवेः ।
 चन्द्रघ्नमृणमार्केश स्युरिभिर्दृक्समा ग्रहाः ॥ १८ ॥
 एतद्बीजं मया ख्यातं प्रीत्या परमया तव ।
 गोपनीयमिदं नित्यं नोपदेश्यं यतस्ततः ॥ १९ ॥

परोक्षिताय शिष्याय शुभभक्ताय साधवे ।

•देयं विप्राय भौम्यस्मै प्रतिकसुककारिणे ॥ २० ॥

बीजं निःशेषसिद्धान्तरहस्यं परमं स्फुटम् ।

यात्रापाणिग्रहादौनां कार्याणां शुभसिद्धिदम् ॥ २१ ॥

इत्यस्य क्वचित् पुस्तके लिखितस्य बीजोपनयनाध्यायस्यान्ते लिखितो दृश्यते तत् तु न समञ्जसम् । उत्तरखण्डे ग्रहगणित-
निरूपणाभावात् तन्निरूपणप्रसङ्गनिरूपणीयस्याध्यायस्य लेखना-
नौचित्यात् स्पष्टाधिकारे तदन्ते वाऽस्य लेखनस्य युक्तत्वाच्च ।
किञ्च “मानानि कति किं च तैः” इति प्रश्नानामभावात् प्रश्नोत्तर-
भूतोत्तरखण्डेऽस्य लेखनमसङ्गतम् । अपि च । उपदेशकाले
बीजाभावाद्ग्रेऽन्तरदर्शनमनियतं कथमुपदिष्टमन्यथान्तर्भूतत्वे-
नेवोक्तः स्यादित्यादिविचारेण केन चिद्दृष्टेन बीजस्यार्पणमूलकत्व-
ज्ञापनायान्येऽत्र बीजोपनयनाध्यायः प्रक्षिप्त इत्यवगम्य न व्याख्यात
इति मन्तव्यम् ।” इति लिखितवान् ।

अहो अत्रैवं वदता रङ्गनाथेन “युगानां परिवर्त्तन कालभेदोऽत्र
केवलम्” इति पूर्वार्धभागश्लोकटोकायां “एवं च युगमध्येऽप्य-
वान्तरकाले ग्रहचारेषु अन्तरदर्शने तत्तत्काले तदन्तरं प्रसाध्य
ग्रन्थांस्तत्कालवर्त्तमानाभियुक्ताः कुर्वन्ति । तदिदमन्तरं पूर्वग्रन्थे
बीजमित्यामनन्ति” इति सर्वं व्यर्थं लिखितमिति बुद्धिमद्भिर्भृशं
विचिन्त्यमित्यलं प्रसङ्गागतविचारेणोति ।

अथ सुनौन् प्रति स विशिष्टो मुनिः कथितसंवादस्योपसंहादुमाह ।

इत्युक्त्वा मयमामन्त्रा सम्यक् तेनाभिपूजितः ।

दिवमाचक्रमेऽर्कांशः प्रविवेश स्वमण्डलम् ॥२४॥

योऽथ दिव्यं तज्ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षाद्विवस्वतः ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मेने निर्धूतकल्मषम् ॥२५॥
 ज्ञात्वा तमृषयश्चाथ सूर्यलब्धवरं मयम् ।
 परिवब्रुवन्पेत्याथो ज्ञानं पप्रच्छुरादरात् ॥२६॥
 स तेभ्यः प्रददौ प्रीतो ग्रहाणां चरितं महत् ।
 अत्यद्भुततमं लोके रहस्यं ब्रह्मसन्मितम् ॥२७॥

इति सूर्यसिद्धान्ते मानाध्यायः ॥३॥

समाप्तोऽयं सूर्यसिद्धान्तः ।

सूर्यांशः पुरुषो मयं दैत्यमामन्त्रं सम्यगनुसन्धानतः सर्वं
 ग्रहभूगोलचरितमुपदिश्य 'एतत् ते' इत्याद्युक्त्वा दिवं स्वर्गमाचक्रमि
 स्वर्गगमनाय मतिं चक्रे । कीदृशः स सूर्यांशः । तेन मयदेव्ये-
 नाभिपूजितः । गन्धधूपादिभिरभ्यर्चितः । स्वमण्डलं सूर्यदिव्यं
 प्रविवेश तदन्तरे लीन इति । अथ 'सूर्यांशान्तर्धानानन्तरं
 मयस्तद्विव्यं ज्ञानं साक्षाद्विवस्वतः सूर्यात् प्राप्तमिति ज्ञात्वाऽऽत्मानं
 निर्धूतकल्मषं प्रकाशितपापं कृतकृत्यं सम्पादितमनोरथमिव मेने

भ्रम्यते-त्सी । भवतेदं० ज्ञानं कथं प्राप्तमिति श्रोतुमुनिभिः पृष्टः
 स विशिष्टो मुनिर्वदतिस्म ज्ञात्वेति । अथाहं सर्वे ऋषयश्च मयं
 सूर्यलम्बवरम् । सूर्यालम्बो वरो येनेति तम् । ज्ञात्वा तमुपेत्य
 तन्निकटे गत्वा तं परिवब्रुः परिवेष्टितवन्त आदरात् तत् सूर्यलम्ब-
 ज्ञानं च पप्रच्छुः पृष्टवन्तः । स च प्रीतो मयदैत्यस्तेभ्योऽस्तप्रभृ-
 तिभ्यो मुनिभ्यो महदपरिमितमत एव रहस्यं गुप्तं ब्रह्मसन्मितं
 ब्रह्मणा समं लोके संसारेऽत्यद्भुततमं च ग्रहाणां चरितं प्रदावा-
 दरेण दत्तवानिति ॥ २४—२७ ॥

प्रियसुताविरहज्वरजर्जरोऽकृत

सुधाकर ऐनिसुधाकरम् ।

गतसुताऽऽत्मसुखाय सुखायनं

शुभकरश्चकरं तिलकं वरम् ॥१॥

गोलतत्त्वविदुषां निरामया

सौरकृत्यमृतवर्षिणी मया ।

संस्कृतेयमथ विद्वणे तया

सत्पुत्रं भवतु कण्ठसक्तया ॥२॥

आषाढशुक्लनवमौ शनिवासरे या

लोकाङ्गनन्दविधुसन्मितविक्रमाब्दे ।

तस्यां समाप्तिभगमत् तिलकः सुधाभ-

च्छीराघवेन्द्रकपयेव सुधाकरोत्यः ॥३॥

सुधावर्षिणीं विष्मनोहर्षिणीं वै • •

दुर्भक्तिक्रियाकर्षिणीं संहिचारैः ।

इमां सज्जना वीक्ष्य सौधाकरौ स्व

मनो मोदयन्त्वैनिसौलाविलासेः ॥४॥ •

सरलया किल देवगिरा मया
 विलिखिता निखिलाऽर्ककलाकृतिम् ।
 बहुविधां परिचिन्त्य मतान्तरै-
 निजकृतिर्गतिविह्विरिहादृता ॥५॥

सौताप्रियालीसम्प्रीत्यै सुधाकरहृदस्तथा ।
 सुखायामृतवर्षिण्यां गतो मानाधिकारकः ॥३॥

इति सुधाकरद्विवेदिकतायां सूर्यसिद्धान्तटीकायां सुधावर्षिण्यां
 मानाध्यावः ॥ ३ ॥

समाप्तोऽयं सतिलकः सूर्यसिद्धान्तः । सन् १९०६ ई. जनमासस्य
 ३०दिने पूर्णतामगात् ।

इति शम् ।

श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

संस्कृतभूमिका ।

जयति सरामो रामो जगतामुपकारकारणं येन ।

अकृत सशेषः शेषो विदितविशेषो निरवशेषः ॥

वराहमिहिरेण निजपञ्चसिद्धान्तिकायां भट्टोत्पलेन च स्वकृत-
बृहत्संहिताटीकायां यस्य सूर्यसिद्धान्तस्य मतं बहूनि वचनानि च
संगृहीतानि स सूर्यसिद्धान्तो नायम् ।

भास्कराचार्येण स्वसिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्यायभगणोपपत्तौ
यत्सूर्यसिद्धान्तवचनं संगृहीतं तदत्र तादृगेषोपलभ्यते तथा तेनैव
निजगोलाध्याययन्त्राध्याये (यस्या शङ्कुत्रितयं ज्ञात्वा वा कथ्यते
सर्वम्) इत्यस्य मित्ताक्षरायां तथा (भात्रितयाद्वाभ्रमणम्)
इत्यादिना च यस्य सूर्यसिद्धान्तस्य मतं खण्डितं तन्मतमप्यस्यत्र
(द्रष्टव्यावस्य ग्रन्थस्य त्रिप्रश्नाधिकारे श्लो ४०—४१ । परन्तु
तेनैव निजगोलाध्यायगोलबन्धाधिकारे (तद्गणनाः सौरक्ता
व्यस्ता अयुद्धत्रयं कल्पे) इति यत्सौरमतं लिखितं तच्च नास्त्यस्मिन्
सूर्यसिद्धान्ते द्रष्टव्यावस्य ग्रन्थस्य त्रिप्रश्नाधिकारे श्लो ६—१०) ।
अतोऽयं सूर्यसिद्धान्तः मायो भास्करकालिकसूर्यसिद्धान्तानुकल्प
एवेत्यसंशयं प्रतीयते ।

उपरिलिखितहेतुना भट्टोत्पलानन्तरं भास्कराचार्यतः प्रागेव
भारतवर्षेऽस्य सूर्यसिद्धान्तस्य प्रचारो जात इति स्फुटम् ।

भट्टोत्पलेनाष्टाशौत्यधिकाष्टशततमे शकेऽ(८८८)र्थात् ०षट्षष्ट्य-
धिकनवशततमख्रीष्टशके (८६६) वराहमिहिरकृतबृहज्जातकोपरि
टीका निरमायि ।

भास्कराचार्येण च 'अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः' ।
इत्येतत्सूर्यसिद्धान्तश्लोकद्वयं ब्रह्मादरेण स्वमतपोषणाय स्वभगगणो-
पपत्तावुपन्यस्तम् । अतो यदि भास्करजन्मसमयात् षट्त्रिदश-
तमशका (१०३६) दद्यात् वेदेन्दुरुद्रख्रीष्टशकात् (१११४) पूर्वं
वर्षशतादस्य प्रचारसमयः कल्प्यते तदा प्रचारत्वादयं सूर्यसिद्धान्तो
वेदेन्दुद्वयतम (१०१४) ख्रीष्टशकासन्ने प्रादुरासीदिति सिध्यति ।

वेबरमहाशय—(Professor Weber) मतेन एजिप्ट-
देशस्य तालमयस (Ptolemaias) नामा नृपतिरेव भारतवर्षे
संस्कृतभाषायां तुल्यमयनाम्नां प्रसिद्धः । पश्चात् स एव असुरमय
इति भारतवर्षे प्रसिद्धः । अतः टालमी (Ptolemy) नामक-
गणकग्रन्थस्य आलमाजेस्ट—(Almajest) संज्ञस्थानुवाद एवायं
सूर्यसिद्धान्तः । आलमाजेस्ट-सूर्यसिद्धान्तयोः प्रकाराणां भेदान्नायं
सूर्यसिद्धान्त आलमाजेस्टानुवाद इति शङ्करबालकृष्णादीक्षितमतं
साम्भु प्रतिभाति । मयदैत्यानुकम्पयाऽथ सूर्यसिद्धान्तो भारतवर्षे
प्राप्त इत्यत्र न कश्चित् संशयः । (द्रष्टव्यमस्य ग्रन्थस्य पृ. ३३४) ।

अत्रान्येभ्यः पार्श्वसिद्धान्तेभ्यो बहूनि नूतनानि प्रकारान्तराणि
सन्ति । अतोऽयं वसिष्ठब्रह्मसिद्धान्तादिभ्यो नूतनः । परन्त्वयं
सूर्यसिद्धान्तः कृतयुगान्ते सूर्यप्रसादतो, मयदैत्येन लब्धस्तस्माद्
भारतवर्षपण्डितेषु प्रसिद्ध इति एतत्कर्त्ता स्वयमेव ग्रन्थादो
लिखितम् । अत एव तेनैतत्सूर्यसिद्धान्तकृताऽस्मिन् ग्रन्थे रामशब्देन

त्रयं मन्दशब्देन नव जिनशब्देन सिद्धशब्देन च चतुर्विंशतिः संख्या
कुत्रापि न पठिता यतस्ते शब्दाः कृतयुगात्तानन्तरं भारतवर्षे
प्रचलिता इति महच्चित्रम् ।

अस्तु यत् किमपि सत्यम् । संप्रति तु भारतवर्षीया विद्वांसोऽमुं
सिद्धान्तं वेद्वन्मन्यन्ते । गणितिकाः ज्ञानजपहोमादिनाऽऽत्मानं
पूतीकृत्यामुं पठन्ति पाठयन्ति चन्द्रसूर्योपरागयोश्च महापुण्य-
प्राप्तार्थमस्य पाठं च कुर्वन्ति । ते महापुण्यजनकत्वादस्योपर्य-
नेकाष्टीकाश्चक्रुः कुर्वन्ति च । अत एव मयाऽपि भारतीयं यूरप-
देशीयरीतीश्चावलम्बेरयं सुधावर्षिणी टीका रचिता यथा भारती-
यानां यूरपदेशीयानां च मिथो नूतनप्रकारज्ञानिनोपकारो
भवतीति दृढमाशासे ।

अथ बङ्गाली-एशियाटिकसोसाइटी-सभ्येभ्यो मम विशेषो
धन्यवादो यैरनुकम्पया स्वसभाद्वारेण समादरेणैयं मुद्रितेति

२८—१०—१९१० [सुधाकरद्विवेदी ।